

64 | 3 (2024)

PRISPEVKI

ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

3

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO

PRISPEVKI
ZA NOVEJŠO
ZGODOVINO

Prispevki za novejšo zgodovino
Contributions to the Contemporary History
Contributions a l'histoire contemporaine
Beiträge zur Zeitgeschichte

UDC/UDK 94(497.4) "18/19 "
ISSN 0353-0329
DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.64.3>

Uredniški odbor/Editorial board: dr. Jure Gašparič (glavni urednik/editor-in-chief),
dr. Mojca Šorn (namestnica glavnega urednika), dr. Andrej Pančur, dr. Marko Zajc,
dr. Filip Čuček, Mihael Ojsteršek, Ana Cvek, Neja Blaj Hribar, dr. Ivan Sablin,
dr. Martin Moll, dr. Adéla Gjuričová, dr. Andreas Schulz

Lektura/Reading: dr. Andreja Jezernik

Prevodi/Translations: Studio S.U.R

Bibliografska obdelava/Bibliographic data processing: Ana Cvek

Izdajatelj/Published by: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, tel. (386) 01 200 31 20, fax (386) 01 200 31 60,
e-mail: jure.gasparic@inz.si

Sofinancer/Financially supported by: Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko
dejavnost Republike Slovenije/ Slovenian Research and Innovation Agency

Računalniški prelom/Typesetting: Studio Aleja d.o.o.

Tisk/Printed by: Medium d.o.o.

Cena/Price: 15,00 EUR

Zamenjave/Exchange: Inštitut za novejšo zgodovino/Institute of Contemporary History,
Privoz 11, SI-1000 Ljubljana

Prispevki za novejšo zgodovino so indeksirani v/are indexed in: Scopus, ERIH Plus, Historical
Abstract, ABC-CLIO, PubMed, CEEOL, Ulrich's Periodicals Directory, EBSCOhost

Številka vpisa v razvid medijev: 720

*Za znanstveno korektnost člankov odgovarjajo avtorji/ The publisher assumes no
responsibility for statements made by authors*

Fotografija na naslovnici:

Rezilna žica ob reki Kolpi, Griblje, december 2015 (odstranjena v letu 2016).

Foto: Blaž Štangelj

Vsebina

Razprave – Articles

- Ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja (Marko Zajc) 8
- Ines Beguš, Aleksander Panjek**, Mejniki zahodne meje:
prelomnice 1420–1866 / The Milestones of the Western Border:
The Turning Points Between 1420 and 1866 14
- Nataša Henig Mišičič**, Propagandni fond za Koroško: preplet ustvarjanja
meja, gospodarstva in politike v posthabsburškem mejnem območju /
The Propaganda Fund for Carinthia: The Intertwining of Border Making,
Economy and Politics in the Post-Habsburg Borderland 37
- Petra Kavrečič Božeglav**, »Trst bi nam pomagal živeti saj je naše najbližje
mesto. Mi bi njemu pomagali, prinašali mu hrano in krepili življenje«.
Vsakdanje življenje ob jugoslovansko-italijanski meji po drugi svetovni vojni:
primer severne Istre (s poudarkom na problemu prehajanja meje in pretoka ljudi
ter dobrin) / “Since It Is Our Closest City, Trieste Would Benefit All Our Lives.
We Could Contribute by Supplying It with Food And Strengthening It”.
Everyday Life along the Yugoslav-Italian Border after World War II:
The Case of Northern Istria (with an Emphasis on the Issue of Crossing
the Border and the Movement of People and Goods)..... 52
- Jurij Hadalin**, Spomini nekega pogajalca: delovanje Franceta Kutina
v jugoslovansko-italijanskih razmejitvenih komisijah 1947–1980 /
Memoirs of a Negotiator: France Kutin’s Work in the Yugoslav-Italian
Delimitation Commissions 1947–1980 71
- Saša Hajzler**, Bodeča žica in reka Kolpa: presečišča zgodovine in sodobnosti /
Barbed Wire and the River Kolpa: Intersections of History and Modernity 103
-
- Marija Mojca Peternel**, »Ne ubijaj kuščarjev, mlakaric, žab in drugih živali«.
Prispevek k zgodovini zaščite in dobrobiti živali / “Don’t Kill Lizards, Mallards,
Frogs, or Other Animals”. Animal Cruelty in the 19th-Century Newspapers..... 136
- Mojca Šorn, Marta Rendla, Ida Leonida Gnidovec, Sergej Škofljanec,**
Marko Kupljen, Projekt *Spomini še živijo* ter otroci in mladoletni v vojni
(Slovenija 1941–1945) / The *Memories Live On* Project and Children
and Minors During the War (Slovenia 1941–1945)..... 152
- Gabriele Mastrolillo**, Vincenzo Marcon “Davilla”: A Controversial
Protagonist of the Partisan War in the Upper-Adriatic Littoral /
Vincenzo Marcon “Davilla”: kontroverzni protagonist partizanske
vojne v zgornjem jadranskem Primorju 168

Maja Lukanc , »Jugoslovanske meje so na Baltiku, poljske na Jadranu«: Jugoslavija, Poljska in jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi / “Yugoslav Borders are on the Baltic, Polish Borders on the Adriatic”: Yugoslavia, Poland, and the Yugoslav Recognition of the Oder-Neisse Line.....	189
Mila Orlič , Poslijeratna tranzicija na sjevernojadranskom pograničnom prostoru (1945–1954) / Post-War Transition in the North Adriatic Border Area (1945–1954).....	215
Jelka Piškurić , »Dinar na dinar – nov vrtec«. Vloga mehanizma samoprispjevka v procesu socialistične modernizacije / “Dinar By Dinar – A New Kindergarten”. The Role of the Self-Imposed Contribution Mechanism in the Process of Socialist Modernisation.....	237
Jure Skubic, Milica Antić Gaber , Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja? / Violence against Women in Politics on the X Social Network: A New Way of Expressing the old Forms of Violence?.....	266

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konferenca jezikovne tehnologije in digitalna humanistika 2024 (Ana Cvek)	303
Poročilo o konferenci »Družine v Alpah« (Manca Koren, Nik Obid).....	306
Niko Hudelja, Nemško-slovenski zgodovinski slovar (Marija Mojca Peternel).....	308
Aleksander Žižek, Matej Hriberšek et. al., Historia: Zgodovina celjske gimnazije od leta 1809 (Urh Ferlež)	310
Daša Ličen, Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu (Tamara Logar).....	312
Matic Batič (ur.), Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid Landscape: Space, Identity and European Borderlands (Ida Gnidovec).....	314
Frank Gerits, The Ideological Scramble for Africa: How the Pursuit of Anticolonial Modernity Shaped a Postcolonial Order, 1945–1966	
Alessandro Iandolo, Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968 (Ivan Sablin).....	318

Uredniško obvestilo

Prispevki za novejšo zgodovino je ena osrednjih slovenskih znanstvenih zgodovino-pisnih revij, ki objavlja teme s področja novejše zgodovine (19., 20. in 21. stoletje) srednje in jugovzhodne Evrope.

Od leta 1960 revijo redno izdaja Inštitut za novejšo zgodovino (do leta 1986 je izhajala pod imenom *Prispevki za zgodovino delavskega gibanja*).

Revija izide trikrat letno v slovenskem jeziku in v naslednjih tujih jezikih: angleščina, nemščina, srbsčina, hrvaščina, bosanščina, italijanščina, slovaščina in češčina. Članki izhajajo z izvlečki v angleščini in slovenščini ter povzetki v angleščini.

Arhivski letniki so dostopni na **Zgodovina Slovenije - Sistory**.

Informacije za avtorje in navodila so dostopni na <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

Editorial Notice

Contributions to Contemporary History is one of the central Slovenian scientific historiographic journals, dedicated to publishing articles from the field of contemporary history (the 19th, 20th and 21st century).

It has been published regularly since 1960 by the Institute of Contemporary History, and until 1986 it was entitled *Contributions to the History of the Workers' Movement*.

The journal is published three times per year in Slovenian and in the following foreign languages: English, German, Serbian, Croatian, Bosnian, Italian, Slovak and Czech. The articles are all published with abstracts in English and Slovenian as well as summaries in English.

The archive of past volumes is available at the **History of Slovenia - Sistory** web portal.

Further information and guidelines for the authors are available at <http://ojs.inz.si/index.php/pnz/index>.

SISTORY
ZGODOVINA SLOVENIJE

Razprave – Articles

Ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja

Temeljni raziskovalni projekt *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* (J6-2574), ki je bil v začetku zasnovan kot primarno arhivsko raziskovanje delovanja mejnih komisij, je v procesu dela prerasel v študije primerov, ki poudarjajo raznolike procese (re)materializacije meja. V raziskovalnem procesu smo se člani projektne skupine oddaljevali od primarnega raziskovanja mejnih komisij in se vse bolj posvečali širšim kontekstom in procesom, ki pred tem niso bili predmet raziskovalnega zanimanja. Razlogi za to ležijo tudi v zunanjih okoliščinah. Zaradi epidemije covid-19 je bilo oteženo ali povsem preprečeno raziskovanje v tujih in tudi domačih arhivih, zato so se raziskovalke in raziskovalci usmerili v raziskavo bolj dosegljivih virov. Podaljšanje trajanja projekta za eno leto je omogočilo naknadno arhivsko raziskovanje (predvsem v slovenskih, italijanskih in srbskih arhivih), vendar umanjkanja arhivskega dela v prvih dveh letih trajanja projekta ni bilo mogoče nadomestiti. Razlogi za razširitev fokusa z mejnih komisij niso zgolj tehnični, ampak tudi konceptualni. Prišli smo do ugotovitve, da je narava arhivskega gradiva mejnih komisij veliko obsežnejša (in mnogo bolj razpršena), kot so kazale preliminarne raziskave gradiva ob prijavi projekta. Gre predvsem za tehnično geodetsko gradivo in korespondenco, ki obravnava ozko organizacijo konstrukcije/vzdrževanja meje. Čeprav je to delovanje ključno za (re)materializacijo meje, pa smo se kot raziskovalci s področja zgodovinopisja izogibali pozitivističnemu naštevanju mejnih kamnov in geodetskih postopkov. Za analizo teh procesov je prav gotovo boljše usposobljena geografska stroka s spajanjem humanističnih in naravoslovnih kompetenc, ki je imela pri projektne načrtu dela sicer pomembno, a ne prevladujočo vlogo. Zato ni nenavadno, da je geografski del projektne skupine ustvaril več dosežkov, kot smo načrtovali v začetku.

Zaključna publikacija projekta ne obsega vseh rezultatov, ampak zgolj posamezne študije primerov, ki poudarjajo raznolikost ustvarjanja, vzdrževanja in ponovne uporabe meja. Člani projektne skupine so glavnino rezultatov predstavljali oziroma objavljali razpršeno, bodisi kot samostojne rezultate projekta bodisi v navezavi z drugimi raziskovalnimi nalogami in projekti. Raziskovalno delo je bilo razdeljeno na pet polj raziskovanja: prostor (PR1), identifikacije, lojalnosti (PR2), prepustnost meje (PR3), mejni spori (PR4), odnosi med entitetami, diplomacija (PR5). Polja raziskovanja so bila zasnovana kot perspektive, posamezni rezultati pa namenoma pokrivajo več raziskovalnih polj.

Ustvarjalci meja ne vzpostavljajo samo meje, ampak predvsem prostor (PR1). Temeljno teoretsko razpravo o mejah in vprašanju prostora je prispeval vodja projekta, ki je s pomočjo geografskih, zgodovinskih in antropoloških raziskav ter analizo primerov meja v slovenskem prostoru razvil tezo o mejah kot objektih v fizičnem prostoru in geografskih reprezentacijah. Opredelitev meja kot objektov omogoča razmislek o ponovni uporabi meja, tj. o fenomenu, ko je državna meja (kot črta) nastala v določenem kontekstu, kasneje pa se je uporabila za razmejevanje v povsem drugačnih kontekstih.¹ Meje so v geografskem prostoru tradicionalno označevali z mejnimi kamni, ki imajo dvojno vlogo: so kulturna dediščina in hkrati še vedno označevalec v prostoru. Tudi mejni kamni se lahko ponovno uporabijo, poleg tega imajo vlogo simbolnega označevalca političnih enot v dolgem trajanju.² Geografski del ekipe je več rezultatov posvetil mejnim kamnom, ograjam in drugim markerjem v prostoru, pri čemer je geografske reprezentacije navezal na materialne ostanke s pomočjo tehnologij GIS.³ Prostor kot politična kategorija pa je izjemno pomemben za politične koncepte, ki lahko delujejo kot generator prostorskih sprememb v simbolnem in fizičnem prostoru.⁴

Problematiki identifikacij in lojalnosti (PR2) smo se približali s pomočjo antropološke metode: analizirali smo ambivalentno naravo identifikacij v praksah vsakdanjega življenja ob jugoslovansko-italijanski meji. Obmejni prostor je pogojeval tudi migracije, ki so v obmejne odnose vnesle dodatno dinamiko – na obeh straneh meje se je »staro prebivalstvo« moralo soočiti s prišleki iz drugih delov države, s katerimi naj bi se domačini identificirali na podlagi nacionalne ideologije. Obmejni identifikacijski procesi so bili večsmerni in večplastni.⁵ Obravnavali smo vsakdanje življenje na obmejnem območju med Italijo in Jugoslavijo in soočenja z novimi lojalnostmi v času pretresov in vojn.⁶

Prepustnost meja (PR3) so raziskovali člani geografske ekipe na primeru okupacijskih meja v drugi svetovni vojni, ki so imele zaradi vojnih razmer in nasilne vzpostavitve poseben položaj. Vzpostavile so se kot utrjene meje med državami sil osi, vendar so dopuščale tudi prehodnost zaradi vojaških in gospodarskih razlogov. Prehodnost so si

-
- 1 Marko Zajc, »Borders as reused objects: the case of Slovenia,« v: Nenad Stefanov in Srdjan Radović (ur.), *Boundaries and Borders in the Post-Yugoslav Space: a European Experience* (Berlin, Boston: De Gruyter Oldenbourg, 2021), 75–97.
 - 2 Peter Mikša in Matija Zorn, »Boundary stones: standing witnesses of World War II borders in present-day Slovenia,« v: *Boundaries and Borders in the Post-Yugoslav Space*, 99–123.
 - 3 Matija Zorn in Peter Mikša, »Boundary stones and their 'hidden' legacy in Slovenia,« v: Marko Krevs (ur.), *Hidden Geographies* (Cham: Springer Nature, 2021), 233–59. Matija Zorn in Peter Mikša, »Mejniki na štajersko-ogrski meji – nekaj primerov iz Občine Ljutomer in okolice,« *Kronika* 70, št. 3 (2022): 921–32.
 - 4 Bojan Godeša, »Kje so meje, pregrade, za slovenske brigade? Ne, za nas ni pregrad in ne mej!« Ideje, vizije, koncepti in realizacija (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij med imperialnimi, postimperialnimi in postjugoslovanskimi tranzicijami, 15. in 16. 6. 2023: UP FHŠ, Koper).
 - 5 Petra Kavrečič, »The absence of the 'other side' of the territory: the territorial discontinuity with the new Yugoslavian-Italian border« (predavanje v okviru posveta The place of absence and the spaces of the absent: the legacies of the 20th century (de)population movements in Europe and beyond, Paris, CERI, 24.–25. 3. 2022).
 - 6 Petra Kavrečič, »Everyday life in the borderland area between Yugoslavia and Italy after WWII, the case of Northern Istria,« *Studia universitatis hereditatis* 11, št. 2 (2023): 91–110. Matija Zorn in Peter Mikša, »Obsotelje – the south-eastern border of the German Reich (1941–1945),« v: Božo Repe (ur.), *Occupation Borders in Slovenia 1941–1945* (Ljubljana: Založba Univerze Ljubljana, 2022), 99–124.

izborile tudi odporniške skupine, ki tem mejam niso priznavale legitimnosti.⁷ V povsem drugačnih razmerah in v kontekstu dolgega trajanja se je razvijala prehodnost mejne reke Kolpe v 19. in v začetku 20. stoletja. Meja med avstrijskim in ogrskim delom habsburške države je bila sicer v načelu prehodna, vendar so oblasti prehodnost občasno omejevale zaradi različnih epidemij. V primeru mejne reke je prehodnost ovirala tudi reka z naravno močjo. Reka se je lahko premagala s pomočjo brodov in mostov, zato so lokalni deležniki na obeh straneh meje pritiskali na oblasti, naj postavijo mostove in uredijo poti ter železniško povezavo.⁸ Prehodnost ljudi pomeni tudi prehodnost različnih spominskih praks, na primer v transmejnem prostoru, kjer je potekala soška fronta.⁹ Prepustnost meje je ključna za razumevanje sekuritizacije meja EU in kompleksnosti t. i. begunske krize leta 2015 na območju slovensko-hrvaške meje.¹⁰

Mejni spori (PR4) so vedno več kot spori o pripadnosti določenega ozemlja: mobilizirajo politiko, spodbujajo procese pripadnosti in ločevanja, terjajo refleksijo o lastni skupnosti in »drugih«. Mejni spori so fenomen dolgega trajanja. Analizirali smo mejni spor med Slovenijo in Hrvaško od osamosvojitve do sodobnosti. Dinamika sporov je bila navezana predvsem na gospodarske interese (ribištvo, gozdarstvo, elektrogospodarstvo) in na proces približevanja Slovenije in Hrvaške EU. Stalnica sporov med državama je izkoriščanje mejnih sporov za notranjepolitične namene.¹¹ Mejne spore lahko kontekstualiziramo tudi na ravni vsakdanjega življenja, ko neracionalna in ambivalentna narava meja povzroča težave lokalnim akterjem, ki poskušajo zgolj opravljati gospodarske dejavnosti.¹² V prispevku o mejni reki Kolpi smo analizirali primere z mikrozgodovinskim pristopom: obravnavali smo spore v zvezi z ribolovom in drugim izkoriščanjem vodne sile. Ugotovili smo, da so veliki meddržavni spori tesno povezani s spori na lokalni ravni in se medsebojno pogojujejo. Perspektiva dolgega trajanja odkriva, da sporov na višji ravni ni mogoče reševati brez upoštevanja lokalnih kontekstov (in obratno).¹³ Zadnje orodje za urejanje mejnih sporov je vojna, revizije meja med drugo svetovno vojno so povzročale nove mejne spore.¹⁴

7 Peter Mikša in Matija Zorn, »Occupation borders during World War II in Slovenia, 1941–1945,« v: Allison L. Palmadessa (ur.), *World War II: Background, Aftermath and Impact* (New York: Nova Science Publishers, 2021), 85–111. Peter Mikša in Matija Zorn, »Rasparčana Slovenija 1941–1945: na primjeru okupacionih granica,« *Istorijski zapisi* 93, št. 3–4 (2020): 97–120.

8 Marko Zajc, »The Kolpa as a border river in the newspaper Slovenski narod, 1868–1914,« *Acta geographica Slovenica* 62, št. 1 (2022): 65–76.

9 Petra Kavrečič, »On secular pilgrimages to First World War memorials of the Soča/Isonzo front: commemorative practices in the interwar period in a border region« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne konference Re-interpreting the First World War cultural memory: sites of memory, rituals, symbols and commemorative practices, Zagreb, 2023).

10 Saša Hajzler, »Sodobna slovensko-hrvaška meja: nadzor, mešane patrulje, 'pushbacki',« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

11 Marko Zajc, »Slovensko-hrvaška brezmejnost,« *9deseta, Posebna številka tednika Mladina* (Ljubljana: Mladina, 2022), 94–101.

12 Petra Kavrečič, »Vsakdanje življenje ob jugoslovansko-italijanski meji po drugi svetovni vojni, primer Istre« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

13 Marko Zajc, »Podoba reke Kolpe kot mejne reke v slovenskem časopisju: primer Slovenskega naroda 1861–1914,« v: Irena Lazar et al. (ur.), *Mikro in makro, pristopi in prispevki k humanističnim vedam ob dvajsetletnici UP Fakultete za humanistične študije, 1. knjiga* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2020), 213–26.

14 Matija Zorn et al., »State borders in the territory of Slovenia during World War II on cartographic materials produced by the occupying forces,« v: *Occupation Borders in Slovenia 1941–1945*, 205–34.

Zgodba o sodobnih slovensko-hrvaških mejnih problemih in mednarodni arbitraži je zgodba o nemoči diplomacije (PRS) pri reševanju mejnih težav.¹⁵ Vendar je po drugi strani diplomacija pogojevala demarkacijo in razmejitvene komisije, še zlasti v obdobju po prvi in drugi svetovni vojni,¹⁶ prav tako je diplomacija pogojevala čezmejno komunikacijo, ki ureja vsakdanje življenje ob meji.¹⁷ Zanimiva je tudi navezava diplomacije na vojaško utrjevanje jugoslovansko-italijanske (rapalske) meje med obema svetovnima vojnama,¹⁸ medtem ko lahko uspešno zaključena diplomatska bilateralna aktivnost vpliva na razvoj turizma kot pomembne gospodarske panoge v obmejnem območju.¹⁹ Po drugi strani diplomacija mejnih komisij temelji na osebnih odnosih akterjev – članov mejnih komisij, ki na terenu usklajujejo državne interese in lastne ambicije.²⁰

Zaključni sklop projekta obsega pet študij primerov. Ines Beguš in Aleksander Panjek v prvem prispevku obravnavata zahodno slovensko mejo, ki ima dolgo in zapleteno zgodovino, čeprav se je njen goriško-furlanski del, med Goriškimi brdi in Predelom, v zadnjih petih stoletjih izkazal za presenetljivo stabilnega. Prispevek obravnava pomembne prelomnice v zgodovini te meje od konca srednjega do konca novega veka: leto 1420 (padec Oglejskega patriarhata), obdobje 1500–1521 (nastanek habsburške meje po smrti goriških grofov), druga avstrijsko-beneška vojna (1615–1617), sporazumi iz 1717–1719 (svobodna plovba in prosti pristanišči) ter goriški sporazum o meji (1752–1756). V obdobju Napoleonovih osvajanj med letoma 1797 in 1814 pride do kratkotrajnih sprememb meja, a po koncu francoske nadvlade meja postane notranja administrativna meja v okviru avstrijskih ozemelj. Pomembna sprememba nastopi leta 1866, ko se meja zaradi zedinjenja Italije ponovno spremeni v meddržavno mejo med Italijo in Avstrijo. V drugem delu prispevka avtorja predstavljata tipologijo arhivskega gradiva, ki je ključna za raziskovanje zgodovine zahodne meje, ter arhive, v katerih se to gradivo nahaja. V zaključku ugotavljata, da je del sedanje zahodne slovenske meje nastal že na začetku 16. stoletja kot posledica prve avstrijsko-beneške vojne in povojnih sporazumov, kar pomeni, da gre za eno najstarejših obstoječih meja na Slovenskem, ki je pred kratkim praznovala 500-letnico obstoja.

Nataša Henig Mišič v drugem prispevku sklopa pripoveduje zgodbo o prepletu ustvarjanja meja, korupciji politikov in poslovnih strategijah v posthabsburškem obdobju vzpostavljanja prve jugoslovanske države. Nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918 je prinesel priložnosti za oblikovanje nove gospodarske politike, v kateri je pomembno vlogo imela nacionalizacija oziroma slovenizacija gospodarskih

15 Zajc, »Slovensko-hrvaška brezmejnost,« 94–101.

16 Mikša in Zorn, »Boundary stones: standing witnesses of World War II borders in present-day Slovenia,« 99–123.

17 Petra Kavrečič, »The absence of the 'other side' of the territory.«

18 Peter Kumer et al., »From the Great War to interwar fortifications: changing narratives attached to the military landscape in Western Slovenia,« v: Gerry O'Reilly (ur.), *Places of Memory and Legacies in an Age of Insecurities and Globalization* (Cham: Springer Nature, 2020), 247–63.

19 Petra Kavrečič in Metod Šuligoj, »The rise of domestic coastal tourism after the resolution of the Italian-Yugoslav border dispute« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne konference XIX World Economic History Congress, 25. in 29. 6. 2022, Paris).

20 Jurij Hadalin, »Jugoslovansko-italijanske mejne komisije skozi oči akterjev-članov: primer Franca Kutina« (povzetek, objavljen v zborniku povzetkov iz mednarodne delavnice Transformacije meja in mejnih območij).

subjektov. Ta proces je bil usmerjen proti podjetjem, ki so bila v upravi ali lasti tujcev. V tem okviru je Narodni odbor za Koroško zasegel večjo količino svinca iz rudnika v Mežici. Prihodki od prodaje svinca so bili namenjeni Propagandnemu fondu za Koroško, katerega cilj je bil podpirati politične in propagandne dejavnosti v zvezi s priključitvijo Koroške novonastali državi. Leta 1922 so odkrili, da so predstavniki liberalne Jugoslovanske demokratske stranke nepravilno in nenamensko porabljali denar od prodaje svinca. Afera je razkrila globoke povezave med gospodarstvom in politiko v času nastajanja severne meje Kraljevine SHS. Prispevek tako raziskuje prepletanje gospodarskih interesov in političnih strategij ter njihov vpliv na oblikovanje severne meje, pri čemer poudarja, kako so »manipulacije pri svincu« pustile svoj pečat v političnem in gospodarskem življenju tedanje jugoslovanske Slovenije.

Prispevek Petre Kavrečič Božeglav obravnava ekonomske in socialne odnose, ki so se razvili po drugi svetovni vojni v regiji, razdeljeni z novimi državnimi mejami. Določitev meje na območju z etnično in jezikovno raznolikim prebivalstvom je bila izjemno zahtevna, še posebej zaradi spremenjenih političnih razmer in režimov, ki so otežili vsakdanje življenje in prilagajanje novemu političnemu okolju. Osrednja tema prispevka je vpliv nove mejne črte, ki je fizično in ideološko ločevala prostor, na prebivalstvo ob jugoslovansko-italijanski meji v Istri. Raziskava se osredotoča na vzhodno stran meje in vsakdanje strategije preživetja tamkajšnjih prebivalcev.

Prispevek Jurija Hadalina se posveča karieri člana razmejitvene komisije z Italijo in njegovim osebnim ter političnim dilemam. Kompleksna ureditev dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni je predstavljala dolgotrajen proces, ki je potekal skozi vse obdobje obstoja druge jugoslovanske države. Vprašanje zunanjih meja federacije je bilo v pristojnosti zveznih organov, predvsem ministrstev oziroma sekretariatov za zunanje in notranje zadeve ter obrambo. Ker je meja neposredno vplivala na slovenski teritorij, je imela pri procesu razmejevanja pomembno vlogo tudi republiška politična struktura. Poseben položaj v večini razmejitvenih komisij med letoma 1947 in 1980 je zasedal predstavnik »republiških interesov« France Kutin. Njegovo doživetje procesa razmejevanja se razlikuje od uradnih komuniquejev, ki poudarjajo enotnost jugoslovanskega političnega stališča in pogajalskih izhodišč. Kutinovo videnje razkriva bolj raznolik pogled na notranje dinamike razmejevanja, kar kaže na kompleksnost in večplastnost tega političnega procesa.

Prispevek Saše Hajzler preučuje preoblikovanje slovensko-hrvaške meje, zlasti ob reki Kolpi, v kontekstu sprememb evropskega mejnega režima. Skozi analizo rematerializacije meje po fazah poudarja zapletenost sodobnih mejnih praks, ki so oblikovane tako z zgodovinskimi procesi kot s političnimi odločitvami na nadnacionalni ravni. Poleg zakonodaje in zgodovinskih izzivov od osamosvojitve dalje članek obravnava tudi vlogo lokalnih in aktivističnih akterjev od leta 2015, ki so pogosto izključeni iz uradnih obravnav. Z metodami ustne zgodovine in participativnega raziskovanja predstavi njihove ideje, prakse in odpore, poudarjajoč mejo kot orodje globalnih razrednih delitev, političnih povezav in tehnoloških inovacij, pa tudi represije. Prav tako pojasnjuje političnost vprašanj, ki jih javnost pogosto dojema kot varnostna ali humanitarna.

V zasnovi projekta smo si zastavili tri temeljna raziskovalna vprašanja: ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna uporaba meja. Vseh pet prispevkov se izdatno posveča tem vprašanjem, nekateri poudarjajo bolj ustvarjanje, drugi vzdrževanje in ponovno uporabo. Kljub temu prispevki v sklopu odgovarjajo predvsem na vprašanje, ki si ga v prijavi projekta nismo zastavili: Kdo? Najpomembnejši skupni prispevek petih član-
kov v zaključnem sklopu projekta je na raznolikih virih utemeljena analiza historič-
nih akterjev, ki jih lahko prav tako opredelimo kot ustvarjalce meja, čeprav niso imeli
uradnih pooblastil: ambicioznih fevdalcev, podjetnih prebivalcev ob novih mejah,
sumljivih poslovnežev, korumpiranih politikov, umrlih živali, pretepenih beguncev,
požrtvovalnih aktivistov, pa tudi članov mejnih komisij, ki so poskrbeli, da se njihov
glas sliši izven okvirov komisijskega delovanja. Ustvarjanje, vzdrževanje in ponovna
uporaba meja so glasni procesi. Meje stojijo tam še dandanes. In če prisluhnemo, lahko
slišimo njihov hrup. Če prisluhnemo še malo bolje, lahko slišimo tudi glasove preteklih
ustvarjalcev.

Marko Zajc

Ines Beguš,* Aleksander Panjek**

Mejniki zahodne meje: prelomnice 1420–1866***

IZVLEČEK

Prispevek obravnava ključne prelomnice v zgodovini današnje zahodne meje med letom 1420, ki zaznamuje konec posvetne oblasti oglejskega patriarha, in letom 1866, ko obravnavana meja postane meddržavna meja med kraljevino Italijo in Avstrijo. Poudarek je na odseku med Goriškimi brdi in Predelom, ki ga je na podlagi predstavljene rekonstrukcije mogoče opredeliti kot eno najstarejših še obstoječih slovenskih meja. Predstavljeni so tudi arhivsko gradivo za raziskovanje zahodne meje v različnih obdobjih in arhivi, v katerih se nahaja.

Ključne besede: zahodna slovenska meja, furlansko-goriški prostor, novi vek

ABSTRACT

THE MILESTONES OF THE WESTERN BORDER: THE TURNING POINTS BETWEEN 1420 AND 1866

The contribution examines the crucial turning points in the history of the present-day western border between 1420, marking the end of the secular rule of the Patriarch of Aquileia, and 1866 when the boundary in question became the interstate border between the Kingdom of Italy and Austria. The focus is on the section between the Goriška Brda hills and the Predel pass, which can be defined as one of the oldest Slovenian borders still in existence

* Dr., muzejska svetovalka, Goriški muzej, Grajska cesta 1, SI-5000 Nova Gorica, doc., znanstvena sodelavka, Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper, ines.begus@fhs.upr.si; ORCID: 0009-0002-0251-0824

** Dr., red. prof., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000 Koper, aleksander.panjek@fhs.upr.si; ORCID: 0000-0001-8633-9010

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja*, ki ga sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

based on the presented reconstruction. The archival materials relevant to the exploration of the western border during different periods and the archives in which they are located are also presented.

Keywords: western Slovenian border, area of Friuli-Gorizia, the Modern Period

Zgodovina sedanje zahodne slovenske meje je dolga in dokaj kompleksna, saj so se ob njej skozi stoletja zvrstili različni politični akterji in vojaški spopadi. V nasprotju s tezo, da je italijanska vzhodna meja »skozi zgodovino doživela pogoste premike«, ¹ v svojem goriško-furlanskem delu v zadnjih petih stoletjih izkazuje znatno dolgoživost in stabilnost. V pričajučem prispevku obravnava ravno ta odsek. Vzporedno se je na tem območju oblikovala tudi slovensko-furlanska jezikovna meja, ki pa ni nikoli sovpadala s politično. ²

V novejšem slovenskem zgodovinopisju je avstrijsko-beneška meja v novem veku pretežno tematizirana kot obmejno območje in preučevana z vidika svojih političnih, socialnih in ekonomskih pomenov. Podobno lahko trdimo tudi za kasnejšo lombardsko-beneško mejo, ki je po letu 1866 prevzela vlogo državne meje.

Med prispevki, ki se posvečajo nastajanju mejne ločnice v furlansko-goriškem prostoru in dogodkom ob njej v zgodnjem novem veku, gre poudariti članek Boga Grafenauerja v zborniku *Zahodno sosedstvo*, v katerem je z več vidikov predstavil oblikovanje slovensko-romanske etnične meje od zgodnjega srednjega veka do 20. stoletja, ter prispevek Petra Štiha, ki je v Gestrinovem zborniku objavil članek o vzhodni meji Italije v zgodnjem srednjem veku. ³

Stičišču goriško-furlanskega prostora, ki je po letu 1420 postal obmejno območje med habsburškimi deželami in beneško republiko, so se v zadnjih desetletjih posvetili raziskovalci, ki so v glavnem preučevali razvoj in zaton goriške grofije, njen obstoj, vpliv in povezave z bližnjim furlanskim in kraškim območjem. Med njimi velja omeniti Petra Štiha, ki je ob 500-letnici prve omembe Gorice objavil študije o Gorici, goriških grofih in njihovih ozemljih na Goriškem, Kranjskem in v Istri, Vojka Pavlina, ki se je

1 Npr. Giorgio Valussi, *Il confine nordorientale d'Italia* (Trieste: Edizioni LINT, 1972), 26.

2 Kristijan Knez, »Il limes prealpino: il sistema difensivo veneziano da Venzone a Cividale: dalla Guerra di Cambrai alla costruzione di Palmanova,« v: Antonio Miculian (ur.), *I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'Età moderna: genesi, struttura e aspetti militari della difesa territoriale: Pirano, 18 gennaio 2003* (Piran: Società degli studi storici e geografici, 2004), 66. Bogo Grafenauer, »Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava,« v: Branko Marušič et al. (ur.), *Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne* (Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1996), 5, 6, 13, 14. Aleksander Panjek, *Terra di confine: agricolture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento* (Mariano del Friuli (Go): Edizioni della Laguna, 2002), 19–26. Peter Štih, »Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo,« *Zgodovinski časopis* 41, št. 1 (1987): 41, 42. Aleksander Panjek in Giuseppe Borruso, »Carte storiche tematiche georiferite per la storia del territorio,« v: *Geomatica per l'ambiente, il territorio e il patrimonio culturale: Perugia, 5-8 novembre 2002, Atti, 1683–1688* (S. l.: s. n., 2002). Vojko Pavlin, *Goriška – od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele* (Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2017).

3 Grafenauer, »Slovensko-romanska meja,« 5–20. Peter Štih, »O vzhodni meji Italije in o razmerah in razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku,« v: Darja Mihelič (ur.), *Gestrinov zbornik* (Ljubljana: ZRC SAZU, 1999), 103–23.

enako posvetil goriški dinastiji ter njenemu ozemlju ob Soči, in Miho Kosija, ki se Goriških dotakne v kontekstu njihovih posesti na Krasu, posebno poglavje pa posveti tudi prvi habsburško-beneški vojni. V delih Pavlina in Kosija ni spregledano niti dogajanje v letu 1420, ki je imelo izrazit vpliv tudi na goriški prostor.⁴

Slovensko zgodovinopisje se prične intenzivneje posvečati furlansko-goriškemu obmejnemu območju po prvi habsburško-beneški vojni, ko se dejansko vzpostavi mejna ločnica med habsburškimi deželami in Beneško republiko. To dejanje je imelo za prebivalce z obeh strani velik vpliv na več področjih. Za Nadiške doline v Beneški Sloveniji je to, da so postale obmejno območje, postalo temeljni dejavnik za ohranjanje samoupravne ureditve iz časa oglejskega patriarhata in dodatno prejemanje privilegijev od Republike.⁵ Priključitev grofije v habsburški prostor in izgradnja cestne povezave med Gorico in Koroško sta spodbudili gospodarski razvoj, ki je temeljil na trgovskih izmenjavah, nelegalnem trgovanju in migracijah ter povzročil hitro demografsko rast, tudi na račun priseljencev z beneškega in furlanskega ozemlja. Po drugi strani je zamrla trgovina skozi Nadiške doline, ki je svoj vzpon doživela z zastavo tolminske gastaldije Čedadu v 14. stoletju.⁶ Podobne vsebine slovensko zgodovinopisje obravnava tudi za obdobje po drugi habsburško-beneški vojni. Poleg demografskih in ekonomskih posledic vojne⁷ je pozornost usmerjena v proučevanje gospodarskih, socialnih in okoljskih vidikov obmejnega prostora ter kmečkega prebivalstva.⁸ Posebej aktualno je raziskovanje neagrarnih dejavnosti kmečkega prebivalstva ter njegovega ekonomskega in socialnega položaja v okviru koncepta integrirane kmečke ekonomije, v katerega so vključene tudi Goriška s Posočjem in Brdi ter Nadiške doline.⁹ Prav tako je zanimanje zaznati v proučevanju rabe pašnih in gozdnih virov ter lastništva zemljišč v goratem območju Tolminskega in Benečije.¹⁰ Tema bi omogočila nov vpogled v razumevanje socialnih stikov obmejnega, pretežno kmečkega prebivalstva in njihovega upoštevanja oziroma interpretiranja dogovorov o skupni rabi zemljišč višjih instanc na lokalni ravni. Kot pomemben vir za preučevanje furlansko-goriškega obmejnega

4 Peter Štih, *Srednjeveške goriške študije: prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2002). Pavlin, *Goriška*. Pavlin, *Goriško gospodarstvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2006). Miha Kosi, *Spopad za prehode proti Jadraniu in nastanek »dežele Kras«: vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018).

5 Ines Beguš, *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republici* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015).

6 Aleksander Panjek, *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku* (Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015), 11–23.

7 Ibidem, 51–57.

8 Aleksander Panjek in Ines Beguš, »Matajur e Colovrat. Ordinarmento e sostenibilità del pascolo: un confronto tra i versanti veneto e asburgico nelle Alpi Giulie in età moderna,« *Histoire des Alpes* 19 (2014): 35–55.

9 Aleksander Panjek, Jesper Larsson in Luca Mocarelli (ur.), *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and beyond* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017), <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-02-2.pdf>. Ines Beguš, »Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah (Ažla, 18. stoletje),« v: Aleksander Panjek in Žarko Lazarevič, *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018), 219–47, <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-81-7.pdf>. Aleksander Panjek in Ines Beguš, »Zibelka integrirane kmečke ekonomije: Kranjska in Goriška (16.–18. stoletje),« v: Aleksander Panjek (ur.), *Integrirana kmečka ekonomija. Koncept in dejstva* (Koper: Založba Univerze na Primorskem), 79–125. Aleksander Panjek (ur.), *Integrated Peasant Economy in Central and Eastern Europe. A Comparative Approach* (Turnhout: Brepols, 2024).

10 Beguš, *Avtonomija in ekonomija*. Panjek in Beguš, Matajur e Colovrat, 35–55.

prostora velja poudariti novoveško goriško in furlansko historiografijo, ki jo je dosledno preučila Neva Makuc.¹¹ Njeno delo vsebuje opise posameznih avtorjev in predstavitev njihovih del, ki so bogat vir sicer subjektivnih opisov pomembnih dogodkov v njihovem času in v omenjenem prostoru. Na njihovi podlagi je obravnavala kolektivne identitete, ki so soobstajale v furlansko-goriškem prostoru, kot so plemiška identiteta in njen odnos do prebivalstva, deželna oziroma lokalna zavest, jezikovna identiteta in »etnični« izvor ter stereotipni pogledi furlanskih historiografov na druga ljudstva in prebivalstvo. Posvetila se je tudi temi, kako historiografija Furlanije in Goriške obravnava slovensko zgodovino.

Med zgodovinopisci, ki obravnavajo goriški oziroma primorski prostor v 19. stoletju, izstopa Branko Marušič.¹² Omenimo njegov prispevek, ki zajema primorski prostor v obdobju od sredine 18. stoletja do konca druge svetovne vojne. V njem se posveča zgodovinskim spremembam in različnim upravnim ureditvam v omenjenem obdobju, ki so jih zaznamovale spremembe meje in oblasti, pri tem pa v ozir zajame širše območje na obeh straneh meje.¹³

Združitev beneškega prostora z Avstrijskim cesarstvom po propadu Napoleonovih provinc v začetku 19. stoletja in predvsem njegova ponovna priključitev Kraljevini Italiji, ki jo je pospremil plebiscit v Benečiji, tvorita sklop zgodovinopisnih tem, ki se nanašajo tudi na zahodni obmejni prostor. Kot omenjeno, je to obdobje za slovenske zgodovinopisce zanimivo pretežno z vidika plebiscita, ki je potekal v Beneški Sloveniji. Branko Marušič in Giorgio Banchig v svojih prispevkih raziskujeta pravni položaj Beneških Slovencev pred letom 1866 in po njem, pri čemer skuša Banchig prikazati tudi različne vidike, povezane z lokalnim prebivalstvom, in vzroke za njegovo odločitev o plebiscitarnem vprašanju.¹⁴ Povečan interes za raziskovanje beneškega plebiscita se je pokazal ob njegovi 150-letnici, ko je v Špetru Slovenov potekal simpozij (21. oktober 2016). Prispevki nekaterih nastopajočih so bili objavljeni v Goriškem letniku 2019. Med njimi velja poudariti prispevek Tanje Gomiršek, ki se je posvetila sorodstvenim, trgovskim in kulturnim povezavam prebivalstva Goriških brd in Beneških Slovencev.¹⁵ Prispevke, posvečene Beneški Sloveniji v 19. in tudi 20. stoletju, najdemo tudi v zborniku *Simon Rutar in Beneška Slovenija*.¹⁶ Poleg navedenih zgodovinopiscev

11 Neva Makuc, *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011).

12 Npr. Branko Marušič, *Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske* (Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Nova Gorica: Goriški muzej, 1985). Branko Marušič, *Pregled politične zgodovine Slovencev na Gorškem (1848–1899)* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2005).

13 Branko Marušič, »Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas,« *Zgodovinski časopis* 56, št. 3–4 (2002): 277–86.

14 Branko Marušič, »Pravni položaj Beneških Slovencev ob in po priključitvi k Italiji (1886),« v: Gorazd Bajc (ur.), *Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004), 33–44. Giorgio Banchig, *Al suono della remonica: a 150 anni dal plebiscito e dall'annessione della Slavia, del Friuli e del Veneto al Regno d'Italia* (Cividale: Most: Združenje don Eugenio Blanchini, 2016). Giorgio Banchig, »Proč z Avstrijo! Zakaj so se Beneški Slovenci opredelili za Italijo,« v: Danila Zuljan Kumar in Petra Kolenc (ur.), *Simon Rutar in Beneška Slovenija* (Ljubljana: Slovenska matica, 2021), 93–109.

15 Tanja Gomiršek, »Stiki prebivalstva Goriških brd z Beneškimi Slovenci od prvih omemb do današnjih dni,« *Goriški letnik* 43 (2019): 59–78.

16 Zuljan Kumar in Kolenc (ur.), *Simon Rutar*.

se je mejni tematiki v 19. stoletju posvetil tudi geograf Vasilij Melik, ki je v že omenjenem zborniku *Zahodno sosedstvo* obravnaval spreminjanje meje in ključne dogodke ob tem med letoma 1797 in 1866 na območju Beneške Slovenije.¹⁷ V istem zborniku se je pravnim vidikom avstrijsko-pruske vojne, razmejitvi in plebiscitu v Benečiji posvetil tudi pravnik Jaromir Beran.¹⁸ Njuni študiji sta bili podlaga drugim zgodovinarjem pri preučevanju italijansko-avstrijske meje in beneškega plebiscita.

Na koncu velja omeniti še dela Simona Rutarja o goriško-gradiški grofiji, Tolminski in Beneški Sloveniji s konca 19. stoletja.¹⁹ Kljub temu, da so z vidika zgodovinopisja presežena, so še vedno dragocen vir informacij in zgodovinskih dejstev za obdobje 19. stoletja.

Namen prispevka je predstaviti pomembnejše prelomnice v zgodovini meje, ki je v 20. stoletju postala sedanja zahodna slovenska meja, skozi dolgoročno perspektivo od konca srednjega do konca novega veka. Obravnavo pričnjava z letom 1420, ko je goriška grofija prešla pod Beneško republiko in nato po letu 1500 ter vojni med Habsburžani in Benečani postala ena od habsburških dednih dežel, meja pa se je za daljši čas ustalila. Sporazumi, ki so določili habsburško-beneško mejo po vojni, so predvidevali posamezna območja na meji, ki naj bi jih koristile skupnosti z obeh strani meje, vendar je med njimi prihajalo do sporov. To je bil tudi eden od vzrokov za izbruh nove vojne med Habsburžani in Benečani v 17. stoletju. Težnje po ureditvi in točnejši določitvi meje so se nato pokazale šele v drugi polovici 18. stoletja. Po padcu Beneške republike leta 1797 in hitrih upravnih spremembah v času Napoleona je obveljala nova lombardsko-beneška meja, ki je bila v bistvu administrativna ločnica znotraj Avstrijskega cesarstva. Do leta 1866 je bilo tako slovensko etnično ozemlje združeno, po tem letu pa je upravna meja postala državna meja med Kraljevino Italijo in Avstrijskim cesarstvom (kasneje Avstro-Ogrsko) ter kot taka obveljala do prve svetovne vojne. Poudarek je na odseku med Predelom in Goriškimi brdi, ki je ostal dolgoročno najstabilnejši in v dobri meri odgovarja današnji slovensko-italijanski meji. Večinoma izpuščeni so odseki današnje meje severno od Predela ter južno od Gorice na območju Krasa in Istre.

1420: padec oglejskega patriarhata in soočenje dveh političnih sil

V začetku 15. stoletja sta stičišče današnjega zahodnega goriško-furlanskega območja upravljali dve večji politični sili, oglejski patriarhat in goriška grofija. Goriški grofje so do 13. stoletja zgradili obsežen dominij, ki je med drugim zajemal ozemlje ob

17 Vasilij Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866)«, v: Marušič et al. (ur.), *Zahodno sosedstvo*, 97–104.

18 Jaromir Beran, »Plebiscit in razmejitve v Benečiji (1886 in 1887)«, v: Marušič et al. (ur.), *Zahodno sosedstvo*, 283–96.

19 Simon Rutar, *Poknežena grofija Goriška in Gradišičanska* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1892–1893). Simon Rutar, *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkljo z njih prirodnoznanstvom in statističnim opisom* (Gorica: J. Devetak, 1882). Simon Rutar, *Beneška Slovenija: prirodnoznanstveni in zgodovinski opis: (15 podob)* (Ljubljana: Matica Slovenska, 1899). Dela so bila tudi ponatisnjena.

srednjem toku Soče, Vipavsko dolino in del Krasa, s središčem v Gorici. To posest so Goriški izdvojili iz ozemlja oglejskega patriarhata, predvsem na račun dednega odvetništva, ki so ga imeli nad oglejsko cerkvijo, ter vojaških spopadov s patriarhi.²⁰ Goriški so obvladovali ne le goriški prostor, temveč tudi širok lok ozemelj v vzhodnem alpsko-jadranskem prostoru od Tirolske do Kvarnerja. Na drugi strani je oglejski patriarhat ob meji z goriško grofijo poleg nižinske Furlanije zajemal doline Tera in Nadiže ter zgornje Posočje.²¹

Oglejski patriarhat se je zadnja štiri desetletja posvetne oblasti spopadal s številnimi težavami, ki so se kazale v pogosti menjavi patriarhov in šibkosti njihovega vodstva, finančni nestabilnosti, predvsem pa medsebojnih sporih plemiških družin in mest, med katerimi sta bila največja tekmeča Čedad in Videm. Začetki spora med mestoma segajo v čas vojne za Chioggio (1378–1381). Da bi takratni patriarh lahko ubranil posesti v Istri, ki jih je ogrožala močna beneška vojska, je bil za pridobitev finančnih sredstev leta 1379 primoran podeliti tolminsko gastaldijo mestu Čedadu v zameno za 5600 mark. To sicer ni bila prva takšna podelitev, in čeprav je bila časovno omejena in obnovljiva, se Tolmin nikoli več ni vrnil pod neposredno patriarhovo oblast. Čedadsko občina je gastaldijo dala v upravljanje skupini čedadskih meščanov. Leta 1396 je mesto pridobilo še pravico do odprtja ceste proti Beljaku, s čimer si je zagotovilo pomembne trgovske povezave s Kranjsko in Koroško.²² Posedovanju tolminske gastaldije in nadzoru nad trgovskimi potmi je nasprotoval Videm, kar je preraslo v dolgotrajne spore med mestoma, ki so se sčasoma razširili na lokalno in širšo regionalno raven. Sledila so leta konfliktov med Čedadom, patriarhi in drugimi furlanskimi mesti, ki so jih podpirali goriški grofje, gospodi Padove in Carrare ter ogrski kralj na eni strani, ter mestom Videm in močno plemiško družino Savorgnan, ki so jo podpirale Benetke na drugi strani.²³

V začetku 15. stoletja, v obdobju zahodne shizme, so se notranji konflikti v Furlaniji razširili še na versko področje. Vmešavanje obeh papežev v volitve patriarha je leta 1409 privedlo do obstoja dveh patriarhov, ki ju je po posredovanju ogrskega kralja Sigismunda Luksemburškega nasledil Ludvik von Teck. Imenovanje Ludvika se umešča v kontekst sporov in konfliktov, ki so sprva potekali v Furlaniji, od leta 1411 pa so se razširili zaradi neposrednega posredovanja ogrskega kralja, ki je zahteval Istro, Furlanijo in Dalmacijo. Ker pogajanja med velesilama o Dalmaciji niso prinesla dogovora, je Sigismund leta 1411 poslal v Furlanijo vojsko, ki jo je zasedla, vključno z Vidmom. Sprti strani sta leta 1413 dosegli premirje, ki se je zaključilo leta 1418 z vstopom Benečanov na ozemlje patriarhata. Sigismund je podcenil vojaško sposobnost republike, ki je leta 1419 začela osvajati Furlanijo.²⁴ Sprva se je Benetkam predal

20 Štih, *Srednjeveške goriške študije*, 69–71, 91, 92.

21 Pavlin, *Goriška*, 134. Štih, *Srednjeveške goriške študije*, 74.

22 Gian Carlo Menis, *Storià del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriacale (1420)* (Udine: Societa Filologica Friulana, 1976), 242–44. Giuseppe Trebbi, *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale* (Udine: Casamisma, 1998), 9. Pier Silverio Leicht, *Breve storia del Friuli* (Udine: Libreria Editrice »Aquilaia«, 1970), 169, 170. Panjek, *Vzhodno od Benetk*, 11, 12.

23 Menis, *Storià del Friuli*, 245, 246.

24 Trebbi, *Il Friuli dal 1420 al 1797*, 14. Kosi, *Spopad za prehode*, 114–20.

Čedad, njegovemu zgledu pa so sledila še druga furlanska mesta in gradovi. Patriarh je s pomočjo ogrske vojske poskušal ponovno osvojiti Čedad, vendar je bilo obleganje mesta, ki je imelo pri tem pomoč beneške vojske, neuspešno. Osvajanje Furlanije se je nadaljevalo in zaključilo leta 1420, ko se je Republiki predal Videm.²⁵

S tem je bilo konec posvetne oblasti oglejskega patriarhata. Beneški teritorij, ki je zajel tudi Beneško Slovenijo, zgornje Posočje z Idrijo, se je pomaknil do meja ozemlja goriške grofije, habsburškega Trsta in Devina, ki je bil avstrijski fevd. Goriški grofje, odvetniki oglejskih patriarhov in Sigismundovi zavezniki, so bili po zavzetju patriarhata z Benečani primorani skleniti mir, leta 1424 pa je grof Henrik od doža kot pravnega naslednika patriarhata sprejel nekdanje oglejske fevde.²⁶ Goriška grofija je tako ob zahodni meji dobila močno politično in vojaško silo, ki pa ni bila edina, ki jih je obkrožala. Težnje po dostopu do morja in obvladovanju trgovskih poti na svojem jugozahodnem teritoriju so Habsburžane približale goriškemu in kraškemu območju že sredi 14. stoletja. Poleg tega jim je s spretnim sklepanjem pogodb uspelo pridobiti goriške posesti, grofijo v Marki in Metliki, pazinsko grofijo v Istri ter Tirolsko. Politično in posestno oslABLJENA goriška grofija se je tako po letu 1420 znašla v neugodnem položaju med dvema velesilama, Habsburžani na vzhodu in Beneško republiko na zahodu, ki sta se v svoji moči prvič resno pomerili po smrti zadnjega goriškega grofa.²⁷

1500–1521: nastanek meje in habsburške obmejne dežele Goriške

Benetke so po prevzemu Furlanije in padcu posvetne oblasti patriarhata goriške grofe obravnavale kot svoje vazale, ki so od patriarha dobili Gorico kot službeni fevd za izvajanje odvetništva, medtem ko so Habsburžani z Goriškimi od leta 1361 podpisali več dednih pogodb. Poleg tega je bila goriška državno neposreden fevd. Goriški grofje so tako bili državni knezi cesarstva (od leta 1365) in obenem beneški vazali po fevdalni tradiciji. S pridobitvijo goriškega teritorija bi beneška stran utrdila ozemlje ob meji s cesarstvom, medtem ko so imeli za Maksimiljana prehodi čez Sočo pomembno vlogo pri njegovih ambicijah v Italiji.²⁸

Zadnji goriški grof Leonhard je ob spoznanju, da bo umrl brez potomcev, leta 1497 s Habsburžani sklenil permutacijsko pogodbo, po kateri je Maksimiljanu odstopil furlanska gospostva in Latisano v zameno za Vipavo in stara goriška gospostva na Zgornjem Koroškem. Habsburžan je z utrjevanjem krajev, ki so segali v beneški prostor, sprožil buren odziv Benetk in vojaško napetost v obmejnem območju.²⁹ Po Leonhardovi smrti leta 1500 je izkoristil dejstvo, da so bile Benetke v vojni s Turčijo

25 Menis, *Storià del Friuli*, 249, 250. Leicht, *Breve storia del Friuli*, 184–87.

26 Kosi, *Spopad za prehode*, 120.

27 Ibid. Štih, *Srednjeveške goriške študije*, 86, 87.

28 Pavlin, *Goriško gospostvo*, 21. Kosi, *Spopad za prehode*, 120, 140.

29 Wilhelm Baum, *I conti di Gorizia: una dinastia nella politica europea medievale* (Gorizia: Provincia: Libreria Editrice Goriziana, 2000), 230. Pavlin, *Goriška*, 49–52.

(1499–1502), ter s svojimi odposlanci zasedel Gorico in Lienz, glavni središči goriške grofije. Benetke so si prizadevale spor rešiti z diplomacijo, vendar so bile pri tem neuspešne.

Spor je ostal nerešen do leta 1508, ko Benetke kralju niso dovolile na cesarsko kronanje v Rim čez svoje ozemlje. S tem se je začela prva habsburško-(avstrijsko)-beneška vojna, ki je spadala v širši kontekst evropskega spopada za Italijo s Francozi oziroma vojn za Italijo.³⁰ Na goriškem območju je bila v prvem letu vojne, pri nas poznane kot prva avstrijsko-beneška vojna, uspešnejša Beneška republika, ki je zasedla Gorico in dele Goriške na Krasu skupaj s Postojno. Maksimiljan je bil primoran skleniti premirje z Benetkami, vendar se je že konec istega leta izoblikovala protibeneška cambraska liga, v kateri sta med drugimi združila moči cesarstvo in Francija. Maksimiljanu je v naslednjem letu uspelo ponovno zavzeti goriške posesti in zasesti Gorico ter pridobiti Tolminsko in Bovec.³¹ Vojno so zaznamovala huda pustošenja dežel in izčrpavanja prebivalstva ter menjave zavezništev in uspehov v širšem kontekstu. Leta 1511 sta Furlanijo dodatno prizadela močan potres in upor kmečkega prebivalstva, ki je bil posledica gospodarskih ter pravnih ukrepov deželnega parlamenta in fevdalcev ter splošnih nestabilnih institucionalnih razmer v deželi.³² Vojna se je zaključila leta 1516, med Benetkami in cesarstvom pa je bilo sklenjeno premirje. Dokončni mir so sprte strani sklenile v Wormsu v letih 1521 in 1523.

Habsburškim deželam so bili poleg Goriške z Brdi priključeni še Zgornje Posočje (Tolmin, Kobarid, Bovec) z Idrijo, del Krasa z Brkini ter Marano, Oglej in Gradišče ob Soči. Benetkam je ostala Furlanija s Čedadom in Beneško Slovenijo, priključeni pa so ji bili še Pordenone, Belgrado, Castelnuovo in Codroipo.³³ Ta vzpostavitev meje med Beneško republiko in habsburškimi deželami je trajala do leta 1797, v zgornjem Posočju pa je njen potek (približno) isti še danes.

Veliko vprašanj o razmejitvi, pripadnosti posameznih krajev ter posestnih in drugih pravic prebivalstva na obeh straneh je ostalo nedorečenih. Meja ni bila jasno definirana in začrtana, kar je kasneje povzročalo hude spore med prebivalstvom ob njej. Pogosto je do konfliktov prihajalo zaradi rabe obmejnih kmetijskih površin (pašnikov, polj, gozdov) z nedorečenim lastništvom, ki naj bi jih po skupnem dogovoru izkoriščale skupnosti z obeh strani nove meje.³⁴ Takšne razmere zasledimo na primer v Nadiških dolinah, o čemer bo več zapisanega v nadaljevanju. Ohlapna določitev meje je vplivala tudi na posestne pravice fevdalcev na določenih območjih, kar sta beneška in avstrijska stran skušali rešiti v Tridentu leta 1535. V tem oziru velja posebej omeniti primer tolminske gastaldije, ki je po vojni prešla pod Habsburžane, medtem

30 Carlo Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia: in quattro volumi compresavi un appendice di note illustrative*, II (Gorizia: Arti grafiche camestrini), 4, 5. Kosi, *Spopad za prehode*, 143–45.

31 Morelli, *Istoria della Contea*, II, 22, 23. Pavlin, *Goriška*, 62, 63.

32 Furio Bianco, *Krvavi pust 1511: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011). Miklavž Feigel, *Veliki potres leta 1511 v Sloveniji in Furlaniji* (Ajdovščina: Društvo zbiralec Ajdovščina-Nova Gorica, 2023).

33 Kosi, *Spopad za prehode*, 167, 168. Vasko Simoniti, »(Notranje)avstrijsko-beneška vojna,« *Goriški letnik* 27 (2000): 114.

34 Rutar, *Poknežena grofija*, 76, 77. Simoniti, »(Notranje)avstrijsko-beneška vojna,« 116, 117. Valussi, *Il confine nordorientale*, 74.

ko je konzorcij družin, ki jo je upravljal, prebival v Čedadu na beneški strani. To stanje je povzročilo vrsto vprašanj o posesti in pristojnosti konzortov znotraj novega institucionalnega sistema. Njihova in tudi druga sporna vprašanja glede nove meje na prostoru med beneško Furlanijo in habsburško Goriško so bila obravnavana v arbitražnem postopku. Sklenjen je bil kompromisni sporazum, imenovan »Tridentinska rzsodba« (*Sententia Tridentina*), ki je bil sprejet 17. junija 1735 in po katerem je med drugim Čedadu, tolminskim konzortom in drugim plemičem z beneške strani uspelo v priznanju in uveljavitvi svojih zahtev do posestnih in sodnih pravic na habsburškem ozemlju. Omenjeni sporazum predstavlja pomemben bilateralni diplomatski dokument, ki obravnava in opredeljuje pravice in pristojnosti obeh držav ter lokalnih akterjev – plemičev in skupnosti – vzdolž celotnega habsburško-beneškega obmejnega območja od Tirolske do Istre, a ne določa natančnega poteka meje na terenu.³⁵

1615–1617: nova vojna ob meji – vojna z več imeni

Skoraj stoletje po prvi avstrijsko-beneški vojni je izbruhnila nova. Vzrokov za ponoven vojaški spopad je bilo več, tako na kopnem kot na morju. Med glavnimi sta bila nedorečenost furlansko-goriškega odseka meje na posameznih predelih in pereče uskoško vprašanje. Uskoki so napadali in ropali beneške trgovske ladje ter se spopadali z beneškim vojaškim ladjevjem pri Istri, v Kvarnerju in Dalmaciji, poleg tega pa so napadali tudi osmanske trgovske ladje, saj so se imeli za krščanske bojavnike, pri čemer so imele Benetke z Osmani sklenjene sporazume, na podlagi katerih so jim morale zagotavljati varnost plovbe. Obenem so Uskoki tedaj delovali kot nekakšna mornarica obmorskega dela vojne krajine v službi Habsburžanov, ki so si prizadevali za večjo svobodo plovbe, vendar so Jadran nadzirale Benetke.³⁶

Vojaški spopad, ki je v zgodovinospisju znan pod imeni druga (notranje)avstrijsko-beneška vojna, habsburško-beneška vojna, vojna za Gradišče in uskoška vojna, je začela beneška stran konec leta 1615. Na Goriškem je bil njen cilj potisniti mejo na Sočo in tako pridobiti nadzor nad ključnimi potmi, ki so Furlansko in Padsko nižino prek Gorice in Trsta povezovale s Kranjsko in Ogrsko. Hkrati je bil beneški motiv ponovne postavitve poteka meje na kopnem, ki bi odpravila dediščino prve avstrijsko-beneške vojne v nižinskem svetu v obliki številnih enklav in eksklav. Benečani so na primer želeli utrjeno Gradišče zamenjati za svojo eksklavo Tržič. Glavnina vojaških spopadov se je odvijala v Gradišču ob Soči, avstrijski trdnjavi, ki je uspešno zapirala pot do Gorice in od koder so se beneške sile, neuspešne pri njenem obleganju, preusmerjale v Goriška brda in Zgornje Posočje. V Beneški Sloveniji so se pri branjenju meje z beneške strani izkazali prebivalci Nadiških dolin. Ti so z organizacijo kmečke vojske (*cernide*) in sistemom obrambe že pred vojno nadzirali mejo s habsburškimi deželami, med vojno pa

35 Panjek, *Vzhodno od Benetk*, 16. Gl. tudi Morelli, *Istoria dellacContea*, I, 65–67.

36 Simoniti, »(Notranje)avstrijsko-beneška vojna,« 116–20. Aleksander Panjek, *Krvavi poljub svobode: upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015), 132–34, 136–42.

jo tudi branili. Na ta način so izkazovali lojalnost Beneški republiki, ki jim je v zameno dopuščala samoupravo iz časa patriarhata in dodatne davčne privilegije.³⁷

Nasproti trdnjave v Gradišču je stala novozgrajena beneška utrdba Palmanova. Čeprav je bila beneška vojska številčnejša in finančno bolj podprta, so bile habsburške enote taktično naprednejše, v zelo veliko pomoč pa so bile tudi manjše trdnjave v Brdih. V letu 1616 so bili Benečani z osvojitvijo nekaterih območij v Brdih ter Zgornjega Posočja blizu nameri, da osvojijo Gorico, vendar jim to ni uspelo. Leta 1617 so po daljšem obleganju Gradišča ob Soči, ki se ni predalo, in po posredovanju Špancev in Francozov priznali poraz. Mirovna pogodba, podpisana v Madridu, je predvidevala preselitev Uskokov v zaledje, priznanje monopola Benetk na morju ter vrnitev zasedenih krajev Habsburžanom. Vojna je na obeh straneh meje pustila precejšnje gmotno opustošenje in žrtve tudi med lokalnim prebivalstvom, saj se je odvila v obliki številnih srditih spopadov manjšega obsega v naseljih na podeželju ob udeležbi domačinov.³⁸

Izid vojne ni prinesel nikakršnih bistvenih sprememb glede meje na kopnem. Beneška republika je ohranila nadzor na Jadranu, vendar je njena ekonomska in politična moč postopoma upadala na račun novih trgovskih povezav in rastočih gospodarstev na zahodu Evrope. Zahodne meje habsburške Avstrije republika tako ni več ogrožala, mejna vprašanja pa so ostala nerešena in potek meje je ostal nespremenjen do konca 18. stoletja.³⁹

1717–1719: svobodna plovba in prosta pristanišča

Benetke so Jadransko morje razumele kot del svojega državnega ozemlja, v katerem so nadzorovale trgovinski promet, medtem ko so Habsburžani interese po svobodni trgovski plovbi v Jadranu izkazovali že od priključitve obmorskih mest in pristanov v Trstu, Devinu in Reki v 14. stoletju. Svoje namere so odločneje pokazali na prehodu iz 16. v 17. stoletje, med drugim tudi tako, da so podpirali protibeneško delovanje Uskokov, dokler to ni preraslo v hude spopade.⁴⁰ Med lokalnimi akterji so zlasti tržaške mestne oblasti v stoletjih zgodnjega novega veka vztrajno spodbujale državne oblasti, naj vendarle odločneje nastopijo do Benetk in zagotovijo svobodno plovbo po Jadranu, saj se je Trst že od podaje pod habsburško oblast v 14. stoletju videl kot »pristan Germanije« (*scala per la Germania*).⁴¹ Nasprotno so Benečani morje razumeli kot svoje ozemlje, ki je segalo do obal sosednje države.

37 Beguš, *Autonomija in ekonomija*. Kristjan Knez, »Il limes prealpino: il sistema difensivo veneziano da Venzone a Cividale: dalla Guerra di Cambrai alla costruzione di Palmanova,« v: Antonio Miculian (ur.), *I confini militari di Venezia e dell'Austria nell'Età moderna: genesi, struttura e aspetti militari della difesa territoriale: Pirano, 18 gennaio 2003* (Piran: Società degli studi storici e geografici, 2004), 87, 88.

38 Simoniti, »(Notranje)avstrijsko-beneška vojna,« 121–25, 127. O vojni gl. tudi Mauro Gaddi in Andrea Zannini (ur.), *Venezia non è da guerra. L'Isontino, la società friulana e la Serenissima nella Guerra di Gradisca (1615–1617)* (Udine: Forum, 2008). Panjek, *Vzhodno od Benetk*, 54, 55.

39 Simoniti, »(Notranje)avstrijsko-beneška vojna,« 127. Panjek, *Krvavi poljub*, 135, 136.

40 Panjek, *Krvavi poljub*, 136, 137. Tudi Carlo Morelli di Schönfeld, *Istoria della Contea di Gorizia: in quattro volumi compresi un'appendice di note illustrative, III* (Gorizia: Arti grafiche camestrini), 6–16.

41 Aleksander Panjek, »La diplomazia del vino e la 'libera navigazione del mare Adriatico': alla ricerca di una politica economica nel meridione austriaco (1500–1717),« *Histoire des Alpes* 10 (2005): 93–111.

Enostranska razglasitev »svobodne plovbe na Jadranu« s strani Habsburžanov je končno pričela dejavnije razkrajati beneški koncept mejnega režima na morju, čeprav se Trst kot delujoče »novo mesto« in konkurenčno pristanišče Benetkam ni vzpostavil vse do polovice 18. stoletja. Kljub temu, da gre za morje in plovbo, razglasitev svobode plovbe vseeno sodi tudi na področje zgodovine meja na Primorskem ravno zaradi specifičnega beneškega uveljavljanja svojih meja.

Novosti v tedanji avstrijski gospodarski politiki so bili centralizacija odločitev, večji pogum, s katerim je vladar uveljavljal svoje odločitve, pa tudi dejstvo, da so se sprejele za Notranjo Avstrijo in monarhijo kot celoto. Niti razglasitev proste plovbe po Jadranu niti poznejši zakon o prostih pristaniščih namreč nista bila zamišljena kot razvojna ukrepa za Trst, Reko ali druge kraje na Primorskem, ampak sta bila namenjena rasti celotne Notranje Avstrije. Kot se je izrazil Fabio Cusin: »Prostopristaniški zakon ni poseben zakon za Trst. Trst je tam omenjen zgolj mimogrede, skupaj z Reko. To je splošni zakon avstrijske države.«⁴² Proces gospodarskega razvoja se je sprožil, ko sta bila Trst in Primorska usklajeno vključena v celovito gospodarsko politiko za Notranjo Avstrijo in širšo državo. To je bila politika, v kateri je spodbujanje rasti avstrijskega Primorja delovalo na rast celotnega zaledja in obratno.⁴³

1752–1756: Goriški sporazum o meji

Leta 1750 je bila ustanovljena dvostranska komisija z nalogo, da (končno) določi meddržavno mejo med Avstrijo in Beneško republiko. Zgodovinarji soglašajo, da se je tokrat na obeh straneh k zadevi pristopilo v razsvetljenem duhu in z iskreno namero, da se začrta meja in končajo spori ter da ta novi zagon sovпада s časom, ko so evropske politične sile pričele proces urejanja in določanja svojih meja. Z naše perspektive bi veljalo dodati, da se ta pobuda časovno in vsebinsko lepo sklada z novim slogom vladanja in reformnim pristopom, ki je značilen za nastop Marije Terezije. V letih 1752–1755 je komisija sklenila štirinajst dogovorov za posamezne odseke meje, pri čemer jih je največ bilo namenjenih njenemu zapletenemu poteku v nižinskem svetu ob spodnjem toku Soče, njen potek v Zgornjem Posočju (na območju gospodarstev Kanal in Tolmin) pa je bil določen leta 1755. Posamezne segmente so združili v generalni mejni sporazum med Avstrijo in Benetkami, ki je bil sklenjen v Gorici 16. septembra 1756 in je znan tudi kot Goriški sporazum. Komisija je mejo določila na osnovi obstoječega stanja s popravki, pri čemer je vprašanje poteka meje ločila od lastninskih in služnostnih pravic posameznikov in skupnosti. Obveljalo je načelo, da potek meddržavne meje nanje ne vpliva, zainteresirani subjekti so ohranili lastninske in služnostne pravice, tudi če so se njihova zemljišča in pravice do rabe gozdov po novem dokončno nahajali v sosednji državi. Namen obeh strani, da začrtata mejo in jo na nekaterih točkah poenostavita, je bil delno dosežen. Komisiji je uspelo določiti

42 Fabio Cusin, »Le condizioni giuridiche di Trieste e le riforme dell'amministrazione comunale nella prima metà del secolo xviii,« *Archeografo Triestino* 45 (1932), 118.

43 Panjek, »La diplomazia del vino.«

in ponekod z mejniki začrtati mejo ter razrešiti večino spornih območij, kjer so skupnosti prihajale v konflikte zaradi nedorečenih lastništev in pravic do rabe površin na področju ribolova, plovbe, paše in gozdov. S tem meja ni več predstavljala območja, temveč je postala bolj definirana, linearna in začrtana. Do sporazuma, v katerem bi strani poenostavili mejo z izmenjavo nekaterih območij in posesti, pa ni prišlo, tako da so enklave oziroma eksklave ostale.⁴⁴ Večkrat v literaturi za ta sporazum najdemo letnico 1754 in že Morelli navaja, da je bil potek meje od kraja »Zecre na Tirolskem« (oziroma Tridentinskem) do »Kvarnerja v Istri« določen tega leta.⁴⁵

Urejanje posameznih odsekov avstrijsko-beneške meje v sklopu Goriškega sporazuma

12. maj 1752	meja ob Soči pri skupnostih Vileš, S. Pietro in Cassegliano
18. maj 1752	meja ob Soči med avstrijskima skupnostma Vileš in Ruda ter beneškima S. Pietro in Cassegliano
22. avgust 1752	meja ob Soči med skupnostmi Vileš, S. Pietro in Cassegliano
28. junij 1752	meja med ozemljem enklave Tržič (Monfalcone) in avstrijskimi kraji Zagraj, Doberdob, Jamlje in Devin
11. april 1753	meja med ozemljem enklave Tržič in avstrijskimi kraji Fiumicello (Isonzo in Isonzato) ter Isola Morosini
7. maj 1753	meja pri reki Ausa
2. november 1752	meja med avstrijskimi distrikti Nogaredo, Jalmico in Visco ter beneškimi vasmi Viscone di Torre, Claujano, Sottoselva in S. Lorenzo
25. april 1753	meja severno od Visca do Brazzana
4. avgust 1753	meje goriške enklave Porpetto itd.
31. oktober 1753	enklave Goricizza, Gradiscutta, Vinco, Sivigliano-Flambruzzo, Campomolle, Driolassa-Rivarotta
4. december 1753	enklava Precenicco
6. november 1755	meje gospostev Kanal in Tolmin z Beneško republiko
31. december 1755	meje severno od Stola in s Kranjsko
11. marec 1756	meje med Karnijo in Koroško

Vir: Mell, »Görz und Gradisca,« 267. Antonini, *Del Friuli*, 641–77.

44 Orietta Selva, »Questioni di confine nell'Alto Adriatico: Veneziani e Imperiali Asburgici fra Cinquecento e Settecento (Boundary disputes in the Upper Adriatic: the Venetians and the Habsburgs between the 16th and the 18th century),« *Bollettino della Associazione Italiana di Cartografia*, št. 159 (2017): 37–39, https://arts.units.it/retrieve/e2913fdb-b1ff-f688-e053-3705fe0a67e0/AIC_159_Selva%2019%20ottobre.pdf. Valussi, *Il confine nordorientale*, 93–95. Mauro Pitteri, »Il confine settecentesco della Schiavonia veneta,« *Studi Veneziani LXI* (2010): 173–92. Cristiano Meneghel, »Il trattato di Gorizia del 1752,« *Borc San Roc* 34 (2022): 48–51. Anton Mell, »Görz und Gradisca,« listi 30, 31, 34 in 35, v: M. Wutte, A. Kaspert, A. Mell, v: *Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer, I. Abteilung: die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien, 1. Heft: Kärnten, Görz und Gradisca* (Wien: Verlag von Adolf Holzhausen, 1914), 266, 267. Prospero Antonini, *Del Friuli ed in particolare dei trattati da cui ebbe origine la dualità politica in questa regione: note storiche* (Venezia: P. Naratovich, 1873), 641–77.

45 Morelli, *Istoria della Contea*, III, 49. Podobno Prospero Antonini, *Il Friuli orientale* (Milano: Francesco Vallardi, 1865), 401, 402.

Vzpostavljena je bila tudi dvostranska komisija z nalogo, da opravi vsakoletni pregled in nadzor spoštovanja poteka meje ter jo sproti povsod označuje z mejniki. Komisarja sta imela pristojnost, da na kraju samem razrešujeta preostale in novonastale lokalne sporne situacije.⁴⁶ Komisarji, ki so se v letih zvrstili na tem položaju, so o svojih ogledih sestavljali poročila, ki so ohranjena za obdobje od leta 1757 do 1795. Čeprav z njenim padcem leta 1797 vprašanje razmejitve z Beneško republiko ni bilo več aktualno, je meja poniknila le začasno.

1797–1814: Napoleonov prihod in nove meje

Leta 1797 so Napoleonove čete premagale avstrijsko vojsko v severni Italiji, zavzele Beneško republiko ter pot nadaljevale ob reki Soči proti Koroški in Dunaju. S podpisom miru v Campoformidu istega leta je bil odpravljen skoraj tisočleten obstoj Beneške republike. Njene posesti vzhodno od Adiže, vključno z delom Benečije, posejlenim s Slovenci, in posesti v vzhodnem Jadranu je priključila habsburška monarhija. Slovenski etnični prostor se je tako za kratek čas prvič združil pod enim vladarjem. Leta 1805 je Napoleon ozemlje, leta 1797 prepuščeno Avstrijcem, vključil v Italijansko kraljestvo in meja je bila zopet vzpostavljena. Z nekaj spremembami je z juga proti severu potekala po Soči in nato na območju Kanala prešla na reko Idrijo. Tu je potekala po stari habsburško-beneški meji do Matajurja, zajela območje med Borjano in Starim selom ter se dvignila na Stol, kjer je znova sledila stari mejni črti.⁴⁷

Oktober 1809 so Avstrijci s podpisom miru v Schönbrunnu prepustili Francozom približno polovico s Slovenci poseljenega ozemlja in ga vključili v novoustanovljene Ilirske province, ki so mednarodnopravno spadale v okvir francoskega cesarstva, ustavno pa niso bile njegov del. Leta 1811 so francoske oblasti določile mejo med Ilirskimi provincami in Italijanskim kraljestvom po reki Soči, od njenega izvira do izliva.⁴⁸ Meja je tako v notranjopravnem pomenu predstavljala razmejitev med dvema političnima enotama znotraj Napoleonovega cesarstva.

Ilirske province so obstajale do leta 1813, ko se je francoska oblast po Napoleonovih porazih v Rusiji pričela umikati in so avstrijski vojaki ponovno osvojili slovenske dežele ter Furlanijo. Leto kasneje je avstrijski cesar določil novo mejo, ki je bila znova pomaknjena zahodno od Soče, kjer je že prej potekala habsburško-beneška meja, vendar je bila nova bolj poenostavljena. V njenem severnem delu so sedaj na goriško stran spadali prej beneški kraji v Breginjskem kotu in Livek, mejna črta po Idriji je tekla vse do Bornjana med Krminom in Medejo. Od tu naprej se je meja odmaknila od reke Idrije in se precej neenakomerno nadaljevala proti Joannisu.⁴⁹ Po

46 Selva, »Questioni di confine,« 37. Pitteri, »Il confine settecentesco della Schiavonia,« 176.

47 Peter Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja* (Ljubljana: Modrijan, 2006), 22, 23. Girolamo Guerrino Corbanese, *Il Friuli, Trieste, l'Istria. Nel periodo napoleonico e nel Risorgimento. Grande atlante storico-cronologico comparato* (Udine: Del Bianco editore, 1995), 6, 32. Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866),« 98.

48 Vodopivec, *Od Pohlinove slovnice*, 23, 24. Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866),« 98.

49 Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866),« 99. Valussi, *Il confine nordorientale*, 107.

dunajskem kongresu leta 1815 so severni del Ilirskih provinc povezali v t. i. Ilirsko kraljestvo Avstrijskega cesarstva, ki je na zahodu mejilo z ravno tako avstrijskim Lombardsko-beneškim kraljestvom. Med distrikti Ilirskega kraljestva sta bila prvotno predvidena tudi Čedad in Gradišče, ki sta prej spadala pod Italijansko kraljestvo, vendar do uresničitve te namere ni nikoli prišlo.⁵⁰

Meja je bila še natančneje določena leta 1841 in je predstavljala razmejitev dveh provinc habsburške monarhije do leta 1866,⁵¹ ko se je novoustanovljena Kraljevina Italija pridružila Prusiji v vojni z Avstrijskim cesarstvom.

1866: administrativna meja ponovno postane meddržavna

Z italijanske strani je vstop v vojno med Prusijo in Avstrijskim cesarstvom pomenil tretjo vojno za neodvisnost Italije, v kateri so želeli pridobiti (avstrijsko) Benečijo s Furlanijo, kot jim je uspelo Lombardijo sedem let prej v vojni z Avstrijo.

Med vojno je bila pruska stran uspešnejša pri spopadu z Avstrijo na severnem bojišču, medtem ko je cesarstvo beležilo zmago na italijanskem. Kljub porazu proti avstrijskim četam je uspešnost Prusov spodbudila italijansko stran, da prične prodirati na avstrijsko ozemlje po umiku avstrijskih čet na sever. Italijanska vojska je že zasedla Videm in vkorakala v najzahodnejše predele slovenskega ozemlja, ko je prišlo do premirja med avstrijsko in prusko stranjo na severu. Temu so sledila pogajanja in tudi premirje ob Soči, ki je bilo podpisano v Krminu 12. avgusta 1866.⁵²

Preliminarna mirovna pogodba med Avstrijo in Prusijo je predvidevala prusko izposlovanje premirja takoj, ko bi francoski cesar, ki je nastopal kot mediator, izjavil, da je Benečija na voljo Kraljevini Italiji, kar je tudi storil. V mirovni pogodbi 30. avgusta je svojo namero potrdil, avstrijski cesar pa je priznal združitev Lombardsko-beneškega kraljestva s Kraljevino Italijo. S to pogodbo je Italija formalnopravno razširila suverenost nad Benečijo. Izjavo avstrijskega cesarja vsebuje tudi italijansko-avstrijska mirovna pogodba z dne 3. oktobra, v kateri je bil francoski cesar enako pripravljen priznati združitev dežele s kraljevino, vendar z zadržkom, da ljudstvo Benečije s tem soglašaja.⁵³ S tem je postavil italijanski strani zavezo, da izpelje plebiscit v Benečiji, ki je sledil 21. in 22. oktobra istega leta.

Za slovensko zgodovinopisje sta posebej zanimivi izvedba plebiscita v Beneški Sloveniji in odločitev prebivalstva, ki se je skoraj v celoti opredelilo za pripadnost Italiji. Omenjeno območje si je po padcu Beneške republike in prehodu pod avstrijsko

50 Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866)«, 99.

51 Ibid. Matjaž Klemenčič in Vladimir Klemenčič, »The role of the border region of the northern Adriatic in Italy, Croatia and Slovenia in the past and in the process of European integration«, *Annales* 7, št. 10 (1997): 286.

52 Rok Stergar, »Spopad za Nemčijo: zunanjepolitične in vojaške okoliščine prusko-avstrijske vojne leta 1866«, v: *Karl Kastl: Moja doživetja z bojnega pohoda proti Rusiji leta 1866* (prevod izvirnika in povzetka Angelika Hribar) (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016), 82, 83. Marušič, *Primorski čas pretekli*, 57, 58. Marušič, *Pravni položaj*, 33, 34.

53 Beran, »Plebiscit in razmejitev«, 108, 109.

oblast prizadevalo, da bi ohranilo avtonomijo na upravnem in sodnem področju ter ohranjati slovansko oziroma slovensko kulturo, jezik in identiteto znotraj novega okolja, čemur nova vlada ni bila naklonjena. Razloge za takšno odločitev na plebiscitu gre tako iskati v nepriljubljenosti avstrijske politike, ki jim po letu 1816 ni priznala pravic in privilegijev iz časa republike. Na rezultat plebiscita naj bi vplivali tudi italijanski predstavniki, ki so z obljubami o uvedbi slovenskih šol in priznanju privilegijev pridobivali podporo ljudi, do česar po plebiscitu ni prišlo.⁵⁴ Glede na meddržavno pravo plebiscit ni bil namenjen temu, da bi prebivalci odločali, kateri deželi želijo pripadati, saj se je Avstrija Benečiji že brezpogojno odpovedala v korist Italije. Dejanje plebiscita je bilo izpolnitev zaveze Kraljevine Italije do Francije glede na mirovno pogodbo, ki pa je že odločila o usodi Benečije.⁵⁵

Po zmagah in porazih na bojiščih so v ospredje stopila mejna vprašanja. Kmalu po podpisu premirja v Krminu je Italija sprva zahtevala, da obe vojski ostaneta na ozemlju, ki sta ga branili oziroma osvojili. S tem bi Italija zasedla tudi manjši del goriške dežele. Kasneje je privolila v demarkacijsko črto, po kateri je ozemlje Beneške Slovenije ostalo na strani avstrijske vojske. Goriško časopisje je septembra 1866, malo pred podpisom mirovne pogodbe, tudi poročalo, da naj bi Avstrija odstopila kraljevini okraj Červinjan v zameno za slovenske kraje v Videmski pokrajini. Italijanska stran si je več mesecev in še dan pred podpisom mirovnega sporazuma 3. oktobra 1866 prizadevala, da bi meja potekala po vodotokih Idrija, Ter in Soča, medtem ko je cesarstvo vztrajalo pri ohranitvi celovitosti goriškega območja. Mirovni sporazum je tako določil, da nekoč administrativna meja Lombardijsko-beneškega kraljestva postane politična⁵⁶ – in kot taka se je ohranila do leta 1914. To pomeni, da je po polstoletnem intermezzu, ko je postal notranja avstrijska administrativna meja, odsek meje med Gorico in Predelom ponovno postal državna meja, tokrat s kraljevino Italijo.

Arhivsko gradivo za raziskovanje zahodne meje

Pregled arhivskih virov in literature, ki zajemajo tematiko obmejnih vprašanj in dogodkov na furlansko-goriškem območju, je pokazal, da je gradiva za raziskovanje zahodne meje v njenih različnih obdobjih veliko. Tem tematikam se kontinuirano posvečajo strokovnjaki tako v italijanskem kot v slovenskem prostoru. Raziskovanje zgodovine zahodne meje in glavnih dogodkov, ki so se zvrstili ob njej, je privlačno za različne stroke, med katerimi izstopajo zgodovinska, geografska in pravna. Te pogosto nastopajo interdisciplinarno, z upoštevanjem zgodovinskih dejstev, pravnih študij in geografskih raziskav. Kljub temu je mogoče ugotoviti, da potencial ohranjenega arhivskega gradiva še ni bil povsem izkoriščen.

54 Banchig, »'Proč z Avstrijo!',« 96, 97, 105. Marušič, »Pravni položaj,« 38.

55 Beran, »Plebiscit in razmejitvev,« 110. Banchig, »'Proč z Avstrijo!',« 104.

56 Beran, »Plebiscit in razmejitvev,« 114, 115. Melik, »Beneški Slovenci (1797–1866),« 102.

V nadaljevanju bodo predstavljeni arhivski viri, ki so zaradi obsežnosti in izčrpne vsebine ključni za poglobljeno raziskovanje obmejnega prostora in določanja meje med 15. in 19. stoletjem. Med arhivskim gradivom so posebej zanimivi sklopi virov, ki ne vsebujejo samo zapisov o poteku meje, temveč tudi načine njenega določanja in urejanja mejnih vprašanj tako med državami kot med obmejnimi prebivalstvom. Nekateri viri so bili v zgodovinopisju že prepoznani in delno preučeni, a njihova pove-dnost ni bila izčrpana. Prav tako je mogoče ugotoviti, da še ne premoremo poglobljene specifične študije za prostor ob današnji zahodni slovenski meji na osnovi sistematične analize katerega od v nadaljevanju navedenih arhivskih virov.

Pokrajinski arhiv v Gorici hrani v fondu *Confini* fascikel z dokumenti, ki se vsebinsko nanašajo na urejanje meja med habsburško Goriško in beneško Furlanijo od 16. do 18. stoletja. Zbirka je nastala v sklopu priprav na Goriški sporazum iz sredine 18. stoletja. Med dokumenti se nahajajo prepisi nekaterih členov Tridentinskega spo-razuma (1535), ki pobliže zadevajo to območje, kot so na primer člani o Tolminski.⁵⁷

Drugi sklop arhivskih virov hrani Državni arhiv v Benetkah v različnih fondih, med katerimi gre poudariti fond beneških proveditorjev za mejne zadeve (*Provveditori soprintendenti alla camera dei confini*). Institucija je nastala v 16. stoletju z namenom, da zbira, hrani, preučuje in popisuje dokumente, ki se nanašajo na kopensko in morsko mejo Beneške republike, pa tudi načrte trdnjav in utrjenih krajev.⁵⁸ Poleg teh so hranjeni različni tipi dokumentov, ki razkrivajo stanje na mejah, obmejne spore, dogovore med prebivalci in oblastmi o določenih odsekih meje, zapise obmejnih komisij o stanju na meji ipd. Tu se hrani tudi gradivo, ki se nanaša na obmejno območje hribovitega predela Nadiških dolin in tolminskega gospostva, ki je nastalo v kontekstu že omenje-nega reševanja obmejnih vprašanj sredi 18. stoletja. Eno od območij, ki ga je mejna komisija obravnavala, je obsegalo pašne in gozdne površine na vrhovih Matajurja, Mije in Kolovrata, ki so jih izkoriščali tako prebivalci Nadiških dolin na beneški strani, kot prebivalci tolminskega glavarstva na avstrijski strani. Urejanje mejnih vprašanj je pote-kalo s sporazumom in rednimi obhodi meje; te je opravljala mešana komisija, ki so jo sestavljali štirje predstavniki, po dva z vsake strani. Poleg že omenjenih poročil teh obhodov gradivo obsega tudi zapise o čezmejnih dogovorih in sporih prebivalstva zaradi rabe gozdov in pašnikov na obeh straneh meje ter vodnih virov. Pri določanju meje je v virih zaznati večji interes za njen natančni potek, upoštevale pa so se tudi pravice in želje obmejnega prebivalstva.

Generalni sporazum iz Gorice iz sredine 18. stoletja je doživel objavo že v 19. sto-letju, saj Antonini prinaša transkripcijo besedila z določitvijo meje za vseh štirinajst odsekov in tudi končne določbe o izvajanju sporazuma z rednimi nadzornimi obho-di.⁵⁹ Nekatero dokumente iz tega obdobja, povezane z dvostranskim sporazumom in njegovim izvajanjem, je Mell zasledil tudi v dunajskem Vojnem arhivu.⁶⁰ Pitteri je ureditev državne meje na Kanalskem in Tolminskem iz leta 1755 preučil na podlagi

57 ASPG, Confini, šk. 364-II, list 259–261.

58 Selva, »Questioni di confine,« 25.

59 Antonini, *Del Friuli*, 641–83.

60 Mell, »Görz und Gradisca,« 266, 267.

sporazuma za ta odsek, ki ga hrani Državni arhiv v Benetkah.⁶¹ Tudi Meneghel se je za svojo predstavitev ureditve odseka pri Foglianu oprl na dokumentacijo iz beneškega arhiva, vendar iz drugega fonda.⁶²

Med arhivskim gradivom, ki ga hranijo v Benetkah, velja posebej spomniti še na slikovno gradivo, ki prikazuje obmejna območja ter obdelovalna in srenjska zemljišča na eni ali na obeh straneh meje. Zelo zanimiv je zemljevid čuvajnic na območju Nadiških dolin, ki so nadzirale obmejno območje in poti iz Posočja v Furlanijo, iz leta 1776. Izrisanih je več obmejnih čuvajnic, ki so varovale mejo in poti v času vojn, epidemij in celo tolminskega upora na habsburški strani, skrbele pa so tudi za trgovce, ki so potovali skozi doline, in preprečevale tihotapstvo. Za čuvajnice v Breginjskem kotu je izrecno navedeno, da je njihova posadka štela po dva pripadnika »černid« in enega krajana ter da so se slednji vrstili v izvrševanju straže.⁶³

Čeprav je gradivo o meji najti tudi v različnih fondih deželne uprave goriške grofije v Pokrajinskem arhivu v Gorici, na primer v že navedenem fondu *Confini* ter v obliki risb in zemljevidov v fondu *Mappe censuarie*, se zelo obsežna zbirka nahaja v Državnem arhivu v Trstu. Nekaj malega se nahaja v fondu tržaškega gubernija v seriji goriških upravnih spisov.⁶⁴ Osrednjega pomena pa je gradivo v sklopu fonda cesarsko-kraljevega namestništva za Primorje v Trstu, ki vsebuje namensko serijo »Meje Primorja« z dokumenti, ki segajo od leta 1573 do 1911 (*I.R. Luogotenenza del Litorale, Confini del Litorale*). Tu je zbrana dokumentacija, ki je nastala ob določanju meje med Avstrijo in francoskim Italiskim kraljestvom med letoma 1806 in 1808. V ta namen so tedaj iz Gorice v Trst pritegnili dokumentacijo, ki je nastala na podlagi Goriškega sporazuma o meji med Avstrijo in Beneško republiko v drugi polovici 18. stoletja. Drugi sklop dokumentov izhaja iz pogajanj za določitev meje po prehodu Furlanije z Beneško Slovenijo pod Kraljestvo Italije leta 1866.⁶⁵ Ohranjena so poročila mešane avstrijsko-beneške komisije o obhodih meje na podlagi Goriškega sporazuma (med letoma 1758 in 1792), z vmesnimi fascikli o specifičnih sporih med lokalnim prebivalstvom z obeh strani meje, ter korespondenca avstrijskih komisarjev za mejo iz istega obdobja.⁶⁶ Drugi sklop tvori dokumentacija, povezana z določanjem meje med Avstrijo in Italijo v letih 1866–1868 ter nadzorom in kršitvami meje v naslednjih desetletjih. Tu se nahaja tudi fascikel s prepisom Goriškega sporazuma iz sredine 18. stoletja v obliki tipkopisa.⁶⁷ Sledi še dokumentacija o administrativni meji med avstrijskima deželama Primorje in Lombardsko-beneško iz prve polovice 19. stoletja. Med dokumenti se vselej najdejo tudi taki, ki izhajajo iz reševanja spornih zadev v vsakdanjem življenju v obmejnem območju. Arhivska serija vključuje tudi okoli trideset zemljevidov posameznih odsekov meje s konca 18. in iz prve polovice 19. stoletja. Velja dodati, da zbirka obsega tudi dokumentacijo o avstrijsko-beneški meji v Istri v drugi polovici 18. stoletja.

61 Pitteri, »Il confine settecentesco della Schiavonia.« ASVe, Secreta – Serie diverse, Commemoriali, reg. 32.

62 ASV, Provveditori alla Camera dei Confini, šk. 229, t. 1, ter šk. 226, 227, 228, 230 in 231.

63 ASV, PS, B.2/11. Zemljevid je objavljen v Beguš, *Autonomija in ekonomija*, 115.

64 AST, C.R. Governo di Trieste, Atti amministrativi di Gorizia, 1754–83.

65 AST, IRL, CL, Inventario n. 59, Introduzione, str. I.

66 AST, IRL, CL, šk. 1–5.

67 AST, IRL, CL, šk. 9–14.

Dvajseto stoletje in zaključek

V 20. stoletju se je meddržavna meja med Jugoslavijo oziroma Slovenijo ter Italijo nekajkrat pomaknila in osredotočenost na to krajše obdobje ter na mejo kot ločnico med nacionalnimi državami lahko ustvari vtis, da je slovenska zahodna in hkrati italijanska vzhodna meja »pomična«. ⁶⁸ A kljub temu, da se je po prvi svetovni vojni meja med Italijo in SHS oziroma Jugoslavijo močno pomaknila proti vzhodu, je v obdobju med obema vojnama tu obravnavani odsek meje znova prišel na površje – kot zahodna upravna meja italijanske pokrajine Gorica (1927). Po drugi svetovni vojni je taisti odsek postal del zahodne meje najprej Jugoslavije (1947) in nato Slovenije (1991). To pomeni, da je dober del sedanje zahodne slovenske meje (med Predelom in Goriškimi brdi) dejansko nastal na začetku 16. stoletja kot rezultat vojaškega izida prve avstrijsko-beneške vojne ter povojnih sporazumov v Wormsu in Trentu ter sodi med najstarejše obstoječe meje na Slovenskem. Večja odmika je opaziti na območjih Breginja in Robidišča ter Livka. Proti severu ne gre pozabiti na to, da je Kranjska izgubila neposredni stik s Kanalsko dolino (Bela Peč pri Trbižu), proti jugu, med Gorico in jadransko obalo, pa je bilo precej več sprememb in tudi končni izid v veliki meri ne sledi historičnim mejam. Ta sprehod z dolgimi koraki po glavnih časovnih mejnikih zahodne slovenske meje pokaže, da je obravnavani odsek dolgoživ in da je pred nekaj leti praznoval pol tisočletja obstoja.

Zaključno misel naj nameniva raziskovanju. Med slovenskimi zgodovinarji je izkazanega razmeroma malo interesa za raziskovanje obmejnih sporov med prebivalci zaradi nedorečenosti posestnih pravic in pravil o izkoriščanju zemljiških površin v obmejnem območju. Te teme so v mednarodnem zgodovinoписju pogosta tema, saj je iz njih mogoče razumeti veliko zanimivega, na primer o ekonomskih, socialnih in kulturnih vidikih vsakdanjega življenja na obmejnih območjih, o razumevanju pravic do rabe naravnih virov in o organizacijskih ter konkretnih oblikah njihovega izkoriščanja. Podobno je mogoče ugotoviti, da smo se slovenski zgodovinarji doslej premalo ukvarjali z zgodovino nastajanja in nato določanja zahodne meje, tako z vidika njenega poteka kot načina, kako je prišlo do njenega začrtanja. Kot smo videli, je gradivo obsežno.

68 Neva Biondi et al., *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866–1992: Austria, Croazia, Italia, Slovenia* (Monfalcone: Edizioni della Laguna, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (Trieste), 1996).

Slika 1: Ozemlje in meje goriške grofije konec 18. stoletja in današnja slovensko-italijanska državna meja

Avtor: A. Panjek

Viri in literatura

Arhivski viri

- ASPG – Archivio Storico Provinciale di Gorizia:
 - ASPG – Confini.
- AST – Archivio di Stato di Trieste:
 - AST, IRLI, CL – I.R. Luogotenenza del Litorale, Confini del Litorale.
- ASV – Archivio di Stato di Venezia:
 - ASV, PS – Provveditori alla sanità.

Literatura

- Antonini, Prospero. *Del Friuli ed in particolare dei trattati da cui ebbe origine la dualità politica in questa regione: note storiche*. Venezia: P. Naratovich, 1873.
- Antonini, Prospero. *Il Friuli orientale*. Milano: Francesco Vallardi, 1865.
- Banchig, Giorgio. »'Proč z Avstrijo!' Zakaj so se Beneški Slovenci opredelili za Italijo.« V: Zuljan Kumar, Danila in Petra Kolenc (ur.). *Simon Rutar in Beneška Slovenija*, 93–109. Ljubljana: Slovenska matica, 2021.
- Banchig, Giorgio. *Al suono della remonica: a 150 anni dal plebiscito e dall'annessione della Slavia, del Friuli e del Veneto al Regno d'Italia*. Cividale: Most: Združenje don Eugenio Blanchini, 2016.
- Baum, Wilhelm. *I conti di Gorizia: una dinastia nella politica europea medievale*. Gorizia: Provincia: Libreria Editrice Goriziana, 2000.
- Beguš, Ines. *Avtonomija in ekonomija Nadiških dolin v Beneški republiki*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Beguš, Ines. »Gostišče podjetne vaške skupnosti v Nadiških dolinah (Ažla, 18. stoletje).« V: Panjek, Aleksander in Žarko Lazarevič. *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes*, 219–47. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018. <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-81-7.pdf>
- Beran, Jaromir. »Plebiscit in razmejitev v Benečiji (1886 in 1887).« V: Marušič, Branko et al. (ur.). *Zahodno sosedstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*, 105–20. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1996.
- Bianco, Furio. *Krvavi pust 1511: kmečki upori in plemiške fajde v Furlaniji med 15. in 16. stoletjem*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Univerzitetna založba Annales, Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2011.
- Biondi, Neva et al. *Il confine mobile. Atlante storico dell'Alto Adriatico 1866–1992: Austria, Croazia, Italia, Slovenia*. Monfalcone: Edizioni della Laguna, Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia (Trieste), 1996.
- Corbanese, Girolamo Guerrino. *Il Friuli, Trieste, l'Istria. Nel periodo napoleonico e nel Risorgimento. Grande atlante storico-cronologico comparato*. Udine: Del Bianco editore, 1995.
- Cusin, Fabio. »Le condizioni giuridiche di Trieste e le riforme dell'amministrazione comunale nella prima metà del secolo xviii.« *Archeografo Triestino* 45 (1932).
- Feigel, Miklavž. *Veliki potres leta 1511 v Sloveniji in Furlaniji*. Ajdovščina: Društvo zbiralcev Ajdovščina-Nova Gorica, 2023.
- Gaddi, Mauro in Andrea Zannini (ur.). *Venezia non è da guerra. L'Isontino, la società friulana e la Serenissima nella Guerra di Gradisca (1615–1617)*. Udine: Forum, 2008.
- Gomiršek, Tanja. Stiki prebivalstva Goriških Brd z Beneškimi Slovenci od prvih omemb do današnjih dni. *Goriški letnik* 43 (2019): 59–78.

- Grafenauer, Bogo. Slovensko-romanska meja – ločnica in povezava. V: Marušič, Branko et al. (ur.). *Zahodno sosedsstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*, 5–20. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1996.
- Klemenčič, Matjaž in Vladimir Klemenčič. »The role of the border region of the northern Adriatic in Italy, Croatia and Slovenia in the past and in the process of European integration.« *Annales* 7, št. 10 (1997): 285–94.
- Knez, Kristjan. »Il limes prealpino: il sistema difensivo veneziano da Venzona a Cividale: dalla Guerra di Cambrai alla costruzione di Palmanova.« V: Miculian, Antonio (ur.). *I confini militari di Venezia e dell’Austria nell’Età moderna: genesi, struttura e aspetti militari della difesa territoriale: Pirano, 18 gennaio 2003*, 61–97. Piran: Società degli studi storici e geografici, 2004.
- Kosi, Miha. *Spopad za prehode proti Jadranu in nastanek »dežele Kras«: vojaška in politična zgodovina Krasa od 12. do 16. stoletja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2018.
- Leicht, Pier Silverio. *Breve storia del Friuli*. Udine: Libreria Editrice »Aquila«, 1970.
- Makuc, Neva. *Historiografija in mentaliteta v novoveški Furlaniji in Goriški*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Marušič, Branko. Pravni položaj Beneških Slovencev ob in po priključitvi k Italiji (1886). V: Bajc, Gorazd (ur.). *Na oni strani meje: slovenska manjšina v Italiji in njen pravni položaj: zgodovinski in pravni pregled 1866–2004*, 33–44. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče: Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2004.
- Marušič, Branko. *Pregled politične zgodovine Slovencev na Gorskem (1848–1899)*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2005.
- Marušič, Branko. *Primorski čas pretekli: prispevki za zgodovino Primorske*. Koper: Lipa; Trst: Založništvo tržaškega tiska; Nova Gorica: Goriški muzej, 1985.
- Marušič, Branko. »Zahodno slovensko ozemlje. Iskanje ozemeljske istovetnosti skozi čas.« *Zgodovinski časopis* 56, št. 3–4 (2002): 277–86.
- Melik, Vasilij. »Beneški Slovenci (1797–1866).« V: Marušič, Branko et al. (ur.). *Zahodno sosedsstvo. Slovenski zgodovinarji o slovensko-italijanskih razmerjih do konca prve svetovne vojne*, 97–104. Ljubljana: Zgodovinski inštitut Milka Kosa ZRC SAZU, 1996.
- Mell, Anton. »Görz und Gradisca.« *Listi* 30, 31, 34 und 35. V: Wutte, M., A. Kaspert, A. Mell. *Erläuterungen zum historischen Atlas der Österreichischen Alpenländer, I. Abteilung: die Landgerichtskarte, 4. Teil: Kärnten, Krain, Görz und Istrien, 1. Heft: Kärnten, Görz und Gradisca*, 1914, 255–95. Wien: Verlag von Adolf Holzhausen.
- Meneghel, Cristiano. »Il trattato di Gorizia del 1752.« *Borc San Roc* 34 (2022): 48–51.
- Menis, Gian Carlo. *Storià del Friuli dalle origini alla caduta dello stato patriacale (1420)*. Udine: Società Filologica Friulana, 1976.
- Morelli di Schönfeld, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia: in quattro volumi compresi un’appendice di note illustrative, II*. Gorizia: Arti grafiche camestrini.
- Morelli di Schönfeld, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia: in quattro volumi compresi un’appendice di note illustrative, III*. Gorizia: Arti grafiche camestrini.
- Morelli, Carlo. *Istoria della Contea di Gorizia*. Gorizia: Premiata Tipografia Paternolli, 1855.
- Panjek, Aleksander (ur.). *Integrated Peasant Economy in Central and Eastern Europe. A comparative Approach*. Turnhout: Brepols, 2024.
- Panjek, Aleksander in Giuseppe Borruso. »Carte storiche tematiche georiferite per la storia del territorio.« V: *Geomatica per l’ambiente, il territorio e il patrimonio culturale: Perugia, 5-8 novembre 2002, Atti*, 1683–1688 (S. l. : s.n., 2002).
- Panjek, Aleksander in Ines Beguš. »Zibelka integrirane kmečke ekonomije: Kranjska in Goriška (16.–18. stoletje).« V: Panjek, Aleksander (ur.). *Integrirana kmečka ekonomija. Koncept in dejstva*, 79–125. Koper: Založba Univerze na Primorskem.
- Panjek, Aleksander in Ines Beguš. »Matajur e Colovrat. Ordinamento e sostenibilità del pascolo: un confronto tra i versanti veneto e asburgico nelle Alpi Giulie in età moderna.« *Histoire des Alpes* 19 (2014): 35–55.

- Panjek, Aleksander in Ines Beguš. »Matajur e Colovrat: ordinamento e sostenibilità del pascolo: un confronto tra i versanti veneto e asburgico nelle Alpi Giulie in età moderna.« V: *Les ressources naturelles: durabilité sociale et environnementale = Natürliche Ressourcen: soziale und ökologische Nachhaltigkeit*, 35–55. Zurich: Cronos.
- Panjek, Aleksander, Jesper Larsson in Luca Mocarelli (ur.). *Integrated Peasant Economy in a Comparative Perspective: Alps, Scandinavia and beyond*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2017. <http://www.hippocampus.si/ISBN/978-961-7023-02-2.pdf>.
- Panjek, Aleksander. *Krvavi poljub svobode: upor na galeji Loredani v Kopru in beg galjotov na Kras leta 1605*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015.
- Panjek, Aleksander. *Terra di confine: agriculture e traffici tra le Alpi e l'Adriatico: la contea di Gorizia nel Seicento*. Mariano del Friuli (Go): Edizioni della Laguna, 2002.
- Panjek, Aleksander. *Vzhodno od Benetk, slovenski obmejni prostor: gospodarstvo, družba, prebivalstvo in naravni viri v zgodnjem novem veku*. Koper: Univerzitetna založba Annales, 2015.
- Panjek, Aleksander. »La diplomazia del vino e la „libera navigazione del mare Adriatico“: alla ricerca di una politica economica nel meridione austriaco (1500–1717).« *Histoire des Alpes* 10 (2005): 93–111.
- Pavlin, Vojko. *Goriška - od zadnjih goriških grofov do habsburške dežele*. Nova Gorica: Pokrajinski arhiv, 2017.
- Pavlin, Vojko. *Goriško gospostvo ob prehodu pod Habsburžane na osnovi urbarja iz leta 1507*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2006.
- Pitteri, Mauro. »Il confine settecentesco della Schiavonia veneta.« *Studi Veneziani LXI* (2010): 173–92.
- Rutar, Simon. *Beneška Slovenija: prirodoznanski in zgodovinski opis: (15 podob)*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1899.
- Rutar, Simon. *Poknežena grofija Goriška in Gradiščanska*. Ljubljana: Matica Slovenska, 1892–1893.
- Rutar, Simon. *Zgodovina Tolminskega, to je: zgodovinski dogodki sodnijskih okrajev Tolmin, Bolec in Cerkno ž njih prirodoznanskim in statističnim opisom*. Gorica: J. Devetak, 1882.
- Selva, Orietta. »Questioni di confine nell'Alto Adriatico: Veneziani e Imperiali Asburgici fra Cinquecento e Settecento (Boundary disputes in the Upper Adriatic: the Venetians and the Habsburgs between the 16th and the 18th century).« *Bollettino della Associazione Italiana di Cartografia*, št. 159 (2017): 24–42. https://arts.units.it/retrieve/e2913fdb-b1ff-f688-e053-3705fe0a67e0/AIC_159_Selva%2019%20ottobre.pdf.
- Simoniti, Vasko. »(Notranje) avstrijsko-beneška vojna.« *Goriški letnik* 27 (2000): 109–30.
- Stergar, Rok. »Spopad za Nemčijo: zunanjepolitične in vojaške okoliščine prusko-avstrijske vojne leta 1866.« V: *Kastl, Karl. Moja doživetja z bojnega pohoda proti Rusiji leta 1866* (prevod izvirnika in povzetka Angelika Hribar), 79–49. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Štih, Peter. *Srednjeveške goriške študije: prispevki za zgodovino Gorice, Goriške in goriških grofov*. Nova Gorica: Goriški muzej, 2002.
- Štih, Peter. »Goriški grofje in oblikovanje pokrajine ob Soči in na Krasu v deželo.« *Zgodovinski časopis* 41, št. 1 (1987): 41–47.
- Štih, Peter. »O vzhodni meji Italije in o razmerah in razmerjih ob njej v zgodnjem srednjem veku.« V: Mihelič, Darja (ur.). *Gestrinov zbornik*, 103–23. Ljubljana: ZRC SAZU, 1999.
- Trebbi, Giuseppe. *Il Friuli dal 1420 al 1797. La storia politica e sociale*. Udine: Casamisma, 1998.
- Valussi, Giorgio. *Il confine nordorientale d'Italia*. Trieste: Edizioni LINT, 1972.
- Vodopivec, Peter. *Od Pohlinove slovnice do samostojne države: slovenska zgodovina od konca 18. stoletja do konca 20. stoletja*. Ljubljana: Modrijan, 2006.
- Zuljan Kumar, Danila in Petra Kolenc (ur.). *Simon Rutar in Beneška Slovenija*. Ljubljana: Slovenska matica, 2021.

Ines Beguš, Aleksander Panjek

THE MILESTONES OF THE WESTERN BORDER: THE TURNING POINTS BETWEEN 1420 AND 1866

SUMMARY

The current western Slovenian border has a long and quite complex history, involving various political actors and military conflicts over the centuries. Nevertheless, its Gorizia-Friuli part between the Goriška Brda hills and the Predel pass has demonstrated considerable longevity and stability over the last five centuries. This is the section examined in the present contribution, aimed at presenting the crucial turning points in the history of the border that became the current western border of Slovenia in the 20th century in a long-term perspective from the end of the Middle Ages to the end of the Modern Period. The turning points presented in the article are the following: 1420 (the fall of the Patriarchate of Aquileia and the confrontation between Venice and the Habsburgs); 1500–1521 (the creation of the long-lasting border and the Habsburg border province of Gorizia after the death of the Counts of Gorizia and the first Austro-Venetian war); 1615–1617 (the second Austro-Venetian war, which had no consequences for the border); 1717–1719 (the unilateral proclamation of the freedom of navigation in the Adriatic Sea and the establishment of free ports by Charles VI, marking the beginning of the dissolution of the Venetian maritime boundary in coastal waters); 1752–1756 (the Gorizia general agreement on the border, which finally determined the border between Austria and Venice and established a system of control over infractions); 1797–1814 (the Napoleonic and French period with short-lived border changes, followed by the recategorisation of the national border as an internal border between Austrian administrative units); and 1866 (the unification of Italy, when the administrative border once again became an interstate border, this time between the Kingdom of Italy and Austria). In the continuation, the article presents the typology of the archival materials relevant to the exploration of the western border and the archives in which they are located. In conclusion, the authors establish that a large part of the present western border of Slovenia was created at the beginning of the 16th century as a consequence of the military outcome of the first Austro-Venetian war and the post-war treaties of Worms and Trento and represents one of the oldest existing borders in Slovenia. This attests to the longevity of the section in question, which celebrated its five-hundredth anniversary a few years ago.

Nataša Henig Mišič*

Propagandni fond za Koroško: preplet ustvarjanja meja, gospodarstva in politike v posthabsburškem mejnem območju**

IZVLEČEK

Nastanek Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev leta 1918 je odprl možnosti za novo gospodarsko politiko, za katero je bila značilna nacionalizacija oziroma slovenizacija gospodarskih subjektov, ki so imeli »tujco« upravo ali so bili v lasti »tujcev«. Narodni odbor za Koroško je zasegel oziroma »sekvestiral« večjo količino svinca v Mežici in denar od prodaje namenil Propagandnem fondu za Koroško. Leta 1922 se je izkazalo, da so predstavniki liberalne Jugoslovanske demokratske stranke nenamensko porabljali denar od poslovanja s svincom, kar je sprožilo afero. Prispevek se osredotoča na prepletanje gospodarstva in politike z ustvarjanjem severne meje ter z večplastnimi in dolgoročnimi posledicami zaradi »manipulacije pri svinco«.

Ključne besede: Kraljevina SHS, Propagandni fond za Koroško, mežiški rudnik svinca, Jadranska banka, Jugoslovanska demokratska stranka, Gregor Žerjal

* Dr., asistentka z doktoratom, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, natasa.henig@inz.si; ORCID: 0000-0003-4889-5061

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* in raziskovalnega programa P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

THE PROPAGANDA FUND FOR CARINTHIA: THE INTERTWINING OF BORDER MAKING, ECONOMY AND POLITICS IN THE POST-HABSBURG BORDERLAND

The establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918 opened up opportunities for a new economic policy characterised by the “nationalization” or “slovenization” of economic entities under “foreign” administration or owned by “foreigners”. The National Committee for Carinthia confiscated or “sequestered” a large amount of lead in Mežica and channelled the money from the sale to the Propaganda Fund for Carinthia. In 1922, representatives of the liberal Yugoslav Democratic Party were misusing money from the lead business, which triggered the affair. The article focuses on the intertwining of economy and politics by creating the northern border and the complex and long-term consequences of the “lead manipulation”.

Key words: Kingdom SCS, The Propaganda Fund for Carinthia, Mežica lead mine, Jadran bank, Yugoslav Democratic Party, Gregor Žerjal

Priložnosti ob koncu prve svetovne vojne

Konec prve svetovne vojne je močno preoblikoval politični in gospodarski zemljevid srednje in jugovzhodne Evrope. Habsburška monarhija je leta 1918 počasi izginila, njena ozemlja in prebivalstvo so bili vključeni v nove nacionalne države ali pa so pripadli že obstoječim sosednjim državam. Namesto Avstro-Ogrske so nastale nove države: Republika Nemška Avstrija, Madžarska, Poljska, Češkoslovaška in Kraljevina Srbov, Hrvatov in Slovencev (Kraljevina SHS). Naštete nove države so se pridružile že obstoječim v regiji – Romuniji, Bolgariji, Albaniji in Grčiji. Preoblikovanje zemljevida Evrope je potekalo na pariški mirovni konferenci. Čeprav so v nekaterih primerih nove meje postale »fait accompli«¹ že konec leta 1918, so skoraj vse spremembe državnih meja bile obravnavane in potrjene v letih 1919 in 1920 v dvorcih v okolici Pariza: Versaillesu, St. Germainu, Trianonu, Nueillyju in Sèvresu. Propad dinastij v Avstro-Ogrski, Nemčiji, Rusiji in kasneje Otomanskem cesarstvu je zapustil vakuum oblasti in številna vprašanja o določanju novih meja. Politiki so se soočali z različnimi zahtevami in težnjami nacionalnih osamosvojitvenih gibanj, ki so si predvsem prizadevala za nastanek novih suverenih držav.¹

¹ Marcus Nathan, Stefan Nikolić in Tobias Straumann, »Economic policy, 1918–1939,« v: Mathias Morys (ur.), *The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present* (London: Routledge, 2020), 189, 190. Mathias Morys, »Economic growth and structural change in Central, East and South-East Europe,« v:

Za povojno obdobje so bili značilni oteženi trgovski odnosi, spremembe in preusmeritve v nacionalnih gospodarstvih, makroekonomski šoki ter splošna politična in gospodarska nestabilnost. Nove države so posebej potrebovale fizično in finančno obnovo. Iz relativne nerazvitosti domačih kapitalskih trgov in povojne revščine je sledilo, da so bili prihranki, s katerimi bi lahko financirali obnovo, zelo omejeni. Zato se je bilo treba usmeriti predvsem na zahodne kapitalske trge, čeprav je le peščici novih držav uspelo privabiti tuji kapital pred letom 1924.² Prva svetovna vojna je pomenila tudi pomemben, a nelinearen prelom v procesu gospodarske integracije, ki je v 19. stoletju potekal precej hitro, in tudi konec prvega obdobja globalizacije. Večina držav jugovzhodne Evrope je po vojni doživljala podobne gospodarske in politične težave. Spremembe gospodarske politike v teh državah so bile globoke. Medtem ko je v predvojnem času prevladovala liberalna gospodarska politika, je bilo za medvojno obdobje značilno naraščanje državnega intervencionizma in gospodarskega nacionalizma. V dvajsetih letih prejšnjega stoletja so vlade eksperimentirale s carinami in davčnimi subvencijami, osnovni cilj pa sta bila zaščita »domačega« gospodarstva in spodbujanje izvoza.³ Poudariti je treba, da so bili postopki nostrifikacije oziroma nacionalizacije gospodarskih subjektov razširjeni v širšem evropskem prostoru, še posebej so bili izraziti v novonastalih srednjeevropskih državah kot logična posledica spremenjene politične in gospodarske stvarnosti. Enaki procesi so bili značilni tudi za slovenski oziroma jugoslovanski prostor.⁴

Do sredine dvajsetih let je bilo doseženo gospodarsko okrevanje, ampak ne v enaki meri v vseh regijah, ponekod je bilo izjemno krhko. Institucionalna zasnova večine evropskih gospodarstev je bila v trenutkih, ko se je vojna leta 1918 končala, bistveno drugačna od tiste iz predvojnih časov. Razširitev volilne pravice, krepitev moči delavskih političnih strank in množična brezposelnost so spremenile politično okolje evropskih gospodarstev. Prva svetovna vojna je okrepila procese spreminjanja vloge politike in posameznih oblasti v gospodarskem razvoju.⁵

Nove meje verjetno niso bile narisane naključno, temveč so sledile predvojnemu vzorcu razdrobljenosti v regiji. Nikolaus Wolf, Max-Stephan Schulze in Hans-Christian Heinemeyer so opozorili na cene žit, ki so nakazovale odstopanja vzdolž povojnih meja že v začetku osemdesetih let 19. stoletja. Žitni trgi so še posebej razpadali v devetdesetih letih 19. stoletja, nato pa so se prostorski vzorci počasi stabilizirali. Kljub temu je treba poudariti, da politične meje, ki so ločevale države naslednice nekdanjega habsburškega imperija, vsekakor niso bile zaznane pred koncem prve svetovne vojne. Omenjeni zgodovinarji so prišli do zaključkov, ki se nanašajo le na

.....
The Economic History of Central, East and South-East Europe, 161. Jari Eloranta, Stefan Nikolić in Flóra Macher, »Between disintegration and convergence, 1918–1939,« v: *The Economic History of Central, East and South-East Europe*, 217.

2 Eloranta et al., »Between disintegration and convergence,« 218, 235, 236.

3 Marcus et al., »Economic policy,« 207. Eloranta et al., »Between disintegration and convergence,« 216.

4 Žarko Lazarević, »Gospodarsko sodelovanje Slovenije in Avstrije med obema vojnama,« v: Dušan Nečak (ur.), *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004), 118.

5 Eloranta et al., »Between disintegration and convergence,« 217. Marcus et al., »Economic policy,« 189, 190. Morys, »Economic growth,« 161.

gospodarske trende, v katerih se spremembe lahko opazijo že 25 do 35 let pred začetkom prve svetovne vojne. Poleg tega so imele meje, postavljene med letoma 1919 in 1923, daljnosežne in dolgoročne posledice.⁶ Povzročile so nastanek novih gospodarskih območij. Z razpadom avstro-ogrske monarhije je namesto velikega, med seboj povezanega, dopolnjujočega in dolgo časa izgrajevanega gospodarskega prostora nastalo več manjših. Nove meje so oznanile tudi spremenjene pogoje gospodarjenja, še posebej v medsebojni gospodarski menjavi, na področju transfera kapitala in tehnologije, kroženja delovne sile in tudi v trgovinskih odnosih. Pred razpadom avstro-ogrske monarhije so bile tudi povsem običajne in vsakdanje gospodarske transakcije izvedljive, po nastanku novih nacionalnih držav pa so bile del meddržavnih pogajanj. Poleg tega so bile odvisne od političnih in ekonomskih interesov, pogojenih z različno gospodarsko strukturo in politiko, oziroma od dobre volje oblasti v novonastalih državah. Ne glede na velike politične spremembe in otežene razmere medsebojnih gospodarskih izmenjav so gospodarski tokovi obdržali tradicionalne smeri. Kljub ločitvi in nastanku novih državnih meja so tradicionalne poslovne vezi, izgrajene v času skupnega življenja in delovanja na enotnem gospodarskem prostoru, ostale pomembne in so se preoblikovale ter prilagodile novim okoliščinam. Dopolnjujoča gospodarska struktura industrializiranih in agrarnih predelov nekdanje Avstro-Ogrske je še naprej določala gospodarske tokove in smeri poslovnega sodelovanja.⁷

Članek se osredotoča na prepletanje politike in gospodarstva z ustvarjanjem severne meje ter z večplastnimi in dolgoročnimi posledicami zaradi »manipulacij pri svincu«. Do afere, ki je v središču pozornosti, je lahko prišlo zaradi spleta okoliščin, niza situacij, ki so sprožile verижno reakcijo. V slovenskem zgodovinoписju so bile zaznane afera »Jadranske banke«⁸ in tudi težave z mežiškim rudnikom svinca.⁹ Dogodka sta neposredno povezana in prepletena ter predstavljata le različni fazi ene zgodbe. Za razumevanje teh povezav se je treba najprej vrniti k vprašanju koroškega plebiscita, organizaciji in delovanju Propagandnega fonda za Koroško ter političnim in ekonomskim spremembam, ki so omogočile, da je do afere prišlo.

Propagandni fond za Koroško

Razpad Avstro-Ogrske in nastanek Kraljevine SHS po zaključku prve svetovne vojne sta predstavljala spremembi, ki sta bili izjemno pomembni za slovensko ozemlje.

6 Nikolaus Wolf, Max-Stephan Schulze in Hans-Christian Heinemeyer, »On the Economic Consequences of the Peace: Trade and Borders After Versailles,« *The Journal of Economic History* 71, št. 4 (2011): 916, 917, <https://doi.org/10.1017/S0022050711002191>.

7 Lazarevič, »Gospodarsko sodelovanje,« 121, 122.

8 O »jadranski« aferi Jurij Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941,« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 62, 63. Miroslav Stiplovšek, *Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem. Pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918 do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij konec 1922* (Ljubljana: Partizanska knjiga; Delavska enotnost, 1979), 357, 358.

9 O zapletih z mežiškim rudnikom je pisal Jože Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997), 185.

Za ta čas so bili značilni zapleti pri dogovorih o ozemljih med državami naslednicami Avstro-Ogrske. Južni del dežele Koroške sta si v sklop svojih držav poskušali priključiti Republika Nemška Avstrija in Država Srbov, Hrvatov in Slovencev,¹⁰ kasneje Kraljevina SHS. Na spornem ozemlju je imela svoje interese tudi Italija, ki je po vojni dobila Trbiž. Zunanjepolitična dejavnost najprej Narodne vlade in potem še Deželne vlade v Sloveniji je bila usmerjena v prizadevanja za združitev slovenskega etničnega prostora. Vlada v Ljubljani se je poleg ozemlja na južnem Koroškem borila tudi na Štajerskem, Primorskem in v Prekmurju. Vsa ta ozemlja so bila sporna, o njihovi prihodnosti se je odločalo predvsem na omenjeni mirovni konferenci v Parizu. Za ozemlje Celovške kotline je bila na konferenci določena izvedba plebiscita, na katerem so se prebivalci tega območja sami odločili za državo, v kateri so želeli živeti. Za izpeljavo je bila imenovana mednarodna plebiscitna komisija.¹¹

Pri odločitvi za plebiscit je na politike, ki so sodelovali na pariški mirovni konferenci, v veliki meri vplivala želja zaveznikov po močni Avstriji kot protiuteži Nemčije. Konferenca je kot temelj za določitev spornega ozemlja upoštevala mejne zahteve Kraljevine SHS. Podpis pogodbe v Saint Germainu je potrdil delitev plebiscitnega območja na obmejno cono A, ki ji je pripadel jugovzhodni del Celovške kotline, ter cono B, v kateri se je nahajal Celovec z okolico. Načrtovano je bilo, da se plebiscit v coni B izvede, le če bi se večina prebivalcev cone A odločila za Kraljevino SHS. Ob razdelitvi na dve cono sta avstrijska in slovenska oblast upravljali vsaka svojo cono ter se pripravljali na plebiscit. 26. junija 1919 je bil obnovljen Narodni svet za Koroško.¹²

Plebiscitna komisija je bila oblikovana do aprila 1920, delovala je do izvedbe plebiscita oktobra istega leta, ko je zaključila svoje naloge. Komisijo je sestavljalo pet članov: britanski predstavnik, polkovnik Sydney Capel Peck, francoski grof Louis Charles de Chambrun, italijanski princ Livio Borghese, avstrijski zastopnik Peter Pirkham, Kraljevino SHS pa je najprej predstavljal srbski geograf in antropolog Jovan Cvijić, nato pa nekdanji srbski poslanik na Dunaju in pravnik Jovan Jovanović.¹³

Prebivalstvo je glasovalo v coni A, kjer je bilo glasovanje organizirano 10. oktobra 1920, a ker je bila večina veljavnih glasov za Avstrijo, glasovanja v coni B ni bilo. Plebiscita se je udeležilo 95,79 odstotka upravičencev, za Republiko Avstrijo se je odločilo 59,04 odstotka. Cona A je pripadla Avstriji. Treba je poudariti, da so določeni deli Koroške brez plebiscita pripadli Kraljevini SHS, in sicer Jezersko, deli okrajev Pliberk in Št. Pavel v Mežiški dolini. Deželna vlada v Ljubljani je omenjena ozemlja v svoj upravni in sodni sistem vključila oktobra 1920.¹⁴

10 Več o Državi Srbov, Hrvatov in Slovencev (Država SHS) Jurij Perovšek, *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Srbov, Hrvatov in Slovencev* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018).

11 Bojan Balkovec, *Prva slovenska vlada 1918–1921* (Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992), 61–65. Darko Friš, Janez Osojnik in Gorazd Bajc, »Koroška v odločilnem letu 1920: delovanje plebiscitne komisije,« *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018): 924, doi: 10.19233/AH.2018.38.

12 Nevenka Troha, »Koroški plebiscit,« v: Jasna Fisher (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 221. Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 83.

13 Friš et al., »Koroška v odločilnem letu 1920,« 925.

14 Troha, »Koroški plebiscit,« 221. Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 85.

Pomembno vlogo pri rezultatu plebiscita je imela tudi propaganda. Eden glavnih problemov na Koroškem je bila slaba zaščita demarkacijske črte med obema conama. Popolna zapora ni prišla v poštev, ker bi bila na ta način otežena preskrba Celovca in severne Koroške s hrano, prav tako tudi pretok iz južne v severno Koroško. Po drugi strani pa bi zaprta demarkacijska črta močno omejila avstrijsko propagando v coni A. Odločilno vlogo je imel Narodni svet za Koroško, ki je pri svojem delu vlado v Ljubljani opozarjal na različne stvari. Propagandni fond za Koroško je bil ustanovljen septembra 1919, ko je bil izpolnjen predpogoj za financiranje – kredit, odobren v Beogradu.¹⁵

Deželna vlada je na seji 2. decembra 1920 poročala o sredstvih, ki so bila namenjena za izvršitev plebiscita na Koroškem. Obstajali so fondi A, B, in C, iz katerih so bila sredstva namenjena kritju stroškov plebiscitne delegacije, za odplačilo vojaških rekvizicij in odškodnin. Posebej je obstajal še propagandni fond, ki je bil v osnovi namenjen za »glasovalno propagando«. Ta fond je ustanovila deželna vlada, sredstva pa je pridobila s sodelovanjem pri prodaji zaseženega svinca v rudniku Mežica. Ta je bil v postopku sekvestracije in je predstavljal sporno območje, ki je po mirovni pogodbi pripadlo Kraljevini SHS in ni bilo del plebiscitnega območja.¹⁶ Svinec je zasegel Osrednji urad državnih montanističnih obratov v Ljubljani, kupoprodajno pogodbo pa je podpisal konzorcij, ki so ga sestavljale podružnica Jadranske banke v Ljubljani, Zadruga zveza, z. o. z., v Ljubljani in »Lika«, rudarska in industrijska d. d., v Zagrebu. Po pogodbi je bilo dogovorjeno, da Propagandni fond za Koroško dobi 80 odstotkov profita, ki ga je pridobil konzorcij z nadaljnjo prodajo omenjenega svinca.¹⁷

Iz propagandnega fonda je bilo izplačanih skoraj 20.000.000 K, kar je razvidno iz revizijskega poročila. Revizija je potekala od marca do avgusta 1922, zajemala pa je obdobje od 6. decembra 1919 do 31. decembra 1920. Poročilo revizijske komisije daje vpogled v delovanje propagandnega fonda in razporeditev zbranih sredstev. Sredstva so bila prerazporejena in namenjena devetim področjem – vojni odškodnini, ubožnim akcijam, pomoči beguncem in zaščiti otrok, propagandi, različnim denarnim podporam posameznikom in družbam, nabavi sladkorja kot aprovizacije, svinцу, bančnim stroškom ter subvencijam za javne naprave oziroma za financiranje različnih javnih del (gradnje cest, mostov, trasiranja železnice in podobnega).¹⁸

Po izvedenem plebiscitu na Koroškem je bil propagandni fond likvidiran, preostanek sredstev pa je predsednik deželne vlade Janko Brejc 14. decembra 1920 prenesel na Narodni odbor v Ljubljani. V načelstvu narodnega odbora so bili predstavniki Slovenske ljudske stranke (SLS), Jugoslovanske demokratske stranke (JDS), Samostojne kmetijske stranke (SKS) in Narodno socialistične stranke (NNS).¹⁹

15 Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 83, 84.

16 Zapisnik 179. seje deželne vlade za Slovenijo z dne 2. decembra 1920. V: Peter Ribnikar, *Sejnice zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 3. del od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2002), 238.

17 SI AS 60, šk. 28, spis 121: Propagandni fond za Koroško – poročilo o njegovem poslovanju.

18 SI AS 60, šk. 17, spis 94: Poročilo.

19 SI AS 60, šk. 19, spis 102: Dopis Narodnega odbora v Ljubljani pokrajinskemu namestniku, 5. avgust 1922.

Mežiški rudnik svinca in procesi slovenizacije gospodarskih subjektov

Kraljevina SHS je postopoma začela uvajati enoten gospodarski in socialno-pravni sistem. Ob prehodu v novo državo so se razmere bistveno spremenile. Iz okvira industrijsko razvite Avstrije je slovensko ozemlje postalo del manj razvite države s prevladujočo agrarno strukturo in zelo skromno akumulacijo kapitala. Novo tržišče je bilo hkrati razmeroma veliko in ne preveč zahtevno, ampak kljub temu privlačno. V kraljevini so se najprej posvetili poenotenju valute (do leta 1922), nato so leta 1925 uvedli enoten carinski sistem, tri leta pozneje je bil postavljen tudi davčni sistem. Nova obrtni in trgovinski zakon sta bila končno sprejeta šele v tridesetih letih, prvi leta 1931 in drugi leta 1937.²⁰

V kontekstu nacionalnega gospodarskega interesa je obdobje razpada avstro-ogrške monarhije in nastanka Kraljevine SHS pomenil tudi spremembo in usmeritev proti gospodarski aktivnosti tujcev na slovenskih tleh ter zaščito interesov slovenskega/jugoslovanskega nacionalnega gospodarstva. Na slovenskem ozemlju je bilo treba izriniti Nemce in Madžare. Iz procesa niso bili izključeni niti Čehi, čeprav sta v okviru nekdanje države prevladovala močna naklonjenost in široko sodelovanje. Uredbo o državnem nadzoru oziroma sekvestraciji in nacionalizaciji tujega premoženja je Narodna vlada v Ljubljani sprejela 30. decembra 1918. Pod nadzor je prišlo vsako podjetje, ki je pošiljalo dohodke v tujino, in vsako podjetje, za katero se je utemeljeno domnevalo, da se hoče izogniti obdavčitvi Kraljevine SHS. Pod sekvester so lahko prišle tudi stavbe, posestva in zemljišča. Trgovske, denarne in industrijske družbe, ki so imele sedež v tujini, so morale odpreti svoja predstavništva, če pa so obratovalle izključno na ozemlju kraljevine, so morale prenesti svoj sedež na ozemlje Kraljevine SHS. V osnovi ni šlo toliko za to, da se domačemu kapitalu dodeli vloga, ki jo je nekoč imel dunajski oziroma avstrijski kapital, saj je bil domači kapital v novi državi bistveno manjši. Cilj je bil doseči nadzor nad poslovnimi subjekti, ki jih je bilo zaradi sedeža v tujini težko nadzirati.²¹

Delo so opravljali posebej nastavljeni državni nadzorniki, ki so predvsem skrbeli, da se ne bi delalo v škodo države. Imeli so pravico zahtevati pojasnila o poslovanju podjetja, pravico vpogleda v vse spise in knjige podjetja ter blagajniško stanje. Prepovedali so lahko, da bi podjetje po svoje razpolagalo z lastnino. Poleg tega so imeli pravico določiti, pri katerem denarnem zavodu je podjetje naložilo denarna sredstva in vrednostne papirje. Državno nadzorstvo je bilo zasnovano zelo na široko, nadzorniki pa so imeli velike pristojnosti, toda ocene končnih učinkov so bile bolj skromne.²²

20 France Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*, ur. Neven Borak in Žarko Lazarevič (Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998), 82. Žarko Lazarevič, »Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne«, *Zgodovinski časopis* 59, št. 1-2 (2005): 106, 107.

21 Vesna Aleksić, »Hungarian Financial Capital in the Kingdom of Yugoslavia«, v: Zsuzsa M. Császár (ur.), *Magyarország és a Balkán. Balkán fizetek, különszám. 2* (Pécs: Szerzok, 2009), 254. France Kresal, »Vloga tujega kapitala v Sloveniji pred drugo svetovno vojno«, v: Tone Krašovec (ur.), *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva* (Vrhnik: Razum, 1998), 92.

22 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, 83. Lazarevič, »Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu«, 106, 107.

Postopki sekvestracij so se počasi začeli v maju 1919 na podlagi odloka ministrstva za trgovino in industrijo 30. aprila 1919 o popisu, sekvestru in likvidaciji imovine sovražnih podanikov. Prvo in najnujnejše delo sekvestra so bili popisovanje in cenitev lastnine ter sestavljanje inventarja. Popis in določeno čisto vrednost so morali državni nadzorniki v kratkem roku poslati oddelku za trgovino in obrt v Ljubljani. Državni nadzor je bil končan in ukinjen po zaključeni formalni nacionalizaciji tujega podjetja. Družba je morala del svojih delnic ali drugih deležev odstopiti domačim denarnim zavodom, izvoliti nov upravni svet z večino domačih oziroma slovenskih/jugoslovanskih državljanov. Prav tako je 55 odstotkov kapitala podjetja moralo biti v rokah slovenskih/jugoslovanskih državljanov, 75 odstotkov vseh delnic pa deponiranih pri domačem denarnem zavodu. Ko so bili izpeljani vsi koraki in izpolnjeni našteti pogoji, je bilo podjetje nacionalizirano.²³

Kasneje se je ustalila praksa, da so številne banke in podjetniki ponovno prodali delnice nazaj starim lastnikom, z večjim ali manjšim dobičkom, slovensko/jugoslovansko večino v upravnem svetu ali odboru pa so predstavljali fiktivni delničarji. Sekvestri so bili takoj vpisani v trgovske registre in zemljiške knjige, vendar je popisovanje premoženja potekalo počasi in nobeno podjetje v Sloveniji ni bilo likvidirano. Podjetniki so imeli dovolj časa, da so spremenili svoje »sovražno državljanstvo« v nevtralno ali zavezniško, sprejeli državljanstvo Kraljevine SHS ali pa družbo nacionalizirali. Vse sekvestrske naloge je izvrševal oddelek za trgovino in obrt pri deželni vladi.²⁴

Nacionalizacijo tujega premoženja so v Sloveniji izvajale predvsem banke, zaradi dobre priložnosti za dokaj visok profit. Večino teh postopkov so prevzele Ljubljanska kreditna banka, Zadržna gospodarska banka, Trgovska banka, Slavenska banka in Jadranska banka. Državni nadzor in sekvester, ki bi se končal s formalno izvedeno nacionalizacijo, je bil v slovenskih gospodarskih krogih zamišljen kot dolgoročen interes slovenskega narodnega gospodarstva, ne kot kratkotrajno zanimanje v razmerah zasebnega razdobja z močnimi vplivi mednarodne in notranje politike ali špekulativnega kapitala. Proces je bil dolgoročen in se ni mogel zaključiti le s formalno nacionalizacijo, ki je potekala do leta 1922, ko je centralna vlada v Beogradu razveljavila odredbo o državnem nadzoru. Centralna vlada v Beogradu je 10. julija 1922 ukinila uredbo slovenske narodne vlade o državnem nadziranju tujih podjetij in zemljišč iz leta 1918. S to potezo se je zaključilo obdobje prisilnih nacionalizacij tujega premoženja, čeprav sam proces še ni bil zaključen in posledično veliko »tujega« premoženja ni prišlo v slovenske roke.²⁵ Kljub temu so številna podjetja in banke prihajali v slovenske/jugoslovanske roke tudi kasneje, podjetniki pa so svoje tovarne postavljali tudi konec dvajsetih let ali v tridesetih letih 20. stoletja, ko so zbrali dovolj kapitala kot poslovodje ali direktorji v drugih podjetjih ali v trgovini.²⁶

23 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevarnih letih*, 184. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, 83.

24 Rudolf Marn, »Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij,« v: Jože Lavrič, Josip Mal in France Stele (ur.), *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije* (Ljubljana: Založba »Jubilej«, 1939), 368, 369. Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, 83, 84. Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevarnih letih*, 183.

25 Kresal, *Zgodovina socialne in gospodarske politike*, 84.

26 Kresal, »Vloga tujega kapitala,« 92, 94.

Po zaključku prve svetovne vojne sta rudarstvo in kovinska industrija postala najpomembnejši slovenski gospodarski panogi. Premogovniki so leta 1918 zaposlovali več kot 8000 rudarjev. Najpomembnejši rudniki so se nahajali v Zasavju (Trbovlje, Zagorje in Hrastnik) ter v Velenju, Kočevju in Šentjanžu. Ob razpadu avstro-ogrške monarhije je bilo na ozemlju Slovenije 28 rudnikov. Izjemno pomemben je bil rudnik svinca v Mežici. V rudniku je bilo zaposlenih okoli 1000 delavcev, od leta 1868 je pripadal družbi Bleiberger Bergwerksunion s sedežem v Celovcu.²⁷

S senžermensko mirovno pogodbo je Mežiška dolina pripadla Kraljevini SHS. Na podlagi odloka o nadzoru tujih podjetij je Deželna vlada v Ljubljani 15. marca 1919 ustanovila oddelek državnega nadzorstva rudnikov pri osrednjem uradu montanističnih obratov, ki ga je vodil inženir Mohor Pirnat. Sledil je obisk predstojnika Pirnata v koroškem rudniku svinca Mežica in Črna, v topilnici v Žerjavu, premogovniku v Lešah in na Prevaljah ter v jeklarni na Ravnah. Na podlagi Pirnatovega predloga so junija 1919 v omenjenih gospodarskih subjektih uvedli postopek sekvestracije in nacionalizacije. Časopis *Jutro* je poročal, da je bil mežiški rudnik sekvestriran.²⁸

Razpad Avstro-Ogrske in priključitev Mežiške doline Kraljevini SHS sta imela velike posledice za družbo Bleiberger Bergwerksunion, ker je izgubila svoje najmočnejše in tehnično najbolj opremljeno rudarsko področje. Oblasti kraljevine so ob osvoboditvi Mežice, Črne in Prevalj zaplenile vse zaloge izdelkov. Še pred koroškim plebiscitom je avstrijsko podjetje od oblasti Kraljevine SHS zahtevalo odškodnino za zaplenjene zaloge svinca. Sledila so dolgotrajna pogajanja, med katerimi je kraljevina zahtevala, da se za rudnike in obrtne naprave v Mežiški dolini ustanovi posebna podjetniška družba, kar je ostalo le kot predlog. Celovška družba je leta 1920 uvedla posebno knjigovodstvo za mežiške rudnike, aktiva in pasiva celotnega podjetja pa sta bili po dogovoru razdeljeni med Avstrijo in Kraljevino SHS – prvi sta pripadli dve petini, drugi pa tri petine premoženja.²⁹

Oddelek za trgovino in obrt v Ljubljani, zadolžen za vodenje sekvestrskih postopkov, je opazil, da so avstrijski podjetniki v izogib slovenizaciji podjetij in odtujitvi lastnine izvajali različne transakcije. Eden od takih primerov je bil tudi mežiški rudnik svinca. Avstrijsko podjetje je namreč prehitelo ustanovitev slovenske podjetniške družbe, kot je bilo sprva načrtovano, ter svojo rudarsko posest in naprave v Kraljevini SHS prodalo družbi *Continental European Mines Limited*. Prenos lastništva je bil dokončan 10. oktobra 1921.³⁰ Ob tej potezi je časopis *Jutro* zapisal sledeče: »Gospodom od *Bergwerksuniona* je bilo dobro znano, da njihovo postopanje nima zakonite podlage in veljave v Jugoslaviji, in so enostavno prevarili Angleže, da so kupili podjetje od posestnikov, ki niso imeli pravice prodati.«³¹ Ivan Mohorič je v svoji knjigi *Industrializacija Mežiške doline* iz leta 1954 ocenil situacijo in poskušal razložiti, zakaj je bila prodaja angleškemu podjetju neizogibna, z naslednjimi besedami: »Položaj mlade Jugoslavije

27 Balkovec, *Prva slovenska vlada*, 136, 137. »Angleži kupili mežiške rudnike,« *Jutro*, 31. 5. 1921, št. 127, 1.

28 »Angleži kupili mežiške rudnike,« *Jutro*, 31. 5. 1921, št. 127, 1.

29 Ivan Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline* (Maribor: Založba Obzorja, 1954), 173.

30 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih*, 184. Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, 173.

31 »Angleži kupili mežiške rudnike,« *Jutro*, 31. 5. 1921, št. 127, 1.

je bil po izgubljenem koroškem plebiscitu, po pariški mirovni konferenci in še nekoliko let kasneje zaradi napetih političnih odnosov z Italijo tak, da izvršene prodaje ni mogla preprečiti.«³² Ministrstvo za trgovino in industrijo je oktobra 1921 najprej ukinilo državno nadzorstvo nad mežiškimi rudniki. Podružnica družbe *The Central European Mines* je bila ustanovljena tudi v Kraljevini SHS. Sedež se je najprej nahajal v Ljubljani, po vpisu v trgovski register v Mariboru pa je bil njen sedež v Mežici.³³

Prodaja rudnika svinca angleški družbi je predstavljala enega od številnih primerov, ko so »tujni lastniki«, v tem primeru avstrijsko podjetje s sedežem v Celovcu in predmetom prodaje na teritoriju Kraljevine SHS, uspešno izvedli postopek, v katerem je bilo lastništvo brez dodatnih izgub in za nadomestilo predano v roke podjetju, ki je prihajalo iz zavezniške države.

Afera »svinec«

Spomladi leta 1922 so se različni slovenski časopisi razpisali o aferi, v katero je bila vpletena Jadranska banka oziroma njena podružnica v Ljubljani. Za nadaljnje razumevanje je treba najprej pojasniti okoliščine, v katerih se je banka znašla po zaključku prve svetovne vojne. Položaj je bil izjemno zapleten in težaven. Prostor, v katerem je poslovala, ni več bil enoten in je bil razdeljen med tri nove države. Centrala v Trstu z nekaterimi podružnicami je ostala v Italiji, več podružnic je pripadlo Kraljevini SHS, na Dunaju pa je še naprej delovala še ena. Zaradi pritiska italijanskih oblasti je bilo delovanje centrale zelo oteženo.³⁴ Po drugi strani je banka v jugoslovanskem prostoru imela več uspeha, vodila je zelo ekspanzivno politiko, kar jo je pripeljalo med največje banke v državi, ki so v veliki meri vplivale na procese sekvestracij in nacionalizacij tujih podjetij in sodelovale pri njih. Slabe povezave s centralo v Trstu so banko v Ljubljani primorale v reorganizacijo oziroma oblikovanje Jadranske banke, ki je bila samostojna, ne le podružnica. Na občnem zboru leta 1921 je bilo spremenjeno tudi vodstvo banke.³⁵

Leto dni po korenitih spremembah v Jadranski banki je v časopise prišla novica o neregularnostih v njenem poslovanju. Časopis *Slovenec* je poročal o občnem zboru Jadranske banke, ki je potekal 27. maja 1922 v Ljubljani. Tam je novi predsednik, Čiro Kamenarović, ki je bil istočasno tudi predstavnik novega vodstva banke, predstavil poslovno poročilo za predhodna leta. Ob tej priložnosti je poudaril, da je upravi zavoda »bilo priobčeno, da je bil del dobička iz kupčije s svincom namenjen demokratski stranki. Iz knjig zavoda ni razvidno, da bi se bila demokratska stranka kot taka okoristila s tem denarjem, kar v ostalem potrjuje tudi izrečna izjava blagajnika pokrajinske organizacije demokratske stranke. Dognano pa je, da so ta denar dvignili ožji pristaši

32 Mohorič, *Industrializacija Mežiške doline*, 173.

33 Šorn, *Slovensko gospodarstvo v poprevarnih letih*, 218.

34 Več o Jadranski banki Milan Pahor, *Jadranska banka v Trstu* (Trst: Narodna in študijska knjižnica in Slovenski raziskovalni inštitut, 1996), 152–87.

35 Žarko Lazarevič in Jože Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva* (Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000), 62.

politike dr. Žerjava, k čemur sta jim pripomogla gg. A. Praprotnik in dr. J. Kavčnik.«³⁶ Tudi drugi časopisi – *Slovenski narod*, *Jugoslavija* in *Domoljub* – so namenjali pozornost dogodkom v Jadranski banki. Poročali so o zlorabi banke v korist Jugoslovanske demokratske stranke ter za osebne namene Avgusta Praprotnika in Antona Kristana. V *Domoljubu* je bilo zapisano, da je Kamenarović govoril, »[...] da so se zgodile velikanske umazanije, da je Praprotnik oškodoval propagandni fond za Koroško in Upravno komisijo tehniško-visokošolskega fonda za več milijonov, da je peljal neko umazano kupčijo s koroškim svincom, da je bil del tega denarja določen za demokratsko stranko, ki ga pa ni dobila, dasi so ožji pristaši dr. Žerjava denar dvignili.«³⁷ Ne glede na to pa so časopisi leta 1922 v manjši meri povezovali omenjene težave z drugim delom zgodbe in tako imenovano afero »svinec«. Osredotočali so se predvsem na boj, ki se je razvil med Čirom Kamenarovičem in Gregorjem Žerjalom.

O goljufiji s koroškim svincom so časopisi ponovno pisali leta 1925. Takrat je *Narodni dnevnik* podrobno pojasnil vse okoliščine, ki so pripeljale do nepravilnosti, kako so se odvili dogodki, omenil pa je tudi vse vpletene in oškodovane. Deželna vlada za Slovenijo je že novembra 1919, nekaj mesecev po uvedbi sekvestracijskega postopka v mežiškem rudniku svinca, sklenila pogodbo o nakupu svinca, ki naj bi bil uporabljen za namene Vojnega ministrstva Države SHS. Pogodbo je odobrila tudi sekvestracijska oblast v Ljubljani.³⁸

Težava je nastala, ker vojno ministrstvo ni prejelo svinca, ampak je bil ustanovljen poseben konzorcij za upravljanje s svincom. V njem so sodelovale Jadranska banka, Zadrúžna zveza v Ljubljani, rudarska in industrijska delniška družba »Lika« v Zagrebu in kasneje Zveza slovenskih zadrug v Ljubljani. Vlada je s konzorcijem sklenila dogovor, da bo 80 odstotkov čistega dobička pri prodaji svinca pripadlo Propagandnemu fondu za Koroško, preostanek pa bi si razdelili člani konzorcija.³⁹ Problematične poteze so se še naprej vrstile. Spomladi leta 1920 je bila v Ljubljani ustanovljena Jadranska montanska družba, na katere čelu sta bila Avgust Praprotnik in Feliks Bellak. Nova družba je prevzela posle in nadaljnjo prodajo svinca. Sporno je bilo, da je nova družba navidezno prodajala svinec podjetju Metall- und Bergproduktengesellschaft na Dunaju, ki ga je upravljal Feliks Bellak. Preko tega podjetja je Jadranska montanska družba prodajala svinec po višji ceni, Jadranski banki, konzorciju in posredno tudi Propagandnem fondu za Koroško so prikazali le dobiček oziroma cene, ki so bile dogovorjene z dunajskim podjetjem, prave vsote pa so ostale skrivnost. Avtor članka v *Narodnem dnevniku* je zaključil naslednje: »Na ta način je konzorcij in s tem 'propagandni fond' prišel ob svoj pravi dobiček. Med konzorcij in odjemalce svinca sta se vrinila Jadranska montanska družba in njena podružnica na Dunaju Bergprodukt. Škoda, ki jo je trpel konzorcij, je znašala približno 5,000.000 K, od katerega zneska bi bil moral 'propagandni fond za Koroško' dobiti 80 %, to je 4 milijone kron.«⁴⁰

36 »Koroški svinec. Tehniško-visokošolski fond. Propagandni fond za Koroško,« *Slovenec*, 28. 5. 1922, št. 121, 1.

37 »Bog – denar,« *Domoljub*, 31. 5. 1922, št. 22, 5.

38 »Svinčena afera,« *Narodni dnevnik*, 13. 7. 1925, št. 134, 2.

39 SI AS 60, šk. 28, Spis 102: Obračun za svinec, 15. 11. 1921.

40 »Svinčena afera. II,« *Narodni dnevnik*, 14. 7. 1925, št. 135, 2.

Afera »mežiški svinec in Jadranska banka« je bila odkrita spomladi 1922, dogodka pa so potekali dlje časa oziroma od leta 1919, ko je bil v mežiški rudnik uveden sekvester in so bile zasežene večje količine svinca. Afera je imela več različnih posledic, med katerimi je bil vsekakor pomemben razdor v Jugoslovanski demokratični stranki. Izkazalo se je, da so »liberalni mladini«, ki so jih predstavljali dr. Gregor Žerjav, dr. Albert Kramer in dr. Vekoslav Kukovec, uporabili sredstva, namenjena za Propagandni fond na Koroškem in ustanovitev ljubljanske univerze. Večmilijonska vsota je bila poneverjena in uporabljena za osebno korist vpletenih. Druga skupina v okviru Jugoslovanske demokratične stranke, imenovana »starini«, ki sta jo vodila Vladimir Ravnihar in Karel Triller, se je od dogodkov, povezanih z afero, distancirala. Starini so iz stranke izstopili konec leta 1922, od 20. januarja naslednjega leta pa so delovali kot obnovljena Narodna napredna stranka.⁴¹

Daljnosežne posledice so doletele tudi Jadransko banko, ki se je v tem času soočala s težavami na različnih področjih. Reorganizacija leta 1921 in preusmeritev poslovanja na druge teritorije sta predstavljali poskus reševanja težav, nastalih zaradi posledice sprememb po prvi svetovni vojni. Težave niso izginile, le poglobile so se zaradi odpovedovanja vlog in upadanja bilančne vsote. V opisani situaciji je svinčena afera le dodatno otežila že zelo slab položaj banke, ki je počasi začela opuščati posle v Sloveniji.⁴²

Delno odgovornost za slabe rezultate, dosežene na koroškem plebiscitu, so v časopisih večkrat povezovali tudi z afero, ki je povezovala propagandni fond, mežiški rudnik svinca in podružnico Jadranske banke v Ljubljani. V časopisu *Narodni dnevnik* je bilo še leta 1925 zapisano: »Poudarjalo se je, da sta bila naša otroška lahkovernost v dobrohotnost posameznih velesil in naša nesposobnost krivi nesrečnemu izidu. Res je to! Toda vsemu temu so se pridružile na slovenski strani žalibog še razne nepravilnosti pri fondu, ki je bil tedaj v Ljubljani na razpolago za plebiscitne svrhe, tj. pri Propagandnemu fondu za Koroško.«⁴³

Zaključek

Določitev severne meje med Avstrijo in Slovenijo oziroma Kraljevino SHS po prvi svetovni vojni je sprožila niz različnih dogodkov, v katerih so se prepletali politični in gospodarski interesi. Mežiški rudnik svinca je pripadal Kraljevini SHS, še preden je bila dokončno načrtovana meja med državama, omogočil pa je tudi hiter odziv slovenskih politikov, ki so zaplenili večje količine pomembnega svinca. Enako je sledilo tudi na drugi strani meje, ko je avstrijsko podjetje s sedežem v Celovcu poskušalo rešiti svoj položaj s prodajo lastništva podjetju, ki je prihajalo iz prijateljske oziroma zavezniške države.

41 Jurij Perovšek, »Afera Jadranska banka,« v: Marjan Drnovšek in Drago Bajt (ur.), *Slovenska kronika XX. stoletja* (Ljubljana: Nova revija, 1995), 272. Perovšek, »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora,« 68.

42 Lazarevič in Prinčič, *Zgodovina slovenskega bančništva*, 62.

43 »Dnevne vesti. Propagandni fond za Koroško,« *Narodni dnevnik*, 10. 10. 1925, št. 209, 4.

Propagandni fond za Koroško je bil organiziran in je služil za namene agitacije pred izvedbo koroškega plebiscita. Kasneje so ga večkrat omenjali v časopisih. Propagandni fond je bil posredno vpleten v afero slovenskih liberalnih politikov. Manipulacije pri svinču, ki so vključevale poneverjanje velikih vsot denarja, so neposredno vplivale na realizacijo pomembnih projektov. Med drugim je bil del denarja iz profita od prodaje svinca predviden za pomoč pri ustanovitvi Univerze v Ljubljani in za financiranje delovanja Propagandnega fonda na Koroškem.

V aferi je sodelovalo več vpletenih, poleg omenjenih liberalnih politikov je imela zelo aktivno vlogo Jadranska banka, ki je po začetni uspešni širitvi na jugoslovanski prostor počasi izgubljala položaj, ki se je začel vztrajno krhati že takoj po zaključku prve svetovne vojne. Posledice afere so čutili ne le oškodovani, ampak tudi vpleteni na drugi strani. Politiki iz skupine »liberalnih mladinov« so s svojimi potezami omogočili, da se je skupina »starinov« z dr. Vladimirjem Ravniharjem dokončno ločila od Jugoslovanske demokratske stranke oziroma jo zapustila.

Zaključimo lahko, da je bil eden od prvih in osnovnih predpogojev za pojav svinčene afere nastanek nove meje oziroma odločitev o razdelitvi spornega ozemlja. Rezultat tega pa je bil postopek, značilen za novo gospodarsko politiko – nacionalizacija gospodarskih subjektov zaradi zaščite nacionalnih gospodarskih interesov. Ne smemo spregledati, da je ta bila del širšega evropskega konteksta v medvojnem obdobju.

Viri in literatura

Arhivsko gradivo

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 60 Pokrajinska uprava za Slovenijo, Predsedstvo (1918–1924).

Časopisi

- *Domoljub*, 1922.
- *Jutro*, 1921.
- *Narodni dnevnik*, 1925.
- *Slovenec*, 1922.

Literatura

- Aleksić, Vesna. »Hungarian Financial Capital in the Kingdom of Yugoslavia.« V: Császár, Zsuzsa M. (ur.). *Magyarország és a Balkán. Balkán füzetek, különszám.* 2, 248–60. Pécs: Szerzok, 2009.
- Balkovec, Bojan. *Prva slovenska vlaga 1918–1921*. Ljubljana: Znanstveno in publicistično središče, 1992.

- Eloranta, Jari, Stefan Nikolić in Flóra Macher. »Between disintegration and convergence, 1918–1939.« V: Morys, Mathias (ur.). *The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present*, 216–42. London: Routledge, 2020.
- Friš, Darko, Janez Osojnik in Gorazd Bajc. »Koroška v odločilnem letu 1920: delovanje plebiscitne komisije.« *Acta Histriae* 26, št. 3 (2018): 923–44. doi: 10.19233/AH.2018.38.
- Kresal, France. »Vloga tujega kapitala v Sloveniji pred drugo svetovno vojno.« V: Krašovec, Tone (ur.). *Pogled v zgodovino slovenskega podjetništva*, 85–102. Vrhnika: Razum, 1998.
- Kresal, France. *Zgodovina socialne in gospodarske politike v Sloveniji od liberalizma do druge svetovne vojne*. Ur. Neven Borak in Žarko Lazarević. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1998.
- Lazarević, Žarko in Jože Prinčič. *Zgodovina slovenskega bančništva*. Ljubljana: Združenje bank Slovenije, 2000.
- Lazarević, Žarko. »Gospodarsko sodelovanje Slovenije in Avstrije med obema vojnama.« V: Nečak, Dušan (ur.). *Slovensko-avstrijski odnosi v 20. stoletju. Slowenisch-österreichische Beziehungen im 20. Jahrhundert*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2004.
- Lazarević, Žarko. »Slovenski nacionalni interes v gospodarstvu do druge svetovne vojne.« *Zgodovinski časopis* 59, št. 1-2 (2005): 101–10.
- Marcus, Nathan, Stefan Nikolić in Tobias Straumann. »Economic policy, 1918–1939.« V: Morys, Mathias (ur.). *The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present*, 188–215. London: Routledge, 2020.
- Marn, Rudolf. »Nacionalizacija in sekvestracija tujih podjetij.« V: Lavrič, Jože, Josip Mal in France Stele (ur.). *Spominski zbornik Slovenije. Ob dvajsetletnici Kraljevine Jugoslavije*, 368, 369. Ljubljana: Založba »Jubilej«, 1939.
- Mohorič, Ivan. *Industrializacija Mežiške doline*. Maribor: Založba Obzorja, 1954.
- Morys, Mathias. »Economic growth and structural change in Central, East and South-East Europe.« V: Morys, Mathias (ur.). *The Economic History of Central, East and South-East Europe: 1800 to the Present*, 161–87. London: Routledge, 2020.
- Pahor, Milan. *Jadranska banka v Trstu*. Trst: Narodna in študijska knjižnica; Slovenski raziskovalni inštitut, 1996.
- Perovšek, Jurij. »Organizacijsko-politična slika liberalnega tabora v letih 1891–1941.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 57, št. 1 (2017): 49–83.
- Perovšek, Jurij. *Afera Jadranska banka*. V: Drnovšek, Marjan in Drago Bajt (ur.). *Slovenska kronika XX. stoletja*, 272. Ljubljana: Nova revija, 1995.
- Perovšek, Jurij. *Slovenski prevrat 1918. Položaj Slovencev v Državi Srbov, Hrvatov in Slovencev*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Ribnikar, Peter. *Sejni zapisniki narodne vlade Slovencev, Hrvatov in Srbov v Ljubljani in Deželnih vlad za Slovenijo 1918–1921. 3. del od 22. mar. 1920 do 9. jul. 1921*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2002.
- Šorn, Jože. *Slovensko gospodarstvo v poprevratnih letih 1919–1924*. Ur. Neven Borak in Žarko Lazarević. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1997.
- Stiplovšek, Miroslav. *Razmah strokovnega sindikalnega gibanja na Slovenskem. Pregled razvoja in delovanja strokovnih organizacij v jugoslovanskem delu Slovenije od prevrata 1918 do ponovne utrditve revolucionarnih strokovnih organizacij konec 1922*. Ljubljana: Partizanska knjiga in Delavska enotnost, 1979.
- Troha, Nevenka. »Koroški plebiscit.« V: Fischer, Jasna (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 221. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Wolf, Nikolaus, Max-Stephan Schulze in Hans-Christian Heinemeyer. »On the Economic Consequences of the Peace: Trade and Borders After Versailles.« *The Journal of Economic History* 71, št. 4 (2011): 915–49. <https://doi.org/10.1017/S0022050711002191>.

Nataša Henig Mišičič

**THE PROPAGANDA FUND FOR CARINTHIA:
THE INTERTWINING OF BORDER MAKING, ECONOMY
AND POLITICS IN THE POST-HABSBURG BORDERLAND**

SUMMARY

The establishment of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes in 1918 allowed for a new economic policy characterised by the nationalisation or Slovenisation of economic entities under “foreign” administration or owned by “foreigners”.

The period after World War I was characterised by the complications in the territorial agreements between the successor states of Austria-Hungary. The Republic of German-Austria and the State of Serbs, Croats and Slovenes – later the Kingdom of SHS – both attempted to incorporate the southern part of the province of Carinthia into their respective states. Propaganda also played a vital role in the outcome of the referendum. Almost 20,000,000 crowns were invested from the propaganda fund. The money was redistributed and used for war reparations, campaigns for the poor, refugee aid and child protection, propaganda, various forms of monetary aid for individuals and companies, the procurement of sugar and provisions, lead, bank charges and subsidies for public institutions, or the financing of various public works such as the construction of roads, bridges, railway lines, and the like.

The affair in the centre of attention took place due to a combination of circumstances and a series of situations that triggered a chain reaction. The disintegration of Austria-Hungary and the creation of the Kingdom of SHS after the end of World War I represented changes of exceptional importance for the Slovenian territory. One of the first prerequisites for the emergence of the affair involving lead was the establishment of the new border or the division of the disputed territory, which resulted in procedures typical of the new economic policy, i.e. the nationalisation of economic entities to protect the national economic interests. It is crucial to underline that this was merely a part of the broader European context during the interwar period.

In addition to certain liberal politicians, the Adriatic Bank played a prominent role in the affair. After its initial successful expansion into the Yugoslav territory, it gradually lost its position, which became increasingly fragile shortly after the end of World War I. The consequences of the affair were felt not only by the victims but also by those involved on the other side. The politicians from the Liberal Youth group made it possible for the so-called Old Slovenians with Dr Vladimir Ravnikar to split up and finally leave the Yugoslav Democratic Party.

Petra Kavrečič Božeglav*

»Trst bi nam pomagal živeti saj je naše najbližje mesto. Mi bi njemu pomagali, prinašali mu hrano in krepili življenje«.**

Vsakdanje življenje ob jugoslovansko-italijanski meji po drugi svetovni vojni: primer severne Istre (s poudarkom na problemu prehajanja meje in pretoka ljudi ter dobrin)***

IZVLEČEK

Članek preučuje odnose (posebej ekonomske in socialne), ki so se vzpostavili po koncu druge svetovne vojne v regiji, ki so jo ločile državne meje. Določitev meje na območju, kjer je živelo prebivalstvo, ki se je etnično in jezikovno različno identificiralo, je bila izredno kompleksna. Spremenjene politične okoliščine oziroma režimi so otežili razmere. Ni se torej zastavljalo le vprašanje preživetja na vsakodnevni ravni, ampak tudi vprašanje prilagajanja novemu političnemu ozračju.

Prispevek, ki primarno obravnava vsakdanje preživetvene strategije in izkušnje na obmejnem območju, pokaže en pogled oziroma pristop k preučevanju tematike. Njegovo osrednje vprašanje je, kako je mejna črta, ki je fizično in ideološko delila prostor, vplivala na lokalno prebivalstvo ob jugoslovansko-italijanski meji v Istri. Raziskava se posveča

* Dr., izr. prof., Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistične študije, Titov trg 5, SI-6000, Koper, petra.kavrecic@fhs.upr.si; ORCID: 0000-0002-2587-579X

** SI PAK KP 996/2.2, Šolska kronika OŠ v Črnotičah, š.l. 1954/55, O važnih dogodkih v vasi, 24. 6. 1955, 59.

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja*, ki ga financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna. Prispevek je bil deloma objavljen v angleškem jeziku v *Studia universitatis hereditatis* (Petra Kavrečič Božeglav, »Everyday life in the borderland area between Yugoslavia and Italy after WWII, the case of Northern Istria,« *Studia universitatis hereditatis* 11/2 (2023): 91–110).

prebivalstvu severne Istre in deloma Krasa ter Vipavske doline. Za širše in boljše razumevanje odnosov in interakcij med prebivalci obmejnega območja bi bilo treba podobne raziskave opraviti tudi med prebivalci na italijanski strani kasnejše meje.

Ključne besede: vsakdanje življenje ob meji, severna Istra, druga polovica 20. stoletja, jugoslovansko-italijanska meja

ABSTRACT

“SINCE IT IS OUR CLOSEST CITY, TRIESTE WOULD BENEFIT ALL OUR LIVES. WE COULD CONTRIBUTE BY SUPPLYING IT WITH FOOD AND STRENGTHENING IT”.
EVERYDAY LIFE ALONG THE YUGOSLAV-ITALIAN BORDER AFTER WORLD WAR II: THE CASE OF NORTHERN ISTRIA
(WITH AN EMPHASIS ON THE ISSUE OF CROSSING THE BORDER AND THE MOVEMENT OF PEOPLE AND GOODS)

This paper examines the relations (especially economic and social) that were established after the end of the Second World War in a region divided by national borders. Defining the border in an area inhabited by a population that identified itself ethnically and linguistically differently, was extremely complex. Changing political circumstances or regimes have ulteriorly complicated the situation. The question was therefore not only the one of survival on a everyday level, but also of adapting to the new political circumstances.

The paper, which primarily dealt with everyday survival strategies and experiences in the border area, showed one perspective or approach to studying the topic. The central question was how the borderline, which physically and ideologically divided the space, affected the local population along the Yugoslav-Italian border in Istria. The research focused on the population on the eastern side of the former border. In order to gain a broader and better understanding of the relations and interactions between the inhabitants of the border area, similar research should be carried out with the population on the western side of the then »new« border.

Keywords: everydaylife on the border, northern Istria, second half of the 20th century, Yugoslav-Italian border

Uvod

Pogajanja o tem, kam postaviti demarkacijsko črto, in dosega dogovora o meji med vsemi vpletenimi stranmi predstavljajo zapleten proces, ki se je odvijal v različnih zgodovinskih obdobjih in okoliščinah. Postavitev ali postavljanje demarkacijske linije in novih meja močno zaznamuje vse vidike življenja. Poleg političnih razmerij med vpletenimi državami ali deželami vpliva na življenjske razmere ljudi, ki se znajdejo v novih mejnih okvirih, državah. Ko so vzpostavljene nove meje, zlasti na območjih, ki so bila dolga leta predmet sporov in spopadov, se življenje drastično spremeni. Nove meje ustvarjajo tudi nova razmerja moči in prilagoditve za življenje in sobivanje.

Proces postavitve ali ustvarjanja meje, posebno na spornih območjih, kjer si za priključitev teritorijev prizadevata različna ali celo nasprotujoča si politična režima, je dolgotrajen in zahteven, nanj pa vplivajo različni dejavniki in dinamike. Da lahko razumemo proces *ustvarjanja meje – borderinga*¹ in pogajanja med stranema, moramo upoštevati različne razmere in vzroke, ki so k temu prispevali tako na »makro« kot »mikro« ravni. Če se osredotočimo na vprašanje določitve meje med Jugoslavijo in Italijo na območju severnega Jadrana po koncu druge svetovne vojne, lahko ugotovimo, da je bilo razreševanje tega kompleksno in je potekalo v več fazah. V pogajanja so bili vpleteni in vključeni številni mednarodni akterji, bila so odraz političnih dogovorov na »makro« ravni, posledice tega in odziv prebivalstva, ki je bilo s tem dejanjem tako ali drugače zaznamovano, pa lahko obravnavamo na »mikro« ravni.

V ospredju zanimanja prispevka je vsakdanje življenje ljudi. Osredotočam se na poglede »od spodaj«, na vsakodnevne izkušnje in preživetvene strategije, ki so jih prebivalci ob meji oblikovali za to, da bi se lažje spopadli z novonastalo (politično) realnostjo. Pozornost se posveča obdobju po koncu druge svetovne vojne na območju današnje slovensko-italijanske meje v severni Istri. Osrednje vprašanje je, kako je mejna črta (bodisi začasna demarkacijska črta bodisi kasnejša meja), ki je prostor delila tako fizično kot ideološko, vplivala na tamkajšnje prebivalce. Poudarek je na preučevanju prilagajanja novi življenjski resničnosti v coni pod jugoslovansko vojaško upravo in v kasnejši socialistični Jugoslaviji, ki sta ne samo spremenili politične razmere, ampak tudi pretrgali obstoječe vezi (družinske, poslovne) na teritoriju, ki je že od začetka 19. stoletja pripadal eni državi (Avstrijsko cesarstvo/Avstro-Ogrska, Kraljevina Italija).

Metodologija

Prispevek temelji na študiju in analizi zgodovinskih virov (arhivskih, literature), ki obravnavajo povojno obdobje v severni Istri in Jugoslaviji nasploh. Osrednji metodološki pristop pa predstavljajo intervjuji z ljudmi, ki so živeli (živijo) na obmejnem prostoru.

1 V tem primeru je uporabljen izraz *bordering*, saj v slovenščini ni primernega izraza.

V okviru raziskave je bilo opravljenih šestnajst polstrukturiranih intervjujev. Primarno so intervjuji potekali z osebami, ki so se rodile v obdobju med svetovnimi vojnami, med drugo vojno in tudi kasneje. Tako je bilo v raziskavo vključenih več generacij, ki so po eni strani bile priča povojnim razmejitvenim procesom, večino sogovornic in sogovornikov pa so predstavljale generacije, ki so v otroških in mladostniških letih (ter po pripovedih svojih staršev) doživljale povojno realnost in novo mejo. Intervju s pripadnicami in pripadniki različnih generacij je tisti metodološki pristop, ki omogoča širše razumevanje povojnega obmejnega življenja in pokaže na različne perspektive, oziroma, kot je zapisala Polona Sitar, nam omogoča vpogled »skozí generacijsko perspektivo, ki po eni strani osvetljuje morebitne generacijske diskontinuitete, po drugi pa tudi skupna razumevanja«. ² Zanimale so me predvsem osebne zgodbe in doživljanja obmejnega vsakdana, občutki ob prehajanju meje in izkušnje ter vtisi, ki so jih izkusili ob obisku Italije (zlasti Trsta) ter ob vrnitvi domov. Kaj jim je obisk mesta pomenil, kaj so jim pomenile dobrine, ki so jih tam lahko kupili, kako jim je to olajšalo vsakdanje življenje in preživetje ter kako so se spominjali obmejnih kontrol in nadzora.

»Ustvarjanje« nove meje med Jugoslavijo in Italijo

»Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba« ³ meja so dolgotrajni procesi, ki zaznamujejo politične, ekonomske, kulturne in socialne razmere ter razmerja v družbi in državi. Za razumevanje vseh omenjenih fenomenov je treba poznati ozadja in vzgibe, ki so nanje vplivali.

Območje, ki je bilo predmet razmejevanja in ga obravnavam v prispevku, je etnično raznoliko, zato jasne ločnice na podlagi »nacionalne« pripadnosti ni bilo mogoče postaviti. Poleg tega je na prihodnji jugoslovansko-italijanski meji potekal tudi ideološki boj med dvema politično-družbenima sistemoma. Pri tem je treba upoštevati, da potek postavitve meje predstavlja en del dogajanja. Končna določitev meje pa je veliko kompleksnejši proces. Kot je opozoril Peter Sahlins, je nujno razumeti tudi, kako so potekala pogajanja o »identiteti« obmejnega območja. Njegova študija je po mnenju Marte Verginella »osnova za razumevanje obmejne realnosti«, saj »pojasni načine izpogajanja identitet ob meji in sposobnosti ljudi ob meji, da spremenijo status quo državne pregrade, upoštevajoč svoje potrebe in interese«. ⁴ Posledično odločitev o »pripadnosti« eni ali drugi strani ni odvisna zgolj od političnih centrov moči, temveč tudi same skupnosti, ki živi ob meji in zase išče najboljše načine za preživetje. ⁵

2 Polona Sitar, »Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 146.

3 Citat je prvi del naslova projekta *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja*.

4 Peter Sahlins je v svoji knjigi *Boundaries* (1989) primarno analiziral francosko-španske odnose v Pirenejih, vendar lahko ta primer apliciramo tudi na druga konfliktna območja. Sahlinsovo delo je povzeto po: Marta Verginella, *Ženske in meje med preteklostjo in koronavirusom* (Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022), 32.

5 Ibidem.

V prispevku je obravnavan primer zgornjega ali severnega Jadrana, posebej severne Istre. S tem, ko je na tem območju, ki je bilo stoletja del ene državne entitete, prišlo do razdelitve oziroma razmejitve, je meja prekinila obstoječe kontinuirane stike tako na ekonomskem, socialnem kot kulturnem področju. Nova meja je pustila drastične posledice na njeni vzhodni in zahodni strani. Prišlo je do prekinitve dolgoletnih vezi med urbanim središčem (Trstom) in ruralno periferijo (Istra).⁶

Zmagovita nova povojna socialistična Jugoslavija je jasno izrazila zahteve po korekciji nepravilne rapalske meje (iz leta 1920). Jugoslavija je bila v vojni članica zavezniških sil in je kot ena izmed zmagovalk pričakovala revizijo meje ter torej ustvarjanje nove.⁷ Pri določanju meje med Jugoslavijo in Italijo je v ospredje prišel politični diskurz oziroma vprašanje vpliva po vojni nastalih blokov – vzhodnega (komunističnega) in zahodnega (kapitalističnega). Demarkacijska črta, tako imenovana Morganova linija (imenovana po britanskem generalu in pogajalcu), je bila vzpostavljena na območju Julijske krajine. S postavitvijo demarkacijske črte so anglo-ameriške sile opustile načrte o zasedbi celotne Julijske krajine in privolile v njeno razdelitev na dve coni. Vztrajali pa sta, da Trst ostane v njuni coni. Kompromisna rešitev, ki je bila rezultat pogajanj, je bila tudi formalizirana. General Jovanović, britanski veleposlanik R. C. Skrine Stevenson in veleposlanik Združenih držav Richard C. Patterson so t. i. Beograjski sporazum podpisali 9. junija 1945. Julijska krajina je bila razdeljena na dve zasedbeni coni, cono A pod zavezniško vojaško upravo in cono B pod jugoslovansko vojaško upravo.⁸ Drugi dogovor med vpletenima stranema je bil podpisan v Devinu (Duino) 20. junija 1945. Dogovor o delitvi interesnih con oziroma območja Julijske krajine⁹ je bil podpisan po dolgotrajnih in težkih pogajanjih med vpletenimi silami (nekdanjimi zavezniki).¹⁰ Pri tem sta obe strani mejo dojemali zgolj kot začasno. Mejno vprašanje se je delno rešilo s pariško mirovno pogodbo leta 1947 (podpisana je bila 10. februarja, v veljavo je stopila 15. septembra). Pogodba je določala mejo med Jugoslavijo in Italijo v severnem delu območja, obenem pa v 21. členu ustanovitev Svobodnega tržaškega ozemlja (v nadaljevanju STO), ki je bilo ravno

6 O odnosu in odnosih med mestom in podeželjem gl. tudi Marta Verginella, »O zgodovinenju dihotomije mesta in podeželja,« *Acta Histriae* 25, št. 3 (2017): 457–72.

7 Nevenka Troha, »Ustvarjanje meje z Italijo in vloga popisov prebivalstva,« v: Marko Zajc (ur.), *Ustvarjanje slovensko-hrvaške meje* (Ljubljana: Založba INZ, 2018), 165–87. Za več informacij o slovensko(jugoslovansko)-italijanski meji in odnosih: Milica Kacin-Wohinz in Jože Pirjevec, *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000* (Ljubljana: Nova revija, 2000). Branko Marušič, »Zahodno slovensko ozemlje: Iskanje ozemeljske istovetnosti,« v: Peter Štiš in Bojan Balkovec (ur.), *Regionalni vidiki slovenske zgodovine* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004), 55–64. Jože Pirjevec, »Trst je naš!«: *boj Slovencev za morje (1848–1954)* (Ljubljana: Nova revija, 2008). Jože Pirjevec, Gorazd Bajc in Borut Klabjan (ur.), *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005). Jože Pirjevec, Borut Klabjan, Gorazd Bajc in Darko Darovec (ur.), *Osimska meja: jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitev leta 1975* (Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006).

8 *Mednarodni ugovori Federativne narodne republike Jugoslavije, sveska br. 2 za 1945 godinu, Sporazum o Julijskoj krajini između Jugoslavije s jedne strane i Velike Britanije i Sjedinjenih američkih država s druge strane 1945.*

9 Cona A Julijske krajine je vključevala območje med demarkacijsko črto in nekdanjo italijansko-avstrijsko mejo s Trstom ter območje Pulja. – *Ibid.*, 19.

10 Dušan Nečak, »Od železne zavese do zelene meje: regija Alpe-Jadran 1945–1991,« *Zgodovinski časopis* 52, št. 2 (1998): 207, 208. Leander Cunja, *Škofije na Morganovi liniji: 25. oktober 1954–25. oktober 2004* (Škofije, Koper: Krajevna skupnost, Lipa, 2004), 27, 28.

tako razdeljeno na coni A in B. Določila je tudi mejo med Italijo in STO ter Jugoslavijo in STO, v 5. členu pa predvidela, da mora točen potek meje na »licu mesta« določiti mejna komisija (*Boundary Commission*), ki naj jo sestavljajo člani vlad obeh vpletenih strani, ki naj bi svoje delo zaključili najkasneje v šestih mesecih. Pomembno je bilo, da so člani mejne komisije postavili mejo v skladu z lokalnimi geografskimi in ekonomskimi razmerami.¹¹ Vendar se je izkazalo, da je bila resničnost drugačna. Kot sta povedala sogovornika, so člani komisije: »Se veni una mattina e mola i picchetti ... [Nekega jutra prišli in nastavili količke]«, ne da bi se pogovorili ali posvetovali z lokalnim prebivalstvom.¹²

Ko so 5. oktobra 1954 vlade Združenega kraljestva, ZDA, Jugoslavije in Italije podpisale Spomenico o soglasju, bolj znano kot Londonski memorandum,¹³ sta vojaški vladi predali svoj mandat vladi Italije oziroma Jugoslavije. Po podpisu memoranduma sta morali obe vladi »imenovati komisijo za določitev meje, ki bo natančneje določila mejo v skladu z zemljevidom iz Priloge I.«¹⁴ Končni »dogovor« je bil sicer uveljavljen z Osimskimi sporazumi leta 1975.¹⁵

Mednarodni politični sporazumi so seveda vplivali na vsakdanje življenje ljudi. Soočanje z novimi mejami in že njihovo določanje na terenu sta pogosto močno zaznamovali tamkajšnje prebivalstvo: »Po letu 1954 se je nekoliko spremenilo in takrat se je začel spor med posamezniki ... ko so se postavljali mejniki, so nekateri bili zelo slabe volje, upravičeno ... ker se je zgodilo, da tisto malo zemlje, ki jo je imel, je ostalo na dveh straneh ... v coni B in v Jugoslaviji ... in to seveda ni bilo prijetno, ker so mogli imet prepustnice, da je lahko obdelal svojo njivo [sogovornica tu najverjetneje misli na mejo med Jugoslavijo in cono B STO, op. PKB] ... torej na drugi strani ... res se je začelo spreminjati količke po svoji želji ... prišlo do velikih težav, ker so obsojali drug druga in so očitali, kdo je kriv, tudi pretepali so se, tudi policija je pršla mirit ... dokler niso uredili meje in po zakonu postavili državne meje ... torej s temi količki je bla hiša čisto na bloku ... tukaj je bil blok, ku je bla hiša lepa in dvorišče ... na vse škriplje so se trudili, da bi dvorišče in hišo razdelili pol pol ... to je blo vse hinavščina inu slabi sosedi ... in ta bogi revež se je tolko muču, da je hodu ponoči zamenjat količke, da mu ostane hiša cela z dvoriščem, a najlepše njive pa so itak ostale pod Jugoslavijo na strani drugi, torej u Gabrovci ... inu to je mogu jmet ta človek dovolilnico, vsaki krat, če je teu it obdelat svojo zemljo ... in to so bli ti spori, ki so ostali leta in leta, še potem ko je blo vse urejeno mejo ... tisto sovrašтво je ostalo do smrti.«¹⁶

11 To naj bi pomenilo, da nobena vas ali kraj, ki je imel več kot 500 prebivalcev, ali pomembne prometne (železniške ali cestne) povezave, vodovodi niso izven že določene mejne črte oziroma predmet sprememb. V: United Nations Treaty Series, Treaties and international agreements registered or filed and recorded with the Secretariat of the United Nations, Volume 49, 1950, I, No. 747, TREATY OF PEACE WITH ITALY. SIGNED AT PARIS, ON 10 FEBRUARY 1947, 126–31.

12 Sogovornika 12 in 13.

13 Memorandum of understanding 1956, 100.

14 Memorandum of understanding 1956. Nevenka Troha, *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama* (Ljubljana: Modrijan, 1999). Nevenka Troha, »Yugoslav-Italian border and the issue of slovenian access to the sea,« v: Jurij Perovšek in Bojan Godeša (ur.), *Between the House of Habsburg and Tito. A Look at the Slovenian Past 1861–1980* (Ljubljana: Založba INZ, 2016), 203–14.

15 Več o osimskih pogojanjih Viljenka Škorjanec, »Priprave na osimska pogajanja,« *Annales* 16, št. 1 (2006): 43–56. Viljenka Škorjanec, *Osimska pogajanja* (Koper: Založba Annales, 2007).

16 Sogovornica 14.

»Pred in po« meji

Bastian Sendhardt v svojem članku »Border types and bordering processes« poudari, da so se študije o meji dolgo let osredotočale na državne meje kot »statične ontološke entitete s pretežno fizičnimi značilnostmi, vendar se je v zadnjih dveh desetletjih preučevanje meja močno spremenilo. V nedavni zgodovini preučevanja meja je prišlo do premika od obravnave meja kot zgolj geografskih razmejitev k perspektivi, ki poudarja spreminjanje pomena meja, različne vrste meja z različnimi funkcijami in družbeno konstrukcijo meja.«¹⁷ Temu sledi tudi pričujoči prispevek, katerega primarni interes je raziskati, kako so se ljudje, živeči ob novi meji, ki je drastično posegla v ustaljene življenjske prakse in grobo prekinila dolgoletne povezave, prilagajali novi realnosti. Za drugo polovico prejšnjega stoletja, zlasti za prva desetletja po vojni, je bila značilna nenadna odsotnost »druge strani«, diskontinuiteta. Kot je pojasnila ena od sogovornic: »Je pravila naša mama, je bilo ful sprememb, ki prej, prej je bil fašizem, prej je bila Avstro-Ogrska, je bila ena država, Italija je bila ena država in kar naenkrat je prišla meja.«¹⁸

»Večina Istre, z nami vred, smo ostali pod Jugoslavijo [od septembra 1947, op. PKB] ... torej, nam je bla ta sprememba, da smo prišli z dežja pod kap. Oni niso bli dosti več ... cona A je bla visoko, cona B so bli še nekako, so hodili lahko s prepustnicami vsaki dan čez, mi drugi [izven con, priključeni Jugoslaviji, op. PKB] pa ankrat na mesec, in še to so nas pregledli do kosti ... če smo hoteli kupiti en kilogram riža, pa en kilogram pašte ali dve banani za otroka, potem še pralni prašek ali milo, za to je bilo potrebno, da imamo lire. In da te lire dobimo, smo mogli v Trst ... to kar je bilo dovoljeno, torej pol kilograma mesa, 6 jajčk, liter mleka, četr kilo masla, dve škatlici cigaret, in vprašali so nas: 'Kaj si še skril?'«¹⁹

Razmere, ki jih je navedla sogovornica, kažejo na doživljanje nove resničnosti. Povojno pomanjkanje in kriza sta še stopnjevala težke razmere na razdeljenem območju: »pralni prašek ... tega nej blo niti za en robček oprat ... sej ga nisi jemu niti robčka ... a jenu milo, ki ga nisi vidu, če ga nisi prnesu s Trsta ... «²⁰

Nedvomno pa so bile ekonomske, socialne in družinske vezi pretrgane: »Takrat je bila ena država, takrat ni bilo nobenih ovir, problemov, ljudje so hodili v Istro po robo in ženske so hodile v Trst prodajat robo ... je živelo eno z drugim ... moži so hodili delat ... in pol, ko ti to odrežejo enkrat ... zmanjka vse.«²¹

Prehode in trgovino so oteževale številne birokratske ovire. V posameznih državah in conah so veljale drugačne denarne valute. Za menjavo denarja je bilo treba na vojno upravo (v času con) nasloviti prošnjo.²² Tako ni bilo nenavadno, da so za nakup

17 Bastian Sendhardt, »Border types and bordering processes,« v: Arnaud Lechevalier in Jan Wielgohs (ur.), *Borders and Border Regions in Europe: Changes, Challenges and Chances* (Transcript Verlag, 2013), 25, 26.

18 Sogovornica 7.

19 Sogovornica 14.

20 Sogovornica 14.

21 Sogovornik 8.

22 V con B Julijske krajine in v con B STO (do leta 1949) so bile v obtoku jugolire, ki jih je izdajala Gospodarska banka za Reko, Istro in Slovensko primorje. Nato so bili uvedeni jugoslovanski dinarji. V con A Julijske krajine pa so

šolske opreme, ki se je v coni B ni dalo dobiti, morali v cono A. Mizar iz Pirana pa je opremo, kot so tečaji za vrata, ključavnice, vijaki, lak itd., moral nakupiti v Trstu, saj v coni B ustreznega materiala za dokončanje del ni bilo mogoče dobiti oziroma kupiti.²³

»Seveda je tu je bila Italija in tle noben ni poznal meje. Po tem, ko je prišla meja, je bila katastrofa, da se je narod privadil. Tudi oni režim, saj tudi prej je bil fašizem. Potem so naredili črto in je prišel drugi sistem in potem je bilo. Samo te so bili itak navajeni, tudi v šole so hodili takrat vsi v italijanske ... ker včeraj tega ni bilo ... kot da bi dal to mizo na pol. To jih je grozno motilo.«²⁴

Urbana območja so bila odvisna od delovne sile iz zaledja in kmetijskih proizvodov, podeželje pa od trgovine in delovnih mest.²⁵ Nova realnost je povzročila »odsotnost« na obeh straneh meje, izgubo dohodka in morebiten padeč življenjskega standarda. Dolgoletne vezi med mestnim središčem (Trst) in podeželskim obrobjem (Istra)²⁶ so bile prekinjene: »Pred vojno jim je bil [vaščanom Črnotič, op. PKB] Trst glavno oporišče v vsakdanjem življenju, iz katerega so zajemali svoj vsakdanji kruh. Pridne Črnotičanke so rano ob zori, poleg svojih vrtičkov, natovorjenih z mlekom ali sadjem, korakale v Trst, da so prinesle otrokom domov kruha ... In kar je sedaj še hujše, je takozvana demarkacijska črta, ki loči Istrane od mesta Trsta.«²⁷

Prebivalci območja so si prizadevali, da bi ohranili stike in gospodarske vezi s Trstom. Marta Verginella pojasnjuje, da je večina prebivalstva na podeželju ne glede na politično, ideološko ali nacionalno pripadnost še naprej prečkala mejo in delala v Trstu. Leta 1947 je na primer vsak dan tja odšlo približno 2000 delavcev in ljudi, ki so v Trstu prodajali svoje izdelke. Jugoslovanske komunistične oblasti v coni B so skušale ovirati prehode čez demarkacijsko črto, saj je odhajanje na delo na kapitalistično »drugo« stran bilo ideološko sporna dejavnost. Uvedle so več neposrednih ali posrednih sankcij, da bi preprečile ta tranzit.²⁸ Ob zavedanju, da sta bila mesto Koper in njegovo zaledje po koncu druge svetovne vojne še vedno gospodarsko manj razvita in neindustrializirana,²⁹ saj se je večina prebivalcev »preživljala z ribolovom, pomorstvom, solinarstvom, kmetijstvom, trgovino na drobno in obrtjo«, je razumljivo, da so iskali druge vire dohodkov. Pomembna delovna dejavnost je vključevala vsakodnevne

.....
 uvedli metroliire, ki jih je izdaja Banca d'Italia ter AMG lira. Več v: Nada Čibej, *Denarni zavodi cone B in cone B STO in njihov vpliv na gospodarstvo na Primorskem in v Sloveniji 1945–1956: magistrsko delo* (Univerza v Ljubljani, 2004).

23 SI PAK 783/29.3, Dopisi 54/59, 31. 3. 1949, Prošnja za zamenjavo denarja, priporočilo Vojni upravi.

24 Sogovornik 6.

25 Francesca Rolandi, »Il confine italo-jugoslavo (1955–1965)«, v: Gianluca Coci, Mariagrazia Margarito in Massimo Maurizio (ur.), *Confini in movimento. Studi di letteratura, culture e lingue moderne*, Scaffale del nuovo millennio 163, (Roma: Bonanno editore, 2014), 18, 19. Gl. tudi: Verginella, *Ženske in meje*. Aleksej Kalc, *Tržaška prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalno demografske rasti in družbenih sprememb* (Koper; Trst: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Narodna in študijska knjižnica, 2008). Aleksander Panjek in Žarko Lazarević (ur.), *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na Slovenskem od srednjega veka do danes* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018).

26 Gl. tudi Vida Rožac Darovec, »Tihotapstvo Istrank v 20. stoletju v kontekstu njihovih življenjskih zgodb«, *Annales* 16, št. 1 (2006).

27 SI PAK KP 996//2.2, Šolska kronika OŠ v Črnotičah 1945/46–1961/62, Vaška kronika, 1, nedatirano.

28 Verginella, *Ženske in meje*, 30.

29 Salvator Žitko, Raul Šiško, Jože Hočvar in Damjan Vremec (ur.), *Koper* (Koper: Skupščina občine, Izvršni svet, 1992).

migracije v Trst, vendar sta vojna in povojna razmejitve razmere seveda poslabšali.³⁰ To novo realnost so poudarili tudi sogovorniki: »Vem, ko je moja mama pravla in nona ... so se pogovarjali ... dokler je bila cona A in B. Niso šli čez mejo, samo si mogu met dovoljenje. Nisi mogu v Trst, nisi mogu iti v cono A in cono B. Jaz vem, ki je moja mama bila v zaporu, ko so jo dobili, ko so švercale une ženske, jajca in cigarete ... Ženske so z vasi nosile robo čez in so tudi švercale v tistih letih v Trst. Ki prej se je z robo s kmetij vedno hodilo v Trst. Sej niso bile kmetije ... so ble take manjše. So nosile od sadja, zgodnjega, radiča, zelenjave, jajc, kar je blo, vse so nosili v Trst ... Zaledje Trsta je bilo Istra ... In ko so meje zaprli, so švercali ... Enkrat baje so jo dobili [mamo, op. PKB] ... in še par punc ... in so nesle tam jca, kašne cigarete, kaj jaz vem, kaj so nosile, in so jih dobili na meji, graničarji ... in so jih zaprli dva dni ali tri, kaj jaz vem. Tega je bilo polno. Ko se je meja sprostila, je bilo drugo, potem so začeli sporazumi ... potem so ble s prepustnicami ... Seveda, vsi so se prilagodili, vsi kle smo švercali. Za oblast je bilo šverc, za ljudi je bilo preživetje. So eni tudi švercali tudi drugačne stvari, ma 90 ali 99 % je hodilo zato, ker je lažje preživelo, ker je bilo tam več stvari. Tle ni bilo. V Jugi. Ni bilo v 80. letih, kaj šele v konec 50. letih, drugo polovico, ko se je to odprlo ... «³¹

»Tudi naše mame so hodile, naša mama je šla zvečer. Nosile jajca, trapo, vino, in takrat je bla tudi meja, je bila ograja in one so se mogle splaziti spodaj pod ograjo, da so drugo jutro prodajale robo ... Ja, ponoči, ker so nesle malo več ... So si tudi kaj kupile, žajfo, ker tle ni blo, niti riža, niti pašte, nič ni bilo tle, samo to, kar si imel doma, krompir, rdeča pesa.«³²

Navedeni primeri kažejo na vzdrževanje ekonomskih odnosov, čeprav v drugačni, manj legalni obliki. Med intervjuji so sogovorniki poudarjali, da je bilo območje cone B STO večinoma ruralno, brez razvite industrije. Zaradi tega jih je prekinitve povezave s Trstom močno prizadela, saj »Trst je bil glavni vir dohodkov tle ... «³³ Prebivalci ob meji so se težkim razmeram prilagodili na različne načine: »V glavnem, tle so se ljudje nekako znajdlji, so hodili v Trst al prodajati robo ali ... eni tudi švercat, da se razumemo, ker tle je bil šverc, Istra je bila, ne bom rekel 70, 60, 50 % prebivalstva je živelo, ne bom rekel šverc, so nosili tam maslo, meso, pijačo, vino, šnopc. Ker to ni bilo dovoljeno. Je bilo ob mejah, ne vem, kilo mesa, vsak je se znajdu po svoje. Mi kot otroci to ... tle pri nas ni bilo nič, da se razumemo, 40 ali 50 let nazaj, vse, kar je bilo, če je kdo kaj zidal, smo hodili vse v Italijo. Vsak se je znašel po svoje, s knjižicami al ... «³⁴

Ker jugoslovanske oblasti trgovine niso mogle zares ustaviti, proti njej niso sprejele resnih omejevalnih ukrepov. Za oblast je bilo nelagodno, vendar so se tudi zavedali, da bi kakršnekoli stroge omejitve izzvale nezadovoljstvo zlasti med najrevnejšim prebivalstvom v coni B in bi lahko izzvale politični prelom v coni, ki so jo želele priključiti k Jugoslaviji. Lokalno prebivalstvo je zelo motilo tudi dejstvo, da so bili lokalni

30 Ana Kralj in Tanja Renner, »Living on the border: Three generations' biographies,« *Societies Without Borders* 13. št. 1 (2019).

31 Sogovornik 2.

32 Sogovornica 7.

33 Sogovornik 2.

34 Sogovornik 6.

sekretarji komunistične partije tisti, ki so odobraval dovoljenja za potovanje v cono A.³⁵ Kljub temu odnosov, ki jih je zmotila realnost nove meje, ni bilo mogoče ustaviti in po vzpostavitvi meje leta 1954 sta Jugoslavija in Italija začeli uvajati posebne čezmejne sporazume.

»Po [drugem, op. PKB] Videmskem sporazumu³⁶ se je začel v oktobru lani mali obmejni promet med Italijo in Jugoslavijo. To so naši ljudje pozdravili z veseljem. Sedaj se lahko večkrat vidijo s sorodniki in znanci, ki jih je veliko onstran meje. Tudi gospodarsko si bodo lahko nekoliko pomagali, saj bodo kmetje lahko prenesli v mesecu vrednosti za 3500 din tja in nazaj.«³⁷ Videmski sporazum je veljal za enega prvih in pomembnejših dogovorov o maloobmejnem prometu v procesu obnavljanja nekdanjih tesnih povezav: »Ko smo šli prvi s prepustnico, sem prvič vidla sestro od mame.«³⁸ Uvedba prepustnice in maloobmejnega prometa je bila ključna za lokalno prebivalstvo. Pogostejše prehajanje meje je bilo pomembno za ekonomsko preživetje, pa tudi za ohranjanje stikov s sorodniki, prijatelji in/ali strankami na drugi strani.³⁹ Prebivalci obeh držav so skušali ohranjati stike s tistimi na drugi strani in si medsebojno pomagati.

»Čezmejna trgovina je cvetela«⁴⁰

»Ljudje so se tu vedno bavili pretežno s kmetijstvom. Glavna panoga je bila živinoreja. Žene so nosile mleko, mlečne izdelke in jajca prodajat v Trst, in to pretežno le na glavi.«⁴¹ Zapis iz šolske kronike vasi Kastelec opisuje gospodarske razmere pred prvo in drugo svetovno vojno. Poudari, kar so poudarili že drugi pisni viri in sogovorniki, da je zaledje (oziroma Istra) imelo pretežno kmetijski značaj, ki je integriral svojo primarno dejavnost z dohodki iz prodaje izdelkov v Trst. Pri tem so, kot omenja že Marta Verginella, osrednjo vlogo imele ženske. Podobne razmere so opisane v Kroniki osnovne šole v Podpeči: »Tukaj se ljudje preživljajo večinoma s poljedelstvom; največji poljski pridelki so vino ... Za časa Italije in nemške okupacije so se ljudje preživljali

35 Verginella, *Ženske in meje*, 31, 32.

36 Prvi Videmski sporazum med Jugoslavijo in Italijo je bil sicer podpisan leta 1949. Olajšal je prehod osebam, ki so imele zemljo na drugi strani meje. Seveda ni vključeval območja, ki je bilo del STO. Drugi Videmski sporazum pa je bil podpisan leta 1955. Določal je, da se prebivalci ob meji lahko prosto gibajo »v eni in drugi državi znotraj deset-kilometrskega pasu v zračni črti. Videmski sporazum je bil prvi korak k odpiranju meja.« – Jože Pirjevec, »Uvodnik, Slovensko-italijanski odnosi 1954–2006«, *Zgodovina v šoli* 15, št. 1–2 (2006): 4. Dušan Nečak, »Trst, mesto nakupov«, *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 301–10. Marina Hrabar, *Kontrabant – nekoč junaštvo, danes le spomin: kontrabant čez italijansko-jugoslovansko mejo v 20. stoletju: magistrsko delo* (Univerza na Primorskem, 2016). *Memorandum of Understanding*. Zdenko Čepič, »Čez mejo: prehajanje jugoslovanske državne meje 1945–1970«, v: Kornelija Ajlec, Bojan Balkovec in Božo Repe (ur.), *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja* (Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2018). Gl. tudi Rolandi Francesca, »Il confine italo-jugoslavo.«

37 SI PAK KP 996//2.2, Šolska kronika OŠ v Črnotičah, šolsko leto 1955/56, 24. 6. 1956, Obmejni promet.

38 Sogovornica 16.

39 Kralj in Renner, »*Living on the border*«.

40 Sogovornik 15.

41 SI PAK KP 996//2.3, Šolska kronika OŠ v Kastelcu 1943–1950/51, Kronika do 30. 6. 1951, 1, 2.

večinoma s prekupčevanjem. Hodili so vsakodnevno v Trst z mlekom, maslom, jajci in drugimi pridelki.«⁴²

Razmere so se spremenile po koncu druge svetovne vojne, ko sta demarkacijska črta in meja obstoječe odnose prekinili: »Ob koncu vojne je bila postavljena demarkacijska črta med Socerbom in Prebenegom. Kljub temu so žene nosile svoje pridelke v Trst, do leta 1947, ko je bila vas priključena Jugoslaviji. Meja teče tik ob vasi in pušča precej katastrskega zemljišča v STO-ju. Položaj vasi ni danes najboljši. Odtrgana od naravnega središča je usahnila.«⁴³

Ko so se politične razmere spremenile, je Trst postal priljubljena destinacija za poceni nakupe tudi za prebivalce Jugoslavije.⁴⁴ Za prebivalce obmejnega območja pa je bil Trst središče, kjer so blago kupovali predvsem v trgovinah: »je bil en svet Trst, so se mi cedile sline ... jih nisem videla nikjer [dobrine, op. PKB] ...«⁴⁵ Da bi kupili to blago, so v mesto prihajali s svojimi izdelki za prodajo, predvsem s kmetijskimi proizvodi, kot so meso, pršut, vino, žganje, cigarete itd.⁴⁶ Večinoma so torej kupovali predvsem nujne potrebščine: kavo, testenine, riž, milo, pralni prašek, copate, oblačila, najlonke in podobno.⁴⁷

V intervjujih je bilo pogosto omenjeno blago, ki ga v Jugoslaviji ni bilo mogoče dobiti. Včasih so bili omenjeni tudi izdelki, ki niso bili nujni za preživetje, ampak so preprosto izboljšali življenjski slog ljudi, kot na primer miza za namizni tenis, ure,⁴⁸ božične lučke,⁴⁹ denarnice,⁵⁰ sladkarije⁵¹ in celo banane.⁵² Kasneje, v sedemdesetih in osemdesetih letih, so pogosto kupovali tehnično opremo in gradbeni material. Glede na omejitve prenosa dobrin v Jugoslavijo pa je bilo to težavnejše in je mnogokrat zahtevalo inovativnost ter tudi srečo. »Edino jaz, enkrat ko sem šel kupit frezo, to k imam zdaj, sem skrtil ... 3 ali 4 milijone lir ... je bila ta freza in sem dal v prvo pomoč, spodaj. Imel sem fičota ... in sem vzel mater s sabo ... ki je imela status kmeta ... in pridemo gor na mejo in je bil en carinik in 'Dober dan, dober dan. Kam greste?' 'V Milje,' je bil četrtek, 'na plac' ... 'Kaj imaste za prijaviti?' 'Nič, tle mammo neki dnarja ...' 'Kaj maste v prvi pomoči?' Moja mati je bila takoj rdeča tako ... 'Pokaži mi ...' In grem ven iz tega fičota in potem so eni pršli trije od zadaj, po moje so bli kakšni kolegi ... 'Ajdi, beži naprej' ... če ne bi pobral.«⁵³ Zaradi omejitev je za nakup večjega materiala bilo potrebnih več prepustnic: »Smo vozili vse čez ... s temi avti, fičoti, stoenkami. Smo

42 SI PAK KP 996//2.5, Šolska kronika OŠ v Podpeči 1949/50–1964/65, Gospodarske in socialne prilike v vasi, šolsko leto 1952/53, 32, 33.

43 SI PAK KP 996//2.3, Šolska kronika OŠ v Kastelcu 1943–1950/51, Kronika do 30. 6. 1951, 1, 2.

44 Nečak, »Trst, mesto nakupov.«

45 Sogovornik 9 in sogovornica 16.

46 Nečak, »Trst, mesto nakupov,« 302. Rolandi, »Il confine italo-jugoslavo,« 22–25.

47 Sogovorniki: 4, 5, 6, 10, 11, 14.

48 Sogovornik 15.

49 Sogovornik 6.

50 Sogovornica 10.

51 Sogovornik 6.

52 Silvio Pecchiari Pečarič, *Fuori dai confini: memorie di un bambino sulla linea Morgan* (Trieste: Battello stampatore, 2020).

53 Sogovornik 6.

si posodli tisto propustnico ... 5, 6 ljudi je šlo. Dalo se je, je bila muka ... ma si dobila vse tam čez ... Železo na streho od avta ... Uni avto je komaj spelal, ma malo po malo pa se je dalo, na enega propustnico, pa dva, pa tri.«⁵⁴

Obstajala je tudi soodvisnost, in kot je omenil eden od sogovornikov, so se razmere v šestdesetih in sedemdesetih letih spremenile. Med pogovori so intervjuvanci pogosto poudarjali izmenjave: »Pol ko se je to odprlo, so živeli dosti boljše kot v notranjosti ... glej, v vsakem primeru dosti boljše. Pol, ko se je to še bolj odprlo, ko so začeli Trieštini [prihajati, op. PKB] ... ker Trst nima zaledja. Trst ima Istro in Kras. Ko so začeli hodit sem, predvsem po oštarijah, kupavat ne, ker niso imeli kaj. Se kopat, bencin, oštarije, in na plaže ... igralnice, to pa sploh.«⁵⁵

»Prihajali so [Italijani, op. PKB] po meso, bencin, mlečne izdelke ... bili so zelo cenjeni ... bilo je obojestransko koristno ... v Lokvi [vas na slovenskem Krasu, op. PKB] so bile tri, štiri mesnice, vse je dobro delovalo ... ne samo na papirju.«⁵⁶

»Cosa dichiara?«

»Kaj si torej nesu tam ... ki so te pregledali ... še spodaj, je bla ena carinarka ... še spodaj je gledala ... moški so bli drugače, una je bla žleht ... in to so nas spraševali, 'kaj si še skril' ... če niso dobili nič ko samo, kar je blo po zakoni, so bli zelo razočarani ... ker če so dobili, so takoj dobili eno črtico na rokav, ko češ so pravi cariniki.«⁵⁷

Zaradi omejitev je bilo v Italijo dovoljeno pripeljati le omejene količine izdelkov, na primer »pol kilograma mesa, pol litra žganja, cigarete ... nekaj oblačil, copat, kave.«⁵⁸ Da je bilo potovanje v Italijo vredno »truda«, so ljudje na različne načine prikrivali ne samo količino dobrin, ki so jih vozili v Italijo, ampak tudi tisto, kar so prinašali nazaj. Običajno so nesli in prinesli več, kot je bilo dovoljeno: »vsaki dan je šla po trikrat ali štirikrat čez ... ma so skrivale ... maslo, vse živo, cigarete ... je bila gor ena iz Sveti Anton, Milka se je klicala ... še pole ko sem vozu avtobus, ona je imela zmeraj trenč tako zapet ... in je pršla na Lazret dol poleti ... tako trenč ... je smrdu po unem ... seveda, je mela meso in vsega vruga ... celo kravo je zvozila ... in nardili pakete. Kakšno je bilo meso, ne vem, v enem tednu je znosila celo kravo ali pa tele.«⁵⁹

Potovanje v Trst je potekalo na različne načine. Pred množično uporabo osebnih avtomobilov so se večinoma posluževali javnih prevoznih sredstev. Prečkanje meje je bilo ključni del poti, ki so ga zaznamovale specifične dinamike: »Z avtobusom do Škofij [mejni prehod, op. PKB] in potem čez ... peš ... prva kontrola ... naši so gledali samo dokumente ... za dol ... Italijani pa so gledali: 'Cosa dichiara?' Si pokazal tam na pult in si pokazal, kaj imaš ... kakšenkrat so ble komplikacije, če si imel kaj več ...

54 Sogovornika 7 in 8.

55 Sogovornik 2.

56 Sogovornica 16.

57 Sogovornica 14.

58 Sogovornik 15.

59 Sogovornik 6.

vsakič smo imeli kontrolo ... nazaj Italijani nič, kar 'avanti, avanti' ... pol so pa naši cariniki, jugoslovanski: 'Šta imaš?' ... niso znali slovensko ... lahko je kompliciral ... ja, te je blo strah [ob prehodu meje, op. PKB], ker so pregledovali ... pol kasneje kasneje, je bla pa gospa Karla, je bla z Gabrovce, ko smo šli k njej, nas je spuščala.«⁶⁰

»Meni je blo čez mejo grozno, ker so bile te carinarke, ki smo se jih bali vsi ... to smo se jih bale, hujše so bile od carinikov, čez mejo iti je bilo res lej, stresno, zelo stresno ... mi smo šli peš ... čez carino, mimo karabinjerjev ... najhujše so ble one ... in so jemale, jemale so, če si imel preveč ... eni so kavo nosili čez, prav jemale so ven iz torb, če je kdo imel preveč ... zato se je to skrivalo notri v oblačila.«⁶¹

Večina sogovornikov je navedla podobne izdelke, ki so jih nosili prodajat v Trst, bodisi na »plac« bodisi k posameznikom na dom. Največkrat se spominjajo poti s starši, najpogosteje z mamo. O prečkanju meje, predvsem natančnih pregledih, pripovedujejo najpogosteje. Izkušnje so bile različne, vendar je bil pogostoma prisoten neprijeten občutek, strah pred strogimi pregledi: »Ma ja, vse sorte je bilo ... tuki so bili večina Srbi ... malo Slovencev je blo carinarjev ... so te gledali, kot do švercaš, niso gledali normalno ... nekaj si moral prineset čez ... ki tukaj niso dobil in si mogel hoditi čez.«⁶²

»U madona, so kontrolirali, js se spomnim ... pustimo to, kar je bilo zdaj, ker so gledli te žene ... o to so ble te *babice*, carinarke in so žensko vso pretipale ... ja, *babice* se jim je reklo ... in po tem, ko sem jaz hodila že iz knjižico svojo, so ti gledli, če maš denar ... nisi smela tolko ... če si skrila, so ti vzeli ... samo so ti pobrali ... in se tudi spomnim, ko smo mi, ko sem bila že poročena, smo kupili mašino za botilirat vino, deset tisoč lir je bila, nič, in na meji je bil Srb, kdo drugi ... in on me pelje gor, ondi, so meli to pisarno. Je rekel: 'Vi tu lahko delate biznis, *komerčo*' ... ma sem rekla: 'S kom, to je za naš arhiv' ... ne, ne ne ... dobro, da je prišel en drugi ... me je pustil. Če ne bi mogla plačat carino ... za en kos železa, prosim te ... je blo pa odvisno, kdo je bil na meji ... ko sem se jaz obhajala, je bilo še trdo.«⁶³

Sogovornica iz Branika (Vipavska dolina) je v otroštvu skupaj z mamo v Trst potovala tedensko. Doma so imeli vinograde in so po trgatvi prodajali vino, žganje, tudi meso, sadje in maslo. Pot z vlakom je bila precej dolga: »enkrat na teden je bilo obvezno ... se je šlo v Trst, ker smo imeli vinograd doma ... sej veš, če si teu še kaj dobit zraven, je bilo treba vino nesti čez, se je neslo predat ... in je hodila [mama, op. PKB] zjutraj, ob 5. uri je šel vlak iz Branika in potem je v Kreppljah ... zavil na Opčine ... in so bili gor že carinarji in so gledali ... in po tem, ko se je prišlo na Opčine, je bilo treba iti dol in so bile mize ... še zdaj se spomnim in si mogu vse, kar si imu, dat gor, da so oni pregledli ... italijanski ... naši so pregledali gor na vlaku ... in je mama vem, ki je mela zmerom ... je naredila en trak, je imela en *tošček* z blaga ... notri magari je mela kšno meso in kšn šnopec ... maslo tudi, ki se ga ni dobilo tam dol ... pole enkrat sem šla z njo, več botov sem šla z njo, in tam so pregledli vse ... in kadar so prišle ženske na

60 Sogovornica 1.

61 Sogovornica 3.

62 Sogovornik 4.

63 Sogovornica 11.

vrsto na carini, je prišla ženska ... in če je bla kakšna huda, je vse otipala ... ker takrat so bile ženske največ v krilih, ni bilo hlač in pod krilo si lahko skril kaj notri ... in ona te je vse pretipala, se spomnim še mamó, in če nisi povedal ... če so te dobile, so vzeli ... nisi dobu več nazaj.«⁶⁴

Čeprav so bile kontrole na meji precej neprijetna izkušnja, sta obe strani, tako Jugoslavija kot Italija, do določene mere dovolili tihotapljenje blaga. Jugoslovanske oblasti so se zavedale, da ljudje prevažajo večje količine od dovoljenih, vendar so »zamižali na eno oko in na ta način vzdrževali socialno ravnovesje«. Čeprav so Italijani »navidezno sicer preganjali tihotapstvo«, so ga do določene stopnje dopuščali, »saj je bil nenazadnje tudi Trst s postavitvijo nove meje odrezan od svojega naravnega zaledja in pridelkov, ki so običajno polnili tržaške stojnice«.⁶⁵

To so potrdili tudi moji sogovorniki: »Ne vem, koliko je blo dovoljeno ... 3 pakete ploščic, se ne spomnim ... včasih si peljal 5, pa te je vrnil nazaj ... kokr je bil carinik ... strogi ... so bli pa ljudje, ki je rekel, 'ajde bejži bejži' ... «⁶⁶

Nekateri sogovorniki so med pogovori o nadzoru na meji poudarili nacionalno pripadnost carinikov, kjer so negativni predznak vselej imeli cariniki iz drugih delov nekdanje Jugoslavije, predvsem Srbije. Slovenski cariniki, ki so jih tudi poznali, so jim pogosteje dovolili razne manjše prekrške: »Meni je en carinik razlagal ... je reku ... 'Ma poglej, pravi, 'nas majó za slabe' ... je reku ... 'ma jaz vem, da ko ti prpelje železo, ker zida bajto, ne ... ima na prikolici tisto železo ... in ga vprašaš, koliko železa je? ... In potem ti zlaže in ti reče točno toliko, kot je dovoljeno, jaz pa vem, ker vidim, da je enkrat toliko, in mu rečem, ma kaj ni kakšno kilo več? Ne, ne začne ... Dvakrat ga vprašam, da bo ja rekel, ma ja, kšn kilo več ... Ajde, pejdi, pejdi ... ker bo itak bo šel ponovno za tisto prpelat, jaz to vem ... ko te ima za norca, te naredi idiota. Potem mu pa striš it nazaj, pravi ... 'in vozi'.«⁶⁷

Sklep

V prispevku sem skušala pokazati, kako večplastni in raznoliki so lahko učinki nove meje na določeno ozemlje, v tem primeru zlasti na ozemlje severne Istre. Namen je bil raziskati, kako je nenadna odsotnost stikov na ozemlju, ki jo je povzročila vzpostavitev nove državne meje, vplivala na prebivalce. Obravnava se je osredotočila na prebivalstvo, ki je živelo na vzhodni strani kasneje vzpostavljene jugoslovansko-italijanske meje.

Glavni metodološki pristop je temeljil na ustnih intervjujih z ljudmi, ki so živeli (ali še vedno živijo) na obmejnem območju. Zanimale so me predvsem njihove življenjske izkušnje. Poudarek je bil na intimnih doživetjih posameznikov, interakcijah z »drugo

64 Sogovornica 5.

65 Rožac Darovec, »Tihotapstvo Istrank,« 65.

66 Sogovornik 8.

67 Sogovornik 9.

stranjo« in odnosih, ki so se vzpostavili (vzpostavljali). Otroci in odrasli so povojno stvarnost seveda videli drugače. Večinoma se je pokazala perspektiva »druge« generacije, saj so se moji sogovorniki spominjali izkušenj in zgodb svojih staršev ali sorodnikov oziroma so pripovedovali o njih. Pokazale pa so se tudi razlike v dojemanju življenja ob meji. Lahko je šlo za strategije preživetja, ki so včasih pomenile tudi določeno stopnjo tveganja (in kršenja zakonov), lahko pa tudi za pogled otroka, ki je obisk mesta »čez mejo« doživljal kot posebno izkušnjo, predvsem ob pogledu ali nakupu specifičnih materialnih dobrin. Vseskozi se je kazala oziroma utemeljevala potreba po preživetju, po boljšem življenju in ekonomskem standardu, ki ga je, čeprav ob pogosto neprijetnih izkušnjah ob prehodu meje (mejne kontrole), omogočal obisk Trsta.

Med pogovori se je pokazal tudi občutek drugačnosti v odnosu do prebivalcev, ki niso živeli neposredno ob meji, saj je vzpostavitev maloobmejnega prometa omogočala boljšo prehodnost meje. To odpira nova raziskovalna vprašanja in teme, ki pa jih prispevek sicer ni obravnaval. V ospredju zanimanja je bilo vprašanje, kako sta se komunikacija in izmenjava dobrin s Trstom in okolico lahko nadaljevali, ko je meja povzročila močno ozemeljsko razdelitev, in kako je to stanje dojemalo lokalno prebivalstvo. Kakšne so bile vsakodnevne izkušnje in strategije preživetja, ki so jih sprejeli prebivalci ob meji, da bi se spoprijeli z novonastalimi političnimi razmerami.

Prispevek je skušal predstaviti, da fizične in politične meje ne prekinajo popolnoma gospodarske in družbene interakcije na nekem ozemlju. Spremenjene oziroma nove meje so najbolj prizadele prebivalstvo v neposredni bližini, predvsem tiste, ki so bili ekonomsko odvisni od pogostih migracij v Trst, ki je bil na drugi strani demarkacijske linije in kasneje države. V preučevanem primeru se je tako kot v podobnih drugih pokazalo, da ljudje kljub omejitvam in strogi delitvi najdejo načine za sporazumevanje, sodelovanje in preživetje.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI PAK – Pokrajinski arhiv Koper:
 - SI PAK 783, Šolska kronika Učiteljišče Portorož-Koper.
 - SI PAK 996, Šolska kronika OŠ v Črnotičah.

Literatura

- *Annex 1 To Memorandum of Understanding between the Governemnts of Italy, the United Kingddom, the United States of America and Yugoslavia regarding the Free Territory of Trieste. Initialled at London on the 5th of October 1954.*
- Cunja, Leander. *Škofije na Morganovi liniji: 25. oktober 1954–25. oktober 2004*. Škofije; Koper: Krajevna skupnost; Lipa, 2004.

- Čepič, Zdenko. »Čez mejo: prehajanje jugoslovanske državne meje 1945–1970.« V: Ajlec, Kornelija, Bojan Balkovec in Božo Repe (ur.). *Nečakov zbornik: procesi, teme in dogodki iz 19. in 20. stoletja*, 661–77. Ljubljana: Filozofska fakulteta Univerze v Ljubljani, 2018.
- Čibej, Nada. *Denarni zavodi cone B in cone B STO in njihov vpliv na gospodarstvo na Primorskem in v Sloveniji 1945–1956: magistrsko delo*. Univerza v Ljubljani, 2004.
- Drašček, Nuška. *Slovenska zahodna meja po drugi svetovni vojni: diplomsko delo*. Univerza v Ljubljani, 2005.
- Hrabar, Marina. *Kontrabant - nekoč junaštvo, danes le spomin: kontrabant čez italijansko-jugoslovansko mejo v 20. stoletju: magistrsko delo*. Univerza na Primorskem, 2016.
- Kacin-Wohinz, Milica in Jože Pirjevec. *Zgodovina Slovencev v Italiji 1866–2000*. Ljubljana: Nova revija, 2000.
- Kalc, Aleksej. *Tržaško prebivalstvo v 18. stoletju: priseljevanje kot gibalo demografske rasti in družbenih sprememb*. Koper; Trst: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko; Narodna in študijska knjižnica, 2008.
- Kralj, Ana in Tanja Renner. »Living on the border: three generations' biographies.« *Societies Without Borders* 13, št. 1 (2019): 1–18.
- Marušič, Branko. »Zahodno slovensko ozemlje: Iskanje ozemeljske istovetnosti.« V: Štih, Peter in Bojan Balkovec (ur.). *Regionalni vidiki slovenske zgodovine*, 55–64. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2004.
- *Mednarodni Ugovori Federativne Narodne Republike Jugoslavije, Sveska Br. 2 Za 1945 Godinu Sporazum o Julijskoj Krajini Između Jugoslavije s Jedne Strane i Velike Britanije i Sjedinjenih Američkih Država s Druge Strane 1945*, 1945.
- Nečak, Dušan. »Trst, mesto nakupov.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 40, št. 1 (2000): 301–10.
- Nečak, Dušan. »Od železne zavese do zelene meje: regija Alpe-Jadran 1945–1991.« *Zgodovinski časopis* 52, št. 2 (1998): 201–14.
- Panjek, Aleksander in Žarko Lazarević (ur.). *Preživetje in podjetnost: integrirana kmečka ekonomija na slovenskem od srednjega veka do danes*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2018.
- Pecchiaro Pečarič, Silvio. *Fuori dai confini: memorie di un bambino sulla Linea Morgan*. Trieste: Battello stampatore, 2020.
- Pirjevec, Jože, Borut Klabjan, Gorazd Bajc in Darko Darovec (ur.). *Osimska meja: jugoslovansko-italijanska pogajanja in razmejitve leta 1975*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2006.
- Pirjevec, Jože, Gorazd Bajc in Borut Klabjan (ur.). *Vojna in mir na Primorskem: od kapitulacije Italije leta 1943 do Londonskega memoranduma leta 1954*. Koper: Univerza na Primorskem, Znanstveno-raziskovalno središče, Založba Annales; Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, 2005.
- Pirjevec, Jože. »Trst je naš!«: boj Slovencev za morje (1848–1954). Ljubljana: Nova revija, 2008.
- Pirjevec, Jože. »Uvodnik, Slovensko-italijanski odnosi 1954–2006.« *Zgodovina v šoli* 15, št. 1-2 (2006): 3–6
- Rolandi, Francesca. »Il confine italo-jugoslavo (1955–1965).« V: Coci, Gianluca, Mariagrazia Margarito in Massimo Maurizio (ur.). *Confini in movimento. Studi di letterature, culture e lingue moderne*. Scaffale del nuovo millennio 163, 17–38. Roma: Bonanno editore, 2014.
- Rožac-Darovec, Vida. »Tihotapstvo Istrank v 20. stoletju v kontekstu njihovih življenjskih zgodb.« *Annales* 16, št. 1 (2006): 57–68.
- Sahlins, Peter. *Boundaries. The Making of France and Spain in the Pyrenees*. Berkeley: University of California Press, 1989.
- Sendhardt, Bastian. »Border Types and Bordering Processes.« V: Lechevalier, Arnaud in Jan Wielgohs (ur.). *Borders and Border Regions in Europe: Changes, Challenges and Chances*, 21–44. Bielefeld: transcript Verlag, 2013.
- Sitar, Polona. »Agrikulturna modernizacija in življenjski svet podjetnih polkmetov: integrirana kmečka ekonomija v socialistični Sloveniji.« *Prispevki za novejšo zgodovino* 61, št. 2 (2021): 142–68.

- Škorjanec, Viljenka. »Priprave na osimska pogajanja.« *Annales* 16, št. 1 (2006): 43–56.
- Škorjanec, Viljenka. *Osimska pogajanja*. Koper: Založba Annales, 2007.
- *Treaty Series Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations Volume 1466, 1987, No. 24848. Italy and Yugoslavia: Treaty on the Delimitation of the Frontier for the Part Not Indicated as Such in the Peace Treaty of 10 February 1947 (with Annexes, Exchanges of Letters and Final Act). Signed at Osimo, Ancona, on 10 November 1975, 1987.*
- Troha, Nevenka. »Ustvarjanje meje z Italijo in vloga popisov prebivalstva.« V: Zajc, Marko (ur.). *Ustvarjanje slovensko-hrvaške meje*, 165–87. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2018.
- Troha, Nevenka. »Yugoslav-Italian Border and the Issue of Slovenian Access to the Sea.« V: Perovšek, Jurij in Bojan Godeša (ur.). *Between the House of Habsburg and Tito: a look at the Slovenian past 1861–1980*, 203–14. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Troha, Nevenka. *Komu Trst: Slovenci in Italijani med dvema državama*. Ljubljana: Modrijan, 1999.
- *United Nations - Treaty Series 1956, No. 3297. MEMORANDUM OF UNDERSTANDING 1 BETWEEN THE GOVERNMENTS OF ITALY, THE UNITED KINGDOM OF GREAT BRITAIN AND NORTHERN IRELAND, THE UNITED STATES OF AMERICA AND YUGOSLAVIA REGARDING THE FREE TERRITORY OF TRIESTE. SIGNED AT LONDON, ON 5 OCTOBER 1954, 1956.*
- *United Nations Treaty Series, Treaties and International Agreements Registered or Filed and Recorded with the Secretariat of the United Nations, Volume 49, 1950, I, No. 747, TREATY OF PEACE WITH ITALY. SIGNED AT PARIS, ON 10 FEBRUARY 1947, 1950.*
- Verginella, Marta. »O zgodovinenju dihotomije mesta in podeželja.« *Acta Histriae* 25, št. 3 (2017): 457–82.
- Verginella, Marta. *Ženske in meje med preteklostjo in koronavirusom*. Ljubljana: Založba Univerze v Ljubljani, 2022.
- Žitko, Salvator, Raul Šiškovič, Jože Hočevnar in Damjan Vremec (ur.). *Koper*. Koper: Skupščina občine, Izvršni svet, 1992.

Ustni viri

Vsi sogovorniki in sogovornice so anonimni. Edini podatek je letnica rojstva.

- Sogovornica 1, 1951.
- Sogovornik 2, 1952.
- Sogovornica 3, 1956.
- Sogovornik 4, 1949.
- Sogovornik 5, 1952.
- Sogovornik 6, 1955.
- Sogovornica 7, 1939.
- Sogovornik 8, 1948.
- Sogovornik 9, 1941.
- Sogovornica 10, 1950.
- Sogovornica 11, 1948.
- Sogovornik 12, 1943.
- Sogovornik 13, 1939.
- Sogovornica 14, 1925.
- Sogovornik 15, 1940.
- Sogovornica 16, 1944.

Petra Kavrečič Božeglav

“SINCE IT IS OUR CLOSEST CITY, TRIESTE WOULD BENEFIT ALL OUR LIVES. WE COULD CONTRIBUTE BY SUPPLYING IT WITH FOOD AND STRENGTHENING IT”.
EVERYDAY LIFE ALONG THE YUGOSLAV-ITALIAN BORDER AFTER WORLD WAR II: THE CASE OF NORTHERN ISTRIA (WITH AN EMPHASIS ON THE ISSUE OF CROSSING THE BORDER AND THE MOVEMENT OF PEOPLE AND GOODS)

SUMMARY

Negotiating where to draw the demarcation line and reaching a consensus or agreement on the border between all parties involved is a complex process that has taken place in various historical periods and circumstances. The drawing or establishment of demarcation lines and new borders profoundly impacts all aspects of life. In addition to the political relations between the countries or territories involved, it affects the living conditions of the people who find themselves in new border contexts and face new realities. When new borders are established, especially in areas that have been subject to conflicts for many years, life changes drastically. New borders also create new relationships and conditions for living and coexisting. Adapting to a new reality always requires much effort and ingenuity. If we focus on the question of the delimitation between Yugoslavia and Italy in the northern Adriatic after the end of World War II, we can see that the resolution of this issue was complex and protracted. To understand the dynamics and relations manifested between the two countries and other powers involved, it is necessary to explain the process of border creation itself. The area that was subject to the demarcation discussed in the present paper was ethnically diverse, and no clear dividing lines could be drawn based on “national” affiliation. In addition, the future Yugoslav-Italian border was also the site of an ideological struggle between two political, social, and economic systems. It is therefore not surprising that international powers became involved in the process of border determination through their diplomatic representatives.

The paper at hand examines the relations established in the Yugoslav-Italian border area (Northern Istria) after the end of World War II. Defining the border in the region inhabited by a population with different ethnic and linguistic identities was extremely complex. The changing political circumstances or regimes have further complicated the situation. Therefore, the issue involved not only everyday survival but also adaptation to new political circumstances.

The research aimed to study the everyday lives of the local inhabitants and focus on the view from below – on the everyday experiences and livelihood strategies that

the people along the border had developed to cope with the new (political) reality. The article shows one perspective or approach to studying the topic. The central question is how the border line, which physically and ideologically divided the space, affected the local population along the Yugoslav-Italian border in Istria. The research focused on the population on the eastern side of the former border.

Jurij Hadalin*

Spomini nekega pogajaja: delovanje Franceta Kutina v jugoslovansko-italijanskih razmejitvenih komisijah 1947–1980**

IZVLEČEK

Kompleksna ureditev dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni je bila dolgotrajen proces, ki je potekal praktično ves čas obstoja druge jugoslovanske države. Vprašanje zunanjih meja zvezne države je bilo v domeni zveznih oblasti, predvsem ministrstev/sekretariatov za zunanje in notranje zadeve ter obrambo, a glede na to, da je bil celoten potek meje povezan s slovenskim teritorijem, je bila udeležba republiških političnih struktur pri razmejevanju vedno eden izmed pomembnih delov procesa. V tem kontekstu je pomembno vlogo v večini razmejitvenih komisij med letoma 1947 in 1980 imel predstavnik »republiških interesov«¹ France Kutin, njegovo dojetje celotnega procesa pa odstopa od idilične slike enotnosti jugoslovanskih političnih stališč in pogajalskih izhodišč, ki jo rišejo uradni komuniqueji.

Ključne besede: mejne komisije, Jugoslavija, Italija, razmejevanje, Osimski sporazumi

* Dr., znanstveni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, jurij.hadalin@inz.si; ORCID 0009-0006-1929-5111

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* in raziskovalnega programa P6-0281 *Politična zgodovina*, ki ju sofinancira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

1 Ivo Murko, *Meje in odnosi s sosedomi* (Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004), 51.

ABSTRACT

MEMOIRS OF A NEGOTIATOR: FRANCE KUTIN'S WORK IN THE YUGOSLAV-ITALIAN DELIMITATION COMMISSIONS 1947–1980

The complex issue of determining the definitive delimitation between Yugoslavia and Italy after World War II was a lengthy process that took place practically throughout the entire existence of the second Yugoslav state. The federal state's external borders were the domain of the federal authorities, mainly the Ministries/Secretariats of Foreign Affairs, the Interior, and Defence. However, given that the entire border ran along the Slovenian territory, the participation of the Slovenian political structures in the delimitation process was always vital. In this context, France Kutin, a representative of the "republic's interests", played a crucial role in most delimitation commissions between 1947 and 1980. However, his perception of the entire process deviates from the idyllic image of the unity of Yugoslav political and negotiating positions painted by the official communiqués.

Keywords: border commissions, Yugoslavia, Italy, delimitation, the Treaty of Osimo

Ureditev dokončne razmejitve med Jugoslavijo in Italijo po drugi svetovni vojni je bila dolgotrajen proces, ki je sčasom vse bolj prehajal v domeno zveznih oblasti, kar se je kazalo predvsem s postopnim manjšanjem vloge predstavnikov iz Slovenije. V tem kontekstu je pomembno vlogo v večini razmejitvenih komisij med letoma 1947 in 1980 imel predstavnik »republiških interesov«² France Kutin, danes praktično politični anonimus, ki je striktno zagovarjal dokaj ostra pogajalska izhodišča, temu pa zvezni organi in niti republiško vodstvo niso vedno povsem sledili. Zato njegovo dožemanje celotnega procesa razmejevanja, ki ga je poleg ohranjene dokumentacije vestno zapisoval, odstopa od idilične slike enotnosti jugoslovanskih pogajalskih izhodišč. V kontekstu raziskovalnega projekta *CREMARE – Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* se je zelo hitro izpostavilo vprašanje, kdo so bili člani razmejitvenih komisij, kakšen je bil njihov profil in kakšen je bil njihov politični agens.² Iz tehničističnih zapisnikov komisij tega ne bomo nikoli izvedeli, zato pa je France Kutin svoje frustracije, ki so bile vedno bolj povezane tudi s tem, da njegove vloge v procesih niso obravnavali s pozornostjo, ki jo je sam dajal problemu razmejitve, prelil v kopicico uradnih in »poluradnih«² dopisov ter v svoje zabeležke. Preden pa se lahko posvetimo vprašanju, kako je dojemal jugoslovansko pogajalsko logiko in kaj so po njegovem mnenju bile največje slabosti in napake v pogajanjih, je treba orisati, kako je skozi desetletja ta proces pravzaprav sploh potekal.

2 Glede na vlogo Franca Kutina je zato opisani proces omejen na neposredna jugoslovansko-italijanska razmejitvena prizadevanja, ki so imela na drugih točkah bilateralnih odnosov, predvsem pri vprašanih obmejnega tranzita in ekonomskih vprašanj, popolnoma drugačno dinamiko.

Historiat razmejevanja in obeleževanja jugoslovansko-italijanske meje (1947–1988)

Na podlagi Mirovne pogodbe z Italijo (MP), ki je bila podpisana 10. februarja 1947 v Parizu, je bila v drugi polovici leta 1947 ustanovljena prva mešana jugoslovansko-italijanska vojaška komisija za razmejitev med Jugoslavijo in Italijo. V svoji sestavi je imela dve delegaciji, jugoslovansko s sedežem v Ajdovščini in italijansko s sedežem v Vidmu.³ Jugoslovansko delegacijo je vodil polkovnik Alojz Vrhovec, v njej pa je sodeloval tudi France Kutin z Ministrstva za notranje zadeve Ljudske republike Slovenije. Komisija se je držala napotkov iz petega člena MP in njena naloga je bila, da na terenu odredi definitivno mejno linijo, kakor jo je zagotavljal tretji člen MP. Ta linija se je raztezala od tromeje med Jugoslavijo, Italijo in Svobodnim tržaškim ozemljem (STO) oziroma od Peči do Medje vasi. Čeprav je po določitvi MP imela komisija zastavljen končni rok in bi morala svoje delo opraviti v šestih mesecih, so po skoraj štirih letih njenega delovanja ostala nerešena številna vprašanja. Najobsežnejša so bila vprašanja razmejitve na Kolovratu in Sabotinu, kot tudi več manjših sektorjev (Robidišče, Brda, Gorica, Šempeter pri Gorici). Za vse druge dele mejne linije na takratni jugoslovansko-italijanski meji je komisija dosegla soglasje in sestavila odgovarjajoče zapisnike o postavitvi mejnih oznak.

Konec leta 1951 je bila s soglasnostjo obeh vlad ustanovljena mešana jugoslovansko-italijanska diplomatska komisija za razmejitev, ki je za svojo nalogo dobila dokončno rešitev preostalih spornih vprašanj, ki so izhajala iz MP. Sedež jugoslovanske delegacije je bil preseljen v Ljubljano, jugoslovansko delegacijo je vodil Rihard Knez, njen podpredsednik je bil France Kutin, v Ljubljani pa je bil stalni predstavnik italijanske delegacije.⁴ Tej mešani komisiji je v naslednjih letih uspelo približati večino stališč na spornih sektorjih, razen vprašanja Kolovrata in Sabotina, ki sta ostala na mrtvi točki in predstavljala poglavitno težavo za končno rešitev razmejitve.

Po podpisu memoranduma o soglasju (MOS)⁵ 5. oktobra 1954 se je med Jugoslavijo in Italijo postavilo tudi vprašanje razmejitve med območji, ki so na podlagi MOS prišla pod jugoslovansko oziroma italijansko civilno upravo (meja med nekdanjima conama A in B nekdanjega STO), kakor tudi med območji, ki so prišla pod italijansko civilno upravo (cona A nekdanjega STO) in Jugoslavijo. Tudi v tem primeru je bilo delo na terenu treba zaupati mešani komisiji. Jugoslovanska stran je zastopala stališče, da naj bi se celotna meja obravnavala kot enovita (ne glede na to, ali gre za razmejitev po MP ali MOS), zato je prvi jugoslovanski predlog italijanski strani bil, da naj to delo opravi že obstoječa mešana diplomatska komisija. V istem času je

3 SI PANG 1159, t. e. 7, Milivoj Stoisavljević, Osvrt na rad Mešovite jugoslovansko-italijanske komisije za razgraničenje od 1947. do 1951. godine. /po sećanju/, Beograd, februar 1986.

4 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, pov. br. 47485, Razgovor sa Borisom Krajgerom o problemima razgraničenja s Italijom – zajednički zaključci. Kabinet Koče Popovića, Beograd, 31. 3. 1958.

5 Memorandum o soglasju med vladami Italije, Združenega kraljestva, ZDA in Jugoslavije o STO z dne 5. 10. 1954, ki je stopil v veljavo 26. 10. 1954. – Leo Lavrenčič, »Demografska slika italijanske manjšine v Kopru po poteku roka za izselitev leta 1956«, *Acta Histriae* 20, št. 3 (2012): 506.

delegacija – oziroma njen predsednik Rihard Knez – dobila pooblastila za pogajanja »za razmejitev od Medje vasi do morja (tj. za del meje med Jugoslavijo in nekdanjim STO oziroma za sektor od Medje vasi do Goliča in za mejo med nekdanjima conama A in B STO oziroma sektor od Goliča do morja)«. ⁶ V nasprotju s tem je italijanska stran imenovala novo vojaško delegacijo, ki jo je najprej pooblastila zgolj za pogajanja na sektorju od morja do Ospa oziroma na delu nekdanje meje med conama A in B STO, kjer so bili potrebni določeni popravki, zatem je sektor delovanja razširila do Goliča in šele leta 1956, ko je bilo delo komisije od morja do Goliča praktično zaključeno, še za del od Goliča do Medje vasi. Kljub jugoslovanski želji, da bi se ista komisija ukvarjala s celotno mejno črto od morja do jugoslovansko-italijansko-avstrijske tromeje, sta zaradi sprememb jugoslovanske pogajalske taktike in doslednega italijanskega ločevanja med MP (kjer govorijo o mejni črti) in MOS (Italija MOS ni ratificirala, temveč zgolj parafirala, in je dosledno uporabljala izraz delineacija) ⁷ nastali dve mešani komisiji, ena za severni sektor od Peči do Medje vasi in druga za južni sektor od Medje vasi do morja. ⁸ Jugoslovanska delegacija je tako delovala v obeh komisijah.

Razmejitev po MOS med nekdanjima conama A in B oziroma na sektorju od Goliča do morja je bila dokončana 25. oktobra 1957, o čemer so bili podpisani tudi končni zapisniki, zaradi česar je mešana komisija razpravljala samo o nerešenih vprašanjih od Goliča do Medje vasi. Leta 1958 je bila izvedena reorganizacija do tedaj enotne jugoslovanske delegacije v mešani komisiji, ki se je razdelila na dve ločeni – diplomatsko za severni sektor in vojaško za južni sektor od Goliča do Medje vasi. ⁹ Diplomatska delegacija je svoj sedež preselila v Beograd, vodil jo je Miloš Morača iz sekretariata za zunanje zadeve, v njej pa je kot član bil tudi France Kutin, ¹⁰ medtem ko je vojaška delegacija svoj sedež imela v Sežani, France Kutin pa je postal njen predsednik. V tem času ni prihajalo do pozitivnih premikov pri reševanju spornih vprašanj oziroma so se stališča delegacij precej zaostri. Precej kasneje se je formirala še tretja mešana komisija za razmejitev na morju oziroma v Tržaškem zalivu, ki se je prvič sestala šele maja 1962. ¹¹ »Na tem, za sedaj edinem zasedanju te komisije so bila zgolj predstavljena stališča obeh strani, ki so se znatno razlikovala, in zato je ostal ta del meje v popolnosti nerazrešen.« ¹²

Po številnih poskusih približevanja stališč v drugi polovici petdesetih let sta se Jugoslavija in Italija konec leta 1963 odločili, da nalogo določitve državne meje zaupata

6 SI PANG 1159, t. e. 5, Razgraničenje s Italijom, DSIP, Služba za pravne poslove, str. pov. br. 91213/13, Beograd, 5. 8. 1963.

7 Murko, *Meje in odnosi s sosedami*, 47. Piero Purini, »Una conseguenza degli accordi di Osimo: la nascita della Lista per Trieste«, v: Jože Pirjevec et al. (ur.), *Osimska meja* (Koper: Založba Annales, 2006), 195.

8 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, pov. br. 969. Odločba državnega sekretarja za zunanje zadeve Koče Popoviča o reorganizaciji dela na razmejitvi na jugoslovansko-italijanski meji.

9 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, pov. br. 46444. Telegram DSIP – Rim, Dobrovoje Vidić, 14. 4. 1958.

10 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, pov. br. 419062. Sastav jugoslovenske delegacije u Jugosl. Ital. Diplomatskoj komisiji za razgraničenje, Beograd, 11. 8. 1958.

11 Ivo Murko sicer v svojem pregledu reševanja mejne problematike navaja, da je prišlo do nekaj sestankov v letu 1960, vodil naj bi jih Vuksan Popović, a so po nekaj srečanjih pogajanja zamrla. – Murko, *Meje in odnosi s sosedami*, 50.

12 SI PANG 1159, t. e. 5, Razgraničenje s Italijom, DSIP, Služba za pravne poslove, str. pov. br. 91213/13, Beograd, 5. 8. 1963.

dvema pooblaščenima veleposlanikoma.¹³ Pogajanja so se začela marca 1964 v Rimu,¹⁴ vodila pa sta jih veleposlanika Riccardo Giustiniani in Franc Kos.¹⁵ S tem se je zgodil prenos pogajanj na veleposlaniško raven in v okviru nerešenih vprašanj so v jugoslovanskem sekretariatu leta 1964 identificirali tri sektorje, ki so izstopali – Kolovrat, Sabotin in razmejitev na morju.¹⁶ Pogajanja niso prinesla bistvenega napredka. Italijanska stran je pripravila besedilo končnega sporazuma o meji iz leta 1965, vendar ni zajemal morske meje, zato ga jugoslovanska stran ni sprejela.¹⁷ Diplomatska pogajanja so zastala vse do leta 1968, do izboljšanja bilateralnih odnosov, ko je italijanski zunanji minister Giuseppe Medici predlagal pogajalski paket, sestavljen iz 18 točk. V letih 1968 do 1970 je razprava o mejnem vprašanju potekala v okviru tajnih diplomatskih pogajanj, kjer je bil glavni italijanski pogajalec Gian Luigi Milesi Ferretti, na jugoslovanski strani pa v zvezi s to temo izkušeni diplomat Zvonko Perišič.¹⁸ Proces doseganja dogovora je ostal neuresničen predvsem zaradi tega, ker pogajalca tokrat nista imela pooblastil za sprejem sporazuma, temveč sta imela zgolj nalogo poročati svojima vladama o možnostih rešitve vprašanja, in po dveh letih je bil proces prekinjen. V različnih oblikah se je sicer nadaljeval tudi med letoma 1971 in 1973,¹⁹ a se je izpostavila potreba po drugačnem pristopu k reševanju razmejitve. Novost, ki so jo prinesla zadnja pogajanja, ta so potekala na podlagi razširjenih točk, je bilo zavedanje, da je treba dokončno ureditev meje obravnavati v širšem kontekstu. Leta 1974 so se pričela nova pogajanja, ki so potekala mimo dotedanjih ustaljenih diplomatskih kanalov. Imenovana sta bila nova pogajalca,

»na italijanski strani je to bil Eugenio Carbone, generalni direktor v Ministrstvu za industrijo in trgovino[,] in na jugoslovanski strani Boris Šnuderl, podpredsednik Gospodarske zbornice Jugoslavije [...] [V]odji pogajalskih skupin nista bila iz diplomatskih krogov, temveč iz vrst predstavnikov gospodarstva. S tem sta hoteli državi vsaj na videz prenesti težišče pogajanj na gospodarsko sodelovanje, dati pogajanjem širši okvir sodelovanja med državama in tako 'zakriti' bistveno vprašanje – dogovor o poteku državne meje. Taki odločitvi je najbrž botrovala tudi ocena, da kljub prizadevanjem diplomati niso bili sposobni premakniti zadeve z mrtve točke, ker so se osredotočili le na mejna vprašanja.«²⁰

-
- 13 SI PANG 1159, t. e. 5. Dopis Vladimirja Kadunca (predsednik odbora za notranjo politiko IS SRS) Mihi Marinku (sekretar CK ZKS), strogo zaupno, Ljubljana, 9. 9. 1963.
- 14 Saša Mišič, »La Jugoslavia e il Trattato di Osimo«, *Qualestoria* XLI, št. 2 (2013): 57.
- 15 »Ob priliki zadnjega obiska v Beogradu mi je sporočil ambasador v DSIP-u tov. Dr. Franc Kos, da bo sedaj on predsednik jugoslovanske delegacije po vprašanih razmejitvi z Italijo in to na vseh treh sektorjih.« – SI PANG 1159, t. e. 5, Zabeležka o razmejitvi z Italijo – imenovanje novega predsednika naše delegacije, Ivo Murko. 28-pov. 60/62, 8. 11. 1963.
- 16 SI PANG 1159, t. e. 5, Konferenca v Državnem sekretariatu za zunanje zadeve dne 9. 6. 1964 o spornih vprašanih jugoslovansko-italijanske meje, Zaznamek (France Kutin), Ljubljana, 12. 6. 1964.
- 17 Viljenka Škorjanec, *Osimski pogajalski proces. Del 1, Uvodna sinteza pogajanj. Del 2, Diplomatska pogajanja 1973–1974* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2006), 69.
- 18 France Kutin je to spremembo pogajalskih izhodišč označil kot »sistem 'kupčkanja'«. – SI PANG 1159, t. e. 8, Sestanek pri tov. V(idi) T.(omšič), 2/XII. 77 za Sabotin in Brda, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.
- 19 Med drugim je bila 26. maja 1972 ustanovljena Mešana jugoslovansko-italijanska komisija za obnovo meje, ki naj bi skrbelo za obnovo oznak na nespornih delih meje, določene po MP. Ta komisija tudi v kasnejšem obdobju ni bila razpuščena in je predstavljala osnovo za vzpostavitev kasnejše komisije po Osimskih sporazumih. – SI PANG 1159, t. e. 5, Zapisnik sa prvog zasedanja Mešovite jugoslovansko-italijanske komisije za obnovo granice, 26. 5. 1972, Komunique in Pravilnik za delo Mešane jugoslovansko-italijanske komisije za označevanje in obnavljanje državne meje, 7. 6. 1977, komunique.
- 20 Jože Sušmelj, »Osimski sporazumi na Goriškem«, v: Andrej Malnič et al. (ur.), *Osimo in Goriška: 35-letnica podpisa Osimskih sporazumov in 25-letnica izgradnje briške ceste* (Nova Gorica: Goriški muzej, 2010), 39.

Pogajanja so s presledki potekala v strogi tajnosti na gradu Strmol med junijem 1974 in julijem 1975 in privedla do sprejetja (1975) in obojestranske ratifikacije (1977) širšega sporazuma, ki je po kraju podpisa dobil ime Osimski sporazumi. V njem so bila vsa velika mejna vprašanja v načelu rešena, vključno z mejo na morju, ostala je zgolj potreba po implementaciji meje na terenu, kjer so bili dovoljeni zgolj minimalni popravki na terenu oziroma je preostanek naloge bil »odpraviti razlike v tolmačenju določil o meji, ki jih vsebuje Osimski sporazum«. ²¹ V ta namen sta bili ustanovljeni dve razmejitveni mešani komisiji, prva, t. i. diplomatska (Diplomatska mešana komisija za obeleževanje jugoslovansko-italijanske državne meje), je bila zadolžena za načelna vprašanja, ²² druga, t. i. tehnična (Mešana jugoslovansko-italijanska komisija za označevanje in obnavljanje državne meje), pa je bila zadolžena za uradno končno zaznamovanje mejne črte. ²³ Sedež jugoslovanskih delegacij je bil v Novi Gorici, italijanske pa v Vidmu. Jugoslovansko diplomatsko delegacijo je vodil ambasador Ante Drndić, kot predstavnik Izvršnega sveta SRS pa je v njej sodeloval France Kutin, medtem ko je delegacijo v tehnični komisiji vodil polkovnik Bogoljub Marjanac, v njej pa je sodeloval tudi predstavnik lokalne skupnosti. ²⁴ Diplomatska komisija je svoje delo zaključila leta 1979; končni rezultat je bila v Novi Gorici 29. oktobra 1980 podpisana Konvencija med Zveznim izvršnim svetom skupščine SFRJ in Vlado Republike Italije o vzdrževanju državne meje in s tem je bilo dokončno rešeno vprašanje razmejitve med državama. Že na svojem zadnjem sestanku v Gradežu leta 1979 je diplomatska komisija ob zaključku operativnega dela predlagala svojo ukinitve. ²⁵ Določitev meje na terenu in načrt konvencije o vzdrževanju meje je sestavila tehnična komisija, ²⁶ ki je bila s tem aktom tudi ukinjena, zato je konvencija predvidela vzpostavitev Mešane jugoslovansko-italijanske komisije za vzdrževanje meje. Ta je dokončno razmejitev s pomočjo svojih strokovno-tehničnih enot, sestavljenih primarno iz vojaških geodetov, na terenu nadaljevala vse do leta 1988, ko je bilo zaključeno obeleževanje mejne črte na terenu na vsej jugoslovansko-italijanski meji. V sodobnosti po notifikaciji nasledstva sporazumov nekdanje Jugoslavije z Republiko Italijo to delo nadaljuje Mešana slovensko-italijanska komisija za vzdrževanje državne meje, ki je bila ustanovljena na podlagi 1. odstavka 10. člena Konvencije med Vlado Republike Slovenije in Vlado italijanske republike o vzdrževanju državne meje, podpisane 7. marca 2007 v Rimu. ²⁷

21 SI PANG 1159, t. e. 5, Pravilnik za delo Mešane jugoslovansko-italijanske komisije za označevanje in obnavljanje državne meje, 7. 6. 1977, komunikne.

22 SI PANG 1159, t. e. 7, Zapisnik četrtega zasedanja Diplomatske mešane komisije za obeleževanje jugoslovansko-italijanske državne meje, ki je bilo v Gorici od 4. do 7. decembra 1978.

23 Viljenka Škorjanec, *Osimska pogajanja* (Koper: Založba Annales, 2007), 261.

24 Zapisnik šestega zasedanja Mešane jugoslovansko-italijanske komisije za označevanje in obnavljanje državne meje, Gorica, 17. 3. 1978. – PANG Kutin France (PANG 1159), t. e. 7.

25 SI PANG 1159, t. e. 7, Zapisnik petega zasedanja Diplomatske mešane komisije za obeleževanje jugoslovansko-italijanske meje, ki je bilo v Gradežu od 25. do 27. septembra 1979. Gorica, 17. 3. 1978.

26 Tehnična komisija je bila sicer podrejena diplomatski.

27 »Mešana slovensko-italijanska komisija za vzdrževanje državne meje«, *portal gov.si*, <https://www.gov.si/zbirke/delovna-telesa/mesana-slovensko-italijanska-komisija-za-vzdrzevanje-drzavne-meje/>, pridobljeno 1. 7. 2024.

France Kutin kot akter

Ime Franceta Kutina je tudi največjim poznavalcem slovenske politike iz časa socializma skorajda nepoznano, čeprav je svojo skoraj celotno kariero preživel kot visok funkcionar tedanjega družbenopolitičnega sistema, a ne na izpostavljenih vodilnih položajih, temveč kot pripadnik drugega ešalona republiških funkcionarjev.²⁸ Kot politična figura je ves čas bil v drugem planu, po drugi strani pa je kot pravnik z dobrim znanjem italijanskega jezika²⁹ med letoma 1947 in 1980 sodeloval v večini diplomatskih in vojaških komisij, ki so poskušale urediti vprašanje dokončne razmejitve ter tudi ohranjanja meje med Jugoslavijo in Italijo, da o drugih komisijah za neposredna bilateralna obmejna vprašanja niti ne govorimo.³⁰

Dejstvo je, da njegova politična kariera ni zapustila vidnejših sledi: pravno fakulteto je zaključil leta 1941, zatem je bil interniran v južno Italijo, po priključitvi NOB v Bariju in prehodu nazaj na jugoslovansko ozemlje pa se je vključil v delo vojaškega sodstva ter je opravljal vlogo preiskovalnega sodnika na vojaškem sodišču XVIII. divizije in sekretarja vojaškega sodišča belokranjskega okrožja. Septembra 1945 je bil sekretar vojnega sodišča mariborskega okrožja, da bi kariero v vojaškem sodstvu zaključil kot sekretar sodišča IV. armade. Po demobilizaciji je bil dodeljen v sektor za notranje zadeve, kjer je bil med letoma 1946 in 1953 šef odseka in načelnik oddelka v ministrstvu za notranje zadeve, hkrati pa še načelnik tajništva za notranje zadeve na Mestni občini Ljubljana. S te funkcije je bil tudi imenovan v prvi dve komisiji za določitev poteka jugoslovansko-italijanske meje, leta 1947 v vojaško in nato leta 1951 v diplomatsko. Istega leta je bil imenovan na svetniški položaj, leta 1953 pa je postal pomočnik sekretarja Izvršnega sveta Ljudske Republike Slovenije. Še istega leta je nato postal sekretar predsednika republiške skupščine, vrhunec politične kariere pa je dosegel leta 1963, ko je postal republiški sekretar za pravosodje in upravo. Od leta 1967 do upokojitve je bil nato svetovalec pri predsedstvu slovenske skupščine, v okviru svojih zadolžitev pa je po ves čas sodeloval tudi v delovnih skupinah za mejna vprašanja v zvezi z Italijo pri komisiji izvršnega sveta za zunanjepolitična vprašanja.³¹

28 Ob podelitvi odlikovanja Red bratstva in enotnosti s srebrnim vencem, ki ga je leta 1978 prejel za »zasluge in za delo posebnega pomena za napredek države in za prispevek na področju javnega delovanja«, je omenjen kot eden iz skupine delavcev delovne skupnosti predsedstva. – »Podelitev visokih odlikovanj«, *Delo*, 29. 12. 1978, 2.

29 Med drugo svetovno vojno je bil zaradi njegove vloge v odporniškem gibanju najprej zaprt v Padovi, nato pa interniran v južni Italiji (koncentracijsko taborišče Urbisaglia, Macerata). Ob italijanski kapitulaciji je s skupino zapornikov pobegnil in se do junija 1944 »kretal po teritoriju italijanskih partizanov«, da bi v sredini julija vstopil v NOVJ v Bariju. – SI PANG 1159, t. e. 1, Kutin /Franc/Franc: Partijska karakteristika, 7. 10. 1947. Njegovo obvladovanje italijanščine je jasno tudi iz zapisov, kjer je ob polformalnem srečanju z italijanskim predstavnikom dr. Omerom Giardinijem zapisal, da sta bila tolmača poleg zgolj za rezervo. – SI PANG 1159, t. e. 8, Sestanek z Giardinijem, Savlje, 16. 9. ob 11h.

30 V njegovi personalni mapi je v oddelku druge zadolžitve na kratko navedeno: »sodeloval /kot predsednik ali nam. predsednika/ v nekaterih jugoslovansko-italijanskih mešanih komisijah za ureditev bilateralnih vprašanj po določbah Mirovne pogodbe z Italijo /Goriški vodovod, Kraški vodovod, maloobmejni promet/ in v jug.-italij. vojaški in v vseh kasnejših diplomatskih komisijah za pogajanja o določitvi toka nove jug.-italij. meje, po določbah Mirovne pogodbe z Italijo /1946/, Memoranduma o soglasju /1954/ in Sporazuma v Osimu /1975/.« – SI PANG 1159, t. e. 1, Ljudska skupščina LRS, Personalni list Kutin (Franc) France.

31 SI PANG 1159, t. e. 1, Predlog za odlikovanje – Obrazložitev, Ljubljana, 9. 4. 1973.

Veliko verjetno pove tudi to, da podrobno iskanje po danes že zelo dobro z nešteto viri povezanem svetovnem spletu ponudi nekaj skromnih zadetkov, ki so povezani z njegovo vlogo prvega predsednika Gimnastične zveze Slovenije (1962),³² s protokolarnimi nastopi³³ in lapidarnimi govorniškimi nastopi v republiški skupščini.³⁴ Od popolne anonimnosti ga v sodobnosti med drugim loči dejstvo, da je daljše obdobje deloval v malce bolj razvpiti republiški Komisiji za odnose z verskimi skupnostmi,³⁵ v zvezi s svojo vlogo pri razmejevanju in pogajalskem procesu pa se pojavlja zgolj kot opomba v študiji Viljenke Škorjanec o predzgodovini Osimskih pogajanj.³⁶

Člani razmejitvenih komisij so bili tudi v veliko drugih primerih za širšo javnost skorajda anonimni, kar še posebej velja za pripadnike oboroženih sil, ki so navadno opravljali tehnična dela, zato o njih, predvsem pa o njihovem delovanju, ni bilo prav veliko poznanega oziroma javnega, še posebej če so pogajanja potekala v okviru diplomatskih zadolžitvev. Enako velja za sama pogajanja, katerih vsebina, včasih pa tudi potek, je bila pogosto tajna, javnost pa je o njih bila načeloma obveščena šele ob njihovem zaključku oziroma ob ratifikaciji medsebojnih sporazumov. Razmejitvene komisije, obravnavane v pričujočem članku, so sicer bile skromnejšega ranga, toda Kutin govori tudi o tem, da »če so pogajanja vezana v mednarodni prostor, pogajanja ne sme zaslepiti niti blišč in beda diplomacije«. ³⁷ Zapisniki razmejitvenih komisij so suhoparni in tehnicistični dokumenti, v katerih se le redko najde kaj bolj izpovednega ali kaj bolj osebnega, kvečjemu lahko iz stenografskih zapisov občasno razberemo pri-stop in značaj samih članov komisije. V le redkih primerih v poročilih ni zapisano, da so pogovori potekali v duhu vzajemnega razumevanja, ampak »v mučni atmosferi«.

- 32 Načelovanje političnih funkcionarjev športnim zvezam ali klubom ni bilo v okviru takratnega družbenopolitičnega sistema nič kaj posebnega, v istih letih je tako Koškarkarsko zvezo Slovenije vodil v politični hierarhiji podobno umeščeni Stane Dolanc. V času izvolitve je Kutin opravljal funkcijo šefa kabineta predsednika Ljudske skupščine. Zvezo je vodil tri mandate, do leta 1969, kot nekdanji aktivni pripadnik Sokola oziroma njegovega političnega levega krila pa se je definitivno uvrščal med »66 ljubiteljev gimnastike«, ki so se zbrali na ustanovnem kongresu. – »Šest desetletij slovenske gimnastike«, *Gimnastična zveza Slovenije*, https://www.gimnasticna-zveza.si/wp-content/uploads/2022/12/Breznaslova_dolga.jpg, pridobljeno 15. 7. 2024. »Zgodovina gimnastike v Sloveniji«, *Gimnastična zveza Slovenije*, <https://www.gimnasticna-zveza.si/index.php/zgodovina-gzs/>, pridobljeno 15. 7. 2024. SI PANG 1159, t. e. 1, Ljudska skupščina LRS, Personalni list Kutin (Franc) France, Jurij Hadalin, »Dolanc, Stane (1925–1999)«, *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013, pridobljeno 17. 7. 2024, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023310/>.
- 33 Kot republiški sekretar za pravosodje in občo upravo je tako nastopil kot eden izmed slavnostnih govornikov ob dvajsetletnici delovanja slovenskih pravnih ustanov leta 1964 v Črnomlju, v spominskem članku pa se Iztok Urbanc spominja, da je France Kutin kot boter devetemu otroku v družini vskočil kot namestnik predsednika republiške skupščine Mihe Marinka. – »Dvajset let pravosodnih ustanov«, *Dolenjski list*, 15. 10. 1964, 10. Ervin Hladnik - Milharčič in Tadeja Lukanc, »Družina iz Jutra: Urbančevi, bogati že v revščini«, *Večer.si*, 26. 12. 2020, <https://vecer.com/v-soboto/foto-druzina-iz-jutra-urbancevi-bogati-ze-v-revschini-10230770>, pridobljeno 1. 7. 2024.
- 34 V imenu izvršnega sveta je odgovarjal na poslanska vprašanja in podajal obrazložitve k predmetni zakonodaji. – *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, seje od 1. I. 1966 do 28. II. 1966*, 100–01, 322, <https://www.sistory.si/publication/27214>, pridobljeno 15. 7. 2024. *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, seje od 1. X. 1966 do 30. XI. 1966*, 41, 42, <https://www.sistory.si/publication/27370>, pridobljeno 15. 7. 2024.
- 35 SI PANG 1159, t. e. 1, Ljudska skupščina LRS, Personalni list Kutin (Franc) France, Drago Kos, »Analiza umeščanja ljubljanske džamije«, *Teorija in Praksa*, 50, št. 3-4 (2013), 603–21. Dejan Pacek, *Od konflikta h kompromisu. Oris odnosa med državo in katoliško cerkvijo v Sloveniji 1966–1991* (Ljubljana: Založba INZ, 2023), 175, 396.
- 36 »Pri vprašanju razmejitve so sodelovali France Kutin, Rihard Knez, Marjan Osolnik in Franc Kos.« – Viljenka Škorjanec, »Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovnškega srečanja zunanjih ministrov 1973«, *Zgodovinski časopis* 55, št. 3-4 (2001): 467.
- 37 SI PANG 1159, t. e. 8, France Kutin, Spomini nekega pogajanja, Pogajanjevi zapisi, Pogajanjevi spomini, rokopis, 2.

Sodeč po njegovi zapuščini, ki jo je predal Pokrajinskemu arhivu v Novi Gorici leta 1986, je mejno vprašanje pravzaprav dojemal kot svoje poglavitno življenjsko delo, nad katerim pa je bil, kot lahko vidimo iz beležk in krajšega rokopisnega uvoda v njegove načrtovane spomine, pravzaprav tudi razočaran. Razočaran ni bil toliko nad končnim izplenom v razmejitvenem postopku³⁸ kot nad načinom delovanja jugoslovanske in slovenske politike, ki vprašanja po njegovem mnenju ni tretirala z zadostnim interesom, ter dejstvom, da so ga zvezni, včasih pa tudi republiški funkcionarji potisnili na stranski tir. Ob tem nikoli ne pozabi poudariti dejstva, da je v njih bil predstavnik »stališč Izvršnega sveta Socialistične republike Slovenije«. Ta so bila velikokrat v nasprotju s stališči zveznih organov, predvsem zveznega sekretariata za obrambo. Drugi pomemben dejavnik, na katerega opozarja Kutin, pa je dejstvo, da je v komisijah predstavljal kontinuiteto. Arhivski fond je tako pravzaprav zbirka dokumentacije, ki jo je pripravil z namenom, da natančno popiše pogajalski proces: »Če danes govorim o razmejevanju, ne gre pri tem za neke moje spomine, ampak želim dati le neka svoja pojasnila na dokaj obširnem dokumentarnem gradivu iz dobe pogajanj.«³⁹

Na podlagi te dokumentacije, v kateri so eksplicitno nakazana mesta, kjer želi popisati konkretne primere, je postalo jasno, da v primeru Franca Kutina vprašanje, kako je deloval v razmejitvenih komisijah, kakšen je bil njegov odnos do italijanskih sogovornikov, kakšna je bila njegova pogajalska taktika in kje je videl največje ovire, pravzaprav ni glavno. Osnovno vprašanje, ki se izriše, je, kakšen je bil njegov odnos do navodilodajalcev in kako je dojemal svojo vlogo, znotraj katere je eksplicitno branil maksimalistična stališča, a pri tem upošteval težave obmejnega prebivalstva in o problemu razmišljal s slovenskega, ne toliko jugoslovanskega položaja ter kontinuitete.

»Prav ta stran je bila na naši strani, potem ko je bila odpoklicana naša prva diplomatska delegacija [...] močno oslABLJENA. Pravo kontinuiteto sem pravzaprav predstavljal samo jaz, zato sem imel večkrat precejšnje težave v bitki s poenostavljenim gledanjem in še bolj poenostavljenim znanjem o mejnih vprašanjih z Italijo, zoper katere sem se moral boriti, brez prave podpore in avtoritativnih pooblastil. Saj se je večkrat dogajalo, da so tudi naši vodilni tovariši v Sloveniji nehote nasedali stališčem, ki so se pojavljala z avtoriteto ZSZZ ali celo SIV-a« [Zvezni sekretariat za zunanje zadeve; Savezno izvršno veće, op. a.].⁴⁰

Proces pogajanj o dokončni razmejitvi je bil dolg, vendar pa Kutin o svojih frustracijah začne poročati relativno zgodaj, približno sočasno z začetkom procesa umikanja do tedaj pretežno slovenskih članov in vodij⁴¹ jugoslovanske delegacije in prenosom pooblastil na diplomate nižjega ranga iz zveznega sekretariata za zunanje zadeve. Tako je v poročilu o težavah pri razmejitvi takratnemu predsedniku Izvršnega sveta Ljudske skupščine LRS Borisu Kraigherju, ki ga posebej izpostavlja kot najboljšega podpornika pri

38 SI PANG 1159, t. e. 8, Seja koordinacijskega odbora R Sveta za mednarodne odnose – 9. 3. 78, ročna zabeležka, beležnica II, nepaginirano.

39 SI PANG 1159, t. e. 8, France Kutin, Spomini nekega pogajalca, Pogajalčevi zapisi, Pogajalčevi spomini, rokopis, 7.

40 Ibidem, 3, 4.

41 Tu govorimo o članih delegacije, ki so izhajali iz republiških upravnih struktur, ne pa z zvezne ravni. – Ibid., 8.

uveljavljanju svojih in »republiških stališč«, ⁴² konec petdesetih let zapisal: »Osnovna težava v vseh letih dela je v tem, da se na odgovornejših funkcijah v DSIP-u [Državni sekretariat za inostrane poslove, op. a.] menjavajo tovariši, ki so zadolženi za obdelavo tega vprašanja v prvi fazi. Zaradi tega se zelo pogosto pojavljajo pojmovanja in tolmačenja, pri zaključkih pa se delajo, zaradi pomanjkanja kontinuitete, taktične in vsebinske napake, ki večkrat škodujejo našim težko priborjenim pozicijam v Komisiji.« ⁴³

Iz kratkega uvoda v njegove načrtovane spomine, ki z načrtom razvrstitve dokumentarnega gradiva obsegajo vsega skupaj sedem strani rokopisa, lahko tako izvemo, kakšne so bile njegove pozicije in kakšna je bila njegova *forma mentis*. Iz kasnejših zapisov lahko vidimo, da je Kutin po letu 1955, ko je zvezni center pričel aktivneje prevzemati nadzor in naloge v komisijah, ⁴⁴ v njih pravzaprav bil predstavnik »stališč Izvršnega sveta [Ljudske] Socialistične republike Slovenije«. Iz konteksta je jasno, da je spomine sestavljal nekje ob koncu svoje pogajalske kariere, ko je njegovo razočaranje nad potekom dela v zadnji komisiji (Mešani diplomatski komisiji za označevanje jugoslovansko-italijanske državne meje, 1977–1980) doseglo vrhunec. V istem delu je tudi določno nakazal svoj osebni angažma pri urejanju mejnega vprašanja, ki je bil v okviru njegovega umeščanja med lojalnostjo zvezni državi, republiški identiteti in osebnim prepričanjem. Postavil si je namreč vprašanje, zakaj se je znašel v vlogi člana, podpredsednika in tudi predsednika teh komisij. Znanje italijanskega jezika in pravna izobrazba sta sicer bila tisti del, na katerega bi se lahko najverjetneje oprli, a France Kutin – rojen leta 1913 v Kilovčah pri Ilirski Bistrici očetu železničarju, z družino pa je od leta 1915 živel v Ljubljani – se je jasno identificiral kot Primorec. »Moja 'predispozicija', s katero sem vstopil v pogajanja za jugoslovansko (slovensko) zapadno mejo po podpisu Mirovne pogodbe z Italijo, je bila okolnost, da sta bila moja mati in oče, pa tudi njuni starši, rojena v Bovcu [...] zato sem vstopil v nalogo z poudarjeno zavestjo, da rešujem tudi domovino svojih staršev in svojo domovino, ki ji je vse dotlej gospodoval tujec.« ⁴⁵

Iz tega egodokumenta lahko razberemo tudi prevpraševanje njegove vloge in namena:

»Nikdar nisem v življenju gojil ambicije za zgodovinopisje ali spominkarstvo, vedno pa so mi bile pri srcu kratke 'pro memoriae', ki so občasno prebujale v meni spomine na dogodke (vesele, a tudi nevesele) iz mojega življenja ... Tako je nastajal moj 'vojni dnevnik', in tako

42 »Naše mnenje o pomenu cestne povezave Brd z Novo Gorico se je v DSIP-u navadno tolmačilo kot 'stališče Slovenije', ki ga je treba pač na vsak način vskladiti s stališči v Beogradu (Generalštab, DSIP, DSUP, itd.).« – SI PANG 1159, t. e. 5, Razmejitve z Italijo – težave in problemi dela, nedatirano poročilo Borisu Kraigherju.

43 Ibid.

44 »Že v letu 1954, posebno pa še 1955 in naslednja leta je bilo z ustanovitvijo 'Biroja za razgraničenje' (na Državnem sekretariatu za zunanje zadeve, op. avt.) opazna znatna razlika v odnosih do Delegacije. Ta razlika je bila zlasti občutna v postopnem opuščanju vsake konsultacije z Delegacijo, v prevzemanju iniciative s strani Biroa mimo Delegacije in brez predhodnega konsultiranja, kakor tudi v postopnem opuščanju informiranja Delegacije o vsem, kar se je v DSIP-u v zvezi z razmejitvijo dogajalo in ukrepalo. Tako lahko vidimo, da se v letu 1955, ko je DSIP pripravljal naš odgovor na italijanske predloge, od julija istega leta jugoslovanska Delegacija sploh ni bila konzultirana ali vprašana za mnenje ...« – SI PANG 1159, t. e. 3, Pripombe jugoslovanske delegacije k »Zabeležki« o sestanku, ki se je vršil v DSIP-u dne 24. 1. 1958 v zvezi z razmejitvijo z Italijo, Ljubljana, 15. 3. 1958, 21. DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, Primedbe jugoslovanske delegacije na »Zabelešku« o sastanku koji je održan u DSIP-u dana 24 I 1958 g. po pitanju razgraničenja sa Italijom.

45 SI PANG 1159, t. e. 8, France Kutin, Spomini nekega pogajalca, Pogajalčevi zapisi, Pogajalčevi spomini, rokopis, 3.

so nastajali moji 'pogajalčevi zapisi', ki so odraz živih razgovorov, dinamičnih razmišljanj, pogajanj in sprejemanj navodil, ki niso ostala prezrta, še manj pa pozabljena, saj je poznavanje vsebine, jedra in predvidevanje posledic nekega pogajanja za uspešnega pogajalca prva in osnovna zahteva, ki ji mora podrediti vse svoje sposobnosti in delovno vnašo.⁴⁶

Ta izjava se dobro pokriva z njegovo partijsko karakteristiko iz leta 1947, ki pravi:

»Politično je precej razgledan, načrtnemu študiju marksistično-leninistične literature pa bi lahko posvetil več pažnje, posebej še z ozirom na obremenitev v službi, ki skoraj nikoli ni pretirana. Prav tako tudi strokovnemu študiju in izpopolnjevanju ne posveča dovolj pažnje ... V obeh ozirih bi lahko dosegel s svojo prirodno inteligenco več. Pri opravljanju nalog je zelo natančen, včasih celo pretirano formalističen.«⁴⁷

Iz tega bi lahko sklepali, da sta njegova pravna izobrazba in značaj močno vplivala na način njegovega pristopa k pogajanjem, kjer je sicer v okviru danih navodil poskušal zastopati precej maksimalistična stališča in je znal biti v svojih željah tudi nepopustljiv, a mu je v toku samostojnega vodenja jugoslovanske delegacije v diplomatski komisiji uspelo doseči delne sporazume z italijansko stranjo, ki so denimo uredili stanje okrog novogoriške železniške postaje ali mejo v Brdih (sporazum Conti-Kutin iz leta 1957).⁴⁸ Vodenje delegacije⁴⁹ mu je, sodeč po njegovih zapiskih o prvem sestanku, ki ga je vodil, zelo ustrezalo.⁵⁰ Od svojih dosežkov pa ni želel odstopiti in jih je v letih nenehno obnavljal in ponavljal, saj veliko njegovih kasnejših elaboratov opozarja na historiat dogajanja, ki ga je vzpostavljal sam, sploh kadar so iz zveznega sekretariata konec petdesetih in v začetku šestdesetih let prihajale zamisli, ki so propagirale dokončno utrditev *statusa quo*, torej razmejitve po tedaj vzpostavljenem stanju. Ta je po Kutinovem mnenju pomenil popuščanje in izgubo pridobljenih prednosti za jugoslovansko stran.⁵¹ V samem procesu je večkrat prihajalo do zastojev pri pogajanjih, ki so bili posledica sprememb politik na obeh pogajalskih straneh in tudi menjav vlad v Italiji, tako da je jugoslovanska delegacija občasno bila prisiljena svoja stališča prilagajati navodilom DSIP-a.⁵² Tudi v delegaciji so se zavedali, da obstaja možnost, da

46 Ibid., 1.

47 SI PANG 1159, t. e. 1, Kutin /Franc/ Franc: Partijska karakteristika, 7. 10. 1947.

48 »Sporazum med menoj in g. Conti-em na goriškem odseku, marca 1957, je delna korekcija sporazuma Knez-Giardini, v našo korist.« – SI PANG 1159, t. e. 4. Dopis Franceta Kutina Borisu Kraigherju: 1) Cestna zveza Brda – N. Gorica po zapadnem pobočju Sabotina – pripombe na pismo Pravnega saveta DSIP str. Pov. Br. 9211/7, 2) Predlog mejne črte na sektorju N. Gorice in goriških Brd (Pismo prav. Saveta DSIP pov. 9211/9 od 19. 2. 59), Ljubljana, 23. 2. 1959, 3.

49 Predsednik jugoslovanske delegacije v diplomatski komisiji za razmejitve 1951–1958 je bil ves čas Rihard Knez, Kutin pa njen podpredsednik, a je med Knezovo bolniško odsotnostjo pogosto bil njen *de facto* vodja.

50 »Prvič sem vodil sejo. Z doseženim rezultatom sem zadovoljen. Izkoristil sem njihov predlog v 6. sten. Zapisniku na strani 20. Njihova razdelitev nadaljnega dela v faze mi je koristila za obravnavanje v razvlečeni obliki, dokler se ne razčisti situacija (konferenca Kraigher – Bebler) in za postopen prehod na kabinetno in terensko obravnavanje Brd, kot doslej najzanemarenejšega sektorja. Tam je njihova 'skrivnica' in gnezdo »obljub« - kar moramo končno razčistiti.« – SI PANG 1159, t. e. 8, Seja razmejitvene, Savlje, 12. 9. 52, rokopisni zapis.

51 SI PANG 1159, t. e. 4, Razgovor s tov. Borisom Kraigherjem, predsednikom Izvršnega sveta LS LRS dne 7. 10. 1959.

52 Vprašanje razmejitve po liniji *statusa quo* je bilo kompleksno in je pomenilo potrebo po določitvi, kaj ta *status quo* predstavlja, ali se torej upoštevajo do takrat urejeni sektorji in se *status quo* uporablja zgolj na spornih odsekih, kjer bi bila Jugoslavija statistično gledano v slabšem položaju, ali bi se to nanašalo na celotno mejo. Miha Marinko je kot predsednik Ljudske skupščine na dokument pripisal, da je ta rešitev sicer za jugoslovansko stran opravičljiva, a da je nikakor ne morejo predlagati sami, temveč mora pobuda priti z italijanske strani. – Ibid.

do dokončne rešitve ne bo mogoče priti tako hitro, in njen tedanji predsednik Rihard Knez je v poročilu jasno zapisal, da je eden izmed predvidenih scenarijev, po katerem bi »odlagali rešitev 'ad calendae Graecas'«, mogoč, hkrati pa pripomnil, da se poraja vprašanje, katera izmed obeh strani bo kasneje v boljšem položaju in za koga bo delal čas.⁵³ Kutinova partijska karakteristika odkriva še dve značajski lastnosti, ki se povezujeta z zagrizenostjo, s katero je deloval v komisijah – veliko osredotočenost na problematiko in vztrajnost. V njej namreč piše tako: »Pri njegovem razvoju je treba upoštevati tudi to, da je zelo pogosto menjal sektor dela še predno se je mogel dobro seznaniti z problemi poverjenih mu poslov. To ga je deloma tudi ubijalo in mu jemalo onega elana, ki ga je sicer sposoben vnesti v delo.«⁵⁴ Viljenka Škorjanec v okviru postavljanja glavnih pogajalcev v osimskem procesu omeni tudi v strokovni literaturi večkrat zaznano mnenje, da naj bi bili pravniki v nasprotju s poklicnimi diplomati zaradi svoje toge neprilagodljivosti slabši pogajalci.⁵⁵ To naj bi bila posledica tega, da imajo pravniki močan občutek za spoštovanje avtoritet in pravnega reda, medtem ko se od pogajalca za razliko od te nefleksibilnosti zahteva sposobnost sprejemanja kompromisov.⁵⁶ Med teoretiki, ki so podobnega mnenja, je tudi Radovan Vukadinović, ki je pogajalski proces opisal kot dolgotrajen, v njem se morata sprti strani najprej dogovoriti o načinu delovanja in podrobno predstaviti problem, v naslednji fazi vsakih pogajanj pa poskušata skrajna stališča nasprotnika spremeniti v kar najskromnejše cilje. »Pogajalci obeh strani poskušajo ugotoviti, kje je meja, pod katero se ni mogoče spustiti, in vztrajno iščejo minimum, do katerega še lahko popustijo. Obe strani si prizadevata čim dlje časa skrivati svoj minimum in ga varovati kot največjo skrivnost, saj se zavedata, da bodo pogajanja v trenutku, ko bo ta razkrit, začela teči precej drugače. Zato so pogajanja dolgotrajna in med njimi pogajalci spreminjajo mnenja o resničnem in fiktivnem minimumu, ki ga je še mogoče dopustiti. Na določeni stopnji, najpogosteje po zelo dolgotrajnih pogajanjih, pa obe strani vendarle ugotovita, da sta večinoma odkrili, kje so minimumi, in da pogajalskega izčrpanja nima smisla nadaljevati.«⁵⁷ Franceta Kutina je ravno vprašanje iskanja tega minimuma, ki je bil v jugoslovanski delegaciji in pri republiškem vodstvu močno prisoten in ocenjen kot mogoč, močno frustriralo, saj se je nenehno spreminjal, še posebej zaradi zahtev zveznega sekretariata za obrambo, ki je zaradi varnostno-taktičnih razlogov redno posegal v oblikovanje stališč sekretariata za zunanje zadeve. In za njegovo razpoloženje, oziroma »predispozicijo«, kot jo je imenoval, je bil pomemben, ker je želel z njo ustvariti pogoje za »načrtno in poglobljeno delo z ustrežno sistematiko, ki je ne smejo motiti zunanji vplivi.«⁵⁸

53 SI PANG 1159, t. e. 2, Analiza radova na razgraničenju u periodu 1954–1957, Jugoslovensko-italijanska komisija za razgraničenje – Jugoslovenska delegacija, br. Str. Pov. 5/1 – 1958, Ljubljana 11. 1. 1958.

54 SI PANG 1159, t. e. 1, Kutin /Franc/ Franc: Partijska karakteristika, 7. 10. 1947.

55 Pogajanja veljajo za eno glavnih funkcij diplomacije. Dejansko se diplomacija pogosto enači s pogajanjem. – Jean-Robert Leguey-Feilleux, *The Dynamics of Diplomacy* (Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2009), 6.

56 Škorjanec, *Osimska pogajanja*, 54.

57 Radovan Vukadinović, *Diplomacija – strategija političnih pogajanj* (Ljubljana: Arah Consulting, 1995), 179, 180.

58 »Miselna harmonija mora biti osredotočena na vsebino pogajanj in na rezultat, ki ga namerava ali mora doseči. Velika prednost je gotovo pozitivno nagnjenje in globlje razumevanje tistega, za kar in o čemer se bo moral pogajati.« – SI PANG 1159, t. e. 8, France Kutin, Spomini nekega pogajalca, Pogajalčevi zapisi, Pogajalčevi spomini, rokopis, 2.

Prva pogajalska faza

Od kod so pravzaprav izhajale njegove frustracije? Po letu 1956 je bila glavna razmejitvenih vprašanj na jugoslovansko-italijanski meji načeloma urejena. Tudi do tedaj enotna pogajalska delegacija, ki je imela sedež v Ljubljani, je bila leta 1958 razdeljena na dve ločeni komisiji, vojaško za južni del meje (sektor Golič–Medja vas), s sedežem v Sežani, in diplomatsko za severni sektor, s sedežem v Beogradu.⁵⁹ To je bila jugoslovanska politična odločitev, ki je bila posledica daljših zastojev v pogajanjih, kajti prihajalo je do težave; ker je Jugoslavija pri pogajanjih razmišljala o celotni meji in – v izogib prevelikim koncesijam – na različnih sektorjih, je jugoslovanska stran končno privolila v izhodišče, ki ga je ves čas zagovarjala italijanska stran. To je pomenilo, da je bil vsak sektor predmet ločene obravnave, sploh ker je na nenaseljenem delu južnega odseka dejansko bil vprašljiv predvsem kamnolom pri Colu, ki bi lahko predstavljal protiutež za sporne severne odseke. Po drugi strani je določene koncesije razumela kot prevelike, še posebej z obrambnega stališča, zato se je želela umakniti iz nekaterih dogovorov in ponovno pričeti razmejitve na podlagi *statusa quo*. Ta je bil, če bi gledali zgolj na površino, za Jugoslavijo ugodnejši. Takšna odločitev, ki jo je podpisal minister za zunanje zadeve Koča Popović, je bila posledica resnih trenj med vojaškimi, zveznimi in republiški oblastmi, toda kot je Popović zapisal v sklepu: »Z ločenim reševanjem tržaškega sektorja se osvobajamo vseh naših prejšnjih predlogov – koncesij na severnem delu – oziroma jih umikamo. Ko smo popuščali – ločeno – na tržaškem sektorju, smo se postavili v položaj, da lahko zahtevamo odgovarjajoče postopke od Italijanov na severnem, oziroma legalizacijo 'statusa quo'.«⁶⁰

Glavna nerešena problema na severnem sektorju sta tako ostala Sabotin in Kolovrat. Na Kolovratu je jugoslovanska stran interno priznavala, da ga zaseda mimo določil MP in si zato tam želi ohraniti *status quo*. Do leta 1957 je bilo več pogovorov in poskusov sklenitve kompromisa z italijansko stranjo, ki pa so bili po končnem zastoju v pogajanjih v letih 1958–59 obojestransko umaknjeni.

»Razlog za naš umik je bil v tem, da je med interno razpravo pri nas bilo sprejeto odločno stališče DSLO [Državna sekretariata za ljudsko obrambo], da je treba Italijanom preprečiti, da se povzpnejo na kateremkoli delu grebena Kolovrata, ker bi na tak način dobili možnost, da kontrolirajo našo rokadno smer Nova Gorica–Tolmin–Kobarid. Istočasno menimo, da smo v boljšem položaju zato, ker že daljši niz let držimo v svojih rokah celoten greben Kolovrata, in da je zato treba pogovore zavlačevati tako, da se bo kasneje kot edina mogoča rešitev sam po sebi izkazal 'status quo' po zasedeni liniji.«⁶¹

59 Ob tem je Koča Popović zapisal, »da ukinitve dosedanje delegacije ni treba izvesti kot obsodbe njenega dotedanje dela«. – DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, br. 47485, Razgovor sa Borisom Krajgerom o problemima razgraničenja s Italijom – zajednički zaključci. Kabinet Koče Popovića, Beograd, 31. 3. 1958.

60 Ibid.

61 SI PANG 1159, t. e. 5, Razgraničenje s Italijom, DSIP, Služba za pravne poslove, str. pov. br. 91213/13, Beograd, 5. 8. 1963.

Situacija na Sabotinu je bila bistveno drugačna, saj določbe MP o poteku tamkajšnje meje niso bile ugodne za Jugoslavijo. Ta je s tem imela dostop do grebena, a se je na pobočju Sabotina ozemlje, ki je pripadlo Italiji, kot velika zagozda postavilo tako, da je s tem praktično odcepilo celotno območje Goriških brd. »V prvi vrsti odrejena meja ločuje celotno območje Brd z 29 vasi in zaselkov z nekaj tisoč prebivalcev od gospodarskega in administrativnega centra Nova Gorica na mestu, kjer bi bila ta povezava dolga vsega 3–4 kilometre, medtem ko so po obstoječih povezavah na našem ozemlju omenjena naselja od Nove Gorice oddaljena več kot 22 kilometrov. Poleg tega je meja po 3. členu Mirovne pogodbe za nas neugodna tudi po vojni strani, saj gre preko vrha Sabotina, od koder Italijani kontrolirajo naše komunikacije v dolini Soče.« Jugoslovanska stran je ves čas poskušala doseči, da bi v tem primeru uporabili določbe 5. člena 5. točke MP, ki je v primeru gospodarskih razlogov (povezovanja večjega gospodarsko pomembnega območja z njegovim gospodarskim in administrativnim centrom) predvidevala možnost premika meje do 500 metrov. Na italijanski strani so sicer priznavali obstoj ekonomskega vprašanja, a so zahtevo vztrajno zavračali in dodatno zahtevali razmejitev po 6. točki 3. člena MP ter s tem zahtevali, da se ji prepusti pol hektara zemljišča na vrhu Sabotina, ki ga je po jugoslovanskem mnenju protipravno zasedala. To zahtevo je italijanska stran utemeljevala s tem, da Sabotin predstavlja pomembno spominsko točko iz časa prve svetovne vojne. Cestno povezavo v Brda bi po italijanskem mnenju lahko speljali tudi po jugoslovanski strani.⁶²

Na severnem odseku sta tako po slovenskem mnenju ostali »manj pomembno vprašanje« grebena na Kolovratu in »vprašanje Sabotina«, kjer je bil kljub prvotnim dvomom predviden predlog koridorja, ki bi povezal Goriška brda z Gorico preko italijanskega ozemlja. Boris Kraigher je tako Francetu Kutinu leta 1952 zamisel o cesti preko Sabotina močno priporočal, a še v okviru spremembe meje,⁶³ leta 1954 pa je zavzel zelo ostro stališče do idej o koridorju:

»Sabotin: slovensko stališče ni koridor, ampak po členu 5. tč. 5–500 od našega tolmačenja. Eventuelno od sedanje zasedbene linije. Treba je videti, katera nam bolj konvenira. Zasedbena nam torej na Soči bolj konvenira? Nad Sv. Mavrom naj gre linija tako, da ne zajame nobene hiše. Če dobimo na Sabotinu uporabo čl. 5. tč. 5 (to je Mirovna pogodba) potem odstopimo Italijanom Kolovrat. Za koridor tudi pod našo suverenostjo nismo pretirano navdušeni ker nam It. lahko vedno nagajajo [...] Kolovrat: Smatramo, da je Sabotin važnejši kakor Kolovrat. Na Kolovratu imamo tudi zelo šibko stališče. Če na noben način ne gre ne ena ne druga rešitev potem zahtevamo status quo tako, da se sedanja, obstoječa meja na celi dolžini definitivno zakoliči. Razlogi: jasna in že stara! Je ter ni najenostavnejša rešitev! Treba je zbrati material ter v Beogradu obrazložiti, zakaj je za nas status quo pozitiven, če bi šlo za rešitev po principu status quo, potem bi bilo dobro, da bi preko komisije za obmejni promet (na videz ločeno od razmejitvene) poskušali doseči neke zvez Brd z N. Gorico po italijanskem teritoriju po eni ali več obstoječih cestnih zvezah.«⁶⁴

62 Ibid.

63 »Nikjer popuščati. Forsirati cesto pod Sabotinom.« – SI PANG 1159, t. e. 8, Tov. Minister Kraigher, 12. 9. 52, ročna zabeležka, beležnica III, nepaginirano.

64 Ibid.

Pogajanja so do leta 1958 in ločitve delegacij na jugoslovanski strani definitivno potekala v smeri izgradnje ceste-koridorja čez italijansko ozemlje,⁶⁵ kjer pa je prihajalo do različnih interpretacij vprašanja, pod čigavo suverenostjo bo ta povezava in kdo jo bo financiral. Jugoslovanska stran je sicer ves čas imela pripravljene variantne rešitve povezave preko jugoslovanskega ozemlja (bilo jih je vsaj sedem), ki pa je bila izjemno draga in tehnično zahtevna.⁶⁶ V vsakem primeru se je postavljalo tudi vprašanje, kdo bo cesto financiral, in pogledovalo se je proti sekretariatu za obrambo. Koča Popović v svojem dopisu leta 1958 omenja tudi projekt izgradnje predora skozi Sabotin, za katerega bi morala vojska potrditi, da ga bo financirala, in predhodno podati tudi mnenje, ali je iz vojaško-taktičnih razlogov sploh potreben.⁶⁷ Vprašanje, ki ga je slovenska stran dojemala kot kulturno-ekonomskega in je predvidevalo popuščanje na Kolovratu za ureditev sabotinskega problema, je slovensko vodstvo v Beogradu zagovarjalo, jugoslovanska delegacija pa je delovala po tem načelu. Leta 1955 je takšno rešitev s parafo in pripisom »Slažem se sa predlogom! T.« potrdil tudi predsednik republike Josip Broz Tito⁶⁸ in na ta dokument se je slovenska stran kot na najvišjo avtoriteto tudi naslanjala.⁶⁹ Toda ko je prihajalo do resnejše možnosti premikov v tej smeri,⁷⁰ je zvezni sekretariat kmalu zatem prekinil pogajanja,⁷¹ ker je Generalštab JLA 24. januarja 1958 zahteval, da v imenu suverenosti in vojaške varnosti oba grebena ostaneta pod popolnim jugoslovanskim nadzorom in Kolovrat postane prednostno vprašanje. Na sekretariatu sta to vehementno zahtevala general Oreščanin in polkovnik Franjo Tuđman, višji zvezni forumi in najvišji republiški predstavniki pa te možnosti pred tem niso obravnavali, ker se je to dogajalo ravno v času stavke v Trbovljah.⁷² Bila sta tudi proti koridorju (tudi v primeru, da bi bil pod jugoslovansko suverenostjo), ki sta ga identificirala predvsem kot varnostno grožnjo.⁷³ Na te trditve se je jugoslovanska delegacija (predvsem Kutin)

65 Kutin je leta 1973 zapisal, da so bila medsebojna stališča glede teh vprašanj najbliže novembra 1956. – SI PANG 1159, t. e. 8, Nadaljevanje poročila s sest. v Bgd. 20. 4. 1974, ročna zabeležka, črna beležnica, nepaginirano.

66 SI PANG 1159, t. e. 4, Razgovor s tov. Borisom Kraigherjem, predsednikom Izvršnega sveta LS LRS, dne 7. 10. 1959.

67 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, br. 47485, Razgovor sa Borisom Krajgerom o problemima razgraničenja s Italijom – zajednički zaključci. Kabinet Koče Popovića, Beograd, 31. 3. 1958.

68 SI PANG 1159, t. e. 4, Akt zaveden u biroju DSIP-a Pov. br. 362 od 21. 10. 1955.

69 France Kutin je ta dokument pridobil naknadno s telefonskim klicem na Urad za razmejitev. – SI PANG 1159, t. e. 4, Poklicati tovariša puk. Čuka, rokopisno navodilo. Na isti dokument se je skliceval tudi leta 1974, ko je v okviru jugoslovansko-italijanskih tajnih pogajanj ob vprašanju Sabotina nanj opozarjal člana pogajalske skupine Radka Močivnika. – SI PANG 1159, t. e. 8, Sporazum Conti-Kutin na Sabotinu kdaj. Ročni zapiski telefonskih pogovorov z Ratkom Močilnikom, julij 1974, črna beležnica, nepaginirano.

70 Načelnik oddelka za meje Karlo Šuman je sicer menil, da bi bilo sedemletna pogajanja med dvema delegacijama okrog Sabotina in Kolovrata, glede na to, da niso prinesla rezultatov, treba prenesti na zvezni sekretariat. – DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, br. 42261, Zabeleška sa sastanka održanog u DSIP-u 24. jan. 1958 godine u vezi razgraničenja s Italijom.

71 To je bil osnovni povod za ločitev jugoslovanske delegacije na dva dela in prenos sedeža ter vodenja delegacije na DSIP. Novi predsednik jugoslovanske delegacije za severni sektor, Miloš Morača, je tako odstopil od teh pogajanj že na prvem sestanku komisije za severni sektor. France Kutin je to označil na robu internega poročila s sestanka. – SI PANG 1159, t. e. 4, Zabeleška sa prvog sastanka jugoslovenske i italijanske delegacije za razgraničenje na severnom sektoru granice, koji se je održao 16. o. m. u vremenu od 10 do 11.30 čas., 16. 1. 1959.

72 SI PANG 1159, t. e. 4, Razmejitvena problematika na jugoslovansko italijanski meji, nedatirano.

73 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, br. 42261, Zabeleška sa sastanka održanog u DSIP-u 24. jan. 1958 godine u vezi razgraničenja s Italijom.

ostro odzvala, tako rekoč od stavka do stavka,⁷⁴ vendar ji kljub temu ni uspelo, saj je bilo lakonično izraženo, da morajo biti stališča IS LRS in Generalštaba JLA oziroma DSNO koordinirana, za pogajalska izhodišča pa je potrebno soglasje obeh.⁷⁵ V tem primeru se je slovenska stran uklonila, a je kljub temu imela svoje mnenje. France Kutin je tako pred odhodom na zasedanje komisije pri Borisu Kraigherju preverjal, kako naj reagira na pogajalska izhodišča oziroma direktive iz Beograda, na kar mu je Kraigher odvrnil: »Oni naj vodijo tako, kot so dobili direktivo v Beogradu. Povedati pa, da se mi s tem ne strinjamo.«⁷⁶ In kot je Kutin jasno povedal v svojih zapiskih, je treba pri pogajanjih gledati tudi kakšen korak naprej, saj je bilo prebivalstvo Goriških brd zaradi odrezanosti od spodobnih cestnih povezav tudi vse bolj nezadovoljno.

Ta težava ni ostala zgolj v Kutinovih zapiskih, saj se je po njegovem priporočilu Borisu Kraigherju znašla tudi v uradnem »stališču Ljudske republike Slovenije«. V njem je posebej opozorjeno, da bo v primeru sprejetja ali daljšega ohranjanja *statusa quo* »prebivalstvo Brd verjetno iskalo rešitve iz neugodne situacije. Začela se bodo razna mešanja za izhod iz nevzdržnega stanja. Ojačale se bodo tendence za korekcijo meje v smislu priključitve določenih obmejnih področij k Italiji, torej tendence eventualne revizije zasedene mejne črte v korist Italije.«⁷⁷

Takratni zastoj v pogajanjih in kasnejša usklajevanja obeleževanja meje z obilo terenskimi obiski v obdobju tik pred prenosom pogajanj na najvišjo diplomatsko raven so tako pripeljali do zanimivega incidenta v vasi Breg, kjer je konec leta 1963 mešano komisija pri označevanju meje pričakala »skupina naših državljanov in pred komisijo precej drzno izjavljala, da je meja na tem sektorju krivično označena, oziroma postavljena, in da bi ta vas morala pripadati Italiji. Navajali so, da jim v zaselek ni bila napeljana voda, da nimajo električnega toka [...]« Prav tako so navedli, da nimajo cestne povezave, kar jim onemogoča prodajo kmetijskih izdelkov. Protest je potekal v slovenskem jeziku, dokler italijanski predstavnik ni dejal, da ne razume, in je dobil pojasnilo v italijanščini. »Zoper te osebe [5 žensk v starosti od 58 do 73 let, op. a.] ki so protestirale in z blatenjem naših organov zahtevale priključitev vasi k Italiji, je bil podan predlog za uvedbo upravno-kazenskega postopka.«⁷⁸ Dogodek je glasno odmeval v lokalnem italijanskem tisku kot ženski protest v Bregu⁷⁹ in je močno vplival na dojemanje potrebe po hitrejšem

74 DAMSPRS, PA, Italija, 1958, f. 48, Primedbe jugoslovenske delegacije na »Zabelešku« o sastanku koji je održan u DSIP-u dana 24 I 1958 g. po pitanju razgraničenja sa Italijom.

75 »Končno je bilo ugotovljeno, da sta Generalštab JNA (tehnično) in politično vodstvo Slovenije (politično) odgovorna za pravilno rešitev vprašanja jugoslovansko italijanske meje, zato naj ta dva foruma, v kolikor se njuna stališča ne ujemajo, ponovno načneta to vprašanje, če eden ali drugi smatra, da je to potrebno. DSIP ni pooblaščen odstupati od dobljenih navodil.« – SI PANG 1159, t. e. 4, Konferenca o razmejitvi v Beogradu, 11. 10. 1959.

76 SI PANG 1159, t. e. 4, Razgovor s tov. Borisom Kraigherjem, predsednikom Izvršnega sveta LS LRS, dne 7. 10. 1959.

77 SI PANG 1159, t. e. 4, Stališče Ljudske republike Slovenije do rešitve problema razmejitve z Italijo, s posebnim ozikom na zabeležko o posvetovanju pri Predsedniku Republike na Brionih v juliju 1959. (Navodilo Predsednika I. S. tovariša Borisa Kraigherja dne 19. 9. 1959).

78 SI PANG 1159, t. e. 5, Izpis iz »Informativnega poročila« RSNZ z dne 28. 11. 1963. (Nepravilen odnos naših državljanov ob priliki označevanja državne meje med SFRJ in Republiko Italijo na sektorju Goriških brd.)

79 »Clamorosa protesta delle donne di Breg,« *Il Messagero Veneto*, 17. 11. 1963. »Italiana per legge Breg e jugoslava di fatto,« *Il Gazzettino*, 4. 12. 1963. »La situazione di Breg e Crobola,« *Il Messagero Veneto*, 10. 12. 1963. »La clamorosa proteste degli abitanti di Breg,« *Il Gazzettino*, 17. 11. 1963. »Chieste del Consiglio provinciale giustizia per le zone usurpate dalla Jugoslavia,« *Il Piccolo*, 2. 2. 1964.

pogajalskem postopku tako v Sloveniji kot tudi v federaciji.⁸⁰ Leta 1970, v času ponovnega zastoja pogajanj, je sabotinska cesta tako postala najpomembnejše stališče IS SRS,⁸¹ predstavniki lokalnih političnih forumov pa so s policijsko-vojaško delegacijo preventivno ponovno opravili pogovore s prebivalci Brega, kjer so jih tokrat »skorajda ozmerjali, če jih res mislijo prodati Italiji.«⁸² Toda že nekaj dni kasneje je »delavec milice« ob ponovnem preverjanju razpoloženja pridobil dve izjavi, ki sta nakazovali, da so prebivalci zaradi ekonomskih in infrastrukturnih dejavnikov še vedno nezadovoljni. Gospodinja Lidija Molar je med drugim pripomnila, »da je bil Breg z okolico ukraden Italijanom in da so jih imele naše oblasti za norca, ker so jim govorile, da je zasedba le začasna.«⁸³ Situacijo so redno preverjali tudi zato, ker je bila ravno vas Breg eden od delov ozemlja, kjer je jugoslovanska stran zaselek zasedla mimo določb MP, in je bil težaven zaradi prebivalstva, vsi drugi mejni spori so namreč bili povezani z nenaseljenim območjem, saj se je držala apokrifnega Titovega navodila iz leta 1947, ki ga je Jože Šušmelj povzel z »noben Janez ne sme priti pod Italijo in noben Giovanni pod Jugoslavijo.«⁸⁴ Kutin je tako na sestanku s pogajalci v osimskem procesu poročal, da bi morala vas Breg,

»ki leži na skrajnem severozahodnem delu Brd, svojčas 8 hiš, okrog 30 prebivalcev, po MP pripasti Italiji, zasedli pa smo jo mi. Def. znaki so postavljeni za vasjo (= vas k Italiji), kar je bilo predvideno po kompenzacijah (1947–1950), da naj ostane Italiji, takrat so imeli prebivalci vsa svoja zemljišča v Italiji in tudi ni bilo takih možnosti dvolastniškega prometa, kot so danes.«⁸⁵

Osimski sporazumi so večino teh vprašanj v naslednjem desetletju razrešili,⁸⁶ vendar pa je sistemski problem – neupoštevanje vseh slovenskih interesov pri dokončni razmejitvi, vsaj po Kutinovem mnenju, in kolizija z izhodišči zveznih organov – ves čas ostajal.

Vmesno obdobje

Kutin po letu 1963 ni imel več aktivne vloge v diplomatskih pogajanjih ali pri razmejitvi, kot ekspert in član slovenskega državnega vodstva pa se je redno udeleževal sestankov in pogovorov z jugoslovanskimi diplomatskimi predstavniki in odločevalci ter razprav na republiški ravni. Leta 1973 je tako sodeloval na sestankih za pripravo

80 Leta 1964 je tako na italijanski strani Brd završalo, ko so italijanski geodeti prišli preverjat možnost gradnje ceste, kar je bila ena izmed oblik izvajanja pritiska. – »Ali bodo pod Sabotinom zgradili mednarodno cesto?«, *Primorski dnevnik*, 18. 2. 1964.

81 SI PANG 1159, t. e. 9, Stališča SR Slovenije do nekaterih nerešenih vprašanj v odnosih z Italijo, 28. 11. 1970.

82 SI PANG 1159, t. e. 5, Dušan Šinigoj, Informacija o razmerah v vasi Breg v zapadnih Goriških brdih, 6. 11. 1970.

83 SI PANG 1159, t. e. 5, Jože Štrumbelj, Uprava javne varnosti v Novi Gorici, Breg pri Golem brdu – Informacija, 11. 11. 1970

84 Šušmelj, »Osimski sporazumi na Goriškem«, 39.

85 SI PANG 1159, t. e. 8, Razgovor 26. 7. 1976 na IS v Ljubljani (na vabilo sekretarja IS Gorazda) z dr. Borisom Šnuderlom in Močilnikom (SIP) glede nekaterih nujnih problemov z Italijo, ročna zabeležka, črna beležnica, nepaginirano.

86 Tudi vprašanje koridorja oziroma cestne povezave, ki je bila zgrajena leta 1985, France Kutin pa je bil eden od svetovalcev pri pripravi dokumentacije za ureditev režima. – Tomaž Vuga, »Petindvajsetletnica briške ceste,« v: *Osimo in Goriška: 35-letnica podpisa Osimskih sporazumov in 25-letnica izgradnje briške ceste*, ur. Andrej Malnič et al., 61. SI PANG 1159, t. e. 7, Prispevki za teze za pravilnik o uporabi ceste med jugoslovanskimi območji Brd in Solkanom. SI PANG 1159, t. e. 7, France Kutin. Cestna povezava Goriška brda–Nova Gorica (koridor po jugozapadnem pobočju Sabotina) – kratko pojasnilo, 23. 2. 1978, elaborat.

izhodišč za nadaljevanje do tedaj zamrznjenega pogajalskega procesa oziroma seznanjanje z njimi, kjer ga je močno zmotil *modus operandi* jugoslovanskega pogajalca Zvonka Perišića, ki je stavil na tajnost pogajanj:

»Za tako pretirano konspiracijo, ki jo forsira tov. Perišić, skriva on svoj koncept, zlasti pa izgovor, da lahko pove le toliko, da je zelo težko nasprotovati oziroma njegovi argumentaciji ugovarjati – ker ni iz skopih podatkov razvidno za kaj pravzaprav gre. Tako nas spravi lahko v kompletno zmoto! Na tak način obravnavanja stvari v bodoče ne smemo pristati, ker je nevaren in tudi žaljiv.«⁸⁷

Njegov značaj in močna stališča so se izkazovali tudi v tem obdobju, kjer je pogajalcem iz zveznega sekretariata zameril predvsem to, da njegovih mnenj niso aktivno iskali niti ga niso nujno vključevali, ker sta v času iskanja globalnega sporazuma o meji njegov izraziti partikularizem in osredotočenost na določena vprašanja verjetno bila nezaželen dejavnik. S tem si je najverjetneje tudi sam odgovoril na vprašanje, zakaj v osimskem procesu, kjer je naposled prišlo do napredka v pogajanjih, ni sodeloval.

»Bil sem član vseh naših delegacij, ki so razpravljale o meji, nisem pa bil v naši delegaciji na sklepnih razgovorih v Osimu, kjer se je 'zapečatila' meja z Italijo, sem pa sodeloval na tajnih razgovorih o pripravah stališč v predhodnem postopku. Zakaj nisem smel v Osimo in zakaj sem na Strmolu v tajnih predsedniških razgovorih lahko sodeloval le kot 'padalec' na povabilo zaradi Radka Močivnika [pravnik in diplomata, op. a.] ob razpravi o toku meje v Gorici pred solkanskim kolodvorom, mi ni in mi je jasno [...]«⁸⁸

Sestava jugoslovanske delegacije, ki je sodelovala na pogajanjih na Strmolu leta 1974, je sicer jemala v zakup potrebo po močni slovenski zasedbi, zato je poleg glavnega pogajalca Borisa Šnuderla na njegovo osebno povabilo sodeloval še diplomat Radko Močivnik, ki je bil v tistem obdobju svetovalec sekretarja za zunanje zadeve in vodja oddelka za Italijo. Dva člana sta bila po provenienci iz Srbije, zvezni sekretar za zunanje zadeve Miloš Minić pa naj bi zaradi ravnotežja dodal še člana hrvaške provenience. Viljenka Škorjanec kot sodelujoče eksperte iz Slovenije za posamezna vprašanja sicer našteva še nekaj imen: Jerneja Jana, Silva Devetaka, Milana Šamaca, Borisa Mikoša, Janka Jerija in Vladimirja Klemenčiča. O Kutinovi vlogi v dokumentaciji o pogajanjih na Strmolu, razen v njegovih zapiskih, ni ne duha ne sluha.⁸⁹ Njegovo mnenje o osimskih sporazumih je bilo do neke mere mešano, saj so mu trda pogajalska stališča in zavedanje, do kakšne mere so bila v preteklosti že urejena določena mejna vprašanja, narekovali, da je osimski proces ocenil kot preveliko popuščanje pri razmejitvi. V zapiskih s seje republiškega sveta za mednarodne odnose leta 1978 zato zapiše: »Vedno je postojala dilema: Sabotin ali Kolovrat, kasneje je obveljal v prvem planu Sabotin! V Osimu so dobili Italijani oboje!«⁹⁰

87 SI PANG 1159, t. e. 8, Nadaljevanje poročila s sest. v Bgd. 20. 4. 1974, ročna zabeležka, črna beležnica, nepaginirano.

88 SI PANG 1159, t. e. 8, France Kutin, Spomini nekega pogajalca, Pogajalčevi zapisi, Pogajalčevi spomini, rokopis, 4.

89 Škorjanec, *Osimska pogajanja*, 261.

90 SI PANG 1159, t. e. 8, Seja koordinacijskega odbora R Sveta za mednarodne odnose – 9. 3. 78, ročna zabeležka, beležnica II, nepaginirano.

Druga pogajalska faza

Osimski sporazum, ki je bil podpisan 10. novembra 1975,⁹¹ je stopil v veljavo po ratifikaciji v obeh državnih parlamentih – 3. aprila 1977.⁹² Sledilo je oblikovanje dveh delegacij, ki naj bi zastopali Jugoslavijo v razmejitvenih komisijah, diplomatske in tehnične.⁹³ 7. aprila je tako France Kutin prejel telefonski klic Ljuba Butinarja iz kadrovske komisije IS SRS, da je potencialni kandidat za člana jugoslovanske delegacije v mešani jugoslovansko-italijanski komisiji za razmejitve po Osimskem sporazumu, s prošnjo za privolitve. Kutin svoje privolitve pred posvetom s tedanjim predsednikom Predsedstva SRS Sergejem Kraigherjem ni želel dati, a je zelo hitro začel zbirati informacije in je od Nika Sekule⁹⁴ 14. aprila izvedel, kakšna bo sestava obeh delegacij ter kdaj naj bi pričeli delovati. Istočasno je od predstavnika republiškega sekretariata za notranje zadeve Baldomirja Bizjaka⁹⁵ dobil podatke, da naj bi komisiji delovali v srbohrvaškem in italijanskem jeziku, ne pa v slovenskem, kar je kasneje predstavljalo eno od večjih težav oziroma njegovih »bitk« v delegaciji in komisiji.⁹⁶ Načrt sestave delegacij, kot so si ga zamislili na republiškem sekretariatu za mednarodne odnose, je predvideval, da bosta v diplomatski komisiji dva predstavnika IS SRS in dva iz zveznega sekretariata, kar se kasneje ni uresničilo. Vendar pa so Kutina v dneh pred prvim zasedanjem diplomatske komisije v Novi Gorici zanimala predvsem tehnično-organizacijska vprašanja, ki so se kmalu izkazala za problematična, predvsem pa ga je pritegoval poslovnik.⁹⁷ Po prvem sestanku diplomatske komisije, ki je potekal v Novi Gorici med 21. in 22. aprilom 1977, je tako v poročilu opozarjal na več vprašanj, predvsem pa ga je zanimal status tehnične komisije; ta »je po zamislih organizatorjev komisija za izvrševanje strokovnih tehničnih del na terenu po navodilih in sklepkih diplomatske komisije. Je torej izvršilni organ diplomatske komisije [...]«⁹⁸ Zapletlo se je že pri imenu komisije, saj je jugoslovanska stran zagovarjala izraz »obeleževanje meje«, medtem ko so na italijanski strani govorili o »razmejitvi (delimitazione)«, zaradi česar je Kutin menil, da želijo »doseči nekatere popravke v svojo korist, preko določb Osimskega sporazuma«. Njegov predlog je bil, da se komisija poimenuje kot mešana komisija za izvršitev člena 1. in 2. Pogodbe med SFR Jugoslavijo in Republiko Italijo, podpisane v Osimu (Ancona) dne 10. novembra 1975, in se s tem omeji tudi »njeno pristojnost

91 »Osimski sporazumi,« *Istarska enciklopedija*, <https://istra.lzmk.hr/clanak/osimski-sporazumi>, pridobljeno 27. 7. 2024.

92 »Osimski sporazumi,« *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/osimski-sporazumi>, pridobljeno 27. 7. 2024.

93 Italijanski ambasador v Beogradu je pobudo o oblikovanju komisije dal že v začetku marca na podlagi stare diplomatske komisije iz leta 1972, ki jo italijanska stran formalno ni nikoli ukinila. – SI PANG 1159, t. e. 8, Sestanek o meji na sekretariatu za mednarodne odnose, sreda, 20. 4. 1977 ob 9h, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

94 Niko Sekula je bil član prejšnje mešane diplomatske komisije za obnovo meje, ki je Italija nikoli ni uradno odpoklicala.

95 Baldomir Bizjak je bil predviden kot član obeh komisij, na koncu pa je kot slovenski predstavnik sodeloval v tehnični. – SI PANG 1159, t. e. 6, Informacija o nekaterih vprašanih organiziranosti in dela mešanih komisij za izvršitev člena 1. in 2. Pogodbe med SFR Jugoslavijo in Republiko Italijo, podpisane v Osimu (Ancona) dne 10. novembra 1975.

96 SI PANG 1159, t. e. 8, 14. 4. 77, ročna zabeležka, črna beležnica, nepaginirano.

97 SI PANG 1159, t. e. 8, 26. 4. – sest. meš. Komisije (poslovnik in tehnična vprašanja), beležnica I, nepaginirano.

98 SI PANG 1159, t. e. 6, Informacija o nekaterih vprašanih organiziranosti in dela mešanih komisij za izvršitev člena 1. in 2. Pogodbe med SFR Jugoslavijo in Republiko Italijo, podpisane v Osimu (Ancona) dne 10. novembra 1975.

oziroma nepristojnost«. Italijanska stran je kasneje dosegla, da je ime ostalo nespremenjeno, kar je utemeljevala na podlagi dejstva, da se je ta termin uporabljal tudi v uradno nikdar odpoklicani diplomatski komisiji, ki je bila aktivna do leta 1973. Kutin se je spraševal tudi o potrebi po dveh ločenih komisijah, saj naj bi po njegovih izkušnjah zadostovala ena sama, ki bi pod seboj imela tehnične skupine za terensko obeleževanje. V zapisu se nakaže tudi vprašanje uporabe jezika, saj je bila vsa dokumentacija do tistega trenutka zapisana v srbohrvaškem jeziku, čeprav je bilo v osnutku poslovnika zapisano, da sta »uradna jezika v komisijah eden izmed jezikov narodov Jugoslavije in italijanski jezik«. Uporaba slovenskega jezika v komisijah in pri sestavi mednarodnih pogodb do tistega časa ni bila izjemno pogost pojav, povezana je bila s pogodbenim vprašanjem (če zadeva predvsem oziroma izključno slovenski prostor), načeloma pa tudi s protokolarnim vprašanjem, kdo je delegacijo vodil. Jezik predsedujočega je tako najpogosteje predstavljal tudi odgovor, kateri jezik bo v uporabi v komisiji.⁹⁹ Glede na Kutinove izkušnje iz starejših komisij in vloge zveznega sekretariata pri njihovem oblikovanju ter delovanju – za predsednika komisije so postavili ambasadorja Anteja Drndića, za sedež komisije pa predvideli Beograd, čeprav je italijanska stran sedež postavila krepko bližje meji, v Videm – je predlagal, da se sedež prestavi v Slovenijo. To je utemeljeval z »razlogom praktičnosti in pa tudi zaradi potrebnega usklajevanja stališč in informacij na republiški in občinski ravni (tudi obmejne občine so za to zainteresirane)« ter menil, da »bi morali delegaciji imeti svoj sedež v Ljubljani ali nekje bližje meji«. ¹⁰⁰ Mnogo bolj kritičen je bil v svojih zapiskih, kjer se je spraševal tudi o svoji vlogi, odnosu zveznega sekretariata in republiških oblasti. »Dogovori se s tov. V.[ido] T.[omšič]¹⁰¹ ali naj vedno sproti referiram ali pa prepuščajo vse tov. Osolniku¹⁰² in so moji referati nepotrebni, pomeni da sodelujem le z Osolnikom? Kako gledajo na to, da se sedež delegacije prenese v Ljubljano?« Pritoževal se je tudi nad dejstvom, da člani delegacije niso dobili obravnavanega gradiva. »Nimamo niti enega primerka sporazuma o meji z vsemi prilogami in kartami?! Pravijo pa, da je bil eden poslan v Slovenijo. Morda bi se ga dalo dobiti na vpogled.« Še bolj ga je motil odnos zveznega sekretariata do njega in do dela komisije: »Z naše strani je organizacija zelo pomanjkljiva, vsaj v odnosu na Slovenijo, nikakega gradiva niso dali članom delegacije – snadji se! Vse se skuha v BGD. – zato bi bilo koristno, da bi bil sedež v Ljubljani.«¹⁰³

Naslednji sestanek komisije oziroma nadaljevanje prvega sestanka bi moralo biti 18. maja 1977 v Rimu, a je bil premaknjen na 25. maj.¹⁰⁴ Razlog so bili Kutinovi pomsleki, saj je menil, da je jugoslovanska delegacija slabo pripravljena in nima usklajenih

99 Murko, *Meje in odnosi s sosedami*, 486–98.

100 SI PANG 1159, t. e. 6, Informacija o nekaterih vprašanih organiziranosti in dela mešanih komisij za izvršitev člena 1. in 2. Pogodbe med DFR Jugoslavijo in Republiko Italijo, podpisane v Osimu (Ancona) dne 10. novembra 1975.

101 Predsednica republiškega družbenega sveta za mednarodne odnose in članica izvršnega komiteja predsedstva CK ZKS (1974–78).

102 Marjan Osolnik, republiški sekretar za mednarodno sodelovanje.

103 SI PANG 1159, t. e. 8, 22. 4. 77 N. Gorica 2. seja dipl. komisije, ročna zabeležka, beležnica I., nepaginirano.

104 SI PANG 1159, t. e. 6, Predsednik jugoslovanske delegacije seveda ni želel podajati razlogov, zaradi katerih je bil sestanek prestavljen, in se je, glede na to, da je italijanska stran premik »sprejela z dokajšnjim nelagodjem«, izgovoril na bolezen nekaterih članov delegacije. Zabeleška o zasedanju Diplomatske mešovite komisije za obeleževanje državne granice, održanom u Novoj Gorici 21. i 22. aprila 1977. godine i u Rimu od 25. do 28. maja 1977. godine.

stališč »o določenih, za izvršitev naloge zelo važnih vsebinskih vprašanjih«. Kutinovi pomisleki so v Ljubljani padli na plodna tla in na 44. seji Predsedstva SR Slovenije ter na seji Republiškega sveta za mednarodne odnose so pripravili predloge ter zahtevali uskladitev stališč v delegaciji še pred rimskim sestankom. Zahteve je republiški sekretariat uredil z vrhom zveznega sekretariata. Najpomembnejša sprememba je bila, da se je sedež jugoslovanske delegacije v obeh komisijah »sporazumno z Zveznim sekretariatom za zunanje zadeve« premaknil bližje meji, v Novo Gorico, druga zahteva pa je zadevala vprašanje uradnega jezika v komisiji. Slovenska stran je tako dosegla, kljub temu da je bil vodja jugoslovanske delegacije hrvaškega porekla, da je uradni jezik jugoslovanske delegacije v komisiji bil slovenski.

»Uradna jezika naj bi bila po prvotni praksi srbohrvatski in italijanski. Sedaj smo vnesli v poslovník spremembo, da sta uradna jezika za vso dokumentacijo in zapisnike slovenski in italijanski, dočim ostane pogovorni jezik za jugoslovansko stran eden izmed jezikov narodov Jugoslavije. Sprememba je bila sprejeta sicer brez posebnih komentarjev, so pa bile večkrat omenjene 'tehnične težave', ki so bile doslej izključno posledica organizacijske nepripravljenosti naše delegacije, ki ni imela na voljo daktilografa za slovenski jezik, ekspertov, ki bi obvladali slovenski jezik itd. Z nekaterimi kadroviskimi in organizacijskimi dopolnitvami bo delegacija v tem pogledu lahko nemoteno opravljala svojo nalogo.«¹⁰⁵

Da usklajevanja tudi na republiški ravni niso bila enostavna, dokazuje dopis slovenskega člana tehnične komisije Baldomirja Bizjaka, ki je opozarjal, da je vsa dokumentacija o 227 km meje pripravljena v srbohrvaščini, da je zelo obsežna, prevajanje pa težko, in da bi, če bi začeli z uporabo slovenščine od danega trenutka naprej, to vodilo k njeni neenotnosti. Poleg tega bi drastično povečalo stroške, Bizjak pa omenja, da je služba za meje dobila bistveno manjši proračun.

»Uveljavitev slovenskega jezika v diplomatski komisiji je zgolj tehnično vprašanje (nov prevajalec, nov sekretar in eventuelno še strojepisec), v mešani komisiji pa potegne za seboj splet nešteti vprašanj (verjetno se bo pojavilo še kaj), ki lahko celoten zastavljeni program (kadroviski, materialni in terminski) poruši. S tem pa bi se ta, najbolj stvarna in vidna realizacija osimske pogodbe časovno odmikala.«¹⁰⁶

Pripombe in spremembe jugoslovanskemu predsedniku delegacije niso bile nič preveč po volji, najbolj ga je motila uvedba slovenskega jezika, sam sestanek pa je bil zaradi slabe usklajenosti in težav z jezikom nekoherenten, sploh zaradi tega, ker so »usklajevanja stališč« v jugoslovanski delegaciji potekala praktično med pogovorom na sestanku.¹⁰⁷ Odnos dela članov jugoslovanske delegacije do slovenskih članov je bil tudi zato precej napet, Kutin pa se je pritoževal praktično nad celo organizacijo, od gneče v hotelu, kjer je bilo rezerviranih premalo sob, do organizacije prevoza. Začelo se je že z dejstvom, da je jugoslovanska delegacija v Rim potovala v dveh skupinah,

105 SI PANG 1159, t. e. 6, Zapis o drugem zasedanju Diplomatske mešane komisije za obeleževanje jugoslovansko-italijanske meje /v nadaljevanju Diplomatska komisija/, v Rimu od 25. do 28. maja 1977.

106 SI PANG 1159, t. e. 6, Zadeva: Mešana jugoslovansko-italijanska komisija za zaznamovanje in obnovo državne meje – sestav in nekateri problemi – informacija, 17. 5. 1977.

107 »Predpriprave pred zasedanjem/naše le nekaj splošno, zato smo morali na sami seji z intervencijo usmerjati, da ne bi šli v nepravo smer.« – SI PANG 1159, t. e. 8, 26. 5. /Rim/, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

večji del iz Beograda z letalom, manjši pa iz Ljubljane z vlakom. Italijanska delegacija je jugoslovansko pričakala na letališču, »nas pa nihče od naše niti italijanske, samo Cigoj¹⁰⁸ v imenu ambasade (so nakupovali po mestu)«. ¹⁰⁹ Na sestanku je italijanska stran uporabo slovenskega jezika, kar je bilo sicer skladno s poslovnikom, sprejela, je pa predsednik italijanske delegacije Girolamo Trotta po Drndičevem zapisu izjavil, da je »do sedaj, kolikor mu je poznano, obstajala praksa, da se uporabljajo jeziki predsednikov delegacij«. ¹¹⁰ Drndić je ob tem zapisal tudi, da je bila težava v časovnem okviru, saj je jugoslovanska stran pozno sporočila svojo odločitev, zato na italijanski strani niso imeli prevajalca z znanjem slovenskega jezika, pa tudi na jugoslovanski strani so v zvezi s tem obstajale večje težave. Po Kutinovih zapiskih je stvar šla precej dlje, Trotta naj bi izjavil, da je izbira slovenskega jezika za edini jezik dokumentov nenavadna, zahteval, da se ta predlog vnese v zapisnik kot izrecna zahteva jugoslovanske strani in »konstantno trdi[1], da gre za izmeno v diplomatski praksi. Drndić ni ustrezno reagiral. Morda je T.[rotta] želel dati pomoč za njegovo neprestano 'opravičevanje' zaradi jezika.« Toda Kutin se tu ni ustavil, kljub drugačnim zagotovilom nekaterih drugih članov delegacije je zapisal: »Sbh. stročnjaci/eksperti in tudi člani se bojijo, da bi zaradi slov. jezika morda postali odvečni, če bi zasedli ključne pozicije slov. strokovnjaki – to jih družijo proti slov. uradnemu jeziku, pri tem pa uporabljajo vsa mogoča sumničenja, tudi izmišljena in nekorektna.« Drndiću je poleg tega pripisoval slabo vodstvo, ki vodi k zaostrovanju odnosov v komisiji. Na seji so bile vse priloge pripravljene v srbohrvaškem jeziku, ki naj bi jih kasneje zamenjali s slovenskimi fotokopijami, ob tej »šlamastiki« pa naj bi Drndić ironično dejal: »Vidiš, ovako izgledamo.« ¹¹¹

V zvezi z organizacijo in jezikom je pred skupnim kosilom obeh delegacij pri jugoslovanskem veleposlaniku v Rimu prišlo tudi do »izpada« nekaterih članov, ki so se glasno, tako da so jih lahko slišali tudi drugi, pritoževali nad neenotnim nastopom. Razglašenost jugoslovanske delegacije je bila precejšen problem, poleg tega pa lahko iz Kutinovih zapisov vidimo, da je imel precej ostrejše nastope od predsednika delegacije, saj mu je italijanski predsednik dejal, da so v Osimu »ponudili mir, ne pa premirja [pace e non l'armistizio]. Šef italijanske delegacije je ob zaključku seje sicer pripomnil, da so bile to začetne težave, ki jim jih je uspelo premagati, kar je Kutina jezilo, toda še bolj ga je razjezil odgovor Drndića, ki je »dejal, da so bile težave med drugim 'zbog jezika'«.

Iz popisa nalog delegacije, ki ga je pripel zapiskom z rimskega sestanka, je jasno razviden še tretji problem dela mejne komisije, ki morda zveni banalno, a pri razmejevanju se delegaciji nista mogli dogovoriti o tem, katera letnica naj bo vklesana na mejnih kamnih na južnem odseku meje. Letnica razmejitve po MP – 1947 – tam ni prišla v poštev, italijanska stran je predlagala letnico podpisa Osimskih sporazumov (1975), medtem ko je jugoslovanska stran zagovarjala predlog, da se vpiše letnica podpisa MOS (1954), pripravljena pa je bila na kompromis, da se letnic ne uporablja.

108 Štefan Cigoj, svetnik na veleposlaništvu v Rimu in kasnejši konzul v Trstu.

109 SI PANG 1159, t. e. 8, 26. 5. /Rim/, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

110 SI PANG 1159, t. e. 6, Zabeleška o zasedanju Diplomatske mešovite komisije za obeleževanje državne granice, održanom u Novoj Gorici 21. i 22. aprila 1977. godine i u Rimu od 25. do 28. maja 1977. godine.

111 SI PANG 1159, t. e. 8, 26. 5. /Rim/, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

Mednarodnopravno ta problem ni bil enotno rešen, temveč je to bilo vprašanje bilateralnega dogovora, je pa načelnik službe za meje na zveznem sekretariatu in vodja jugoslovanske delegacije v tehnični komisiji Bogoljub Marjanac sporočil, da je to zgolj politično vprašanje, ki mejnih služb in sekretariata za obrambo načeloma ne zanima. Zadeva je bila problematična tudi zato, ker naj bi italijanska stran poskušala s tem predlogom preveriti, ali bi bila za ceno izsiljenih kompromisov jugoslovanska stran pripravljena na manjše ozemeljske koncesije, kar je slovensko vodstvo ostro zavrnilo.¹¹² Pogajalsko izhodišče, ki ga je zagovarjal Kutin in se odraža v republiških sklepih, je bilo jasno, vendar je bila vidna tudi skepsa do namenov Anteja Drndića, ki naj bi si to stališče razlagal manj striktno. Kutin je ob koncu rimskega sestanka zapisal, da naj bi se Drndić »razgovarjal z Mattei-om o nekih koncesijah (na Humu!)¹¹³ itd., brez vednosti delegacije. Drndić je trampal!«¹¹⁴

Toda osnovna težava po rimskem sestanku je še vedno bil jezik, ki je razdvajal mnenja, a je po mučnem začetku postal del redne prakse. Vida Tomšič je na seji koordinacijske komisije zahtevala, da je treba neomajno zahtevati uresničitev sklepov republiškega vodstva, »zaostriti, da se sprejmejo vsi ukrepi, ki so potrebni, da bo delo nemoteno potekalo in da ne bo jezik postal ovira pri delu. Zaostriti do skrajnosti!!«¹¹⁵

Zaradi reorganizacije jugoslovanske delegacije, urejanja prostorov in osebja se je tudi naslednji sestanek diplomatske komisije z začetka zamaknil na konec junija. Težave z odnosi v jugoslovanski delegaciji so se nadaljevale ves junij in republiški sekretar za odnose s tujino Marjan Osolnik je 22. junija poslal Drndiću natančna izhodišča za pogajanja pri usklajevanju mejnih vprašanj, ob tem pa v daljšem odstavku tudi kritiziral način njegovega dela:

»Ponovno ugotavljamo, da delo Diplomatske in Mešane komisije še ni postavljeno tako, kot je bilo dogovorjeno:

- Člani obeh komisij iz SR Slovenije še vedno delujejo v improviziranem statusu, ker še vedno niso imenovani in polnopravno vključeni v delo komisij; delo bi morali opravljati kolektivno, kar pomeni da se predhodno celotni naš del komisije dogovarja in uskladi stališča pred nastopom 'vis-a-vis' italijanskim partnerjem.¹¹⁶
- Enako velja tudi za dogovorjeno vlogo predstavnika UJV in obmejnih občin in njenih tehničnih ekip. Zaradi tega občine in republika niso dovolj spoznane s potekom del na meji in za težave, ki se pojavljajo, izvedo neuradno in z zamudo.

112 SI PANG 1159, t. e. 8, Informacija v zvezi s sklepi, sprejetimi na seji Koordinacijskega odbora Republiškega sveta za mednarodne odnose z dne 5. 6. 1977, tč. 2a. dnevnega reda. 13. 9. 1977.

113 Mnenje republiškega vodstva je bilo jasno, eden od osimskih pogajalcev, Radko Močivnik, je na seji koordinacijskega odbora dejal, da želijo na italijanski strani »tisto, kar niso mogli za zelenim stolom dobiti in iščejo sedaj na vse mogoče načine. 'Kar je obeleženo, je obeleženo, kar je sporno pa gremo na opis granice.' Na tem mestu rušijo cel koncept sistema dela, ki ga je uporabljala Osimska grupa.« – SI PANG 1159, t. e. 8, 9. 6. 77, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

114 SI PANG 1159, t. e. 8, Naše naloge, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

115 SI PANG 1159, t. e. 8, Seja koordinacijskega odbora (Vida Tomšič), 3. 6. 1977, ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

116 Kutin je dva dni prej v beležko zapisal: »Danes sem prejel zabeležko tov. B. Bizjaka o razgovoru s tov. Marjancem. Kako je mogoče, da Marjanac sprašuje: 'dobro bi bilo pripraviti protipredloge itd.' – zakaj se SSIP ne dogovarja uradno z našim sekretariatom za mednarodno sodelovanje oz. tov. M. Osolnikom ali Poljšakom?« – SI PANG 1159, t. e. 8, 20. 6., ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

- O težavah, kjer se želi posvet s SR Slovenijo in ki ne morejo biti razrešene v samih komisijah je potrebno po redni poti zahtevati mnenje pristojnega republiškega organa, ki je Republiški sekretariat za mednarodno sodelovanje SR Slovenije.¹¹⁷

Kutin se je pričel počutiti zapostavljenega, 20. junija se je tako potožil: »Od našega sekretariata ves čas ni nobenega glasu, nič me ne obveščajo in ničesar od mene ne zahtevajo.«¹¹⁸ Večkrat ni bil vabljen niti na seje republiške komisije Izvršnega sveta za odnose s tujino, kjer so obravnavali delo in smernice komisije, katere član je bil.¹¹⁹ V nelagodju, ki ga je čutil, je tako junija 1977 Vidi Tomšič »v razgovoru glede situacije, v kateri se razmejuje«, ponudil svoj odstop.

»Predočil sem ji, da je moje sodelovanje postalo vprašljivo zaradi okoliščin, ki vplivajo negativno tako na moje zdravje, kot tudi ogrožajo željene rezultate v razgovorih z Italijani. Povedal sem, da iz zdrav. razlogov nisem v stanju prenašati povsem nepotrebnih zapetljajev in postopkov, ki izvirajo iz različnih stališč in neuskladenosti dela med SSIP in rep. Svetom za mednarodno sodelovanje. To stanje je po moji oceni rezultat površnega obravnavanja predmeta problematike itd. Ne želim več sodelovati ker tudi ne morem prevzeti (v sedanjih okoliščinah) kakršnekoli odgovornosti za uspešno delo.«

Odstopa Vida Tomšič ni sprejela oziroma ga je prosila, naj z njim počaka in da se bo o njegovi vlogi pogovorila s predsednikom izvršnega sveta Sergijem Kraigherjem. Kutin se je tako pripravljal na sejo komisije, ki je potekala od 30. junija do 2. julija 1977.¹²⁰ Pomanjkanje koordinacije je postajalo vse bolj očitno in 28. junija je na republiškem sekretariatu zgroženo ugotavljal, da »Bgd. ni naročil niti rezervacije hotela ... Tudi ni bilo iz BGD. uradno potrjeno, da so Italijani pristali na naš predlog seje za 30. 6. ?! Zato slov. dela delegacije ni o seji uradno nihče obvestil!/tov. Drndić obratno trdi, da je RSMS že najmanj teden dni obveščen (osebno tov. Osolnik) in da bi ta moral organizirati sejo v Novi Gorici.«¹²¹

Pritožbe s slovenske strani so se vrstile tudi v naslednjih mesecih, na republiškem sekretariatu so se predstavniki obmejnih občin (Tolmina in Nove Gorice) pritoževali, da niso obveščeni o ničemer in da je kakršnokoli sodelovanje pri delu komisije onemogočeno, na seje tehnične komisije pa so vabljeni »slučajnostno priložnostno«.¹²² Tudi Kutin je v začetku decembra 1977 ugotavljal, da ga Drndić, kljub temu da je prišel v Ljubljano, ni obvestil o prihajajočem sestanku komisije v Vidmu, pač pa je zanj slučajno izvedel nekaj dni prej. Ko ga je s tem soočil v telefonskem pogovoru, naj bi mu Drndić zabrusil: »Če ti ni prav, lahko ostaneš doma, jaz vem kaj imam za opraviti.«¹²³ V tem duhu se je delo nadaljevalo in Kutin je zapisal, da je Vida Tomšič zveznemu sekretarju za zunanje zadeve Milošu Miniću referirala, da je slovensko vodstvo nezadovoljno z

117 SI PANG 1159, t. e. 7, Telex, pov. 53/6, 22. 6. 1977.

118 SI PANG 1159, t. e. 8, 20. 6., ročna zabeležka, beležnica I, nepaginirano.

119 Simptomatično je, da užaljeno pripiše, na katere seje ni bil vabljen. To so bile seje, ki jih ni vodila Vida Tomšič kot predsednica in članica vodstva, s katero je imel najboljši odnos, temveč jih je skliceval podpredsednik komisije Rudi Čačinovič.

120 SI PANG 1159, t. e. 7, Zapis o poteku tretjega zasedanja Diplomatske mešane komisije za obeleževanje jugoslovansko-italijanske meje v Novi Gorici, 30. 6. do 2. 7. 1977.

121 SI PANG 1159, t. e. 8, Danes (28. 6.), ročna zabeležka, beležnica II, nepaginirano.

122 SI PANG 1159, t. e. 8, Sestanek pri tov. Osolniku, 15. 9. 1977, ročna zabeležka, beležnica II, nepaginirano.

123 SI PANG 1159, t. e. 8, Sestanek pri V. T. za Sabotin in Brda, 2/XII. 77, ročna zabeležka, beležnica II, nepaginirano.

vlogo in delovanjem Anteja Drndića. To mnenje je podala ob pogovoru o temi, ki je Kutina še kako bolela, vprašanju sabotinske ceste-koridorja, kjer je izjavila tudi, da je »rezervirano do nas in sporazumaško zadržanje do Italije zveznih organov na račun tega vprašanja prav pri tej cesti ves čas vidno. Vendar smo z določeno vztrajnostjo doslej le zadevo reševali, čeprav zelo težko.« Na sestanku je bil prisoten tudi tedanji sekretar CK ZKJ Stane Dolanc, ki je mnenje Vide Tomšič podprl.¹²⁴ Kutina je skelelo tudi dejstvo, da na republiškem terenu njegovih stališč ne podpira celotno vodstvo in da ugotavlja, »da med našimi vodilnimi ljudmi v Sloveniji ni enotnega stališča«. Pogledi Vide Tomšič naj bi se tako ujemali z njegovimi in pogledi Staneta Dolanca, medtem ko naj bi predsednik republiškega izvršnega sveta Sergej Kraigher »imel stališče sprave in pomirjenja, brez zaostrovanja? Z zveznimi organi SSIP-a in drugimi, ki delajo na teh vprašanjih.« To je ugotovil ob razpravi, ki jo je sprožil sam, ko je spraševal za mnenje o Drndićevi nekorektnosti in ignoranci, za katero je Kraigher pripisal krivdo obema stranema.¹²⁵ Toda glavnina strahov, predvsem ta, da bi Drndić poskusil mimo vednosti ali odobritve slovenskega dela delegacije spreminjati »duh Osima« oziroma dovoliti prevelike ozemeljske spremembe, je po decembru 1977 izzvenela, saj je diplomatska komisija v komuniketu sporočila, da je rešila vse odprte mejne zadeve, opraviti mora le še delo na terenu, kjer pa gre za tehnična, ne več vsebinska vprašanja.¹²⁶

V takšnem duhu in z dobršno mero užaljenosti, ki se zrcali iz zapisov, je Kutin sodeloval na vse redkejših sestankih diplomatske komisije,¹²⁷ ki je osnovna vprašanja uspešno premostila, glavnina dela pa je bila opravljena v okviru tehnične komisije. Zadnje zasedanje diplomatske komisije je potekalo med 25. in 27. septembrom 1979 v Gradežu. Ugotovila je, da je njeno delo zaključeno, vsa sporna vprašanja zaprta, dokumentacija o poteku meje na pred tem spornih odsekih severnega sektorja pa vključena v originalne dokumente Osimskih sporazumov,¹²⁸ in predlagala svojo razpustitev. Eden izmed sklepov komisije se je nanašal na predlog konvencije o vzdrževanju meje, s katerim naj bi zagotovili trajnost razmejitve. Določeno je bilo, da naj bi se sklenila do konca leta 1979.¹²⁹ Ker je diplomatska komisija delo zaključila, je bila naloga priprave sporazuma dodeljena tehnični komisiji, jugoslovanski osnutek besedila konvencije pa je pripravila služba za meje na zveznem sekretariatu, ki je že v letu 1979 zbirala vsebinske pripombe več deležnikov, tako na zvezni kot republiški ravni. Osnutek, ki ga je izdelala tehnična komisija, je bil 20. decembra 1979 poslan na republiški sekretariat za notranje zadeve, z zahtevo po predlogih in dopolnilih slovenske strani, z rokom petnajst dni, v nasprotnem primeru bi predvidevali, da se slovenska stran z besedilom strinja.¹³⁰ France

124 Ibid.

125 SI PANG 1159, t. e. 8, Razgovor pri tov. S. Kraigherju, 2. nov. 1977, ročna zabeležka, beležnica, nepaginirano.

126 »Dokončna razmejitev z Italijo,« *Delo*, 10. 12. 1977, 1.

127 Vsega skupaj se je na zasedanjih diplomatska komisija sestala le petkrat.

128 Kutin je republiškemu sekretarju »izložil svoje pomisleke zoper zastavljeni program in organizacijo« ter zahteval, da naj se v zapisnik vključi pogoj, da bo vsa ustvarjena dokumentacija za jugoslovansko stran v slovenskem jeziku. – SI PANG 1159, t. e. 8, 25. 9. 1979, ročna zabeležka, črna beležnica, nepaginirano.

129 SI PANG 1159, t. e. 7, Zapisnik petega zasedanja Diplomatske mešane komisije za obeleževanje jugoslovansko-italijanske državne meje, ki je bilo v Gradežu od 25. do 27. 9. 1979.

130 SI PANG 1159, t. e. 7, Republiški sekretariat za unutrašnje poslove SR Slovenija – Mejna služba, 20. XIII 1979.

Kutin je pripombe na dokument pripravil 8. januarja, nekaj je bilo tehničnih, predvsem pa je opozoril na težavo, ki se je vlekla od prvega dne delovanja komisij – tekst je namreč bil v srbohrvaščini. Že takrat je napisal mnenje,

»da gre za jugoslovansko-italijansko mejo, ki poteka v celoti po slovenskem ozemlju in je, po Osimu uradna dokumentacija sestavljena v slovenskem in italijanskem jeziku, konvencija pa se sprejema samo za ta del jugoslovanske meje, [zato] bi morali ostati dosledni in sprejeti konvencijo v dveh avtentičnih tekstih v slovenskem in italijanskem jeziku.«¹³¹

To se je znašlo tudi v mnenju republiškega sekretariata za mednarodno sodelovanje, ki ga je v Beograd poslal 14. januarja, v njem pa je potrebo po sklenitvi konvencije v slovenskem jeziku podkrepil še s tem, da je načelo uporabe slovenskega jezika veljalo v komisiji in za vso mejno dokumentacijo. »Z ozirom na to, [da] z obeh strani meje živi večinoma slovensko prebivalstvo, je izredno pomembno, da se ohranijo izvorni slovenski nazivi krajev, vodnih tokov, hribov itd.«¹³² Vprašanje, ki si ga Kutin ne postavi, je, ali so se na zveznem sekretariatu pričeli resno držati zastavljenih rokov ali je bilo to vprašanje odziva in *modus operandi* nekdanjih predsednikov delegacij Bogoljuba Marjanca in Anteja Drndića, toda dejstvo je, da je konvencijo konec oktobra 1980 v Novi Gorici podpisal Ante Drndić in da je bila v »hrvaško-srbskem jeziku«.¹³³

Republiški vrh je na to prve dni februarja 1981, ko je konvencijo ratificiral tudi zvezni izvršni svet, ostro reagiral in Marjan Osolnik je s svoje nove funkcije, na položaju vodje komisije za zunanjepolitična vprašanja je namreč zamenjal Vido Tomšič, preko novega republiškega sekretarja za mednarodno sodelovanje Jerneja Jana vrh slovenskega vodstva z zaupnim dopisom obvestil, da jih je zvezni sekretariat po vseh podanih postopkih, mnenjih in stališčih ignoriral.

Poleg že znanih Kutinovih stališč in ugovorov je tako zapisal, da je

»konvencija očigledno rezultat dela Mešane diplomatske komisije za obeleževanje meje, ki je bila vzpostavljena po podpisu Osimskih sporazumov, z nalogo uresničevanja teh sporazumov glede obeleževanja mejne črte. Tedaj je SR Slovenija postavila nekaj načelnih vprašanj glede dela te komisije, ki so bila sprejeta in izvajana, ni pa jih zaslediti v sedanji konvenciji, ki nam je dostavljena brez vsake obrazložitve.«

Vprašanje je označil kot izjemno aktualno, saj se

»z konvencijo vzpostavlja Mešana jugoslovansko-italijanska komisija za vzdrževanje državne meje, ter je očigledno ponovno odprto vprašanje, v katerem od jezikov narodov SFRJ bo ta komisija delovala. Mislim, da bi morali ugotoviti kako in zakaj je prišlo do revizije že dogovorjenih stališč, ker gre za uresničevanje osnovnih ustavnih načel o uveljavljanju vseh jezikov narodov SFRJ v mednarodnih odnosih ter bi raba slovenskega jezika, tako v tekstu same konvencije, kot v bodočem delu Mešane komisije bila edino smotrna.«¹³⁴

131 SI PANG 1159, t. e. 7, Pripombe na načrt »Konvencije med Vlado SFRJ in R Italijo o održavanju državne granice«.

132 SI PANG 1159, t. e. 7, Pripombe k osnutku Konvencije med vlado SFRJ in vlado Republike Italije o vzdrževanju državne meje, 14. 1. 1980.

133 Jeziku predsednika komisije.

134 SI PANG 1159, t. e. 7, Konvencija med ZIS Skupščine SFRJ in Vlado Republike Italije o vzdrževanju državne meje (Dopis ZSZZ, Služba za meje, št. 35/81), 4. 2. 1981.

Kutinovo vlogo pri tem je omenil kot dejstvo, da so ga »ravno v ta namen vključili v delo komisije«, po drugi strani pa ga je čudilo, glede na to, da je konvencijo podpisal Drndić in komisija še ni bila uradno ukinjena,¹³⁵ da Kutin kot njen podpredsednik¹³⁶ o končnem besedilu¹³⁷ in samem podpisu ni bil obveščen. »Čudi me tudi, da je ambasador Drndić podpisal takšno konvencijo v Novi Gorici brez konsultacij s SRS in brez prisotnosti predstavnikov republike, za katere mejo in suverenost gre.«¹³⁸

Razočaranje in ogorčenost, ki ju lahko razberemo iz dopisa, sta tako temeljila predvsem na tem, da so po relativno velikem trudu republiškega vodstva, ki je poskusilo čim bolj zavarovati republiške interese, poleg tega pa doseči večjo vključenost lokalnega okolja in slovenskega jezika v resor mednarodnih zadev, ob zaključku procesa ti naponi bili zaman.

Epilog

Kakšen je torej bil Kutinov (ne)uspeh v zadnji pogajalski misiji? Vsa dramatičnost dogajanja, ki jo lahko razberemo zgolj iz nekaterih uradnih dopisov republiškega sekretariata za mednarodne odnose, mnogo jasneje pa se kaže iz zapisov in pripisov samega pogajalca Kutina, je ostala javnosti skrita, vsa trenja so bila pometena pod preprogo, Osimski sporazumi in njihova implementacija pa ohranjeni kot svetel in pozitiven zgled. V času najhujših trenj je Marjan Osolnik v poročilu o mednarodnih odnosih marca 1978 »o uresničevanju Osimskih sporazumov jasno povedal, da se Slovenija pri njihovem uresničevanju konstruktivno vključuje, saj se vsebina sporazuma v precejšnji meri nanaša na vprašanja njene republike in obmejne občine«. Povedal je tudi, da številne komisije vodijo kadri iz Slovenije, tudi v drugih komisijah pa so Slovenci ustrezno in enakopravno zastopani. »Prav tako kot je v pogajanjih, ki so pripeljala do Osimskih sporazumov, Slovenija prevzela ključno vlogo, je iz poročila razvidno, da je enako pravilo obveljalo tudi pri kasnejšem izvajanju sporazumov.«¹³⁹ Viljenka Škorjanec je zapisala tudi,

»da je zaradi prevladujoče neposredne udeležbe Slovencev pri izvajanju določil OS bila Slovenija skupaj z obmejnimi občinami neke vrste osrednji dejavnik na jugoslovanski strani [...] Tudi slovenščina se je uveljavila kot diplomatski jezik, saj so številni zapisniki mešanih komisij pisani v slovenskem in italijanskem jeziku.«¹⁴⁰

Ta idilična podoba ne sledi nujno Kutinovemu osebnemu dožemanju problematike, predvsem pa pokaže, da je bilo vprašanje razmejitve z Italijo v razmerju do zveznih

135 Sklicuje se na dejstvo, da uradnega končnega poročila diplomatske komisije niso prejeli.

136 Kar je očitno napaka, vedno se je vodil kot član.

137 Na rob dokumenta je Kutin sicer napisal, da je osnutek videl in dal nanj pripombe, toda obvestila o sklepanju ni nikoli prejel.

138 SI PANG 1159, t. e. 7, Konvencija med ZIS Skupščine SFRJ in Vlado Republike Italije o vzdrževanju državne meje (Dopis ZSZZ, Služba za meje, št. 35/81), 4. 2. 1981.

139 Škorjanec, *Osimska pogajanja*, 249

140 *Ibid.*, 246.

organov v republiškem okolju mnogo bolj čustveno dojeto in eden od trenutkov, ko se je slovensko vodstvo iz »domoljubnih«, emancipatornih ali zgolj »politično-pragmatičnih« vzgibov znašlo pred vprašanjem dometa republiške suverenosti, v klinču med pomenom lokalnih, republiških in nadnacionalnih interesov.

Viri in literatura

Arhivski viri

- DAMSPRS – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije:
 - Politička arhiva (PA), Italija, 1958.
- SI PANG – Pokrajinski arhiv Nova Gorica:
 - SI PANG 1159, Kutin France.

Časopisi

- *Delo*, 1977–1978.
- *Dolenjski list*, 1964.
- *Il Gazzettino*, 1963.
- *Il Messagero Veneto*, 1963.
- *Il Piccolo*, 1964.
- *Primorski dnevnik*, 1964.

Literatura

- Hladnik-Milharčič, Ervin in Tadeja Lukanc. »Družina iz Jutra: Urbančevi, bogati že v revščini.« *Večer.si*, 26. 12. 2020. <https://vecer.com/v-soboto/foto-druzina-iz-jutra-urbancevi-bogati-ze-v-revscini-10230770>. Pridobljeno 1. 7. 2024.
- Kos, Drago. »Analiza umeščanja ljubljanske džamije.« *Teorija in Praksa* 50, št. 3-4 (2013): 603–21.
- Lavrenčič, Leo. »Demografska slika italijanske manjšine v Kopru po poteku roka za izselitev leta 1956.« *Acta Histriae* 20, št. 3 (2012): 505–32.
- Leguey-Feilleux, Jean-Robert. *The Dynamics of Diplomacy*. Boulder: Lynne Rienner Publishers, 2009.
- Mišič, Saša. »La Jugoslavia e il Trattato di Osimo.« *Qualestoria* XLI, št. 2 (2013): 55–82.
- Murko, Ivo. *Meje in odnosi s sosedomi*. Ljubljana: Fakulteta za družbene vede, 2004.
- Pacek, Dejan. *Od konflikta h kompromisu. Oris odnosa med državo in katoliško cerkvijo v Sloveniji 1966–1991*. Ljubljana: Založba INZ, 2023.
- Purini, Piero. »Una conseguenza degli accordi di Osimo: la nascita della Lista per Trieste.« V: Pirjevec, Jože, Borut Klabjan in Gorazd Bajc (ur.). *Osimska meja*, 195–208. Koper: Založba Annales, 2006.
- Škorjanec, Viljenka. *Osimski pogajalski proces. Del 1, Uvodna sinteza pogajanj. Del 2, Diplomatska pogajanja 1973–1974*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2006.
- Škorjanec, Viljenka. »Jugoslovansko-italijanski odnosi v luči dubrovniškega srečanja zunanjih ministrov 1973.« *Zgodovinski časopis* 55, št. 3-4 (2001), 465–87.
- Škorjanec, Viljenka. *Osimska pogajanja*. Koper: Založba Annales, 2007.

- Šušmelj, Jože. »Osimski sporazumi na Goriškem.« V: Malnič, Andrej, Jože Šušmelj in Tomaž Vuga (ur.). *Osimo in Goriška: 35-letnica podpisa Osimskih sporazumov in 25-letnica izgradnje briške ceste*, 35–46. Nova Gorica: Goriški muzej, 2010.
- Vuga, Tomaž. »Petindvajsetletnica briške ceste.« V: Malnič, Andrej, Jože Šušmelj in Tomaž Vuga (ur.). *Osimo in Goriška: 35-letnica podpisa Osimskih sporazumov in 25-letnica izgradnje briške ceste*, 61–69. Nova Gorica: Goriški muzej, 2010.
- Vukadinović, Radovan. *Diplomacija – strategija političnih pogajanj*. Ljubljana: Arah Consulting, 1995.

Spletni viri

- »Mešana slovensko-italijanska komisija za vzdrževanje državne meje.« *portal gov.si*. <https://www.gov.si/zbirke/delovna-telesa/mesana-slovensko-italijanska-komisija-za-vzdrzevanje-drzavne-meje/>. Pridobljeno 1. 7. 2024.
- »Osimski sporazumi.« *Hrvatska enciklopedija*, <https://www.enciklopedija.hr/clanak/osimski-sporazumi>. Pridobljeno 27. 7. 2024.
- »Osimski sporazumi.« *Istarska enciklopedija*. <https://istra.lzmk.hr/clanak/osimski-sporazumi>. Pridobljeno 27. 7. 2024.
- »Zgodovina gimnastike v Sloveniji.« *Gimnastična zveza Slovenije*, <https://www.gimnasticna-zveza.si/index.php/zgodovina-gzs/>. Pridobljeno 15. 7. 2024.
- Hadalin, Jurij. »Dolanc, Stane (1925–1999).« *Slovenska biografija*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 2013. <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi1023310/>. Pridobljeno 17. 7. 2024.
- »Šest desetletij slovenske gimnastike.« *Gimnastična zveza Slovenije*. https://www.gimnasticna-zveza.si/wp-content/uploads/2022/12/Brez-naslava_dolga.jpg. Pridobljeno 15. 7. 2024.

Tiskani viri

- *Sejni zapiski Skupščine socialistične republike Slovenije, seje od 1. I. 1966 do 28. II. 1966*. Ljubljana: Skupščina socialistične republike Slovenije, 1966. <https://www.sistory.si/publication/27214>. Pridobljeno 15. 7. 2024.
- *Sejni zapiski Skupščine socialistične republike Slovenije, seje od 1. X. 1966 do 30. XI. 1966*. Ljubljana: Skupščina socialistične republike Slovenije, 1966. <https://www.sistory.si/publication/27370>. Pridobljeno 15. 7. 2024.

Jurij Hadalin

**MEMOIRS OF A NEGOTIATOR:
FRANCE KUTIN'S WORK IN THE YUGOSLAV-ITALIAN
DELIMITATION COMMISSIONS 1947–1980**

SUMMARY

Determining the definitive delimitation between Yugoslavia and Italy after World War II involved a lengthy process, which, on the Yugoslav side, gradually passed into the domain of the federal authorities while the role of the Slovenian representatives diminished over time. In this context, the lawyer France Kutin played a crucial role in most of the delimitation commissions between 1947 and 1980 as a representative of the “republic’s interests”, although his political activities are nowadays practically unknown. He strictly defended rather rigorous negotiating positions, which were not always fully adhered to by the federal authorities or even the Slovenian leadership. Therefore, his perception of the entire delimitation process, which he diligently recorded in addition to the preserved documentation, deviates from the idyllic image of unified Yugoslav negotiating positions. In the context of the research project titled CREMARE – Creating, Maintaining, and Reusing Borders: Border Commissions as the Key to Understanding Contemporary Borders, the following questions have quickly come to the fore: who were the members of the border commissions; what was their profile; and what was their political agency. The commissions’ technical minutes do not provide an answer to these questions, while, on the other hand, France Kutin left behind many official and “semi-official” letters and personal notes describing his growing frustrations, increasingly linked to the fact that his role in the processes was not treated with the same attention that he himself dedicated to the issue of delimitation. Based on this documentation and especially on the planned introduction to his memoirs, which explicitly indicates the points where he wanted to describe the specific cases, it has become clear that in the case of France Kutin, the main questions are not how he acted in the delimitation commissions, what his attitude was towards his Italian interlocutors, what his negotiating tactics were, or where he saw the biggest obstacles. Instead, the basic question involves his attitude towards those who gave the instructions and his perception of his role, in which he explicitly defended the maximalist positions while taking into account the difficulties of the border population, as well as his perception of the issue from the Slovenian and not so much the Yugoslav viewpoint and continuity. As evident from this ego-document, he also questioned his own role and purpose. It is possible to assume that Kutin’s legal training and character strongly influenced how he approached the negotiations. He strived to represent the rather maximalist positions within the instructions received and could be quite unyielding in his demands. However, during his independent leadership of the Yugoslav delegation in the diplomatic commission, he still managed to reach

partial agreements with the Italian side. Judging by his notes, he was very comfortable leading the negotiating delegation in the delimitation commissions. However, he insisted on his achievements and constantly summarised and recapitulated them over the years, as many of his later analyses recall the history of the developments that he himself had ensured, especially at the end of the 1950s and the beginning of the 1960s when the Federal Secretariat came up with the ideas that promoted a definitive consolidation of the "status quo", i.e. the delimitation according to the status as it was established at the time. According to Kutin, this represented a concession and a loss of the advantages that the Yugoslav side had already achieved. The negotiation process was thus subject to several setbacks due to changes in policies on both sides as well as the government changes in Italy, which is why the Yugoslav delegation was occasionally forced to adapt its positions to the instructions received from the federal centre. Kutin's Communist Party character assessment reveals another character trait related to his zealous work in the commissions: a strong focus on the relevant issues and tenacity. This coincides with the perception repeatedly expressed in the expert literature: that lawyers, unlike professional diplomats, make for worse negotiators because of their rigidity. Negotiations are a lengthy process in which the two sides must first agree on a course of action and present the problem in detail, while during the next phase, both sides try to convert the extreme positions of the opponent into the most modest possible objectives. Negotiations are therefore protracted, with negotiators changing their minds about the real and fictitious minimum that can still be tolerated. The very question of determining this minimum, which was strongly present and considered possible by the Yugoslav delegation and the Slovenian leadership, thus represented a source of great frustration for France Kutin, as it was constantly changing – especially due to the demands of the Federal Secretariat for Defence, which would regularly interfere in the formulation of the positions of the Secretariat for Foreign Affairs for security and tactical reasons.

After 1963, Kutin no longer had an active role in the diplomatic negotiations or delimitation. However, as an expert and member of the Slovenian Republic's leadership, he regularly participated in meetings and talks with the Yugoslav diplomatic representatives and decision-makers as well as in the discussions at the republic level. His character and strong views were also evident during this period, as he resented the Federal Secretariat's negotiators for not actively seeking his opinions or involving him because his strong particularism and focus on certain issues were probably undesirable while pursuing a global agreement on the border. This probably explained why he did not participate in the Osimo process, which finally saw progress during the negotiations. Kutin's opinion of the Treaty of Osimo was somewhat mixed, as his hard-line negotiating positions and his awareness of the extent to which certain border issues had already been settled in the past made him believe that during the Osimo process, too many concessions were made regarding the delimitation. After the implementation of the Treaty of Osimo, the Slovenian political leadership reappointed him to the diplomatic delimitation commission. After his relatively significant efforts in this

commission to protect the Slovenian interests and demands for greater inclusion of the local environment and the Slovenian language in the international affairs sector, he was ignored by the other members of the Yugoslav delegation as well as by a part of the Slovenian leadership. All the dramatic developments taking place behind the scenes can only be discerned from a few official letters of the Republic Secretariat for International Relations. However, they are much more clearly revealed in the notes and postscripts of the negotiator Kutin himself. They remained hidden from the public as all the frictions were swept under the carpet, and the Treaty of Osimo and its implementation were preserved as a shining and positive example. At the time of the worst tensions, the Slovenian report on international relations underlined the constructive involvement of Slovenia in the implementation of the Treaty of Osimo, as the content of the Treaty was considerably related to the issues of the Republic of Slovenia and its border municipalities. The report also referred to the adequate and equal representation of Slovenians in the commissions. Slovenian was also to become a diplomatic language, as many of the minutes of the mixed commissions were written in Slovenian and Italian, which was one of France Kutin's most outstanding achievements. This idyllic image does not necessarily follow Kutin's personal perception of the issue. In particular, it points to the fact that the question of the delimitation with Italy in relation to the federal authorities was much more emotionally perceived in the Slovenian environment. It also represented one of the moments where the Slovenian leadership – whether for “patriotic”, emancipatory, or purely “political-pragmatic” reasons – was confronted with the question of the scope of the republic's sovereignty and caught between the relevance of local, republic, and supranational interests.

Saša Hajzler*

Bodeča žica in reka Kolpa: presečišča zgodovine in sodobnosti**

POVZETEK

Članek temelji na empiričnih fragmentih, ki kažejo na načine, kako bi lahko prebiralni celovitejši nabor virov z namenom preseganja striktno administrativnega ali teoretskega razumevanja meja, s tem pa osvetli vrsto drugih interakcij – dejavnikov materializacije meja. Prispevek konkretnije obravnava faze (re)materializacije slovenske južne meje od leta 2015 do danes s pomočjo njenih lastnosti in funkcij v odnosu do iregularnih migracij. Poleg fizične meje, vključno z ograjami, žicami in drugimi mejnimi tehnologijami, v obravnavo vključuje tudi vlogo državnih aparatov – mešanih patrolj, ter klasičnih upravno-pravnih vidikov – bilateralnih sporazumov, zaključki pa s primerom prisilnih kolektivnih vračanj in posledičnih smrti na meji. Anatomija meje je v tej raziskavi analizirana kot zgodovinsko-politično orodje projekta EU, tako da sooči uradni institucionalni diskurz in izkušnjo »od spodaj«. Ta vidik osvetljuje s pomočjo pričevanj ljudi na poti, poročil iniciativ za svobodo gibanja in aktivistično-novinarske mejne forenzike. Omenjeni pristop osvetljuje kompleksnost sodobnih transformacij slovenske južne meje v kontekstu migracij in elaborira stičišča med različnimi političnimi jeziki, ki prihajajo od »zgoraj« in »spodaj« v analiziranem časovnem obdobju. Z upoštevanjem perspektiv »od spodaj« članek spodbuja uporabo širšega metodološkega nabora in perspektiv preučevanja zgodovine meja, ki lahko področju mejne historiografije prinesejo nova spoznanja.

Ključne besede: slovenska južna meja, migracije, mejne tehnologije, mešane patrolje, prisilna vračanja, politike EU

* Asistentka in doktorska študentka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, 1000 Ljubljana; Univerza na Primorskem, Fakulteta za humanistiko, Titov trg 6, SI-6000 Koper, sasa.hajzler@inz.si; ORCID: 0000-0002-4552-5164

** Članek je nastal v okviru raziskovalnega projekta J6-2574 *Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja* in raziskovalnega programa *Politična zgodovina* (P6-0281), ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

BARBED WIRE AND THE RIVER KOLPA: INTERSECTIONS OF HISTORY AND MODERNITY

This article presents the empirical fragments pointing to how a more comprehensive set of sources can illuminate the range of interactions that materialise borders beyond their strictly administrative or theoretical understanding. The article specifically examines the transformations of Slovenia's southern border from 2015 to the present, focusing on its properties and functions in relation to irregular migration. The analysis takes into account not only the physical border (including fences, barbed wire, and other border infrastructure) but also considers the role of the state apparatus through its established institutes of bordering (such as mixed patrols), its administrative-legal aspects (for example bilateral agreements), and the forced returns and consequential deaths at the border. The anatomy of the border in this section is analysed as a historical and political tool of the EU project by juxtaposing the official institutional discourse and the discourses involving migrants, freedom of movement initiatives, and border forensics. This approach sheds light on the complexity of contemporary transformations of Slovenia's southern border in the context of migration, elaborating on the junction points between various political languages coming from "above" and "below" during the analysed period. By integrating the "from below" perspectives, this article calls for the consideration of a broader methodological apparatus and perspectives that could bring new border historiography insights.

Keywords: Slovenia's southern border, migration, border technologies, mixed police patrols, pushbacks, EU policy

Uvod

V videozapisu iz leta 2019 sta zgodovinarja Božidar Flajšman in Blaž Štangelj opozorila¹ na kočček zgodovine železniškega mostu na Kolpi pri Rosalnicah (Metlika), ko ga je italijanska vojska ob utrjevanju mejnega pasu med drugo svetovno vojno zgradila z obrambno linijo, narejeno iz strelnih jarkov, bunkerjev in bodeče žice. Na koncu posnetka smo gledalci lahko videli, kako avtorja stojita pred ponovno z bodečo žico zagrajenem mostu pri Rosalnicah. Žico so slovenske oblasti postavile leta 2015 in obstoječi lokalni in turistični infrastrukturi² pridružile še »varnostno«, s čimer je skupna

1 Božidar Flajšman, Srečko Muc in Blaž Štangelj, *Utrjena linija med Italijo in NDH v Beli krajini*, Oddelek za zgodovino, Filozofska fakulteta v Ljubljani, 14. 3. 2019, <https://www.facebook.com/share/v/dG9c7HpJT4D8Sxpv/>, pridobljeno 23. 9. 2023.

2 Direktor razvojno informacijskega centra Bela krajina Peter Črnič v odprtem pismu gospodarskemu ministru Zdravku Počivalšku. »Bodeča žica ob Kolpi je nož v srce belokranjskega turizma,« *Dolenjski list*, 17. 11. 2015,

zgodovina meje in reke Kolpe dobila novo poglavje. Opisano nedvomno ni osamljen vidik novejšje zgodovine slovenske južne meje. Trideset let po osamosvojitvi države, ki je vodila do kopice upravnih, sodnih in političnih (ne)sporazumov³ ter lokalnih peripetij glede južne meje, so jo zaznamovale tudi srhljive smrti migrantov. V zvezi s tem so se angažirali kritični posamezniki in samonikle iniciative za svobodo gibanja, ki so ta pojav interpretirali kot neposredno posledico militarizacije mejnega režima v obdobju po zaprtju begunskega koridorja iz leta 2015. Opozarjali so na spremembo javnega (predvsem državnega) narativa, ki je humanitarni družbeni govor z začetka begunske krize nadomestil z diskurzom militarizacije meja, »politike strahu«,⁴ incidente z rezilno žico pa so vseeno pospremili krizni narativi, ki so krepili družbenopolitično polarizacijo. Po pavšalnem pregledu objav na to temo lahko ugotovimo, da je nekatere izmed bolj branih slovenskih časopisov bolj animiral problem bodeče žice kot problem migrantskih smrti. Bodeča žica s svojim nedavnim ponovnim pojavom pa ni edina oblika (re)materializacije slovenske južne meje v obdobju najnovejšje zgodovine. Članek zato ponuja globlji vpogled v preoblikovanje sodobne južne meje kot odgovor na vprašanje, na kakšne načine se je ta ponovno vzpostavljala v času med ključnimi sodobnimi spremembami evropskega mejnega režima oziroma po razpadu skupnega jugoslovanskega političnega in administrativnega okvira. Takšne procese članek zajame na ozkem območju reke Kolpe preko osrednjih dogodkov v obdobju po letu 2015, ki jih v začetku historično umesti s pomočjo krajšega pregleda problematike slovenske južne meje od osamosvojitve naprej.

Meje in identitete: fragmenti historičnega odtisa hrvaško-slovenskega spora

Pomisel na slovensko južno mejo je v obdobju po osamosvojitvi neredko začinil takrat aktualni mejni spor med Slovenijo in Hrvaško, ki je obsegal incidente tako na kopnem kot na morju.⁵ Sosedske hrvaško-slovenske mejne zaplete je delno spodbudila leta 1991 ustanovljena mednarodna *arbitražna* komisija, poimenovana po njenem predsedniku Robertu Badinterju. To komisijo je del javnosti pogosto kritiziral zaradi domnevne neutemeljenosti pravne argumentacije⁶ in utemeljevanja po načelu *uti possidetis*, kar naj bi legitimiralo identitetni nacionalizem.⁷ Načelo *uti possidetis* je namreč

https://dolenjskilist.svet24.si/2015/11/17/144704/novice/bela_krajina/Bodeca_zica_ob_Kolpi_je_noz_v_srce_belokranjskega_turizma/, pridobljeno 17. 9. 2023.

- 3 Zdenko Čepič, »Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni,« v: Zdenko Čepič, Dušan Nečak in Miroslav Stiplovšek, *Mikužev zbornik* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999), 202.
- 4 Emanuelle Blanc, »The EU in Motion through Emotions: Fear and Migration Policy in the Euro-Mediterranean Context,« *Mediterranean Politics* (October 2023): 1–26.
- 5 Marko Zajc, »The Border Monster Refuses to Die,« *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 66, št. 1 (2018): 119–30, <https://doi.org/10.1515/soeu-2018-0007>, pridobljeno 9. 3. 2022.
- 6 Peter Radan, »Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission,« *Melbourne University Law Review* 24, št. 1 (2000): 50–76, <https://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/journals/MULR/2000/3.html>, pridobljeno 12. 5. 2023.
- 7 Michla Pomerance, »The Badinter Commission: The Use and Misuse of the International Court of Justice's Jurisprudence,« *Michigan Journal of International Law* 20, št. 1 (1998), <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol20/iss1/2>, pridobljeno 17. 4. 2023.

določalo, da je treba meje med nekdanjimi jugoslovanskimi federalnimi enotami šteti za ozemelske meje držav naslednic, težava pa je bila v različnih razlagah Slovenije in Hrvaške o poteku republiških meja, medtem ko na morju »meja med republikami nekdanje SFRJ ni bila nikdar formalno določena.«⁸ Slovensko-hrvaška meja je pravzaprav že »zaradi razgibanega terena na določenih predelih« veljala za zelo zapleteno, kar je pripomoglo k dolgotrajnosti sporov, negotovosti sporazumov, številnim pritožbam in vpeljavi posebnih administrativno-pravnih postopkov. Kljub vsem željam vstop Slovenije v Evropsko unijo leta 2004 mejnih sporov ni umiril. Slovenska politika je članstvo v EU uporabila kot dodaten argument za prepričevanje o potrebi po ureditvi mejnega stanja, še zlasti po letu 2007, ko je država vstopila v schengensko območje. Decembra 2008 je Slovenija blokirala nadaljnja pogajanja o pridružitvi Hrvaške EU, kot vzrok je slovenska vlada navedla zadržke glede zemljevidov, ki jih je Hrvaška EU posredovala med pristopnim procesom. Novembra 2009 sta vladi obeh držav podpisali arbitražni sporazum, s katerim sta mejne spore predložili Stalnemu arbitražnemu sodišču (PCA) v Haagu, Hrvaška pa je nato lahko nadaljevala proces pristopa k EU. Hrvaška javnost je slovensko blokado v veliki večini razumela kot izsiljevanje. Po izbruhu prisluškovalne afere, ki je na Hrvaškem zaokrožila kot *corpus delicti* kontaminacije arbitražnega postopka, se je leta 2015 slovenska južna sosedja odrekla arbitraži, sodišče pa je dve leti kasneje kljub temu določilo mejo med državama. Medtem ko je slovenska država sprejela razsodbo in jo poskušala uresničiti, pa hrvaška stran vztraja pri neveljavnosti odločitve.⁹

Slovensko-hrvaške odnose je obremenjevalo tudi vprašanje prehodnosti meje in človekovih pravic, ki se ni neposredno nanašalo na bilateralne odnose med državama, temveč je bilo posledica širših mednarodnih političnih in gospodarskih konstelacij.¹⁰ Javne razprave so temo človekovih pravic in humanitarizma tako že od nekdanj prepletale z migracijami. V obdobju tik po osamosvojitvi je to vprašanje postalo aktualno okrog leta 1992¹¹ v povezavi z begunci iz BiH, vnovič pa med letoma 1999 in 2001, ko so mediji v Sloveniji razglasili t. i. »prebežniško krizo«.¹² Čez mejo so takrat hodili primarno prebežniki s Kosova, drugi po številu pa so bili Kurdi iz Iraka,¹³ ki so jim sledili begunci iz Irana in Kitajske. To je bil turbulenten čas, saj so državni organi sprejemali azilno zakonodajo, Slovenija pa je na meji s Hrvaško že dodobra pričejala

8 »MZZ: Badinterjeva komisija ni določila meje med Slovenijo in Hrvaško,« *Dnevnik*, 3. 5. 2018, <https://www.dnevnik.si/1042820730>, pridobljeno 11. 10. 2023.

9 Marko Zajc, *Meja, mejnost, omejenost: predavanje Zgodovinsko društvo Ljubljana*, 21. 2. 2013, <https://www.sistory.si/11686/15584>, pridobljeno 12. 4. 2023.

10 Darijan Košir, »Kako Zahod obvarovati pred migranti?,« *Delo*, 11. 4. 1992, 4, http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-LE0MMF84/4/index.html#zoom=z, 2. 10. 2023.

11 Jelka Zorn, »Ritualizacija in normalizacija policijskega nasilja nad prebežniki,« *Časopis za kritiko znanosti* št. 213/214 (2003): 125, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-UE4E1QBN>, pridobljeno 20. 4. 2022.

12 Aleš Drolc, Bogomir Kovač in Silva Mežnarič, *Migracije, globalizacija, Evropska unija* (Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003), 6, https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/MI_eu_monitor_migracije.pdf, pridobljeno 17. 5. 2023.

13 Mojca Pajnik, Petra Lesjak Tušek in Marta Gregorčič, *Prebežniki, kdo ste?* (Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2001), 24, <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-X5OV0T5D/28505c74-c05c-4657-ba2e-1cbb21456a22/PDF>, pridobljeno 18. 4. 2022.

izvajanje schengenskih predpisov. Časopisi so opravljali analizo prehajanja meje, ki je kljub kontinuirani historični prezenci migracij neredko ostala reducirana na vprašanje (ne)varnosti.

Zgodovinske meje in sodobne krize: dinamike meja in razrednih bojov

Tudi historiografske analize meja so kazale določena nasprotja. Nekatere analize so ostajale zamejene na okvire sosednjih držav ter lastniških in služnostnih odnosov, druge, redkeje, pa so upoštevale širino (neo)kolonialnih, medsosedskih, postkolonialnih, prijateljskih, imperialnih,¹⁴ aktivističnih ter tudi strukturnih in ekonomskih perspektiv. Potrebo po celovitejšem pogledu na slovenske in evropske meje so izzvali predvsem dogodki po letu 2015, ko je izbruh vojne v Siriji k migracijam prisilil veliko število ljudi, digitalna doba pa je omogočila na tisoče fotografij in posnetkov situacije na meji, ki so z lahkoto krožili med ljudi. Problem, ki je v tem času nastal, je, da so analize te situacije neredko spregledale procese, ki so se odvijali tudi pred izbruhom vojn oziroma pred državljanskim nemirrom in razrednim bojem v Siriji (in tudi v Sudanu, podsaharski Afriki, Magrebu in drugih državah Bližnjega vzhoda). Šlo je za dolgotrajne procese, ki so ustvarjali, spreminjali in utrjevali razmere za nastanek in okrepitev svetovnih neenakosti, skozi katere so se sčasoma utrjevale tudi meje med svetovnim severom in svetovnim jugom.¹⁵ Tako je le za nekatere kritične raziskovalce in analitike meja v svojem najširšem pomenu predstavljala aktivno črto, ki je posledica, a hkrati *ustvarja* kategorije.¹⁶ V primeru migracij so tako ključni, a pogosto spregledani razredni boji znotraj regij globalnega juga in tudi navzven, v odnosu do »razvitega Zahoda« kot historičnega konstrukta. Od tod so, poleg nematerialnih, zanimivi (in tudi bistveni) predvsem *materialni* atributi svetovnih in lokalnih meja, kot je na primer militarizacija, ter posledični porasti dobičkov konglomerata svetovne orožarske industrije.¹⁷

Za temeljno obravnavo materialne, fizične in militarizirane meje – z ograjami, žico in nadzornimi tehnologijami – ni nič manj pomemben administrativni vidik¹⁸ v obliki mešanih patrolj, izključevanja, integracije in bilateralnih sporazumov.¹⁹ Tako v svetovnem merilu kot v mikrokozmosu reke Kolpe sta pogosto spregledani tudi vprašanji človeškega telesa (bio- in nekropolitike) in vpliva politike »od spodaj«, ki jo predstavljajo protesti in upori proti mejnim režimom. Materialni in nematerialni vidiki se lahko tudi prepletajo, kar je vidno iz dvojne narave našega mikroprimera slovenske

14 Samir Amin, *Sodobni imperijalizem. Spisi o kapitalizmu, imperializmu in revoluciji* (Ljubljana: Založba cf., 2020).

15 Michel Chossudovsky, *The Globalization of Poverty and The New World Order* (Global Research Publishers, 2003).

16 Polona Mozetič, »Multipliciranje meje: meja, ki izginja, in nadzor, ki se povečuje,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 238 (2009): 119.

17 Mark Akkerman, *Border Wars. The Arms Dealers Profiting from Europe's Refugee Tragedy* (Transnational Institute, 2016).

18 Marko Zajc, »Administrative Legacy and the River Mura Border Dispute between Slovenia and Croatia,« *Südosteuropa* 67, št. 3 (2019): 369–92, doi:10.1515/soeu-2019-0027, pridobljeno 15. 7. 2023.

19 Nick Vaughan-Williams, »Biopolitical Borders,« v: *Europe's Border Crisis: Biopolitical Security and Beyond* (Oxford: Oxford Academic, 2015), <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198747024.003.0002>, pridobljeno 10. 10. 2023.

južne meje. Od leta 2004 in vsaj do leta 2023 je bila ta meja – kot politični projekt preteklih politik – hkrati državna in tudi evropska. Ravno zato so jo oblasti utrjevale z materialnimi »tehničnimi ovirami«²⁰ v obliki panelnih ograj in bodeče žice. Vanje se je od leta 2015 zapletlo (in poginilo) vsaj 47 živali,²¹ skupaj je tam umrlo vsaj 33 ljudi. Materialna meja je trda meja, a ni neuničljiva. Na Kolpi jo je krhala voda in prebivalci okrog nje: v času poplavljanja je Kolpa podirala panelno ograjo,²² žico pa so rezali²³ in podirali domačini na obeh straneh reke.²⁴

Poleg fizičnih je slovenska južna meja doživela tudi politične preobrate. Za primer lahko vzamemo razvoj in preoblikovanje schengenskega pravnega reda o mejnem nadzoru,²⁵ ki je kot proces bil ključen za kasnejšo kriminalizacijo migracij. Sociologinja Veronika Bajt je razvoj schengenskega pravnega reda prepoznala ravno kot utrditve meje preko njene »sekurizacije in nadzora«.²⁶ S tem je pokazala na drugo plat schengenskega pravnega reda, ki je sicer do takrat veljal za posledico demilitarizacije vzhodno-zahodnoevropskih meja ter pogajanj znotraj EU o skupni migracijski in azilni politiki. Ni pa nepomembno dejstvo prepletenosti teh politik s širšimi, kot so pogajanja na ravni EU. Pogajanja okrog schengenskega prostora so tako potekala vzporedno z usklajevanji socialne, monetarne in kohezijske politike, spori o skupni kmetijski in zunanji politiki in dogovori glede trgovinske in gospodarske politike. Končni rezultat je bila odprava medsebojnih meja, s katero so evropske države uvedle poostren nadzor na skupni zunanji meji,²⁷ vprašanja migracij in azila pa so se vtkala vprašanja varnosti in nadzora meja. S tem so se pogojevali tudi drugi, širši procesi, predvsem pa politični procesi znotraj perifernih držav, ki so jih politike EU povezovale s pogajanja za članstvo v EU: medtem ko je Slovenija v okviru standardov schengenskega pravnega reda začela delovati že z vstopom v EU²⁸ leta 2004, je Hrvaška od EU za zadostitev varnostnim standardom leta 2015 prejela več kot 20 milijonov evrov za krepitev nadzora.²⁹

20 Aktivisti in angažirani raziskovalci so termin »tehnične ovire« močno kritizirali kot evfemizem.

21 S. H. H., *Šesta žrtev žice z rezili - Zurnal24.si*, 15. 12. 2015, https://www.zurnal24.si/slovenija/sesta-zrtev-zice-z-rezili-261635#google_vignette, pridobljeno 12. 10. 2023.

22 Sarah Neubauer, *Ograja na meji: vojski pri podiranju 'pomagala' tudi narasla Kolpa - NI*, 5. 10. 2022, <https://n1info.si/novice/slovenija/ograj-na-meji-vojski-pri-podiranju-pomagala-tudi-narasla-kolpa/>, pridobljeno 12. 10. 2023.

23 Bojan Rajšek, »Rezanja žice ob Kolpi ne obžalujeta,« *Delo*, 12. 9. 2016, <https://old.delo.si/novice/kronika/rezanja-zice-ob-kolpi-ne-obzalujeta.html>, pridobljeno 12. 10. 2023.

24 J. S./V. L., »Ogorčeni prebivalci hrvaške Rupe odstranili del žične ograje, nezadovoljni tudi na Primorskem,« *24ur.com*, 15. 12. 2015, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/ogorceni-prebivalci-hrvaske-rupe-v-nocni-akciji-odstranili-del-slovenske-zicne-ograje.html>, pridobljeno 12. 10. 2023.

25 Brigitta Busch in Michal Krzyzanowski, »Inside/Outside the European Union: Enlargement, Migration Policy and the Search for Europe's Identity,« v: Warwick Armstrong in James Anderson (ur.), *Geopolitics of European Union Enlargement: the Fortress Empire* (New York: Routledge, 2007), 107–24.

26 Veronika Bajt, »The Schengen Border and the Criminalization of Migration in Slovenia,« *Südosteuropa* 67 (2019): 304–27, doi:10.1515/soeu-2019-0024, pridobljeno 15. 9. 2022.

27 Bajt, »The Schengen Border and the Criminalization of Migration in Slovenia,« 307.

28 Urad Vlade RS za komuniciranje, *Slovenski koraki do Schengna*, <http://www.arhiv.evropa.ukom.gov.si/si/vstop-v-schengen/slovenski-koraki-do-schengna/index.html>, pridobljeno 23. 2. 2023.

29 Infokolpa, *Uvodnik. Ogedalo 2/22*, Univerzitetna ustanova ing. Lenarčič Milana (Vrhnika: 2022), 7, <https://push-forward.org/porocilo/pdf-ogledalo-vratarji-evrope>, pridobljeno 7. 3. 2024.

Odperte meje ali okrepljene kontrole? Schengenski prostor med svobodo in varnostjo

Slovenija je v schengensko območje vstopila pozimi, 21. decembra 2007.³⁰ Nasmejani državni uradniki so dogodek obeležili minuto po polnoči s simboličnim dviganjem zapornic,³¹ ta vstop v interesne strukture EU pa je obveljal kot eden najpomembnejših zgodovinskih dogodkov za slovensko državo. Medtem ko so se za »Evropejce« (državljanke držav OECD) meje »odprle«, je vstop za državljane »tretjih držav« poleg veljavnih dokumentov pomenil tudi zahtevo po veljavnem vizumu in »zadostnih« sredstvih za preživljanje. Državljan bogatih držav so tako pridobili pravice do polne mobilnosti, mobilnost za druge regije pa je stagnirala ali se celo zmanjšala. To je veljalo zlasti za državljane iz afriških držav.³² Omejitve so bile številne: dokumentov za vizum ni mogoče dobiti v času vojnih konfliktov ali zaradi korumpiranosti državnega aparata. Evropska veleposlaništva so se arbitrarno odločala, da vizumov ne bodo izdajala; »zadostna« sredstva za preživljanje pa so bila postavljena z zelo visoko lestvico, ki je niti državljani EU niso nujno dosegali.³³ Ilustrativne so številke. Sčasoma se je število držav z vizumskimi omejitvami z začetnih 73 povečalo na 108 držav v letu 1995 in na 132 držav leta 2001, ko so se tako v ZDA kot v EU aktivirale politike »boja proti terorizmu«.³⁴

Politični imaginarij evropskih uradnikov je iz teme odprtosti prešel k varnosti. Tako je že leta 2007 v nagovoru novim članicam schengenskega območja takratni predsednik evropske komisije José Manuel Barroso dejal: »Skupaj smo premagali kontrole na mejah, umetno postavljene ovire miru, svobodi in enotnosti v Evropi, in ustvarili pogoje za večjo varnost.« Takratni evropski komisar za pravosodje Franco Frattini pa je ob svečani priložnosti dodal, da imajo nove države članice »velike zasluge za vrhunske obsežne varnostne sisteme na novih zunanjih mejah skupnosti«.³⁵ V istem času se je množila interpretacija migracij kot grožnje javnemu redu in se nasploh uveljavila kot proces, ki poteka izven normalnosti.³⁶ Že takrat, kot tudi desetletje kasneje, so nekateri raziskovalci in aktivisti v odziv kritizirali bruseljske politične »agende z vrha« oziroma interpretacijo schengenskega sporazuma kot mehanizma za gradnjo

30 mak/mv, STA: Na slovensko-hrvaški meji ne potrebujemo berlinskega zidu, 21. 11. 2005, <https://www.sta.si/997482/brej-na-slovensko-hrvaski-meji-ne-potrebujemo-berlinskega-zidu?q=mej,hrv>, pridobljeno 17. 9. 2023.

31 »Zgodovinski korak Slovenije v schengensko Evropo brez meja«, *Delo*, 21. 12. 2007, <https://old.delo.si/novice/slovenija/zgodovinski-korak-slovenije-v-schengensko-evropo-brez-meja.html>, pridobljeno 11. 10. 2023.

32 Steffan Mau, Fabian Gulzau, Lene Laube in Natascha Zaun, »The global mobility divide: How visa policies have evolved over time«, *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41, št. 8 (2015): 1192–1213, <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1996260>, pridobljeno 15. 4. 2022.

33 Maarten den Heijer, »Visas and Non-discrimination«, *European Journal of Migration and Law* 20, št. 4 (2018): 470–89.

34 European Council, *Declaration on combating terrorism*, Bruselj, 25. 4. 2004, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/79637.pdf, pridobljeno 15. 5. 2023.

35 *Zgodovinski korak Slovenije v schengensko Evropo*.

36 Igor Ž. Žagar, Marjeta Doupona Horvat in Jef Verschueren, *The Rhetoric of Refugee Policies in Slovenia* (Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2001), http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/the_pragmatics_of_legitimation.pdf, pridobljeno 19. 4. 2023.

meja, ki je »bolj služil zarisovanju delitev,³⁷ manj pa združevanju«. ³⁸ Obsojali so tudi institucije EU zaradi pomanjkanja informacij,³⁹ transparentnosti⁴⁰ in demokratičnosti v procesih odločanja.⁴¹ Niso pozabili poudariti tudi dejstva, da so bili številni sporazumi, vključno s schengenskim, pravzaprav sklenjeni pod zaupnimi pogoji in so se prikladno izognili parlamentarnemu nadzoru.⁴² Nekatere izmed močnejših kritik so poudarjale tudi *politično* razmejitev med Evropo (in ne le EU)⁴³ ter regijami Bližnjega vzhoda, Azije, podsaharske Afrike in Magreba.⁴⁴ Na primeru Slovenije so takšne kritike opazovale njeno »končno« razmejitev od Balkana.⁴⁵

Po drugi strani so se slovenske institucije trdno držale uradnega diskurza institucij EU. Tudi slovensko ministrstvo za notranje zadeve se je o schengenskem prostoru v začetku uradno opredelilo s poudarkom na varnostnem diskurzu in, pomenljivo, na konceptu *Evrope* (in ne le projekta EU): »S tem smo se še tesneje povezali z *Evropo*. Hkrati pa smo z vstopom v Schengen prevzeli zelo odgovorno nalogo – varovati skupno zunanjo mejo v imenu vseh držav članic po schengenskih standardih.« Trend t. i. »sekurizacije«⁴⁶ se je hitro utrdil v javnih nastopih državnih organov in političnih akterjev, med prebivalstvom pa je po navadi povzročal polarizacijo. Kljub vstopu Hrvaške v EU se ni veliko spremenilo. Med letoma 2015 in 2020 so državne oblasti zaradi migracij znova uvedle mejne kontrole na dveh tretjinah vseh schengenskih meja. Mejna politika je postala »najtrdnejši del migracijskih politik, celo v marsičem njen substitut«. ⁴⁷ Za ljudi na poti pa sta se varnost in upravljanje migracij pokazala v vse bolj restriktivnih ukrepih, z manjšo izjemo v letu 2015, v času delovanja begunskega koridorja.

37 Jaime Castan Pinos, *Building Fortress Europe? Schengen and the Cases of Ceuta and Melilla* (School of Politics, International Studies and Philosophy, Queen's University Belfast, 2009), https://www.researchgate.net/publication/251750668_Building_Fortress_Europe_Schengen_and_the_Cases_of_Ceuta_and_Melilla, pridobljeno 12. 7. 2023.

38 Jelka Zorn, »Ritualizacija in normalizacija policijskega nasilja nad prebežniki«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 213/214 (2003): 126, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-UE4E1QBN>, pridobljeno 20. 4. 2022.

39 Vera Deleja-Hotko, Ann Esswein, Luisa Izuzquiza, Bartholomäus von Laffert, Daniela Sala in Phevos Simeonidis (Disinfaux Collective), »The Frontex Files«, *ZDF Magazin Royale*, 5. 2. 2021, <https://frontexfiles.eu/en.html>, pridobljeno 11. 11. 2023.

40 »Access to EU documents: Calling the agencies to account.« Statewatch, 2014, objavljeno 30. 3. 2014, <http://www.statewatch.org/projects/access-to-eu-documents-calling-the-agencies-to-account/>, pridobljeno 19. 9. 2023.

41 Chris Jones, Romain Lannelau, Yasha Maccanico et. al., *Access denied: Secrecy and the externalisation of EU migration control* (Heinrich-Böll-Stiftung European Union, December 2022), <http://www.statewatch.org/media/3781/secrecy-and-externalisation-of-migration-control.pdf>.

42 Malcolm Anderson, »The Transformation of Border Controls: A European Precedent?«, v: Peter Andreas in Timothy Snyder (ur.), *The Wall around the West: State Borders and Immigration Controls in North America and Europe*. (Lanham: Rowman and Littlefield, 2000), 22.

43 Timothy Snyder, »Conclusion: The Wall around the West«, v: Andreas in Snyder (ur.), *The Wall around the West*, 223.

44 Simona Zavratnik Zimic, »Perspektiva konstruiranja schengenske 'e-meje': Slovenija«, v: Aldo Milohnič (ur.), *Evropski vratarji. Migracijske politike v vzhodni Evropi* (Ljubljana: Mirovni inštitut, 2001), 76, https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/MI_politike_evropski_vratarji.pdf pridobljeno, 13. 4. 2022.

45 Castan Pinos, *Building Fortress Europe?*.

46 Javier Solana, *A Secure Europe in a Better World* (2003), 7, 8, 20. 6. 2003, https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/76255.pdf, pridobljeno 14. 4. 2023.

47 Simona Zavratnik Zimic, »Etika skrbi v migracijskih politikah, Trg dela vs. trg človekovih pravic«, *Teorija in praksa* 40. št. 6 (2003): 1148, <http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/tip20036zavratnikzimic.PDF>, pridobljeno 12. 5. 2022.

Slovenija in begunski koridor v letu 2015

Svetovno časopisje je burno leto 2015 v zgodovino zapisalo kot leto začetka »migrantske krize«, ⁴⁸ angažirani raziskovalci in aktivisti pa kot »dolgo poletje migracij«. ⁴⁹ Za slovensko južno mejo je to leto pomenilo, da je vnovič postala »vratar Evrope«. Za ljudi je to pomenilo, da je za temi vrati gibanje svobodno in brez notranjega nadzora. ⁵⁰ Tako se je Slovenija tistega leta *de facto* pozicionirala neposredno na »balkanski poti«, po kateri so se ljudje odpravljali k ciljnim državam evropskega severa. Balkanska pot je kot migracijska pot vsekakor obstajala že prej in prehodi meje so bili zagotovo številni, vendar so bili, kot opozarjajo nekateri raziskovalci, »manj vidni«. ⁵¹ Toda medtem ko je balkanska pot dejanska pot, ki so jo prebežniki ubirali do zelenih zahodnoevropskih držav, je balkanski koridor nekaj drugega. Koridor, oziroma t. i. *Balkan Express*, ⁵² se je vgraviral kot ključni del evropskega mejnega režima, čeprav takšna »pravica do prehoda državnega ozemlja tudi sicer v predpisih ni bila opredeljena«. ⁵³ Vzpostavljen septembra 2015 kot *humanitarni koridor*, je postavil svojevrsten precedens v evropskem mejnem režimu. Po svoje je omogočil »državno organizirano prepuščanje ali masovni transfer ljudi od ene meje do druge«, s čimer so se kot posledica začasno zaustavili nevarni in kriminalizirani premiki čez meje balkanske poti. ⁵⁴ Takšna odločitev nemške kanclerke Angele Merkel, ki je zajemala tudi začasni suspenz schengenskega sporazuma in dublinske uredbe, ⁵⁵ je prišla v odziv na pritiske ljudi na zunanjih mejah schengenskega območja, »še preden so se zmogle države članice zediniti« ⁵⁶ okrog tega vprašanja. Koridor tako ni bil izjema, temveč je bil del migracijskih politik EU, ki so jih, pomenljivo, izvajale tudi nečlanice EU (pogosto z ambicijami za pridružitve ali z večjim državnim dolgom oziroma nekakšno medsebojno odvisnostjo z EU). Koridor je bil odprt jeseni in pozimi leta 2015, svoj konec je dočakal spomladi leta 2016. Vodile so ga policijske in vojaške sile držav članic EU skupaj s

48 Sarah Lunaček Brumen in Ela Meh, »'Vzpon in padec' koridorja: nekaj refleksij o spremembah na balkanski migracijski poti od poletja 2015«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 21–45.

49 Sabine Hess in Bernd Kasperek, »Historicizing the Balkan Route: Governing Migration through Mobility«, v: William Walters, Charles Heller in Lorenzo Pezzani (ur.), *Viapolitics: Borders, Migration, and the Power of Locomotion* (New York, USA: Duke University Press 2021), 183–208.

50 William Walters, »Mapping Schengenland: Denaturalizing the Border«, *Environment and Planning D: Society and Space* 20, št. 5 (2002): 566, <https://doi.org/10.1068/>, pridobljeno 19. 3. 2023.

51 Danijela Tamše, »O prečkanju meja«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 47, št. 278 (2019), 5. <https://ckz.si/docs/publications/journals/278/278-005-008.pdf>, pridobljeno 14. 4. 2023.

52 Jure Gombač, »Ogromno delo, uspešno, vzorno! Upravljanje mej v Sloveniji v času povečanega prihoda migrantov 2015/2016«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 74, <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-CCMB01U6>, pridobljeno 8. 3. 2022.

53 Neža Kogovšek Šalomon, »Humanitarni koridor: Stanje izjeme v času globalnih migracij«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 66.

54 Ali Hassan in Linn Biorklund, »The journey to dreamland never ends. A refugee's journey from Somalia to Sweden.« *Refugee Survey Quarterly* 35/2 (2016): 125, <https://www.jstor.org/stable/48503284>, pridobljeno 24. 5. 2022.

55 »Uredba (EU) št. 604/2013 Evropskega Parlamenta in Sveta. 26. 6. 2013 - O vzpostavitvi meril in mehanizmov za določitev države članice, odgovorne za obravnavanje prošnje za mednarodno zaščito, ki jo v eni od držav članic vložijo državljani tretje države ali oseba brez državljanstva«, Uradni list Evropske unije, 29. 6. 2013, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0604>.

56 Danijela Tamše, »O prečkanju meja«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 47, št. 278 (2019): 7, <https://ckz.si/docs/publications/journals/278/278-005-008.pdf>, pridobljeno 14. 4. 2023.

humanitarnimi organizacijami (v Sloveniji ADRA, Slovenska filantropija ipd.), posameznimi humanitarnimi delavci, civilno zaščito, aktivističnimi organizacijami, delavci in posamezniki.⁵⁷ Kot balkanski koridor se je v prvi fazi vzpostavil v Makedoniji, nato v Srbiji, zatem čez Hrvaško, ob zaprtju meje med Hrvaško in Madžarsko pa tudi čez Slovenijo, begunci pa so po večini prihajali preko Sredozemskega morja. Vso to območje Mediterana je tako v prenesenem pomenu delovalo kot ena meja. Konkretno je izgledalo tako, da je v dogovoru s Hrvaško vlak večkrat na dan peljal ljudi od meje do meje, ob izstopu na slovenski strani jih je čez obljudena naselja spremljala policija, kjer pa so lahko, so prihajali tudi prostovoljci in aktivisti. V sklopu koridorja so sicer uradno delovali registracijski centri,⁵⁸ nastanitveni centri in centri za pridržanje (kot je bil Center za tujce v Postojni). Oblasti so našle tudi birokratsko rešitev za statuse ljudi, tako da so jim v sklopu izredne obravnave izdajale dovoljenja za zadrževanje s šestmesečno veljavnostjo.⁵⁹ Tako kot meja je tudi koridor imel svoje šibke točke. Poročila raziskovalcev, migrantov in aktivističnih iniciativ so ob celotni trasi koridorja razkrivala manko osnovnih potrebščin za preživetje ter s tem povezane nesmiselne prepovedi, na primer deljenja juhe in odej (iz strahu pred morebitnimi nemiri spričo pomanjkanja potrebščin za vse).⁶⁰ Dogajali so se tudi brezpravna zadrževanja, aretacije, deportacije, pritiski na ljudi,⁶¹ prebežniki pa so se soočali tudi z neodzivnostjo in neuskkljenostjo administrativne obravnave, neupoštevanjem pravnih regulativ na področju migracij in človekovih pravic,⁶² ponekod pa ob morebitnih izrazih živčne napetosti tudi z uporabo palic, vodnih topov, solzivcev in šok granat.⁶³ Po poročilih neformalnih in formalnih organizacij so se »anomalije« dogajale tudi na delu koridorja, ki je potekal čez Slovenijo. Nevladne organizacije so tako poročale o spornih taktikah oblasti: četudi so do 17. oktobra 2015 (ob uradni tranzitni omejitvi, postavljeni na 2500 ljudi na dan) zabeležile dokaj malo prehodov, so uradne avtoritete v tem času vseeno zavrnilo vlak s 1800 ljudmi.⁶⁴ Tudi ko se je situacija z oskrbo naposled izboljšala, se je drugod zopet poslabšala: na vztrajanje ljudi, naj jih spustijo naprej,

57 Nadia El-Shaarawi in Maple Razsa, »Movements upon Movements: Refugee and Activist Struggles to Open the Balkan Route to Europe,« *History and Anthropology* 30, št. 1 (2019): 91–112.

58 Justas Korsakovas, *Emic Understandings of the 2015 Balkan Route in Slovenia: magistrsko delo* (European Regional Masters Programme – ERMA, Global Campus South East Europe, 2020), 276.

59 »Obravnava oseb v skladu z veljavno evropsko zakonodajo, bilateralnimi sporazumi, Zakonom o tujcih in Zakonom o mednarodni zaščiti,« *Postopkovnik, Slovenska policija*, https://www.policija.si/images/stories/DelovnaPodrocja/meja/migracije/Obravnava_tujcev_postopkovnik.pdf, pridobljeno 11. 11. 2022.

60 Iz poročil Protirasistične fronte brez meja med 20. in 29. oktobrom 2015. Več Lunaček Brumen in Meh, »'Vzpon in padec' koridorja,« 29.

61 Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebren in Nina Kozinc, »Ta prostor je postal naš, skupen prostor. To je zame cilj Fronte,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 103, 104.

62 Simona Zavrtnik in Sanja Cukut Krilič, »Destinacija: Evropa. Pot: od schengenske »e-meje« do rezalnih žic,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 252.

63 Fatos Bytyci, »Refugees tear through police lines at Macedonian border,« *The Washington Post*, 22. 8. 2015, https://www.washingtonpost.com/world/refugees-tear-through-police-lines-at-macedonian-border/2015/08/22/e480ae00-4911-11e5-8ab4-c73967a143d3_story.html.

64 2500 dovoljenih prehodov je v tem času povzročalo akumulacije ljudi na hrvaški strani. Več *Slovenija naj vlak s 1800 begunci takoj spusti čez mejo iz Hrvaške, Amnesty International Slovenija*, spremenjeno 18. 10. 2015, <https://www.amnesty.si/vlak-z-begunci>, pridobljeno 22. 3. 2023.

je vojska odgovarjala tudi z oklepniki in helikopterji.⁶⁵ Begunci so se na to potezo odzvali s protestnim sežiganjem šotorov. S takšnimi nazornimi protestnimi dejanji pa so kdaj celo dosegli izboljšanje razmer (ogrevane šotore, polnilne postaje za telefone ipd.). Ob meji so rasli tudi pomožni objekti, ki so jo materialno utrjevali: parkirišča, šotori, kontejnerji in prenosna stranišča. Na sugestijo aktivističnih skupin so oblasti ponekod uvedle tudi posebne objekte (ali vsaj ločene prostore) za otroke. Koridor pa kljub vsemu temu ni nujno pomenil prostega prehajanja meje: kot utelešena meja znotraj koridorja so včasih delovale uradne osebe. To so lahko bili prevajalci, če so na primer namenoma nepravilno prevajali zahteve za azil. V pričevanjih so nekateri migranti zatrjevali, da so jih zavračali na podlagi njihovega naglasa, če ta »ni zvenel dovolj sirski, afganistanski ali iraški«.⁶⁶

Nasploh se je nasilje okrepilo po februarju 2016 oziroma po sklepu policijskih vodstev iz Avstrije, Slovenije, Hrvaške, Srbije in Makedonije o redukciji pretoka ljudi,⁶⁷ za kar so aktivirali mehanizem profiliranja ljudi na podlagi države, iz katere prihajajo.⁶⁸ Sklep je odprl vrata za vračanje ljudi na Hrvaško, nato pa tudi v Srbijo. Nevladne in aktivistične organizacije so se nemudoma odzvale na spremenjene razmere in svoje delovanje preusmerile iz zagotavljanja neposredne podpore ljudem h kritiki uradnih državnih praks in praks EU.⁶⁹ Toda kmalu zatem so oblasti v nepričakovani, a pomembni potezi koridor zožili tudi za Afganistance, s tem da so jih začeli uvrščati v skupino ekonomskih migrantov. V protest proti politiki delitve na »prave begunce« in »ekonomske migrante«,⁷⁰ ki se je začela utrjevati v javnosti, so begunci občasno tudi zablokirali ceste. Policija je odgovarjala s posebnimi enotami, reflektorji, policijskimi psi in solzivcem.⁷¹ Toda temu nasilju in sistematiziranemu izločanju ljudi oziroma »oženju« koridorja iz leta 2016 je kmalu sledilo drugačno, administrativno izločanje v obliki sporazuma s Turčijo na ravni EU, s katerim se je balkanski koridor uradno

65 »Slovenski policijski helikopter posnel hrvaške policiste, ki migrante usmerjajo v Slovenijo čez zeleno mejo, tudi čez Sotlo,« *Slovenska policija*, objavljeno 22. 10. 2015, <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/sporocila-za-javnost/sporocila-za-javnost-gpue/80233-slovenski-policijski-helikopter-posnel-hrvaske-policiste-ki-migrante-usmerjajo-v-slovenijo-cez-zeleno-mejo-tudi-cez-sotlo-oktober-2015>, pridobljeno 30. 10. 2019.

66 Slišati je bilo več zgodb o tem, kako so uradni prevajalci plačanci različnih vlad, z nalogo, da političnim beguncem preprečijo migriranje. – Korsakovas, *Emic Understandings of the 2015 Balkan Rute*, 291.

67 »V Zagrebu sklenjen dogovor o skupnem ukrepanju policij držav na balkanski poti,« *IUS Info*, 18. 2. 2016, spremenjeno 18. 2. 2016, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/novica/2/162835>, pridobljeno 22. 4. 2021.

68 Maja Ladić in Katarina Vučko, »Slovenia's Response to Increased Arrival of Refugees: We Don't Want Them, But We Also Don't Understand Why They Don't Want To Stay,« v: Maja Ladić, Katarina Vučko, Marc-Antoine Frébutte, Neža Kogovšek Šalamon, Veronika Bajt, Mojca Pajnik, Vlasta Jalušič, in Lana Zdravković, *Razor-wired: reflections on migration movements through Slovenia in 2015* (Ljubljana: Mirovni Inštitut, 2016), 15.

69 *Second report from refugee camp Brežice*, 30. 10. 2015, Mirovni Inštitut, spremenjeno 30. 10. 2015, <https://www.mirovni-institut.si/en/report-from-refugee-camp-brevice/>, pridobljeno 18. 9. 2021.

70 Jelka Zorn in Uršula Lipovec Čebren, »Evropski mejni režim: tihotapljenje ljudi in paradoks kriminalizacije solidarnosti,« *Dve domovini*, št. 53, (2021): 81–98, doi:10.3986/dd.2021.1.06, pridobljeno 12. 4. 2023.

71 Lunaček Brumen in Meh, »'Vzpon in padec' koridorja.« Emina Bužinkić in Marijana Hameršak (ur.), *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor. Camps, Routes and Borders in Croatian Context* (Zagreb, München: Institut za etnologiju i folkloristiku (IEF); Centar za mirovne studije (CMS); Centar za istraživanje etničnosti, državljanstva i migracija Fakulteta političkih znanosti Sveučilišta u Zagrebu (CEDIM), 2018): 9–41, spremenjeno 9. 9. 2024, pridobljeno 15. 9. 2023

zaprl,⁷² Turčija pa je prejela denarna sredstva za zadrževanje ljudi pri sebi. S tem je koridor vnovič nadomestila balkanska pot in ponovno so se vzpostavile neformalne in nevarne tihotapske poti. Ker je Slovenija z vidika migracijskih poti po večini tranzitna država, je njeno prečkanje v manjši meri potekalo s skrivanjem v vozilih, v večji pa po različnih pešpoteh, skozi gozdove, čez travnike in reke.

Tehnologija militarizacije trdne meje

Slovenske oblasti so »začasne tehnične ovire zaradi zaježitve *nedovoljenih* migracij«⁷³ začele postavljati hitro – v začetku novembra 2015. Najprej so ogradili predele med Obrežjem in Rigoncami, medtem ko je v Istri ter na območjih, kjer meja s Hrvaško ni bila jasno določena, postavljanje ograje potekalo oteženo.⁷⁴ Čeprav so nekatere skupine lokalnih prebivalcev v protestni noti zahtevale presojo ustavnosti in zakonitosti Zakona o nadzoru državne meje,⁷⁵ je slovensko ministrstvo za obrambo skupaj s pogodbenimi zunanji izvajalci ob vsej kopenski meji s Hrvaško postavilo okrog 182 metrov ovir. Od tega je bilo, po poročanju časnikov, za 139 metrov panelne ograje in 43 metrov rezilne žice španskega proizvajalca ESF⁷⁶ (European Security Fencing), z rezili dolžine 22 milimetrov na medsebojni oddaljenosti 34 milimetrov.⁷⁷ Policija je o nameravani postavitvi »začasnih tehničnih ovir« lastnike parcel seznanila neposredno na terenu, časniki pa so sproti poročali tudi o zapletih: »V Zavrču ob 6. uri – kljub napovedi – ni bilo nikogar. Ob pol osmih, ko bi moralo biti postavljanje ograje v polnem teku, se v občini ob meji s Hrvaško ni dogajalo še nič. Tudi domačini niso bili obveščeni, kdaj in kje točno bi naj bila meja postavljena, saj trdijo, da so o vsem obveščeni zadnji.«⁷⁸ Med oblastmi in domačini (ki so bili delno za in delno proti namestitvi žice in panelnih ograj), so potekala tudi pogajanja. Poleg dogovora o postavitvi vrat v ograji za upravičene lastnike zemljišč je zakonodajalec uredil tudi podlago v Zakonu o nadzoru državne meje (ZNDM-2) in v 8.a členu določil upravičence ter v

72 European Parliament, Legislative Train 06, Foreign Affairs – AFET, 2024, <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/cariage/eu-turkey-statement-action-plan/report?sid=8201>

73 Angažirane raziskave uporabljajo termin »iregularne« migracije. Slovenska policija in mediji so do leta 2022 uporabljali termin *ilegalne* migracije, zatem pa »nedovoljene migracije«. – Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija, *Nedovoljene migracije na območju Republike Slovenije*, <https://www.policija.si/o-slovenski-policiji/statistika/mejna-problematika/nedovoljene-migracije-na-obmocju-republike-slovenije>, pridobljeno 28. 3. 2023.

74 Boris Šuligoj, »Žica ob Dragonji napoveduje vroče čase,« *Delo*, 11. 12. 2015, <https://old.delo.si/novice/slovenija/zicnata-ograja-tudi-na-dragonji.html>, pridobljeno 12. 10. 2023.

75 Ervin Hladnik Milharčič, »Ogorčeni Belokranjci zaradi žice vložili zahtevo za presojo ustavnosti zakona o nadzoru državne meje,« *Dnevnik*, 12. 12. 2015, <https://www.dnevnik.si/1042726524>, pridobljeno 14. 4. 2022.

76 Milijonske posle določenih podjetij, ki so močno profitirala na račun mejne tehnologije, je že leta 2015 razkrinkal konzorcij evropskih novinarjev v raziskavi *The Migrant Files*. Več Mojca Zabukovec, »Industrija migracij: Resnični zaslužkarji trdnjave Evrope,« *Delo*, 7. 11. 2015, <https://old.delo.si/ozadja/industrija-migracij-pravi-zasluzkarji.html>, pridobljeno 12. 10. 2023.

77 Jože Biščak, »Na meji s HR model žice 'concertina 22'. Žica človeka hudo poreže, lahko tudi umre,« *Reporter*, 11. 11. 2015, <https://reporter.si/clanek/slovenija/na-meji-s-hr-model-zice-concertina-22-zica-cloveka-hudo-poreze-lahko-tudi-umre-470798>, pridobljeno 12. 10. 2023.

78 V. V./STA, »Neverjetno! Novinarji ne smejo do žice, migranti pa lahko,« *Nova24TV*, 11. 11. 2015, <https://nova24tv.si/nova24tv-v-zavrču-zarana-spremlja-postavljanje-ograje/>, pridobljeno 17. 9. 2023.

8.b členu nadomestilo za oteženo rabo zemljišča.⁷⁹ Vseeno pa so zadeve šle svojo pot. Prebežnikom so varno pot mimo žice neredko samoiniciativno pokazali lokalni otroci, vrata panelne pregrade so lokalni prebivalci pogosto puščali odprta,⁸⁰ voda pa je med poplavami odnašala cele kose ograje.

Policija naj bi pripravila tudi oceno vplivov začasnih tehničnih ovir na naravo v sodelovanju z ministrstvom za okolje (skladno s 6. odstavkom 8. člena Zakona o nadzoru državne meje), kjer so odgovorni sodelovali tudi »z Zavodom za gozdove Slovenije, Zavodom za varstvo narave, Direkcijo za vode, Lovsko zvezo Slovenije in lokalnimi lovskimi društvi«. Kljub temu so se vplivi na okolje izkazali kot usodni za ljudi, živali in naravo. V obdobju od leta 2015 do 2023 se je bodeča žica na različnih lokacijah tudi vrezala v količke in obmejna drevesa. Zaradi globine vraščenosti sedaj zarjavele žice jo je nemogoče odstraniti, ne da bi poškodovali drevesa. V prenesenem pomenu je vsakokratno takšno drevo postalo spomenik specifičnega zgodovinskega obdobja, obenem pa je, še pomembneje za pričujočo analizo, postalo integralen *materialni* del trde meje. S tem bi lahko zarisali še eno novo fazo rematerializacije meje v letih od 2015 do 2023. Kasneje se je policija vseeno odločila, da je bodečo in rezilno žico zaradi njune nevarnosti⁸¹ treba zamenjati s panelno ograjo, in do maja 2022 so odgovorne osebe odstranile in zamenjale 37 metrov žice. Usoda preostanka žice je postala predmet poročanja medijev, a z drugega vidika. Za novinarje sta bila namreč vprašljiva izbira ponudnikov in zahtevan vrtooglavi znesek za storitev odstranitve žice. Številke so se gibale med dvema milijonoma in desetimi milijoni evrov. Slovenske oblasti ob tem niso izbrale najcenejšega ponudnika, temveč ponudbo za sedem milijonov evrov, in to od izvajalca, ki je žico tudi postavljal. Politiki, ki so odločali o postavitvi žice, v tistem času je to bil Miro Cerar, so v času njene odstranitve še naprej zagovarjali svoje odločitve o njeni postavitvi – na primer z vidika nujnosti za zaščito ljudi.⁸²

Stališče aktivistov je ves čas bilo prav nasprotno: trdili so, da v izogib žici in militarizirani meji migranti ubirajo nevarnejše poti, kar lahko pripelje do smrtnih primerov.⁸³ Fenomen militarizirane meje⁸⁴ je hitro postajal predmet vse več multidisciplinarnih

79 Gašper Petovar, »Rezilna žica na meji s Hrvaško še vsaj 10 let,« *svet24.si*, 13. 4. 2019, <https://svet24.si/clanek/novice/slovenija/5cb070e69a890/rezilna-zica-na-meji-s-hrvasko-se-vsaj-10-let>, pridobljeno 12. 10. 2023.

80 To potrjujejo tudi pričevanja več ljudi, ki so jim lokalni otroci pogosto kar sami predlagali, da jih peljejo čez varne prehode, kjer je bila panelna ograja oziroma žica podrtá, odprta ali poškodovana.

81 Na nevarnosti so od začetka opozarjale tudi večje organizacije za zaščito živali in okolja. – »Živali v regiji se prvič srečujejo s človeškimi mejami - WWF Adria,« 18. 12. 2015, <https://www.wwf-adria.org/sl/?258711/ivali-v-regiji-se-prvi-sredujejo-s-lovekimi-mejami>, pridobljeno 12. 4. 2023.

82 Urška Sobočan Ivanovič in Tomaž Celestina, »Cerar: Umika ograje sem bil vesel, a sem mislil, da temelji na strokovnih ocenah. Ob Osmih,« *Radio Prvi*, 22. 9. 2023, <https://www.rtv-slo.si/slovenija/ob-osmih/cerar-umika-ograje-sem-bil-vesel-a-sem-mislil-da-temelji-na-strokovnih-ocenah/682259>.

83 Izjavo takratnega predsednika vlade ob postavitvi žice na slovenski meji, da se »žica postavlja zato, da bi preprečili, da migranti umirajo na ozemlju Slovenije«, je problematiziral udeleženec konference »Kako misliti begunsko krizo« in poudaril, da se v tem lahko implicitno prebere: »lahko pa dovolimo, da se to zgodi na hrvaškem ozemlju«. – Pedagoški Inštitut, Inštitut za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU, Mirovni inštitut, »Kako misliti begunsko krizo,« 16. 1. 2016, <https://www.youtube.com/watch?v=0BcQtCWqBSM>, pridobljeno 19. 9. 2021.

84 Kristina Božič, »Militarizacija mej in ilegalizacija ljudi,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo. Balkanska migracijska pot*, št. 264 (2016): 239.

analiz – z njo so se ukvarjali politična zgodovina,⁸⁵ sociologija, antropologija in politična znanost, predvsem kot del svetovnega mejnega⁸⁶ in evropskega schengenskega sistema. V novem postschengenskem evropskem mejnem režimu se je namreč tudi bodoča žica izkazala za nezadostno: meje so bile vse bolj predmet visokotehnoloških posegov. Ob osredotočanju na politični projekt meje kot delitve med bogatejšim severom in eksploativnim, a uporniškim jugom so tako angažirani raziskovalci vnovič opozarjali na dobičke novoustvarjene »industrije utrjevanja (uradno varovanja) evropskih meja«:⁸⁷ varovanje meja je že pred letom 2015 pomenilo »idealni poligon za vpeljavo novih, dodatnih tehnologij in naprav« in je v procese utrjevanja državnih meja in evropske meje vključilo mnoge zasebne deležnike, na primer podjetja za inovacije, distribucijo in proizvodnjo. Porabljeni znesek za zaščito evropskih meja je že med letoma 2002 in 2013 znašal 225 milijonov evrov. Tri podjetja so ustvarila dobiček, tako da so pridobila večino denarja evropskega proračuna za varnost: »od 39 javno financiranih projektov je Airbus prek 14 hčerinskih podjetij sodeloval pri desetih; Finmeccanica je delala na 16 projektih prek 13 hčerinskih podjetij; in Thales na 18 projektih, tudi preko 13 hčerinskih podjetij«. V Sloveniji pa je policija že takoj leta 2015 dobila novo nadzorno opremo:

- pomorski radarski sistem (2015),
- OBD-naprave za diagnostiko vozil (2018),
- žepne termovizijske naprave (2019),
- ročne GPS-naprave (2020),
- mobilne kamere zaznavanja gibanja (2020),
- nadgradnjo termovizij (2020),
- kamero za preglede podvozij vlakovnih kompozicij (2021).

Slovenska policija je nabavo naprav, ki izvirajo iz različnih delov sveta, izvedla preko slovenskih dobaviteljev s pomočjo sredstev EU. Leto 2015 vseeno ni bilo nepričakovana tehnološka prelomnica, temveč je predstavljalo svojevrstno nadaljevanje obdobja vstopa Slovenije v schengenski prostor, ko so policisti Specializirane enote za nadzor državne meje (SENDM) že uporabljali specialno opremo, kot so endoskopi, IR kamere, naprave za nočno opazovanje, ročne termovizijske kamere, CO₂ testerji, laserski merilci razdalje, detektorji za odkrivanje narkotikov in eksploziva, daljnogledi. Pri svojem delu so uporabljali tudi specialno prilagojeno vozilo – *Schengenbus* (mobilni mejni prehod). Svoje izkušnje pa so slovenski policisti predstavili tudi novoustanovljeni mobilni enoti hrvaške mejne policije.⁸⁸

85 *Politična zgodovina bodoče žice* avtorja Oliverja Razaca v prevodu Sonje Dular (Ljubljana: Maska, 2016), <https://maska.si/knjiga/oliver-razac-politicka-zgodovina-bodece-zic/>.

86 Nick Buxton in Mark Akkerman, *The Rise of Border Imperialism* (Transnational Institute, 2018), <https://www.tni.org/en/article/the-rise-of-border-imperialism>.

87 Za izvajanje politike varovanja meja je Evropska komisija leta 2003 ustanovila delovno skupino, kjer so manjkali predstavniki Mednarodne organizacije za migracije in UNHCR, sodelovali pa so štirje vodilni evropski proizvajalci orožja – Airbus (prej EADS), Thales, Finmeccanica in BAE – ter tehnološka podjetja Saab, Indra, Siemens, Diehl in drugi, ki se je sestala le dvakrat. – *The Migrants Files*, <https://www.themigrantsfiles.com/#/counting-the-dead>.

88 Slovenska policija, »Policija - Izravnalni ukrepi za večjo varnost v schengnu - informacija z novinarske konference,« 29. 11. 2007, <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/sporocila-za-javnost/sporocila-za-javnost-gpue/3534-izravnalni-ukrepi-za-vecjo-varnost-v-schengnu-informacija-z-nk-2007>.

Navedeno policijsko sodelovanje znotraj držav EU v tem času ni bilo nobena novost. Policija ga je izvajala tako bilateralno kot v okviru mednarodnih operacij, navadno pod okriljem Evropske agencije za obalno in mejno stražo Frontex. Že v letu 2010 so na meji med Slovenijo in Hrvaško v sodelovanju s Frontexom policisti izvajali operacijo *Neptun 2010*, namenjeno krepitvi nadzora nad zunanjimi mejami EU.⁸⁹ Slovenski in hrvaški policisti so konkretno sodelovanje okrepili v obdobju po letu 2015, predvsem z delovanjem mehanizma mešanih policijskih patrolj.

Mešane patrolje kot utelešenje trde meje

Medtem ko so oblasti na mejah nekaterih držav (Makedonija, Poljska, Litva in Grčija) razporedile aktivne mešane enote Frontexa, Slovenija pozna t. i. *mešane patrolje*, ki so opredeljene v vseh sporazumih o policijskem sodelovanju Slovenije s sosednjimi državami. Državna raven je mešane patrolje občasno organizirala tudi v precej večjem številu in s povabljenimi policisti iz več držav: preden so delovali za namene varovanja slovensko-hrvaške meje, so bili policisti mešanih patrolj prisotni tudi na večjih športnih ali kulturnih dogodkih.⁹⁰ Začetki mehanizma mešanih patrolj s Hrvaško segajo v čas okrog leta 2007 s protokolom o ustanovitvi skupnih delovnih skupin⁹¹ hrvaškega in slovenskega ministrstva za notranje zadeve.

Po letu 2015 je Republika Slovenija povečala število mejnih policistov in organizirala mešane policijske patrolje v sestavi dveh ali več policistov s Hrvaško (kasneje tudi z Italijo). Policisti so v okviru svojih nalog opazovali in pregledovali vlake ter druga vozila (tudi v notranjosti države),⁹² javnost pa jih je najbolj poznala po kontrolah iregularnih prehodov meje (ki so jih policiji neredko prijavljali lokalni prebivalci). Policija je takšno aktivnost državljanov na lokalnih obmejnih območjih spodbujala z informativnimi plakati s pozivi prebivalcem, naj migrante prijavijo. Patrolje so s svojim delom aktivne tudi v letu 2024, ko med migranti »prednjačijo državljani Sirije, Afganistana, Maroka in Bangladeša«.⁹³ Poleg začetnega predloga, da se za namene varovanja meje vključijo

89 Slovenska policija, »*Policija - Naloge in pristojnosti slovenske policije v zvezi z ilegalnimi migranti*,« <https://www.policija.si/delovna-podrocja/nadzor-drzavne-meje/naloge-in-pristojnosti-slovenske-policije-v-zvezi-z-ilegalnimi-migranti>, pridobljeno 21. 10. 2022.

90 ANSA, »*Police from various countries at Slovenia-Croatia border*,« 12. 5. 2021, <https://www.infomigrants.net/en/post/32163/police-from-various-countries-at-sloveniacroatia-border>, pridobljeno 11. 9. 2022.

91 »Uredba o ratifikaciji Protokola med Ministrstvom za notranje zadeve Republike Slovenije, Policijo in Ministrstvom za notranje zadeve Republike Hrvaške,« *Uradni list RS*, št. 24/2008, 10. 3. 2008, <https://www.uradni-list.si/glasi-lo-uradni-list-rs/vsebina/2008-02-0031/uredba-o-ratifikaciji-protokola-med-ministrstvom-za-notranje-zadeve-republike-slovenije-policijo-in-ministrstvom-za-notranje-zadeve-republike-hrvaske-ravnateljstvom-policije-o-ustanovitvi-skupnih-delovnih-skupin>.

92 Nadzoru državne meje so se pridružili policisti iz enot, ki so bile z vstopom v schengenski prostor ukinjene. – »Izravnalni ukrepi za večjo varnost v schengnu – informacija z novinarske konference.«

93 Slovenska policija, »*Policija - Sporočilo za javnost*,« 15. 3. 2024, Preprečevanje nedovoljenih migracij, spremenjeno 15. 3. 2024, <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/sporocila-za-javnost/sporocila-za-javnost-gpue/121287-preprecevanje-nedovoljenih-migracij-v-sodelovanju-s-hrvasko-policijo-na-dolocenih-delih-skupne-meje-poostri-li-nadzor>, pridobljeno 22. 3. 2024.

zasebna podjetja za varovanje, ki se ni uresničil,⁹⁴ se je kasneje pojavil tudi predlog, da se mehanizem patrolj vpelje na meji z Avstrijo. Tako so se leta 2024 notranji ministri Slovenije, Hrvaške in Italije »zavzeli za čimprejšnjo vzpostavitev trilateralnih mešanih policijskih patrolj«. ⁹⁵ V širšem kontekstu so bili, tudi zaradi potreb policijskega aparata, udeleženi vojaki slovenske vojske, čeprav v slabih razmerah za delo. Nekaj let pred tem je na področju militarizacije meja kot primer boja »od spodaj« izstopala iniciativa Radia Študent proti militarizaciji. ⁹⁶ Šlo je za vložitev pobude za razpis referendumu o spremembah Zakona o obrambi, ki naj bi vojski podelil »civilnorepresivna« pooblastila. ⁹⁷ Iniciativa, ki je za cilj imela predvsem odpiranje javne razprave, ni izpodbijala prisotnosti vojske na meji, je pa problematizirala izvršna pooblastila vojske nad civilnim prebivalstvom. Vseeno je državni zbor razpis referendumu zavrnil. Kasneje je ustavno sodišče potrdilo, da sklep o zavrnitvi razpisa referendumu ni v neskladju z ustavo. ⁹⁸ Redkeje se je postavljalo vprašanje transparentnosti delovanja oblasti, saj je »delovanje mešanih patrolj temeljilo na analizah tveganja, ki jih opravljajo območne policijske postaje, zadolžene za varovanje državne meje«, same analize pa naj bi bile označene s stopnjo tajnosti. Slovenska policija obenem ne vodi podrobnih kadrovske evidenc: »evidence o številu aktivnih in rezervnih policistov v mešanih patroljah v Sloveniji niso zakonsko določene, zato je tudi slovenska policija vsaj do leta 2023 ni vodila, kot tudi ni vodila evidence o činih in statusih policistov, ki so sodelovali v mešanih patroljah«. Policijske postaje, zadolžene za varovanje državne meje, so sicer opravljale mesečne analize kot podlago za načrtovanje nadaljnjega dela mešanih patrolj, a tudi te so bile vodene pod stopnjo tajnosti. Kljub temu, da uvedba mešanih patrolj, sodeč po medijskem poročanju, ni nujno pomenila uvedbe ponovne mejne kontrole, je Slovenija v skladu z zakonodajo 21. oktobra 2023 uvedla začasni ponovni nadzor na notranji schengenski meji s Hrvaško (in Madžarsko), ki naj bi ostal veljaven do 21. decembra 2024.

(Proti)pravni mehanizmi in administrativne trde meje

Za mejna vprašanja so relevantne tudi pogodbe EU s tretjimi⁹⁹ oziroma neevropskimi državami (Libijo, Marokom, Turčijo). Aktivisti so te pogodbe ostro kritizirali,

94 Paul Dallison, »Slovenia calls in private security to control migrants,« *Politico.eu*, 27. 10. 2015, <https://www.politico.eu/article/slovenia-miro-cerar-calls-in-private-security-to-control-refugees-migrants/>, pridobljeno 17. 9. 2023.

95 Slovenija, Hrvaška in Italija za uvedbo trilateralnih mešanih patrolj - STA, 21. 3. 2024, <https://www.sta.si/3281703/slovenija-hrvaska-in-italija-za-vedbo-trilateralnih-mesanih-patruelj>, pridobljeno 12. 4. 2024.

96 Radio Študent je poleg pobude tudi ekstenzivno poročal o tematiki v oddajah, kot je *Ni še gotovo*, ali poročilih: Jaka Virant, »Popotovanje od Bihača do Črnomla in nazaj,« *Radio Študent*, 17. 5. 2019, <https://radiostudent.si/politika/kultivator/popotovanje-od-bihaca-do-crnomla-in-nazaj>.

97 Državni zbor je referendum zavrnil, ustavno sodišče pa je odločilo, da je zakon v skladu z Ustavo. Odklonilno ločeno mnenje sta objavili sodnica dr. Jadranka Sovdat in sodnica dr. Dunja Jadek Pensa. – *Odločitev; Ustavno sodišče Republike Slovenije*, <https://www.us-rs.si/odlocitev/US30969?q=zakona+o+obrambi&vv=V15>.

98 Referendumu o dopolnitvi zakona o obrambi ne bo, odločitev ustavnih sodnikov pričakovana - *IUS Info*, 10. 12. 2015, <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/dnevne-novice/157980>.

99 Srbija je dosegla postopno in delno liberalizacijo vizumskega režima za svoje državljane, ko je prevzela postulate migracijske politike EU. Več Ela Meh, »Evropska migracijska politika,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 264 (2016): 273, 274.

medtem ko so jih angažirani raziskovalci analitično obravnavali z vidika *eksternalizacije* meje EU.¹⁰⁰ Opozarjali so tudi na okrepljeno uporabo pravnega instituta *izjemnega stanja*, ki v teoriji omogoča državam, da izvajajo hitre in manj nadzorovane spremembe v zakonodaji in praksi. Kot primer prakse protipravnega dejanja v tem kontekstu so pokazali na razglašeno izjemno stanje med pandemijo covid-19, ki je državam omogočalo zadrževanje migrantov v kontejnerjih in zapiranje vanje.¹⁰¹ A že leto dni pred tem so slovensko javnost razburkale novice o drugih protipravnih praksah države.

Kot so pojasnjevali aktivisti, je slovenska policija z uradnim dokumentom omejila prehajanje meje na način, da je izvajala tudi sistematično nezakonito odrekanje pravice do azilnega postopka in protipravne kolektivne izgone. Praksa je imela svoj začetek v maju leta 2018, pravno podlago pa v depeši,¹⁰² ki jo je podpisal tedanji generalni direktor slovenske policije Simon Velički. Dokument je navajal, da morajo policisti v mešanih patroljah slovenske in hrvaške policije migrante vračati na Hrvaško, četudi ti zaprosijo za azilni postopek v Sloveniji.¹⁰³ Čeprav direktiva ni vsebovala ukazov za *neposredno* nezakonito delovanje, so policisti takoj po njeni objavi začeli sistematično zavračanje pravice do azila za večino oseb, ki so v Sloveniji želele poiskati zaščito. Ob tem so po poročilih raziskovalno-aktivističnih skupin policisti začeli izvajati množične izgone na Hrvaško, migrantom pa so odrekli pravice do azilnega postopka. Aktivisti so začetno neskladje zaznali ob pregledu uradnih statistik, ki so pokazale, da so policisti na policijski postaji Črnomelj maja 2018 zaradi nezakonitega prehoda meje prijeli 379 oseb, od katerih jih je 371 (98 odstotkov) izrazilo namero za azil, medtem ko je takoj po uvedbi policijskih navodil namero za azil od prijelih 412 oseb izrazilo le 13 oseb: »od maja do junija se je tako odstotek ljudi, ki so v Črnomlju zaprosili za azil, zmanjšal z 98 odstotkov na 3 odstotke«.¹⁰⁴ Praksa sistematičnega odrekanja pravice do azila ni bila specifična samo za Črnomelj. Enako so delovale tudi druge policijske postaje ob južni meji (PP Metlika, PP Ilirska Bistrica, PP Kočevje in Postaja mejne policije Dragonja). Ob zavrni pravici do azila so policisti osebo obravnavali po sporazumu o ponovnem sprejemu med Slovenijo in Hrvaško iz leta 2006 in na ta način od 9149 ljudi čez mejo izgnali najmanj 4653 oseb; od začetka leta 2018 do konca oktobra 2021 pa je slovenska policija zaradi neregularnega prehoda meje hrvaški policiji uradno izročila 29.043 oseb.

Aktivistične skupine so navodila policijskim patroljam problematizirale tako, naj ob prisotnosti hrvaškega policista slovenski policist prošnjo za azil interpretira, kot da je bila ta izrečena na Hrvaškem, četudi je bila izrečena na teritoriju Slovenije.¹⁰⁵

100 David Scott FitzGerald, *Refuge Beyond Reach: How Rich Democracies Repel Asylum Seekers* (Oxford: Oxford University Press, 2020), doi:10.33134/njmr.342, pridobljeno 7. 3. 2022.

101 Varuh človekovih pravic, »28. Letno poročilo Varuha človekovih pravic Republike Slovenije za leto 2022,« Ljubljana, maj 2023, https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/LP_2022/Letno_porocilo_VC_P_RS_za_letno_2022.pdf, pridobljeno 12. 4. 2023.

102 Kopijo dokumenta hrani avtorica.

103 Hrvaška policija je kasneje zanikala kakršnokoli sodelovanje in poznavanje teh navodil.

104 Infokolpa in Border Violence Monitoring, »Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih na slovensko-hrvaški meji,« maj 2019, <https://siol.net/media/files/2019-19/porocilo.pdf>, pridobljeno 16. 6. 2023.

105 Jošt Žagar, »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji: od MNZ do policijskih postaj,« *Ogledalo 2/22*, Univerzitetna ustanova ing. Lenarčič Milana (Vrhnik: 2022), 13, <https://push-forward.org/porocilo/pdf-ogledalo-vratarji-evrope>, pridobljeno 7. 3. 2024.

Težava ni bila le v veliki verjetnosti, da bo hrvaška policija osebo izgnala v Bosno in Hercegovino, temveč tudi v tem, da je ljudi na poti mučila in zlorabljala.¹⁰⁶ Vztrajno poročanje lokalnih aktivističnih skupin je to nasilje spravilo na naslovnice mednarodnih medijev in v poročila organizacij za zaščito človekovih pravic. Pokazali so tudi dokaze, da so hrvaške mejne oblasti te ljudi sistematično pretepale, jim kradle denar in uničevale njihove osebne predmete. Na naslovnica svetovnih medijev so zaokrožile fotografije, ki so prikazovale krvave glave, zlomljene roke, modrice in druge rane¹⁰⁷ ter migrante z narisanimi križi po glavah (z rdečim sprejem, včasih tudi kečapom in majonezo). Svetovno javnost so pretresli tudi posnetki bosih migrantov, ki čepijo na tleh, medtem ko jih uniformirane osebe silijo peti hrvaške domoljubne pesmi. Kopičila so se tudi pričevanja o uporabi električnih palic in paralizatorjev ter streljanju z neposredne bližine z gumijastimi ali lažnimi naboji. Aktivisti so kritizirali sporazum o vračanju med Slovenijo in Hrvaško, ki so ga razumeli kot pretvezo za izvajanje kolektivnih izgonov (v nasprotju z mednarodnim pravom).¹⁰⁸ Sporazum je namreč dopuščal vračanje ljudi brez kakršnegakoli varstva pravic ali pravnih varovalk. Policija je tako lahko preslišala izraženo namero o zaprositvi za azil in uradno dokumentacijo preprosto izpolnila, kot da oseba za azil ni zaprosila. Zato so lahko policisti v skrajšanem postopku, takoj ali v roku 72 ur od prestopa meje, Hrvaški izročali migrante brez izdane odločbe. Oseba v postopku je s tem ostajala brez možnosti pritožbe in ni mogla dostopati do pravne pomoči, kar je pomenilo kršitve ustavne pravice do pritožbe.

Aktivistične iniciative in delovanje »od spodaj«

Kritične akademske razprave in znanstvene raziskave so slovensko južno mejo postavile v center, temo pa so intenzivno spremljali širša javnost, dokumentaristi, umetniki¹⁰⁹ in aktivistične iniciative.¹¹⁰ Drugi del prispevka se globlje posveti ravno tem virom, s poudarkom na poročilih samoorganiziranih skupnosti in pričevanjih ljudi na poti, ki bistveno pojasnijo dodatne vidike (re)materializacije slovenske južne meje. Ena izmed večjih samoniklih aktivističnih skupin v Sloveniji je bila *Protirasistična*

106 Lorenzo Tondo in Daniel Boffey, »Inquiry launched into EU commission's protection of migrants at Croatia border,« *Guardian*, 10. 11. 2020, <https://www.theguardian.com/global-development/2020/nov/10/inquiry-launched-into-eu-commissions-protection-of-migrants-at-croatia-border>, pridobljeno 12. 10. 2023.

107 Lorenzo Tondo, »Croatian police accused of 'sickening' assaults on migrants on Balkans trail,« *Guardian*, 21. 10. 2020, <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/21/croatian-police-accused-of-sickening-assaults-on-migrants-on-balkans-trail-bosnia>, pridobljeno 11. 10. 2023.

108 »Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o izročitvi in prevzemu oseb, katerih vstop ali prebivanje je nezakonito (BHRIPO)« (podpisan na Brionih 10. 6. 2005, ratificiran 15. 3. 2006), *Uradni list RS*, št. 33/2006, 30. 3. 2006, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2006-02-0040?sop=2006-02-0040>.

109 Tako so se pojavile številne razstave, predstave, performansi in festivali, ki so obravnavali tematiko begunstva in begunske krize. Primer gledaliških predstav – *Naše nasilje, vaše nasilje; Gejm; Nekje drugje; Skozi oči begunca; razstave – Blut und Boden; Begunec, migrant, človek; Na vrtu (ne)vidnih; Begunci ljudje*.

110 Ana Panič in Simona Ognjanović (ur.), *Devedesete: Rečnik migracija, The Nineties: A Glossary of Migrations* (Beograd: Muzej Jugoslavije, 2019), 22, <https://www.fsk.si/literature/2019%20Devedesete%20-%20rečnik%20migracija.pdf>, pridobljeno 26. 3. 2023.

fronta brez meja. Njeni aktivisti so v svoji analizi takratnega konteksta osvetlili ključne narative, ki so spremljali takrat povečano število migracij. Kritizirali so dejstvo, da so se za opravičevanje situacije »nekateri nevladniki morali vrniti sto ali petdeset, šestdeset let v preteklost: tudi Slovenci smo bili nekoč begunci, ali smo gostili BiH begunce«. ¹¹¹ *Fronto* pa je zanimala opredelitev s sodobnega aktualno-političnega položaja, da bi »afirmirali (takratni-današnji) begunski boj«. Aktivisti *Fronte*, oziroma kasneje iniciative *Second Home*, so izkušnje črpali tudi iz preteklega dela z izbrisanimi, prosilci za azil, migrantskimi delavci in ljudmi brez dokumentov. ¹¹²

Fronta je bila prisotna na številnih protirasističnih protestih in na mejnih prehodih Bregana/Obrežje, Harmice/Rigonce v letu 2015. Njeni aktivisti so ob zavračanju ideje »varnosti, ki se napaja v rasizmu in strahu«, ¹¹³ delovali solidarno z migranti ob meji vse do postavitve žice, ko so z njimi izgubili stik. *Fronta*, organizirana prek prakse horizontalnosti, je zbirala pričevanja, ¹¹⁴ se pogajala z udeleženi stranmi, spremljala in poročala o razmerah, navezovala stike z migranti ter skupaj z njimi organizirala skupščine, kjer se je lahko slišal glas vseh. Meja je bila tako utrjena ¹¹⁵ z vojaškimi in tehnološkimi orodji. Njena materializacija pa je bila tudi digitalna, saj so meje postale lukrativno polje tudi za sisteme informacijske tehnologije: Carinski informacijski sistem, Europol, Schengenski informacijski sistem (SIS) ter sistem Eurodac za elektronsko shranjevanje in izmenjavo prstnih odtisov. V nasprotovanju vojaško-tehnološkim praksam so se »od spodaj« organizirali prosilci za azil, migranti, samoorganizirane civilne iniciative, novinarji in lokalni prostovoljci. Initiative, ki so zrastle iz Protirasistične fronte, so uvedle prakse informiranja, zbiranja zgodb in pričevanj migrantov, opisov mučenja, podatkov o pogrešanih osebah in smrtih na mejah. Takšen primer je projekt *Themigrantfiles.com*, ki je do sredine leta 2016 zabeležil 34.861 mrtvih in pogrešanih. ¹¹⁶ Take zbrane podatke o slovenski južni meji je civilna iniciativa Infokolpa leta 2019 objavila v Poročilu o sistematičnem odrekanju pravic do prošnje za mednarodno zaščito. Solidarnost so izkazale tudi druge formalne in neformalne institucije. V obdobju od leta 2016 je *Časopis za kritiko znanosti* z lokalnimi prebivalci poleg mejnega prehoda v Bistrici ob Sotli soorganiziral festival Defencing. »Defencing« je bila igra besed: *de-* v kontekstu predpone, ki označuje odstranitev; »defending« (angleško za obrambo) ter »fence« (angleško za ograjo). Festival pa ni bil namenjen

111 Aigul Hakimova, Valter Cvijić, Petra Čičić, Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebrown in Nina Kozinc, »Ta prostor je postal naš, skupen prostor. To je zame cilj Fronte«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264, (2016): 99–118.

112 Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebrown in Nina Kozinc, »Intervju«, *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 101, 102.

113 »Refugees welcome! – poziv na protirasistični pohod - Komunal.org.« 31. 8. 2015, <https://komunal.org/teksti/256-refugees-welcome-poziv-na-protirasisticni-pohod>, pridobljeno 11. 3. 2023.

114 Več v Korsakovas, *Emic Understandings of the 2015 Balkan Route*, 311.

115 W. Walters, »Mapping Schengenland: Denaturalizing the Border«, *Environment and Planning D: Society and Space* 20, št. 5 (2002): 561–80, <https://eclass.uoa.gr/modules/document/file.php/PHS498/4.2%20Mapping%20Shengenland.pdf>, pridobljeno 19. 3. 2023.

116 »Events during which someone died trying to reach or stay in Europe«, *Themigrantfiles.com*, spremljeno 24. 6. 2016, https://docs.google.com/spreadsheets/d/1YNqIzyQfEn4i_be2GGWESnG2Q80E_fLASfSXdCOft/edit?gid=1085726718#gid=1085726718, pridobljeno 12. 4. 2023.

le aktivistom iz prestolnice, temveč je izražal namen po delovanju »od spodaj« s tem, da je k sodelovanju pozival domačine.¹¹⁷

Civilne organizacije lokalnega značaja pa so zavzele tudi nasprotno stališče. V letu 2018 se je ob najavi gradnje migrantskega centra v Beli krajini na protestu zbralo okrog 200 ljudi, kjer je eden zanimivejših transparentov opozarjal na enako težavo, kot so jo lokalni obmejni prebivalci poudarjali že leta 2015 in prej – *potrebujemo službe in ceste, ne migrantov*.¹¹⁸ Naslednje leto so se »predstavniki lokalnih skupnosti Jelšane, Podgrad, Kuteževo, Novokračine in Zabiče v občini Ilirska Bistrica organizirali za ustanovitev Civilne iniciative za varovano mejo«, zahtevali so dosledno varovanje državne meje ter se zoperstavili gradnji sprejemno-registracijskih centrov.¹¹⁹ Takšni protesti so se sporadično dogajali tudi kasneje v drugih krajih ob meji s Hrvaško: na Obrežju se je tako leta 2024 zbralo okrog tisoč ljudi v protest proti načrtovanemu azilnemu domu.¹²⁰ V času dolgega poletja migracij so pozornost vzbudile tudi organizirane skupine, znane pod imenom Štajerska varda, ki so v uniformah in z orožjem¹²¹ ter letalom *Cessna* patroljirale ob južni meji.¹²² Poleg vard so protimigrantski sentiment zbujele tudi različne paravojaške skupine,¹²³ ki so občasno prodrle v širši medijski prostor.

Kolektivni prisilni izgoni in vračanja: »pushbacki« kot meja

Čeprav je izraz nastal prej, ob drugih dogodkih na balkanski poti, je bila v slovenskem prostoru za naslednjo fazo rematerializacije meje ključna praksa »kolektivnih izgonov« iz junija leta 2018,¹²⁴ ob katerih so se vzpostavila sistematična množična vračanja na Hrvaško.¹²⁵ V naslednjih petih letih so prisilni kolektivni izgoni¹²⁶ postali

117 Defencing festival, »Last call for Defencing Festival on the border between Slovenia and Croatia,« *moving-europe.org*, spremenjeno 22. 6. 2016, <https://moving-europe.org/call-out-defencing-festival/>, pridobljeno 12. 2. 2023.

118 »V Metliki dobrih dvesto ljudi protestiralo proti postavitvi migrantskih centrov v Beli krajini,« *STA*, 5. 9. 2018, <https://www.sta.si/2549855/v-metliki-dobrih-dvesto-ljudi-protestiralo-proti-postavitvi-migrantskih-centrov-v-beli-krajini>, pridobljeno 11. 10. 2023.

119 »V Jelšanah ustanovili Civilno iniciativo za varovano mejo - STA,« *Dnevnik*, 19. 3. 2019, <https://www.dnevnik.si/1042879387>, pridobljeno 12. 10. 2023.

120 T. L. Š. in Enisa Brizani, »Na Obrežju proti azilnemu domu protestiralo tisoč ljudi,« *RTV Slovenija*, 16. 3. 2024, <https://www.rtvslvo.si/slovenija/na-obrezju-proti-azilnemu-domu-protestiralo-tisoc-ljudi/701806>, pridobljeno 17. 4. 2024.

121 Ti. Š., »Policisti ukrepali proti vardistom: sedmim vardistom zasegli domnevno orožje,« *STA* 23. 11. 2019, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/policisti-podrli-na-tla-in-legitimiralipripadnike-varde.html>, pridobljeno 12. 10. 2023.

122 D. F., »Štajerska varda tudi z vojaškim letalstvom,« *24ur.com*, 18. 9. 2019, <https://www.24ur.com/novice/slovenija/stajerska-varda-tudi-z-vojaskim-letalstvom.html>, pridobljeno 11. 10. 2023.

123 Bashar Deeb et. al., »Unmasking Europe's Shadow Armies,« *Lighthouse reports*, 6. 10. 2021, <https://www.lighthouse-reports.com/investigation/unmasking-europes-shadow-armies/>, pridobljeno 17. 2. 2022.

124 MNZ, PU Koper, *Poskusno uvajanje postopkov s tujci, ki izrazijo namero prositi za mednarodno zaščito na policijskih postajah – naročilo*, https://push-forward.org/sites/default/files/2020-12/Dokument%20Policije_poskusno%20uvajanje.pdf.

125 Žagar, »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji,« 14.

126 Obenem pa je v 36. členu Zakona o mednarodni zaščiti zapisano, da prosilec za azil »do vložitve prošnje ne sme biti odstranjen iz Republike Slovenije«, medtem ko v 35. členu piše, da se »njegov neregularen prehod meje ne obravnava kot nezakonit prehod državne meje«.

integralen, čeprav neuraden del migracijskega režima.¹²⁷ Prisilni izgoni oziroma prisilna vračanja (angl. *pushback*¹²⁸) se razlikujejo od postopkov »deportacije«, ki se izvajajo v pravnem okviru, kot tudi od uradnih postopkov »izročitve/sprejema«, temelječih na meddržavnih sporazumih, na način, da gre pri čezmejnih prisilnih izgonih za neuradne postopke vračanja posameznikov ali skupin v drugo državo. Prisilni izgoni oseb, ki so izrazile željo po azilu ali strah pred ponovnim sprejemom v državo, skozi katero so prešle, so nezakoniti. Vseeno je po poročanju aktivistov policija prosilcem za azil rutinsko sporočala, da »v Sloveniji ni azila«,¹²⁹ jih vračala hrvaški policiji, ta pa jih je pošiljala nazaj v BiH. Svetovno javnost pa je pretresla vest, da je EU namerno »prikrivala« brutalna dejanja hrvaške policije na meji.¹³⁰ Sčasoma so vračanja čez številne meje postala znana kot *verižna vračanja*. Policija je torej ljudi vračala verižno in množično v nasprotju z mednarodnopravno prepovedjo skupinskih izgonov tujcev.¹³¹ Opisi množičnih izgonov, zavračanja pravice do azila, manipulacij s prevajanjem na slovenskih policijskih postajah, izročanj hrvaški policiji, deportacij, pretepev in drugih zlorab,¹³² ki so jih podajali migranti sami v pričevanjih, so dostopni na spletnem portalu *push-forward.org*.

Od leta 2018 do avgusta 2021 je slovenska policija izvedla 28.235 izročitev oziroma »ponovnih sprejemov« na Hrvaško, zaradi česar je Varuh človekovih pravic Republike Slovenije vložil pritožbo na ustavno sodišče.¹³³ Vsi izgoni pa se niso zgodili na meji: državni aparat je s svojim delovanjem mejo »premaknil« tudi v notranjost,¹³⁴ tako da so migrante brez pravne podlage iz Azilnega doma v Ljubljani peljali na policijsko postajo, zatem v Center za tujce v Postojni, nato do mejnega prehoda v Metliki in jih brez uradne odločbe predali hrvaški policiji.¹³⁵ S konsistentnim vračanjem ljudi v BiH je hrvaška policija tam ustvarila t. i. vroče točke, vloga Slovenije pa bi lahko orisali

127 Lorenzo Tondo, »Revealed: 2,000 refugee deaths linked to illegal EU pushbacks,« *Guardian*, 5. 5. 2021, <https://www.theguardian.com/global-development/2021/may/05/revealed-2000-refugee-deaths-linked-to-eu-pushbacks>, pridobljeno 17. 9. 2023.

128 Border Violence Monitoring, *Black Book of Pushbacks*, 2020, 2022, 7. 12. 2022, <https://borderviolence.eu/black-book-of-pushbacks-2022/>, pridobljeno 18. 1. 2023.

129 Žagar, »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji,« 18.

130 Lorenzo Tondo in Daniel Boffey, »EU 'covered up' Croatia's failure to protect migrants from border brutality,« *Guardian*, 15. 5. 2020, <https://www.theguardian.com/global-development/2020/jun/15/eu-covered-up-croatias-failure-to-protect-migrants-from-border-brutality>.

131 Vsak posameznik mora imeti možnost individualne obravnave zaradi utemeljitve svoje prisotnosti na ozemlju države po členu 4 Protokola 4 ECHR. (op. a.)

132 Infokolpa, »Trinajsto pričevanje. Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih na slovensko-hrvaški meji,« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 278 (2020): 107, 108.

133 Infokolpa in Border Violence Monitoring, *Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih na slovensko-hrvaški meji*. Poročilo je nastalo kot del projekta Kampanja ozaveščanja o razmerah na balkanski poti, ki ga je financiral Active Citizen Fund – program Evropskega gospodarskega prostora (EGP) in Norveškega finančnega mehanizma, financiran v 15 državah v Evropi. (op. a.)

134 Leta 2020 je policija vzpostavila novo prakso: namesto v Azilni dom v Ljubljani jih je policija odpeljala v Center za tujce v Postojni, iz katerega so prosilci večkrat protestirali zaradi nečloveških razmer – *Ogledalo* 2/22, Univerzitetna ustanova ing. Lenarčič Milana (Vrhnika: 2022), dostopno na: <https://push-forward.org/porocilo/pdf-ogledalo-vratarji-evrope>, pridobljeno 7. 3. 2024. https://push-forward.org/sites/default/files/2023-12/OGLEDALO_vratarji%20Evrope%281%29.pdf.

135 Žagar, »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji,« 15.

z »namerno slepoto« (ang. *willful blindness*), saj¹³⁶ »ni imela pristojnosti po ugotavljanju, kako z osebo ravnajo hrvaški policisti« – čeprav so svetovni mediji to dejstvo v času dogajanja že dodobra ilustrirali, aktivistične iniciative pa so primere kršitve mednarodnega prava zabeležile z zbiranjem pričevanj. To razumevanje delovanja slovenske meje so lahko dosegli le na način, da so se odpravili v BiH, kjer »so izgnani migranti ponavadi pristali«, po pričevanja.¹³⁷ Zaradi takšnih bistvenih povezav je prostor slovenske, hrvaške in bosansko-hercegovske meje v tem času, podobno kot koridor iz leta 2015, a po obratni logiki, vnovič deloval kot ena meja. S pomočjo doslednega zbiranja informacij,¹³⁸ analize podatkov, angažiranega prehajanja meje in ohranjanja ključnih stikov je poleg drugih iniciativ in posameznikov tudi lokalna iniciativa Infokolpa¹³⁹ pokazala na nelegalnost početja slovenske države v odnosu do kolektivnih vračanj. Prelomen primer se je zgodil leta 2021, ko je najprej slovensko upravno,¹⁴⁰ nato pa tudi vrhovno sodišče razsodilo v prid kamerunskemu prosilcu za azil.¹⁴¹ Tožnik je bil pripadnik anglofonske manjšine v Kamerunu in je po napadu na svojo skupnost želel poiskati zaščito v Evropi. Kameruncu je bila dvakrat odrečena pravica do prošnje za mednarodno zaščito v letu 2019,¹⁴² ko ga je slovenska policija vrnila Hrvaški (Hrvaška pa v BiH). V pravni dokumentaciji je tako zapisano, da se je 7. avgusta 2019 odpravil

»skupaj s prijateljem iz Kurdistana iz Velike Kladuše v BiH, prečkal Hrvaško in 16. 8. 2019 prestopil mejo v Slovenijo. V Sloveniji ju je prišla policijska patrulja v bližini kraja Podlog v občini Črnomelj in bila sta odpeljana na policijsko postajo. Tekom postopka je tožnik večkrat izrazil nameru, da bi rad zaprosil za azil v Sloveniji, vendar je bila njegova prošnja preslišana. Ko je v postopku na obrazec kot ciljno državo želel zapisati Slovenijo, naj bi mu policist to preprečil. Na njegovo jasno izraženo nameru, da bi rad zaprosil za azil, pravi, da je dobil odgovor, da v Sloveniji ni azila. Tožnik je bil nato premeščen na drugo policijsko postajo, kjer je bil nameščen v celico. Po nekaj urah je bil spet premeščen, nato pa so ga skupaj z drugimi osebami odpeljali na avtobus brez policijskih oznak. Odpeljani so bili na mejni prehod, kjer so bili predani hrvaškemu policistom. Ti so ga v kolektivnem izgonu prek zelene meje pregnali v BiH, tožnik pa je bil nato prisiljen pešačiti 20 km do Velike Kladuše.«¹⁴³

Vrhovno sodišče je v primeru zavrnilo pritožbo Republike Slovenije in potrdilo ugotovitev upravnega sodišča glede nezakonitega ravnanja slovenske policije. S tem

136 *EU migration management: Wilful blindness to evidence of harmful human rights consequences*, Danish Refugee Council. 9. 2. 2023, <https://pro.drc.ngo/resources/news/eu-migration-management-wilful-blindness-to-evidence-of-harmful-human-rights-consequences/>, pridobljeno 12. 5. 2024.

137 Border violence monitoring, *Black Book of Pushbacks*.

138 Žagar, »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji,« 17.

139 Infokolpa je samoorganizirana civilna iniciativa na področju migracij.

140 »UPRS Sodba in sklep I U 1490/2019-92,« *Sodna praksa*, Upravno sodišče, 22. 6. 2020, <https://pisrs.si/sodnaPraksa?idECLI=ECLI:SI:UPRS:2020:IU.1490.2019.92>, pridobljeno 17. 9. 2023.

141 Uroš Škerl Kramberger, »Prelomna sodba: Slovenija mora sprejeti Kamerunca,« *Dnevnik*, 28. 8. 2021, <https://www.dnevnik.si/1042971911>, pridobljeno 17. 9. 2023.

142 »VSRS Sklep I Up 128/2020,« *Sodna praksa*, Vrhovno sodišče. 28. 10. 2020, https://www.sodnapraksa.si/?q=*&databse%5BBOVS%5D=SOVS&databse%5BIESP%5D=IESP&databse%5BVDSS%5D=VDSS&databse%5BUPRS%5D=UPRS&_submit=i%5%A1%C4%8Di&id=2015081111441231, pridobljeno 12. 5. 2023.

143 »UPRS Sodba in sklep I U 1686/2020-126,« *Sodna praksa*, Upravno sodišče, 7. 12. 2020, https://www.sodnapraksa.si/?q=1686/2020-126&databse%5BUPRS%5D=UPRS&_submit=i%5%A1%C4%8Di&rowsPerPage=20&page=0&id=2015081111452098, pridobljeno 17. 9. 2023.

je potrdilo, da je bilo v primeru obravnave tožnika kršeno načelo nevračanja in prepovedi kolektivnih izgonov ter da mu je bil nezakonito onemogočen dostop do pravice do azilnega postopka.¹⁴⁴ V prvi sodbi je sodišče ugodilo tožbi in spoznalo kršitev pravice do prepovedi vračanja in kolektivnega izгона ter pravice do mednarodne zaščite iz Listine EU o temeljnih pravicah. Prav tako je Republiki Sloveniji naložilo obveznost, da tožniku omogoči vstop v državo in začetek postopka za mednarodno zaščito. Slovenijo je ob tem spoznalo za odgovorno za stanje oseb po izročitvi na Hrvaško.

K sodni odločitvi je pripomoglo tudi poročilo civilnih iniciativ, ki so opisovale nekatere podrobnosti policijske prakse. Pri eni izmed teh so policisti med postopkom izročitve migrantom nadevali označene zapestnice, osebne predmete migrantov pa so občasno v kuvertah izročali hrvaški policiji, ta pa jih je sistematično uničevala.¹⁴⁵ Nekaj takšnih kuvert in zapestnic je bilo najdenih v goščavju na hrvaško-bosanski meji v bližini Bihaća, njihov pomen so lokalnemu prebivalstvu in obmejnim aktivistom pojasnili sami prosilci za azil.

Telesa kot meja: »Njegovo telo je pošlo z vodo«¹⁴⁶

»Kužna ti je vzhodna meja,
Kužna ti je zahodna meja,
Kužna ti je severna meja,
Tužna ti je južna meja.«

– Ingver in gverilke, 2021¹⁴⁷

Medtem so bili migranti ob pomanjkanju legalnih možnosti prisiljeni izbirati vedno bolj tvegane poti, na katerih je bila meja med življenjem in smrtjo neredko tanka. Ker pa »taktike poskusa prečkanja meja v določeni meri soustvarjajo meje«,¹⁴⁸ sklepni del prispevka obravnava njeno zadnjo rematerializacijo – smrt. Če na praznem zemljevidu označimo vse točke, kjer so zabeležene utopitve migrantov od leta 2015 do danes (poleg utopitev v Kolpi so nekateri ljudje umrli v notranjosti države zaradi gangrene, podhladitve in izčrpanosti), se meja med Slovenijo in Hrvaško izriše tudi, ne

144 »VSRS Sodba I Up 23/2021,« *Sodna praksa*, Vrhovno sodišče, 9. 4. 2021, https://www.sodnapraksa.si/?q=*&database%5BBOVS%5D=SOVS&database%5BIESP%5D=IESP&database%5BVDSS%5D=VDSS&database%5BUPRS%5D=UPRS&_submit=i%5%A1%C4%8Di&rowsPerPage=20&moreLikeThis=1&id=doc_2015081111448095, pridobljeno 17. 9. 2023.

145 *Croatia: Police brutality in migrant pushback operations must be investigated and sanctioned – UN Special Rapporteurs*, 19 June 2020. Urad visokega komisarja ZN za človekove pravice, ... <https://www.ohchr.org/en/news/2020/06/croatia-police-brutality-migrant-pushback-operations-must-be-investigated-and>.

146 Lucy Papachristou, »Drowning in the Balkans: 'His body went away with the water',« *Aljazeera*, 14. 7. 2021, <https://www.aljazeera.com/features/2021/7/14/his-body-went-away-with-the-water-refugees-drown-in>, pridobljeno 12. 10. 2023.

147 Glasbena skupina *Ingver in gverilke* je v besedilu pesmi *Tužna* povezala vnovično zapiranje meja med pandemijo s smrtmi migrantov na meji. – *Tužna | Ingver in Gverilke*, <https://ingveringverilke.bandcamp.com/track/tu-na>, pridobljeno 17. 9. 2023.

148 Saša Hajzler, Jošt Žagar in Tit Starc, »Svoboda gibanja na balkanski migrantski poti v času pandemije covid-19: fokus: Slovenija,« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 790/792 (2021): 162–81.

da bi bila uradno označena. Takšne smrti migrantov mediji uradno kategorizirajo kot »nesreče«, aktivistične skupine pa odločevalce EU in Slovenije opozarjajo na vprašanje prevzemanja odgovornosti za posledice trdega mejnega režima.

Za mnoge posameznike se od časov, ko je svetovne medije preplavila slika utopljenega otroka Alana Kurdija, do danes ni veliko spremenilo. Reka Kolpa, sicer znana kot poletno kopališče, je za migrante postala predvsem pokopališče. Leta 2018 se je železniški most čez Kolpo pri Rosalnicah vnovič znašel na naslovnih časnikov, ko so iz reke izvlekli truplo Maročana, ki ga je črnomeljska občina pokopala na pokopališču v Vojni vasi, kjer je pokopanih več neidentificiranih ljudi.¹⁴⁹ Republika Slovenija v obdobju pospešenih migracij in smrti na širšem območju balkanske poti ni vzpostavila javno dostopne uradne zbirke podatkov o pogrešanih in mrtvih migrantih. Utopljeni ljudi je neredko težko ali nemogoče identificirati, zato so velikokrat pokopani kot neznane osebe. Veliko trupel ni nikoli najdenih, poleg tega lahko uradne evidence beležijo napačne podatke o kraju smrti (napačna stran meje), zato Slovenija pravih števil o smrtih na meji nikoli ne bo mogla pokazati. Človeka, ki je utonil v Sloveniji, lahko Kolpa odnese na Hrvaško, takšna smrt pa šteje, kot da se je zgodila čez mejo, pri sosedih. Od tod izhaja, da kakor je tanka meja med življenjem in smrtjo na nevarni poti, tako ostane ob smrti nejasna »prava« meja med Slovenijo in Hrvaško. V slovenski obmejni reki Kolpi je leta 2024 (poluradno) zabeleženih okrog 30 smrtnih žrtev, zato so aktivisti mejo na Kolpi oklicali za »schengenski obrambni jarek«.

Zaključek

Glavna značilnost fizične rematerializacije meje v tem obdobju je izključujoče delovanje do specifične skupine ljudi, medtem ko so se vsi drugi lahko zanesli na njeno odprtost. Ravno takšno delovanje je poleg rasnega in političnega profiliranja migrantov in beguncev med delovanjem balkanskega koridorja pokazal tudi sam schengenski sistem – z vidika »Evropejcev« so bile meje večinoma odprte narave, medtem ko je schengenski prostor za preostali, večji del sveta meje le utrdil, jih militariziral in naredil nevarnejše. Vmesne sive cone so ustvarjali tako državni kot marginalizirani nedržavni akterji, ki so se zavedali njene delne prepustnosti in permeabilnosti, njene neprepustnosti in rigidnosti ter vnovičnega in večplastnega vzpostavljanja. Ne glede na pojmovanje meje – z vidika družbenega ali materialnega konstrukta, kot fizične, politične, trde, militarizirane, digitalne, rasistične ali ekonomske ovire – so različni akterji iskali načine za njeno preseganje. Poleg diskurzivnih in umetniških praks so posamezniki in skupine odpor udeleževali z uporabo pravnih sredstev in s fizično prezenco in delovanjem, ključni temelj upora »od spodaj« pa so postavili sami migranti in begunci s samoorganiziranimi protesti, pričevanji, vztrajanjem in voljo za solidarnostno angažiranje, z njihovimi pričevanji pa so javnost dosegle do takrat nepoznane prakse utrditve meje.

¹⁴⁹ Bojan Rajšek, »Maročan utonil v Kolpi«, *Delo*, 21. 5. 2018, <https://www.delo.si/novice/crna-kronika/marocan-utonil-v-kolpi>, pridobljeno 11. 10. 2023.

Obravnavane pravne in administrativne spremembe, zlasti tiste, ki so omogočale sistematična vračanja migrantov brez ustreznega postopka omogočanja pravice do azila, razkrivajo tudi, kako so lokalne slovenske oblasti materializirale politiko evropskega mejnega režima na način, da so upogibale obstoječo zakonodajo z namenom legitimacije kolektivnih izgonov, pojasnijo pa tudi podobno metodo vzpostavitve balkanskega koridorja. Zanimivo je, da je kljub trudu migrantov, novinarjev, aktivistov in raziskovalcev, dejstvo, ki je iniciralo konkretnejše kritike meje s strani širšega lokalnega prebivalstva, nastopilo šele med pandemijo covid-19 ter ob vstopu Hrvaške v schengensko območje leta 2023. Ob obeh dogodkih se je namreč izkristaliziralo, da je kljub deklarativni odprtosti in vključitvi sosednje države v isti sistem nadzor na mejah pravzaprav ostal. Militarizirane meje delujejo na več ravneh: po eni strani ustvarjajo posebno kategorijo varnostne (mejno-obrambne) panoge, po drugi strani pa povečujejo število smrti in škodo, povzročeno naravi.

Viri in literatura

Avdio in video vsebine

- Flajšman, Božidar, Blaž Štangelj in Srečko Muc. *Utrjena linija med Italijo in NDH v Beli Krajini*. Projekt Okupacijske meje, Filozofska fakulteta, Oddelek za zgodovino, 14. 3. 2019. <https://www.facebook.com/share/v/ubwYQMWF9DGoLzDv/>.
- Sobočan Ivanovič, Urška in Tomaž Celestina. »Cerar: Umika ograje sem bil vesel, a sem mislil, da temelji na strokovnih ocenah.« *Ob Osmih*. *Radio Prvi* (Ljubljana) 22. 9. 2023. <https://www.rtvsl.si/slovenija/ob-osmih/cerar-umika-ograje-sem-bil-vesel-a-sem-mislil-da-temelji-na-strokovnih-ocenah/682259>.
- *Tužna | Ingver in gverilke*. <https://ingveringverilke.bandcamp.com/track/tu-na>.
- Virant, Jaka. »Popotovanje od Bihača do Črnomlja in nazaj.« *Kultivator*. *Radio Študent*, 17. 5. 2019. <https://radiostudent.si/politika/kultivator/popotovanje-od-bihaca-do-crnomlja-in-nazaj>.

Časopisi

- »Bodeča žica ob Kolpi je nož v srce belokranjskega turizma.« *Dolenjski list*, 17. 11. 2015. https://dolenjskilist.svet24.si/2015/11/17/144704/novice/bela_krajina/Bodeca_zica_ob_Kolpi_je_noz_v_srce_belokranjskega_turizma/. Pridobljeno 17. 9. 2023.
- »MZZ: Badinterjeva komisija ni določila meje med Slovenijo in Hrvaško.« *Dnevnik*, 3. 5. 2018. <https://www.dnevnik.si/1042820730>. Pridobljeno 11. 10. 2023.
- »Neverjetno! Novinarji ne smejo do žice, migranti pa lahko.« *Nova24tv.si*, 11. 11. 2015. <https://nova24tv.si/nova24tv-v-zavrcu-zarana-spremlja-postavljanje-ograje/>. Pridobljeno 17. 9. 2023.
- »Slovenija, Hrvaška in Italija za uvedbo trilateralnih mešanih patrolj.« *STA*, 21. 3. 2024. <https://www.sta.si/3281703/slovenija-hrvaska-in-italija-za-uedbo-trilateralnih-mesanih-patrlj>. Pridobljeno 12. 4. 2024.
- »V Metliki dobrih dvesto ljudi protestiralo proti postavitvi migrantskih centrov v Beli krajini.« *STA*, 5. 9. 2018. <https://www.sta.si/2549852/v-metliki-dobrih-dvesto-ljudi-protestiralo-proti-postavitvi-migrantskih-centrov-v-beli-krajini>. Pridobljeno 11. 10. 2023.

- »V Jelšanah ustanovili Civilno iniciativo za varovano mejo.« *Dnevnik*, 19. 3. 2019. <https://www.dnevnik.si/1042879387>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- »Zgodovinski korak Slovenije v schengensko Evropo brez meja.« *Delo*, 21. 12. 2007. <https://old.delo.si/novice/slovenija/zgodovinski-korak-slovenije-v-schengensko-evropo-brez-meja.html>. Pridobljeno 11. 10. 2023.
- Biščak, Jože. »Na meji s HR model žice 'concertina 22': Žica človeka hudo poreže, lahko tudi umre.« *Reporter*, 11. 11. 2015. <https://reporter.si/clanek/slovenija/na-meji-s-hr-model-zice-concertina-22-zica-cloveka-hudo-poreze-lahko-tudi-umre-470798>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Brizani, Enisa in T. L. Š. »Na Obrežju proti azilnemu domu protestiralo tisoč ljudi.« *RTV Slovenija*, 16. 3. 2024. <https://www.rtvsl.si/slovenija/na-obrezju-proti-azilnemu-domu-protestiralo-tisoc-ljudi/701806>. Pridobljeno 17. 4. 2024.
- Bytyci, Fatos. »Refugees tear through police lines at Macedonian border.« *The Washington Post*, 22. 8. 2015. <https://www.washingtonpost.com/world/refugees-tear-through-police-lines-at-macedonian-border/2015/08/22/e480a>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Dallison, Paul. »Slovenia calls in private security to control migrants.« *Politico.eu*. 27. 10. 2015. <https://www.politico.eu/article/slovenia-miro-cerar-calls-in-private-security-to-control-refugees-migrants/>. Pridobljeno 17. 9. 2023.
- Deleja-Hotko, Vera, Ann Esswein, Luisa Izuzquiza, Bartholomäus von Laffert, Daniela Sala in Phevos Simeonidis (Disinfo Collective). »The Frontex Files.« *ZDF Magazin Royale (Mainz)* 5. 2. 2021. <https://frontexfiles.eu/en.html>. Pridobljeno 11. 11. 2023.
- D. F. »Štajerska varda tudi z vojaškim letalstvom.« *24ur.com*, 18. 9. 2019. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/stajerska-varda-tudi-z-vojaskim-letalstvom.html>. Pridobljeno 11. 10. 2023.
- Hladnik-Milharčič, Ervin. »Ogorčeni Belokranjci zaradi žice vložili zahtevo za presojo ustavnosti zakona o nadzoru državne meje.« *Dnevnik*, 12. 12. 2015. <https://www.dnevnik.si/1042726524>. Pridobljeno 14. 4. 2022.
- J.S./V.L. »Ogorčeni prebivalci hrvaške Rupe odstranili del žične ograje, nezadovoljni tudi na Primorskem.« *24ur.com*, 15. 12. 2015. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/ogorceni-prebivalci-hrvaske-rupe-v-nocni-akciji-odstranili-del-slovenske-zicne-ograje.html>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Košir, Darijan. »Kako Zahod obvarovati pred migranti?.« *Delo*, 11. 4. 1992. http://www.dlib.si/listalnik/URN_NBN_SI_doc-LE0MMF84/4/index.html#zoom=z. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- mak/mv. »Na slovensko-hrvaški meji ne potrebujemo berlinskega zidu.« *STA*, 21. 11. 2005. <https://www.sta.si/997482/brejce-na-slovensko-hrvaski-meji-ne-potrebujemo-berlinskega-zidu?q=mej,hrv>. Pridobljeno 17. 9. 2023.
- Neubauer, Sarah. »Ograja na meji: vojski pri podiranju "pomagala" tudi narasla Kolpa.« *NI*, 5. 10. 2022. <https://n1info.si/novice/slovenija/ograje-na-meji-vojski-pri-podiranju-pomagala-tudi-narasla-kolpa/>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Papachristou, Lucy. »Drowning in the Balkans: 'His body went away with the water'.« *Aljazeera*, 14. 7. 2021. <https://www.aljazeera.com/features/2021/7/14/his-body-went-away-with-the-water-refugees-drown-in>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Petovar, Gašper. »Rezilna žica na meji s Hrvaško še vsaj 10 let.« *svet24.si*, 13. 4. 2019. <https://svet24.si/clanek/novice/slovenija/5cb070e69a890/rezilna-zica-na-meji-s-hrvasko-se-vsaj-10-let>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Rajšek, Bojan. »Maročan utonil v Kolpi.« *Delo*, 21. 5. 2018. <https://www.delo.si/novice/crna-kronika/marocan-utonil-v-kolpi>. Pridobljeno 11. 10. 2023.
- Rajšek, Bojan. »Rezanja žice ob Kolpi ne obzalujeta.« *Delo*, 12. 9. 2016. <https://old.delo.si/novice/kronika/rezanja-zice-ob-kolpi-ne-obzalujeta.html>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- S.H.H. »Šesta žrtev žice z rezili.« *Zurnal24.si*, 15. 12. 2015. <https://www.zurnal24.si/slovenija/sesta-zrtev-zice-z-rezili-261635>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Škerl Kramberger, Uroš. »Prelomna sodba: Slovenija mora sprejeti Kamerunca.« *Dnevnik*, 28. 8. 2021. <https://www.dnevnik.si/1042971911>. Pridobljeno 17. 9. 2023.

- Šuligoj, Boris. »Žica ob Dragonji napoveduje vroče čase.« *Delo*, 11. 12. 2015. <https://old.delo.si/novice/slovenija/zicnata-ograja-tudi-na-dragonji.html>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Ti. Š. »Policisti ukrepali proti vardistom: sedmim vardistom zasegli domnevno orožje.« *24ur.com*, 23. 11. 2019. <https://www.24ur.com/novice/slovenija/policisti-podrli-na-tla-in-legitimiralipripadnike-varde.html>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Tondo, Lorenzo in Daniel Boffey. »EU 'covered up' Croatia's failure to protect migrants from border brutality.« *Guardian*, 15. 6. 2020. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/jun/15/eu-covered-up-croatias-failure-to-protect-migrants-from-border-brutality>. Pridobljeno 12. 10. 2023.
- Tondo, Lorenzo. »Croatian police accused of 'sickening' assaults on migrants on Balkans trail.« *Guardian*, 21. 10. 2020. <https://www.theguardian.com/global-development/2020/oct/21/croatian-police-accused-of-sickening-assaults-on-migrants-on-balkans-trail-bosnia>. Pridobljeno 11. 10. 2023.
- Tondo, Lorenzo. »Revealed: 2,000 refugee deaths linked to illegal EU pushbacks.« *Guardian*, 5. 5. 2021. <https://www.theguardian.com/global-development/2021/may/05/revealed-2000-refugee-deaths-linked-to-eu-pushbacks>. Pridobljeno 17. 9. 2023.
- Zabukovec, Mojca. »Industrija migracij: Resnični zaslužkarji trdnjave Evrope.« *Delo*, 7. 11. 2015. <https://old.delo.si/ozadja/industrija-migracij-pravi-zasluzkarji.html>. Pridobljeno 12. 10. 2023.

Literatura

- Akkerman, Mark. *Border Wars. The Arms Dealers Profiting from Europe's Refugee Tragedy*. Transnational Institute, 2016.
- Amin, Samir. *Sodobni imperijalizem Spisi o kapitalizmu, imperializmu in revoluciji*. Založba *cf, 2020.
- Anderson, Malcolm. »The Transformation of Border Controls: A European Precedent?«, V: Andreas, Peter in Timothy Snider (ur.). *The Wall around the West: State Borders and immigration controls in North America and Europe*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2000.
- Bajt, Veronika. »The Schengen Border and the Criminalization of Migration in Slovenia.« *Südosteuropa* 67 (2019): 304–27. doi:10.1515/soeu-2019-0024. Pridobljeno 15. 9. 2022.
- Blanc, Emmanuelle. »The EU in Motion through Emotions: Fear and Migration Policy in the Euro-Mediterranean Context.« *Mediterranean Politics*, Oktober (2023): 1–26. <https://doi.org/10.1080/13629395.2023.2265258>.
- Božič, Kristina. »Militarizacija mej in ilegalizacija ljudi.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 236–49.
- Busch, Brigitta in Michal Krzyzanowski. »Inside/Outside the European Union: Enlargement, Migration Policy and the Search for Europe's Identity.« V: Armstrong, Warwick in James Anderson (ur.). *Geopolitics of European Union Enlargement: the Fortress Empire*, 107–24. New York: Routledge, 2007.
- Castan Pinos, Jaume. »Building Fortress Europe? Schengen and the Cases of Ceuta and Melilla.« *International Studies and Philosophy*, Queen's University Belfast. (2009). https://www.researchgate.net/publication/251750668_Building_Fortress_Europe_Schengen_and_the_Cases_of_Ceuta_and_Melilla. Pridobljeno 12. 7. 2023.
- Chossudovsky, Michel. *The Globalization of Poverty and The New World Order*. Global research publishers, 2003.
- Čepič, Zdenko. »Oris nastajanja slovensko-hrvaške meje po drugi svetovni vojni.« V: Čepič, Zdenko, Dušan Nečak in Miroslav Stiplovšek. *Mikužev zbornik*, 201–16. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 1999.
- Deeb, Bashar, Jack Sapoch, Nicole Vögele, Steffen Lüdke, Giorgos Christides, Phevos Simeonidis, Andrea Beer, Srdjan Govedrica, Andrei Popoviciu, Tomas Stadius, Peter Keizer, Els van Driel, Jerko Bakotin, Danka Derifaj, Shafagh Laghai, Lamia Sabic in Klaas van Dijken. »Unmasking Europe's Shadow Armies.« *Lighthouse reports*, 6. 10. 2021. <https://www.lighthousereports.com/investigation/unmasking-europes-shadow-armies/>. Pridobljeno 17. 2. 2022.

- den Heijer, Maarten. »Visas and Non-discrimination.« *European Journal of Migration and Law* 20, št. 4 (2018): 470–89. <https://doi.org/10.1163/15718166-12340039>. Pridobljeno 19. 4. 2022.
- Drolc, Aleš, Bogomir Kovač in Silva Mežnarič. *Migracije, globalizacija, Evropska unija*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2003. https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/MI_eu_monitor_migracije.pdf. Pridobljeno 17. 5. 2023.
- El-Shaarawi, Nadia in Maple Razsa. »Movements upon Movements: Refugee and Activist Struggles to Open the Balkan Route to Europe.« *History and Anthropology* 30/1 (2019): 91–112.
- FitzGerald, David Scott. *Refuge Beyond Reach: How Rich Democracies Repel Asylum Seekers*. Oxford: Oxford University Press, 2020. doi:10.33134/njmr.342. Pridobljeno 7. 3. 2022.
- Gombač, Jure. »Ogromno delo, uspešno, vzorno! Upravljanje« mej v Sloveniji v času povečanega prihoda migrantov 2015/2016.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 72–83. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-CCMB01U6>. Pridobljeno 8. 3. 2022.
- Gülzau, Fabian. »A 'New Normal' for the Schengen Area. When, Where and Why Member States Reintroduce Temporary Border Controls?.« *Journal of Borderlands Studies* 38, št. 5 (2021): 785–803. <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1996260>. Pridobljeno 15. 4. 2022.
- Hajzler, Saša, Jošt Žagar in Tit Starc. »Svoboda gibanja na balkanski migrantski poti v času pandemije covid-19: fokus: Slovenija.« *Borec: revija za zgodovino, literaturo in antropologijo*, št. 790/792, (2021): 162–81.
- Hakimova, Aigul, Valter Cvijič, Petra Čičić, Sara Pistotnik, Uršula Lipovec Čebren in Nina Kozinc. »Ta prostor je postal naš, skupen prostor. To je zame cilj Fronte.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264, (2016): 99–118. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:DOC-FSN01PGG>. Pridobljeno 27. 8. 2021.
- Hameršak, Marijana in Iva Pleše. »Confined in Movement. The Croatian Section of the Balkan Refugee Corridor.« V: Bužinkič, Emina in Marijana Hameršak (ur.). *Formation and Disintegration of the Balkan Refugee Corridor: Camps Routes and Borders in the Croatian Context*. Institut za etnološke in folkloristične raziskave Zagreb, Center za mirovne študije Zagreb, Fakulteta za politično znanost Univerze v Zagrebu - Center za etničnost, državljanstvo in migracije, bordermonitoring.eu – München, 2017.
- Hassan, Ali in Linn Biorklund. »The journey to dreamland never ends. A refugee's journey from Somalia to Sweden.« *Refugee Survey Quarterly* 35/2 (2016): 116–36. Pridobljeno 24. 5. 2022. <https://www.jstor.org/stable/48503284>.
- Infokolpa. »Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonov na slovensko-hrvaški meji.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 278. (2020): 81–13. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-61KFGRE4/b26908db-53c7-4934-b51f-621cf10ea866/PDF>. Pridobljeno 11. 3. 2022.
- Jones, Chris, Romain Lannelau, Yasha Maccanico et. al. *Access denied: Secrecy and the externalisation of EU migration control*, Heinrich-Böll-Stiftung European Union. December, 2022. <http://www.statewatch.org/media/3781/secrecy-and-externalisation-of-migration-control.pdf>. Pridobljeno 15. 2. 2023.
- Kogovšek Šalamon, Neža. »'Humanitarni' koridor: Stanje izjeme v času globalnih migracij.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 61–71. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-QZMVJOFD/408ca0c7-fbc8-4250-af0c-f9c05f576e94/PDF>. Pridobljeno 27. 4. 2022.
- Korsakovas, Justas. *Emic Understandings of the 2015 Balkan Rute in Slovenia: magistrsko delo*. European Regional Masters Programme – ERMA, Global Campus South East Europe, 2020.
- Ladić, Maja in Katarina Vučko. »Slovenia's Response to Increased Arrival of Refugees: We Don't Want Them, But We Also Don't Understand Why They Don't Want To Stay.« V: Ladić, Maja, Katarina Vučko, Marc-Antoine Frébutte, Neža Kogovšek Šalamon, Veronika Bajt, Mojca Pajnik, Vlasta Jalušič in Lana Zdravković. *Razor-wired: reflections on migration movements through Slovenia in 2015*. Ljubljana: Peace Institute, 2016.

- Lunaček Brumen, Sarah in Ela Meh. »'Vzpon in padec' koridorja.« *Časopis za kritiko znanosti domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264, (2016): 21–45.
- Mau, Steffan, Fabian Gulzau, Lene Laube in Natascha Zaun. »The global mobility divide: How visa policies have evolved over time.« *Journal of Ethnic and Migration Studies* 41, št. 8 (2015): 1192–1213. <https://doi.org/10.1080/08865655.2021.1996260>. Pridobljeno 15. 4. 2022.
- Meh, Ela. »Evropska migracijska politika.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo* 44, št. 264 (2016): 273, 274.
- Mozetič, Polona. »Multipliciranje meje: meja, ki izginja in nadzor, ki se povečuje.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 238 (2009): 119–32.
- Pajnik, Mojca, Petra Lesjak-Tušek in Marta Gregorčič. *Prebežniki, kdo ste?*. Inštitut za sodobne družbene in politične študije, Mirovni Inštitut, 2001. <https://www.dlib.si/stream/URN:NBN:SI:DOC-XSOV0T5D/28505c74-c05c-4657-ba2e-1cbb21456a22/PDF>. Pridobljeno 18. 4. 2022.
- Panić, Ana in Simona Ognjanović (ur.) *Devedesete: Rečnik migracija, The Nineties: A Glossary of Migrations*, Beograd: Muzej Jugoslavije (2019). <https://www.fsk.si/literature/2019%20Devedesete%20-%20recnik%20migracija.pdf>. Pridobljeno 26. 3. 2023.
- Pomerance, Michla. »The Badinter Commission: The Use and Misuse of the International Court of Justice' s Jurisprudence.« *Michigan Journal of International Law* 20 (1998). <https://repository.law.umich.edu/mjil/vol20/iss1/2>. Pridobljeno 17. 4. 2023.
- Radan, Peter. »Post-Secession International Borders: A Critical Analysis of the Opinions of the Badinter Arbitration Commission.« *Melbourne University Law Review*, 24. št. 1 (2000): 50-76. <https://www8.austlii.edu.au/cgi-bin/viewdoc/au/journals/MULR/2000/3.html>. Pridobljeno 12. 5. 2023
- Razac, Oliver. *Politična zgodovina bodeče žice*. Ljubljana: Maska, 2016.
- Snyder, Timothy. »Conclusion: The Wall around the West.« V: Andreas, Peter in Timothy Snyder (ur.) *The Wall around the West: State Borders and immigration controls in North America and Europe*. Lanham: Rowman and Littlefield, 2000.
- Tamše, Danijela. »O prečkanju meja.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 278 (2020). <https://ckz.si/docs/publications/journals/278/278-005-008.pdf>. Pridobljeno 14. 4. 2023.
- Tamše. Danijela. »Uvodnik.« *Mejni režimi*. *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*. Ljubljana, 2020.
- Vaughan-Williams, Nick. »Biopolitical Borders.« V: *Europe's Border Crisis: Biopolitical Security and Beyond*. Oxford 2015. Oxford Academic, 19 november, 2015. <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780198747024.003.0002>. Pridobljeno 10. 10. 2023.
- Walters, William. »Mapping Schengenland: Denaturalizing the Border. Environment and Planning D.« *Society and Space* 20, št. 5 (2002): 561–80. <https://doi.org/10.1068/d274t>. Pridobljeno 19. 3. 2023.
- Zajc, Marko. »Administrative Legacy and the River Mura Border Dispute between Slovenia and Croatia.« *Südosteuropa Journal of Politics and Society* 67 št. 3 (2019): 369–92. doi:10.1515/soeu-2019-0027. Pridobljeno 15. 7. 2023.
- Zajc, Marko. »The Border Monster Refuses to Die.« *Südosteuropa. Journal of Politics and Society* 66, št. 1 (2018): 119–30. <https://doi.org/10.1515/soeu-2018-0007>. Pridobljeno 9. 3. 2022.
- Zavrtnik Zimic, Simona. »Etika skrbi v migracijskih politikah, Trg dela vs. trg človekovih pravic.« *Teorija in praksa* 40, št. 6 (2003): 1143–54. <http://dk.fdv.uni-lj.si/db/pdfs/tip20036zavrtnikzimic.PDF>. Pridobljeno 12. 5. 2022.
- Zavrtnik Zimic, Simona. »Perspektiva konstruiranja schengenske 'e-meje': Slovenija.« V: Milohnič, Aldo (ur.) *Evropski vrtarji. Migracijske politike v vzhodni Evropi*. Ljubljana: Mirovni inštitut, 2001, 67–81. https://www.mirovni-institut.si/wp-content/uploads/2014/08/MI_politike_evropski_vrtarji.pdf. Pridobljeno 13. 4. 2022
- Zorn, Jelka in Uršula Lipovec Čebren. »Evropski mejni režim: tihotapljenje ljudi in paradoks kriminalizacije solidarnosti.« *Dve domovini*, št. 53 (2021): 81–98. doi:10.3986/dd.2021.1.06. Pridobljeno 12. 4. 2023.

- Zorn, Jelka. »Ritualizacija in normalizacija policijskega nasilja nad prebežniki.« *Časopis za kritiko znanosti, domišljijo in novo antropologijo*, št. 213/214 (2003): 125–159. <https://www.dlib.si/details/URN:NBN:SI:doc-UE4E1QBN>. Pridobljeno 20. 4. 2022.
- Žagar, Jošt. »Kolektivni izgoni na slovensko-hrvaški meji: od MNZ do policijskih postaj.« V: *Ogledalo. Časopis projekta UDESIN*, št. 2. Univerzitetna ustanova ing. Lenarčič Milana, Verd II, Vrhnika, 2022.
- Žagar, Ž. Igor, Marjeta Doupona Horvat in Jef Verschuere. *The Rhetoric of Refugee Policies in Slovenia*. Ljubljana: Mirovni inštitut, Inštitut za sodobne družbene in politične študije, 2001. http://mediawatch.mirovni-institut.si/eng/the_pragmatics_of_legitimation.pdf. Pridobljeno 19. 4. 2023.

Spletni viri

- Amnesty International. »Slovenija naj vlak s 1800 begunci takoj spusti čez mejo iz Hrvaške.« *amnesty.si*. Spremenjeno 18. 10. 2015. <https://www.amnesty.si/vlak-z-begunci>. Pridobljeno 22. 3. 2023.
- ANSA. »Police from various countries at Slovenia-Croatia border.« *infomigrants.net*. Spremenjeno 12. 5. 2021. <https://www.infomigrants.net/en/post/32163/police-from-various-countries-at-sloveniacroatia-border>. Pridobljeno 11. 9. 2022.
- Border Violence Monitoring. *Black Book of Pushbacks*, 2020, 2022. Objavljeno 7. 12. 2022. <https://borderviolence.eu/black-book-of-pushbacks-2022/>. Pridobljeno 18. 1. 2023.
- Buxton, Nick in Mark Akkerman. *The Rise of Border Imperialism*. Transnational Institute. 2018.
- Danish Refugee Council. »EU migration management: Wilful blindness to evidence of harmful human rights consequences.« *pro.drc.ngo*. Spremenjeno 9. 2. 2023. <https://pro.drc.ngo/resources/news/eu-migration-management-wilful-blindness-to-evidence-of-harmful-human-rights-consequences/>. Pridobljeno 12. 5. 2024.
- Defencing festival. »Last call for Defencing Festival on the border between Slovenia and Croatia.« *moving-europe.org*. Spremenjeno 22. 6. 2016. <https://moving-europe.org/call-out-defencing-festival/>. Pridobljeno 12. 2. 2023.
- European Council. *Declaration on combating terrorism*. *consilium.europa.eu*. Bruselj. Objavljeno 25. 3. 2004. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/ec/79637.pdf. Pridobljeno 15. 5. 2023.
- Events during which someone died trying to reach or stay in Europe. *Themigrantfiles.com*. Spremenjeno 24. 6. 2016. https://docs.google.com/spreadsheets/d/1YNqIzyQfEn4i_be2GGWESnG2Q80E_fLASffsXdCOft1/edit?gid=1085726718#gid=1085726718. Pridobljeno 12. 4. 2023.
- Infokolpa in Border Violence Monitoring. »Poročilo o nezakonitih kolektivnih izgonih n Slovenko-Hrvaški meji.« *push-forward.org*. Objavljeno maj 2019. https://push-forward.org/sites/default/files/2019-08/scaled_Poro%C4%8Dilo_o_nezakonitih_kolektivnih_izgonih_na_slovensko_hrva%C5%A1ki_meji%281%29.pdf. Pridobljeno: 16. 6. 2023.
- Inštitut za etnologijo in folkloristiko, Hrvaška znanstvena fundacija. »The European Irregularized Migration Regime at the Periphery of the EU: od etnografije do ključnih besed (ERIM)« IP 2019-04-6642. Spremenjeno 9. 9. 2024. <https://www.google.com/maps/d/u/0/viewer?mid=11oCgbvNrkmZHHyRPZdlifDaPlvkjS0Ld&hl=en&ll=45.47932634181996%2C15.255736190720762&z=12>. Pridobljeno 15. 9. 2023.
- IUS Info. »V Zagrebu dogovor o skupnem ukrepanju policij držav na balkanski poti.« *iusinfo.si*. Spremenjeno 18. 2. 2016. <https://www.iusinfo.si/medijsko-sredisce/novica/2/162835>. Pridobljeno 22. 4. 2021.
- Journalismfund Europe. »The Migrant Files.« *journalismfund.eu*. Spremenjeno 18. 6. 2015. <https://www.journalismfund.eu/migrants-files-follow-money>. Pridobljeno 17. 6. 2022.
- Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija. *Naloge in pristojnosti slovenske policije v zvezi z ilegalnimi migranti*. <https://www.policija.si/delovna-podrocja/nadzor-drzavne-meje/naloge-in-pristojnosti-slovenske-policije-v-zvezi-z-ilegalnimi-migranti>. Pridobljeno 21. 10. 2022.

- Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija. *Nedovoljene migracije na območju Republike Slovenije*. Statistični podatki. Pridobljeno 28. 3. 2023.
- Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija. *Obravnavo oseb v skladu z veljavno evropsko zakonodajo, bilateralnimi sporazumi, zakonom o tujcih in zakonom o mednarodni zaščiti – Postopkovnik*. https://www.policija.si/images/stories/DelovnaPodrocja/meja/migracije/Obravnava_tujcev_postopkovnik.pdf. Pridobljeno 11. 11. 2022.
- Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija. *Preprečevanje nedovoljenih migracij. V sodelovanju s hrvaško policijo na določenih delih skupne meje poostriili nadzor. Sporočilo za javnost*. Spremenjeno 15. 3. 2024. <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/porocila-za-javnost/porocila-za-javnost-gpue/121287-preprecevanje-nedovoljenih-migracij-v-sodelovanju-s-hrvasko-policijo-na-dolocenih-delih-skupne-meje-poostriili-nadzor>. Pridobljeno 22. 3. 2024.
- Ministrstvo za notranje zadeve Republike Slovenije. Slovenska policija. *Slovenski policijski helikopter posnel hrvaške policiste, ki migrante usmerjajo v Slovenijo čez zeleno mejo. Sporočilo za javnost*. Objavljeno 22. 10. 2015. <https://www.policija.si/medijsko-sredisce/porocila-za-javnost/porocila-za-javnost-gpue/80233-slovenski-policijski-helikopter-posnel-hrvaske-policiste-ki-migrante-usmerjajo-v-slovenijo-cez-zeleno-mejo-tudi-cez-sotlo-oktober-2015>. Pridobljeno 30. 10. 2019.
- Mirovni Inštitut. »Second report from refugee camp Brežice.« *mirovni-institut.si*. Spremenjeno 30. 10. 2015. <https://www.mirovni-institut.si/en/report-from-refugee-camp-brevice/>. Pridobljeno 18. 9. 2021.
- Pedagoški Inštitut, Inštitut za slovensko izseljstvo in migracije ZRC SAZU, Mirovni inštitut. *Kako misliti begunsko krizo*. Spremenjeno 16. 1. 2016. <https://www.youtube.com/watch?v=0BcQtCWqB5M>. Pridobljeno 19. 9. 2021.
- *Proti militarizaciji in ograji, izjava prvopodpisanih pobudnikov za vložitev zahteve za razpis referendum proti militarizaciji*. Objavljeno 16. 11. 2015. <https://protimilitarizaciji.wordpress.com/2015/11/16/proti-militarizaciji-in-ograj-izjava-prvopodpisanih-pobudnikov-za-vlozitev-zahteve-za-razpis-referenduma/>. Pridobljeno 13. 4. 2023.
- Protirasistična fronta brez meja. »Refugees welcome! - poziv na protirasistični pohod.« *komunal.org*. Spremenjeno 31. 8. 2015. <https://komunal.org/teksti/256-refugees-welcome-poziv-na-proti-rasisticki-pohod>. Pridobljeno 11. 3. 2023.
- Solana, Javier. *A Secure Europe In A Better World* (varnostni strateški dokument Evropskega Sveta). Objavljeno 20. 6. 2003. https://www.consilium.europa.eu/uedocs/cms_data/docs/pressdata/en/reports/76255.pdf. Pridobljeno 14. 4. 2023.
- Statewatch. »Access to EU documents: Calling the agencies to account.« *statewatch.org*. Objavljeno 30. 3. 2014. <http://www.statewatch.org/projects/access-to-eu-documents-calling-the-agencies-to-account/>. Pridobljeno 19. 9. 2023.
- Urad Vlade RS za komuniciranje. *Slovenski koraki do Schengna*. <http://www.arhiv.evropa.ukom.gov.si/si/vstop-v-schengen/slovenski-koraki-do-schengna/index.html>. Pridobljeno 23. 2. 2023.
- Varuh človekovih pravic. 28. *Letno poročilo Varuha človekovih pravic republike slovenije za leto 2022*. Ljubljana, maj 2023. https://www.varuh-rs.si/fileadmin/user_upload/pdf/lp/LP_2022/Letno_porocilo_VC_P_RS_za_letno_2022.pdf. Pridobljeno 12. 4. 2023.
- WWF Adria. »Bodeča žica vzdolž slovensko-hrvaške meje predstavlja veliko grožnjo za naravno okolje in žival.« *wwfadria.org*. Objavljeno: 18. December 2015. <https://www.wwfadria.org/sl/?258711/ivali-v-regiji-se-prvi-sredujejo-s-lovekimi-mejami>. Pridobljeno 12. 4. 2023.

Zakonodaja

- »Zakon o ratifikaciji Sporazuma med Vlado Republike Slovenije in Vlado Republike Hrvaške o izročitvi in prevzemu oseb, katerih vstop ali prebivanje je nezakonito (BHRIPO)« (podpisan na Brionih 10. 6. 2005, ratificiran 15. 3. 2006). *Uradni list RS*, št. 33/2006, 30. 3. 2006. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2006-02-0040?sop=2006-02-0040>.

- »UPRS Sodba in sklep I U 1490/2019-92, Upravno sodišče, 22. 6. 2020.« *Sodna praksa*. <https://pisrs.si/sodnaPraksa?idECLI=ECLI:SI:UPRS:2020:I.U.1490.2019.92>.
- »UPRS Sodba in sklep I U 1686/2020-126, Upravno sodišče, 07. 12. 2020.« *Sodna praksa*. [https://www.sodnapraksa.si/?q=1686/2020-126&database\[UPRS\]=UPRS&_submit=i%C5%A1%C4%8Di&rowsPerPage=20&page=0&id=2015081111452098](https://www.sodnapraksa.si/?q=1686/2020-126&database[UPRS]=UPRS&_submit=i%C5%A1%C4%8Di&rowsPerPage=20&page=0&id=2015081111452098).
- »Uredba (EU) 2016/399 Evropskega parlamenta in Sveta z dne 9. marca 2016, UL L 77, 23. 3. 2016, p. 1–52.« *Zakonik o schengenskih mejah*. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/sl/TXT/?uri=CELEX%3A32016R0399>.
- »Uredba (EU) št. 604/2013 Evropskega Parlamenta in Sveta. 26. 6. 2013 – O vzpostavitvi meril in mehanizmov za določitev države članice, odgovorne za obravnavanje prošnje za mednarodno zaščito, ki jo v eni od držav članic vložijo državljani tretje države ali oseba brez državljanstva.« *Uradni list Evropske unije*, 29. 6. 2013. <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/SL/TXT/PDF/?uri=CELEX:32013R0604>.
- »Uredba o ratifikaciji Protokola med Ministrstvom za notranje zadeve Republike Slovenije, Policijo in Ministrstvom za notranje zadeve Republike Hrvaške, Ravnateljstvom policije, o ustanovitvi skupnih delovnih skupin, Uradni list RS št. 24/2008 z dne 10. 3. 2008.« *Sodna praksa*. <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2008-02-0031/uredba-o-ratifikaciji-protokola-med-ministrstvom-za-notranje-zadeve-republike-slovenije-policijo-in-ministrstvom-za-notranje-zadeve-republike-hrvaske-ravnateljstvom-policije-o-ustanovitvi-skupnih-delovnih-skupin>.
- »VSRS Sklep I Up 128/2020, Vrhovno sodišče, 28. 10. 2020.« *Sodna praksa*. https://www.sodnapraksa.si/?q=I%20Up%20128/2020&database%5BSOVS%5D=SOVS&database%5BUPRS%5D=UPRS&_submit=i%C5%A1%C4%8Di&rowsPerPage=20&page=0&id=2015081111441231.
- »VSRS Sodba I Up 23/2021, Vrhovno sodišče, 09. 4. 2021.« *Sodna praksa*. [https://www.sodnapraksa.si/printPdf.php?q=Prepoved%20kolektivnih%20izgonov&database\[SOVS\]=SOVS&_submit=i%C5%A1%C4%8Di&id=2015081111448095&rowsPerPage=20](https://www.sodnapraksa.si/printPdf.php?q=Prepoved%20kolektivnih%20izgonov&database[SOVS]=SOVS&_submit=i%C5%A1%C4%8Di&id=2015081111448095&rowsPerPage=20).
- »Zakon o nadzoru državne meje (ZNDM-2-UPB1).« *Uradni list RS*, št. 35/10, 22. 6. 2007. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO4610>.
- »Zakon o obrambi (Uradni list RS, št. 103/04 – uradno prečiščeno besedilo in 95/15) (ZObr), 1., 2. in 3. odst. 37. a čl.« *Uradni list RS*, št. 42/2016 in OdlUS XXI, 25 | 12. 5. 2016. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO532>.
- »Zakon o tujcih (ZTuj-2).« *Uradni list RS*, št. 91/21, 15. 6. 2011. <https://pisrs.si/pregledPredpisa?id=ZAKO5761>.
- European Parliament, Legislative Train 06. 2024 1. »EU-Turkey statement & Action plan« Foreign Affairs - AFET (2024). <https://www.europarl.europa.eu/legislative-train/theme-towards-a-new-policy-on-migration/file-eu-turkey-statement-action-plan>.
- U-I-28/16-28, *Odklonilno ločeno mnenje sodnice dr. Jadranke Sovdat, in dr. Dunja Jadek Pensa*, 2. 6. 2016. <https://www.iusinfo.si/download/razno/u-i-269-12.-odklonilno.lm.dr.jadek.pensa.pdf>.
- Urad visokega komisarja ZN za človekove pravice. *Croatia: Police brutality in migrant pushback operations must be investigated and sanctioned. UN Special Rapporteurs*, 19. 6. 2020. <https://www.ohchr.org/en/news/2020/06/croatia-police-brutality-migrant-pushback-operations-must-be-investigated-and>.

Saša Hajzler

**BARBED WIRE AND THE RIVER KOLPA:
INTERSECTIONS OF HISTORY AND MODERNITY**

SUMMARY

The article explores the transformation of Slovenia's modern southern border, focusing on how this border has rematerialised in the face of the crucial changes in the European border regime. Its primary goal is to provide a more comprehensive insight into the modern Slovenian-Croatian border with a focus on the river Kolpa and carry out an analysis to define the rematerialisation phases. By exploring the empirical fragments from a comprehensive set of sources, it sheds light on the interactions of these fragments in the area of Slovenia's southern border through time, revealing new ways in which the border has rematerialised, i.e. through various interactions with nature. From the perspective of the (re)materialisations related to migration, the article reveals the complexities and broader dynamics of contemporary border practices, strongly characterised by the historical processes and political decisions at a level exceeding the national framework. To ensure a better understanding of borders and migration, the article examines the legislation and provides a brief overview of the historical challenges that Slovenia's southern border has faced since the Slovenian independence. It also presents the policies of the actors "from below" since 2015 as equally relevant to national and supranational politics. These actors are often excluded from historiographical treatments because they are repeatedly marginalised in terms of their influence on the political developments of which they are an intrinsic part. Access to their experiences and perceptions is possible through oral history methods, participatory or participant observation methods, and through reading "upstream" sources. The work of the actors from below in the form of crucial local and activist ideas, practices, and positions takes a special place in the article. The article thus comprehensively elaborates on the roles of Slovenia's southern border as an instrument of global class divisions, regional political cohesion, a space of technological innovation and economic gains, as well as an instrument of repression and an area of activist agency. It also explains the multi-layered background of the resistance and protests by migrants and civil initiatives through insights into human rights violations and the inhumanity of the official procedures. It also provides a powerful insight into the political nature of the issues often perceived as security questions or humanitarian issues.

Marija Mojca Peternel*

»Ne ubijaj kuščarjev, mlakaric, žab in drugih živali«.**

Prispevek k zgodovini zaščite in dobrobiti živali

IZVLEČEK

Da prizadevanja za zaščito živalskega sveta niso novotarija sodobnega sveta, pričajo zgodnje, predvsem pa številne časopisne objave. Delovanje na tem področju se je pospešilo z ustanavljanjem društev proti mučenju živali v prvi polovici 19. stoletja. Takšne akcije tudi v takratnem slovenskem prostoru niso bile majhne. Pričujoči prispevek želi osvetliti, na kakšen način in kako široko so prizadevanja tega prostora odmevala predvsem v časopisih sredine 19. stoletja, in posredno prikazati njegovo vpetost v širši avstrijski oziroma nemško govoreči prostor.

Ključne besede: zgodovina 19. stoletja, časopisi, varstvo živali, Anton Füster, Valentin Stanič

ABSTRACT

"DON'T KILL LIZARDS, MALLARDS, FROGS, OR OTHER ANIMALS". ANIMAL CRUELTY IN THE 19TH-CENTURY NEWSPAPERS

The early and especially numerous newspaper publications confirm that animal protection efforts are not merely a modern novelty. Actions in this field intensified with the

* Dr., docentka, Oddelek za germanistiko z nederlanistiko in skandinavistiko, Filozofska fakulteta, Aškerčeva 2, SI-1000 Ljubljana; mojca.peternel@guest.arnes.si

** »Zehn Gebote zum Naturschutz,« *Münchener Neueste Nachrichten: volkswirtschaftliche, alpine und Sportzeitung*, 25. 9. 1912, nepaginirano. *Münchener neueste Nachrichten* je izhajal od leta 1887 do 1945 v založbi Knorr Knorr & Hirth. *Katalog für die Bibliotheken der Universitäten Heidelberg*, <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=1278999>, pridobljeno 12. 12. 2022.

establishment of societies against animal torture in the first half of the 19th century. At the time, such endeavours, relatively widespread throughout the Monarchy, were also considerable in Slovenia. The present paper aims to shed light on the manner and scope in which the 19th-century press, in particular, reflected the efforts in this area, thus indirectly revealing their significance in the broader Austrian or German-speaking territory.

Keywords: 19th-century history, newspapers, animal protection

Uvod

V naslovu prispevka je ena izmed »Desetih zapovedi«, ki jih je sicer leta 1912 objavil *Münchner neueste Nachrichten*¹ in so poleg zaščite rastlin in živali pozivale k celostnemu pristopu do narave. Med njimi namreč zasledimo tudi zapovedi: Ne kali miru v naravi s hrupom in norčevanjem ali Ne onesnažuj narave z odvrženimi papirji, razbitim steklom, pločevinkami in drugimi odpadki. Z živalmi je povezana tudi osma zapoved, ki prepoveduje zbiranje ptičjih jajc in poziva k njihovi nedotakljivosti v naravnem okolju.

Zapovedi so, kot zapisano, izvirale iz leta 1912, a je bilo zavedanje o varovanju živali pred pogostim mučenjem živo že več kot sto let pred tem. Torej vsaj nekaj desetletij pred znanimi organiziranimi prizadevanji za varstvo rastlin, ki so se začela v veliki meri pojavljati z ustanavljanjem planinskih društev v drugi polovici 19. stoletja. Prvo društvo za zaščito rastlin je denimo bilo ustanovljeno leta 1883 v Švici, v okviru takojšnjega *Alpine Club* (SAC) z imenom *Verein für Pflanzenschutz*, ki se je v prvi vrsti zavzemalo za preprečevanje trgovine z redkimi rastlinami.²

Ustanovitev prvih društev proti mučenju živali

Spremenjeno dojemanje narave, ki ga je prinesla romantika,³ je konec 18. stoletja, še zlasti pa v prvi polovici 19. stoletja posledično izoblikoval tudi drugačen pogled na živali. Petnajst let po znamenitem govoru lorda Thomasa Erskina⁴ v britanskem parlamentu o človeških grozodejstvih nad živalmi je bilo leta 1824 v Angliji ustanovljeno

1 »Zehn Gebote zum Naturschutz,« *Münchener Neueste Nachrichten: volkswirtschaftliche, alpine und Sportzeitung*, 25. 9. 1912, nepaginirano.

2 Reinhard Falter, »Apotheker, Dr. phil. H. c. Carl Schmolz (1859–1928),« *Blätter zur bayerischen Naturschutzgeschichte*. (München: Bayerische Akademie für Naturschutz und Landschaftspfleg, 2008), nepaginirano.

3 Janez Mlinar, »V senci gora. Oblikovanje Zgornjesavske doline kot turistične destinacije,« v: *Triglav 240* (Ljubljana: Založba ZRC, 2018), 180, 181.

4 Thomas Erskine, 1. Baron Erskine (*10. 1. 1750 Edinburgh; †17. 11. 1823 Almondell, West Lothian), britanski politik škotskega rodu. – Allen A. Francis, »Thomas Erskine, 1. Baron Erskine,« v: *Meyers Konversations-Lexikon* (Leipzig in Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885–1892), 819, 820.

prvo društvo proti mučenju živali *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*⁵ ali »*Königliche Gesellschaft zur Verhütung der Grausamkeit gegen Thiere unter dem besonderen Schutze Ihrer Majestät der Königin*«,⁶ kot ga je v svojem delu imenoval znameniti dunajski revolucionar iz leta 1848 Radovljčan Anton Füster.⁷

Prvo društvo proti mučenju živali *Tierschutz-Verein* na nemških tleh je nastalo leta 1837 v Nürnbergu, pri čemer sta imela pomembno vlogo pridigar Christian Adam Dann⁸ in himnoslovec Albert Knapp.⁹ Leta 1839 je bilo ustanovljeno društvo v Dresdnu in leta 1842 v Münchnu.¹⁰ Zadnje je bilo za nadaljnji razvoj v avstrijskem prostoru precej pomembno, saj so se na njegovo pobudo začela ustanavljati društva v takratni Avstriji. Prvo na njenih tleh je z imenom *Görzer Verein gegen Thierquälerei* nastalo v Gorici, nato v Pešti, Linzu in Salzburgu¹¹ ter leta 1862 v Gradcu.¹² Glavno vlogo pri ustanovitvi goriškega društva je imel pesnik, alpinist in duhovnik Valentin Stanič.¹³ Že leta 1845 se je priključil Društvu zoper trpinčenje živali v Münchnu in 14. februarja 1846 sam ustanovil podobno društvo v Gorici, za katero je tudi sestavil in izdal statut.¹⁴ Za reklamo in vabilo v društvo je napisal *Kurzer Bericht über den görzter Verein wider die Thierquälerei und Einladung zum gefälligen ferneren Beitritte*.¹⁵ V ta namen je iz nemščine prevedel *Kratke povesti s podobami*, v katerih nastopa proti surovosti in neusmiljenosti do živali. Goriško društvo ni bilo le prvo v avstrijskem prostoru, pozornost je zbudilo celo v Franciji in Nemčiji.¹⁶

Živinovarstveniki so si v okviru društev prizadevali za spremembe razmer vprežne živine, prevoza klavne živine, načina zakola in odpravo mučenja živali za človekovo zabavo (oslepitve ptic pevk, petelinjih bojev) ter nepotrebnih bolečih operacij na domači živini, ki so imele podlago v praznoverju. Da bi s tem bilo seznanjeno čim večje število ljudi, so društveniki uporabljali tudi javna občila, italijanska in domača, denimo *Illyrisches Blatt*.¹⁷

5 *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*, <https://www.rspca.org.uk/whatwedo/whoweare/history>, pridobljeno 6. 8. 2022.

6 Anton Füster, *Der Verein wider Thierquälerei* (Wien: gedruckt bei den P. P. Mechtharisten, 1846), 43.

7 Anton Füster (*5. 1. 1808, Radovljica; †12. 3. 1881, Dunaj), duhovnik, politik, filozof, šolnik. – *Füster, Anton (1808–1881) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi193714/>, pridobljeno 6. 8. 2022.

8 Christian Adam Dann (*1758; †19. 3. 1837, Stuttgart) duhovnik, pridigar. – Christian Palmer, »Dann, Christian Adam,« v: *Allgemeine Deutsche Biographie*, zv. 4 (Leipzig: Duncker & Humblot, 1876), 740, 741.

9 Albert Knapp (*25. 7. 1798, Tübingen; †18. 6. 1864, Stuttgart), skladatelj in himnoslovec. – Gerhard Schäfer, »Knapp, Albert,« v: *Neue Deutsche Biographie*, zv. 12 (Berlin: Verlag Duncker & Humblot 1980), 153, 154.

10 Füster, *Der Verein wider Thierquälerei*, 44.

11 *Ibidem.*, 47.

12 »Einladung,« *Grazer Zeitung*, 25. 2. 1863, nepaginirano.

13 Valentin Stanič (*12. 2. 1774, Bodrež (Kanal); †29. 4. 1847, Gorica, Furlanija - Julijska krajina), duhovnik, alpinist, pisatelj. – *Stanič, Valentin (1774–1847) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi602064/>, pridobljeno 6. 8. 2022.

14 Valentin Stanič, *Statuten des Görzer Vereins wider Thierquälerei* (Görz : [V. Stanič], 1846).

15 Valentin Stanič, *Kurzer Bericht Uiber der Görzer Verein wider die Thierquälerei und Einladung zum gefälligen ferneren Beitritte* (Görz : [V. Stanič], 1846).

16 *Stanič, Valentin (1774–1847) – Slovenska biografija*.

17 Tanja Peterlin-Neumaier, *Valentin Stanič in Goriško društvo proti mučenju živali (1845–1847) = Valentin Stanič e la società goriziana contro il maltrattamento degli animali (1845–1847)* (Udine: Istituto di storia sociale e religiosa in Forum, 2002), nepaginirano. Tatjana M. Peterlin-Neumaier, »Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi – Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847,« *Kronika* 50, št. 1 (2002): 17–30.

Slab mesec po ustanovitvi goriškega je nato v začetku marca leta 1846 tudi na Dunaju nastalo društvo proti mučenju živali,¹⁸ ki je od leta 1853 dalje izdajalo časopis *Tierfreund*.¹⁹ Soustanovitelj in predsednik je bil Ignaz Franz Castelli,²⁰ dramatik, pesnik in nasploh precejšen aktivist v takratnem avstrijskem in nemškem prostoru. V njem je poleg znatne angažiranosti na področju zaščite živali deloval kot pisec ter izdajatelj in sodelavec različne periodike. Povezan pa je bil tudi s takratnim slovenskim prostorom, saj je bil častni član Filharmoničnega društva za Kranjsko.²¹ Leta 1876 je društvo odprlo svojo pisarno v središču Dunaja. Številni člani, iz višjih plemiških krogov in izobraženega kmečkega stanu, so društvu ponudili »ugledno količino blaga« v dobrodelne namene. Zahvala za to gre vodstvu, še zlasti predsedniku društva Matthäusu Elsingerju.²² Bil je član dunajske gospodarske zbornice,²³ leta 1887 pa ga najdemo tudi v seznamu članov dunajskega ornitološkega društva.²⁴ Za svoje široko udejstvovanje je prejel viteški križec reda Franca Jožefa ter t. i. *Salvator Medaille*, priznanje mesta zaslužnim Dunajčanom.²⁵

Kot vidimo, so bili vodilni v društvih proti mučenju živali precej družbeno angažirani, če v tem kontekstu izpostavimo samo dejavnost predsednika goriškega društva in dunajskih predsednikov. Njihova široka aktivnost ni obsegala zgolj pasivnega članstva v številnih društvih, ampak konkretne akcije in angažmaje, ki so rezultirali v različnih poljih javnega življenja.

Na Kranjskem so se prizadevanja proti mučenju in za zaščito živali začela že v štiridesetih letih 19. stoletja, a je bilo društvo za varstvo živali ustanovljeno šele v začetku 20. stoletja.²⁶ Leta 1846 je Kranjska kmetijska družba izdala delo duhovnika Mihaela Stojana,²⁷ ki ga je tiskal Jožef Blaznik in je izhajalo kot brezplačna doklada

18 I. F. Castelli, »Erklärung und Aufforderung,« *Wiener Zeitung*, 2. 3. 1846, 479. Več o društvu gl. »Der Wiener Tierschutzverein,« *Die Stimme der Tiere: 170 Jahre Wiener Tierschutzverein* (Wien: Echomedia Buchverlag, 2017).

19 *Tierfreund*, časopis dunajskega društva za zaščito živali (*eitschrift des Wiener Tierschutzvereins*), ki je izhajal v obdobju 1852–2020: *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

20 Vinzenz Ignaz Castelli (*6. 3. 1781 Dunaj; †5. 2. 1862 Dunaj), pesnik, dramatik. – Gustav Gugitz, »Castelli, Vinzenz Ignaz Franz,« v: *Neue Deutsche Biographie*, zv. 3 (Berlin: Duncker & Humblot, 1957), 172, 173.

21 »Ignaz Franz Castelli,« *Der Tierfreund. Zeitblätter für Menschenveredlung und Thierschutz*, št. 2, Februar 1862, 5–8.

22 »Vereinsnachrichten,« (*Neuigkeits*) *Welt Blatt*, 25. 4. 1876, nepaginirano.

23 »Nicht amtlicher Theil,« *Wiener Zeitung*, 3. 2. 1854, 315. *Neuigkeits-Welt-Blatt* – dunajski časopis, ki je izhajal vsak dan, razen nedelj in praznikov, v obdobju 1874–1943. *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

24 »Personal-Stand des Vereins am 1. Jänner 1885,« *Beilage zu Nr. 1 des 9. Jahrganges der 'Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien', Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien* (Wien: Die k. k. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick, 1885), 7. »Personal-Stand des Vereins am 1. Jänner 1887,« *Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien, Beilage: Personal-Stand des Vereins am 1. Jänner 1887, Der Ornithologischen Vereins in Wien* (Wien: Die k. k. Hofbuchhandlung Wilhelm Frick, 1887), 3.

25 Josef Schwardfeger, »Die Salvatormedaille der Stadt Wien,« *Zeitschrift für Münz- und Medaillenkunde*, zv. 1 (1905–1907), 177–90.

26 Marta Rendla, »Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915,« *Zgodovina za vse* 11, št. 1 (2004): 59.

27 Mihael Stojan (*1. 9. 1804, Teharje; †10. 4. 1863, Braslovče), pisec in duhovnik. – *Stojan, Mihael (1804–1863) – Slovenska biografija*, <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi614875/#slovenski-biografski-leksikon>, pridobljeno 19. 9. 2023.

Novic že od začetka aprila 1846 dalje.²⁸ *Miloserčnost do živali* s podnaslovom *Poduk za mlade in stare ljudi*²⁹ je že v predgovoru jasno nakazovala svoj namen: »Živinica je božja stvar, je božji dar. Kdor jo brez potrebe pokončuje, gerdo ž njo ravna in jo terpinči ali muči, je sovražnik božjiga dela.« Živino človek močno potrebuje in je dostikrat največje kmetovo bogastvo. »Tega pa ne spoznajo vsi ljudje, kakor bi imeli biti, in se s terpinčenjem živali pregrešijo zoper božjo zapoved in zoper lastni prid.« Delo je ljudem želelo odpreti oči in jih »k lepimu zaderžanju do živali nepeljevati«.³⁰ Gre za 70 strani debelo knjižico, ki ji po uvodu sledi prvi del z jasnim naslovom »Od čudežev bošjih pri stvarjenji in ohranjenji žival in od njih koristnosti človeka«. V tem delu je opis živali, ki so nastale po božjem stvarjenju petega in šestega dne. Drugi del, »Od napačnosti, hudobije in škodljivih nasledkov terpinčena žival«, se ukvarja z razlogi za to početje in zagovarja, da slabo ravnanje z živino pomeni tudi slab odnos do sočloveka. V tretjem delu pa piše o društvu proti mučenju živali v Münchnu in o prvem na avstrijskih tleh v Gorici ter o njuni koristnosti.

Stojanova knjiga je odmevala predvsem v Bleiweisovih *Novicah*, ki so med drugim zapisale, da je namen »teh bukvic stare in mlade ljudi podučiti miliga zaderžanja do živine in jim prav globoko v serce vtisniti napčnost neusmiljeniga ravnanja.« Zaznamka o njej pa po pričakovanju ne najdemo v aprilskih številkah *Laibacher Zeitung* leta 1846, ki je oglaševal knjige drugih ljubljanskih tiskarjev.³¹

Nadaljnja prizadevanja za zaščito živali so na Kranjskem do ustanovitve društva z uradnim imenom *Kranjsko društvo za varstvo živalij* pripeljala šele 23. oktobra 1902.³² Njegov osnovni namen je bilo varovanje živali pred trpljenjem in mučenjem, hkrati pa je javnost želelo osveščati o pravilnem ravnanju z živalmi. Cilje društva so podobno kot v goriškem društvu poskušali doseči z vzgojo zlasti mladih. Pri njih naj bi z dobrimi vzgledi vzbudili ljubezen, usmiljenje in empatijo do živali. Ideje, da humano ravnanje z živalmi odraža človekov pravi značaj, so želeli razširiti tudi z izdajanjem poučne literature.³³

Prizadevanja za skrbno ravnanje z živalmi so bila znana tudi v štajerskem delu takratnega slovenskega prostora. Neki mariborski »penzionist« in ljubitelj živali je v osrednjem *Marburger Zeitungu* v odzivu na objavljeni prispevek v zvezi z mučenjem vlečnih živali ta problem razširil na živali, s katerimi se človek hrani. Poudaril je pogosta trpinčenja domačih živali, kot je pretepanje s koli, in druge oblike zlorab. »Človek se pred slabim ravnanjem zavaruje s svojo pravico, brezpravna žival pa je po

28 »Oglas«, *Kmetijske in rokodelske novice*, 8. 4. 1846, nepaginirano. *Kmetijske in rokodelske novice* so izhajale v obdobju 1843 in 1902. Do leta 1852 so izhajale kot tednik; v obdobju 1852–57 dvakrat tedensko in nato spet kot tednik. Od začetka izhajanja vse do smrti leta 1881 jih je urejal dr. Janez Bleiweis. Namenjene so bile najprej v pomoč kmetom in obrtnikom, kasneje pa so objavljale prispevke s področja leposlovja, konservativne politike, kulture in dopisov iz raznih krajev. Pomembne so bile predvsem zaradi utrjevanja slovenskega knjižnega jezika, splošnega sprejema gajice in nasploh zaradi vsestranskega kulturnega razvoja slovenskega naroda. – *Digitalna knjižnica Slovenije*, <https://www.dlib.si/>, pridobljeno 11. 12. 2023.

29 »Kranjska kmetijska družba«, *Miloserčnost do živali. Poduk za mlade in stare ljudi* (Ljubljana: Jožef Blaznik, 1846).

30 Ibid., predgovor.

31 Oglas«, *Novice*, 8. 4. 1846, 56.

32 Rendla, »Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915«, 59.

33 Ibid.

Odrešenikovem zgledu popolnoma odvisna od zaščite dobrih ljudi.« Avtor je apeliral tako na policijo kot na sočutne someščane, naj vendarle pripomorejo k ustanovitvi le enega močnega društva za zaščito živali, ki se bo polnomočno borilo proti trpinčenju.³⁴

Seveda je tudi država s pravnimi akti začela skrbeti za živali, če omenimo zgolj *Postavo o nekaterih naredbah za povzdige ribarstva po suhozemeljskih vodah* iz leta 1880³⁵ ter *Zakon o prepovedanem lovskem času* iz leta 1889.³⁶ Lov, še zlasti divji, je kar pogosto polnil strani tiska v obravnavanem času. Takšnih objav in nasploh zapisov v zvezi z živalmi ali naravo ne najdemo samo v časopisih, ki so že v svojem osnovnem poslanstvu bili namenjeni naravi. Na Kranjskem je bil od leta 1895 to zagotovo *Planinski vestnik*, ki je že v zgodnjih številkah konkretno pozival k obzirnemu ravnanju z naravo. Turiste, torej takratne gorohodce, je pozival k upoštevanju njihovih dolžnosti, ki vključujejo primerno ravnanje z naravo.³⁷

Tudi v povsem »običajnih« dnevnikih, torej nestrokovnih časopisih, so se zlasti na prelomu stoletja in v prvih desetletjih 20. stoletja vrstili pozivi k varovanju živali, tudi s precej sodobnimi naslovi. Neki S. je tako v prispevku *Naturschutz* poleg odnosa do celotne narave posebej poudaril skrb za živali.³⁸ Motile so ga nevzdržne razmere, v katerih prebivajo žabe, kače ali kuščarji, ki jih otroci (in tudi odrasli) na sprehodih v naravi ujamejo in prinesejo domov. Tam kmalu umrejo ali precej trpijo, saj živijo v izrazito neprimernih okoliščinah. Naloga oblasti naj bi po njegovem zato morala »omejiti tovrstne športne dejavnosti«. Rešitev problema je videl v sodelovanju s šolskimi oblastmi, ki naj bi skupaj z društvi za zaščito narave poskrbele za ozaveščanje in konkretne akcije. Po njegovem bi povsem zadostovali v vsaki šoli postavljeni akvariji in terariji, ki bi jih bilo mogoče obiskovati.

Tem pozivom se je v takratnem slovenskem prostoru pridružil tudi *Laibacher Zeitung*,³⁹ denimo v članku z zgovornim naslovom *Schutz der Alpen!*⁴⁰ Pozitiven odnos do živali so poleg naslovov odražala tudi imena časopisov, kot je bil denimo *Časopis Brenclj* v lažnivi obleki Jakoba Alešovca. Šlo je za slovensko naravnano politični časopis, ki je izhajal dvakrat mesečno od leta 1869 dalje. Ob takšnih naslovih velja omeniti še dela na Goriškem delujočega profesorja, tudi prirodoslovca in potopisca, Frana Erjavca, ki si je s povestmi, še bolj pa s slikami iz narave, potopisi in klasično prozo v slovenskem slovstvu pridobil odlično mesto.⁴¹ Njegova tankočutna opazovanja narave

34 »Für den Tierschutz in Marburg,« *Marburger Zeitung*, 30. 8. 1902, 4.

35 »Postavo o nekaterih naredbah za povzdige ribarstva po suhozemeljskih vodah,« (25. 11. 1880), *Österreichische Nationalbibliothek, Alex, Historische Rechts- und Gesetzestexte*, <https://alex.onb.ac.at/>, pridobljeno 19. 6. 2022.

36 »Zakon o prepovedanem lovskem času,« (22. 8. 1889), *Österreichische Nationalbibliothek, Alex, Historische Rechts- und Gesetzestexte*, <https://alex.onb.ac.at/>, pridobljeno 19. 6. 2022.

37 L. Wölfling, »Nekaj o turistiki,« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1895, 150, 151.

38 S. »Naturschutz,« *Münchener neueste Nachrichten*. 4. 6. 1909, 2.

39 *Laibacher Zeitung* je izhajal med letoma 1784 in 1918, njegov založnik je bil Ignaz Alois Edler v. Kleinmayr, in je bil največji in najvplivnejši časnik v Ljubljani v 18. in 19. stoletju. – *Digitalna knjižnica Slovenije*. <https://www.dlib.si>, pridobljeno 8. 11. 2020.

40 »Schutz der Alpen!«, *Laibacher Zeitung*, 24. 7. 1895, 1453.

41 Fran Erjavec (*4. 9. 1834, Ljubljana; †12. 1. 1887, Gorica), prirodopisec, potopisec in pripovednik. – »Erjavec, Fran (1834–1887) – Slovenska biografija,« <https://www.slovenska-biografija.si/oseba/sbi183104/>, pridobljeno 11. 8. 2022.

in živali in njegov dar za jezik so prišli do izraza v številnih zapisih, v katerih nastopajo različne živalske vrste. Erjavčeve zgodbe so objavljali razni časopisi, na primer *Slovenski glasnik* leta 1863 poučni spis o žabi⁴² ali *Slovenski koledar za leto 1858* prirodoslovni spis *Mravlja*,⁴³ ki je takoj zbudil občo pozornost in še danes krasi naše čitanke.⁴⁴

Odmevi trpinčenja živali v časopisih sredine 19. stoletja

Pređen pogledamo, kako je mučenje živali odmevalo v časopisih sredi 19. stoletja, naj omenim, da so časopisi prve polovice 19. stoletja to problematiko pogosteje naslavljali s »trpinčenjem živali« (*Thierquälerei*), v objavah od druge polovice 19. stoletja dalje pa se je poleg omenjenega izraza vse pogosteje pojavljal tudi izraz »zaščita živali« (*Tierschutz*).

Že do leta 1846 opazimo precej barvit spekter časopisov z zapisi o tej problematiki. Med drugim lahko o »Anti-Thierquälerei Verein« beremo v humorističnem dunajskem časopisu *Humorist*⁴⁵ izpod peresa njegovega urednika. O izvoru trpinčenja živali se sprašuje neki »človekov prijatelj« v časopisu *Österreichisches Bürgerblatt für Verstand, Herz und gute Laune*.⁴⁶ Članek izpod peresa Münchenskega društva proti mučenju živali o zlorabi živali nasploh in še posebno v kuhinji sta objavila časopisa *Der Bote von Tyrol*⁴⁷ in *Carinthia*⁴⁸. V času pred letom 1846 pa o tej problematiki beremo zapise med drugim še v *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*,⁴⁹ *Der Aufmerksame*,⁵⁰ *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität*⁵¹ in tudi v

42 Fran Erjavec, »Žaba,« *Slovenski glasnik*, 1. 12. 1863, 343–46.

43 Fran Erjavec, »Mravlja,« v: *Slovenski koledar za leto 1858* (Celovec: Janez Leon, 1857), 211–20.

44 Erjavec, Fran (1834–1887) – Slovenska biografija.

45 M. G. Saphier, »Wiener Album einer Wander Heuschrecke,« *Humorist*, 2. 10. 1847, 1, 2. *Der Humorist* je izhajal na Dunaju v obdobju 1837–1862, različno pogosto in z različnimi podnaslovi. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

46 Menschenfreund, »Wohner ruht die Thierquälerei?,« *Österreichisches Bürgerblatt für Verstand, Herz und gute Laune*, 11. 3. 1847, 158, 159.

47 Der Münchner Verein gegen Thierquälerei, »Mißhandlungen der Thiere im Allgemeinen und insbesondere in der Küche,« *Kaiserlich-Königlich privilegirter Bothe von und für Tirol und Vorarlberg*, 12. 12. 1842, 396. *Kaiserlich-Königlich privilegirter Bothe von und für Tirol und Vorarlberg* je v Innsbrucku izhajal od 1814 do 1954, od leta 1849 dnevno. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

48 *Carinthia. Zeitschrift für Vaterlandskunde, Belehrung und Unterhaltung*, 14. 1. 1843, 15.

49 Joseph Renreiter, »Thierquälerei,« *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen, Illyrisches Blatt*, 12. 6. 1845, 95, 96. *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen* je bil priloga *Laibacher Zeitung*a (1804–1818), ki je izhajala tedensko. Zajemala je zgodovinske in topografske članke, pesmi, življenjepise, anekdote, knjižne ter gledališke kritike in članke o gledališču nasploh. Priloga se je nadaljevala pod naslovom *Illyrisches Blatt* (1819–1849). Več o tem gl. Tanja Žigon, »Laibacher Wochenblatt – ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818),« *Zgodovinski časopis* 55, št. 1 (2001): 67–91.

50 »Über Thierquälerei,« *Der Aufmerksame*, 20. 3. 1845, 134, 135. *Der Aufmerksame* je trikrat tedensko izhajal v Gradcu v obdobju 1812–1818. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

51 »Mannichfaltigkeiten,« *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität*, 20. 3. 1843, nepaginirano. *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität* je bil dnevni časopis, ki je izhajal v obdobju 1823–1930 kot priloga *Frankfurter Journala*. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode.⁵² Kot vidimo, je paleta časopisov precej pisana, saj v njej najdemo dnevne, humoristične časopise in tudi liste, ki naj se na prvi pogled s to problematiko ne bi ukvarjali. Pri tem mislim na dunajski časopis za umetnost, literaturo in modo. Očitno so se posamezniki že zavedali, da je bilo precej živali ubitih prav zaradi mode.

Odmevi delovanja goriškega društva proti mučenju živali

Dosedanji pregled tiska je bil z letom 1846 omejen iz dveh razlogov. V istem letu je poleg že omenjenega Stojanovega dela bilo izdano še eno delo, katerega avtor je že omenjeni, v tistem času na Goriškem delujoči Anton Füster. Na tem koncu takratnega slovenskega območja je bilo torej kar nekaj akterjev, ki so s svojim delovanjem želeli razširiti spoštljivejši odnos do živali. V letu Staničeve smrti je prav v okviru njegovega društva bilo izdano delo, ki je sredi 19. stoletja kar široko odmevalo v takratnem tisku po monarhiji. Dejstva o Staničevem delovanju v goriškem društvu za zaščito živali so že znana,⁵³ verjetno pa je manj znano, da je bil v društvu prav tako precej znan že omenjeni Radovljčan, tudi politik, filozof, duhovnik in šolnik Anton Füster. Najbrž je slednji tudi manj poznan kot avtor dela *Der Verein wider Thierquälerei*, ki je bilo leta 1846 v okviru goriškega društva proti mučenju živali natisnjeno v tiskarni dunajskih mehitaristov.⁵⁴ Naslovnico knjige je krasil Füstrov sloves »svetovnega duhovnika, dr. filozofije, profesorja verskih znanosti, profesorja na goriški šoli in člana c. kr. kmetijske družbe Goriške, ki je v šestdesetih letih izdajala svoj list. 28. maja 1863 so se namreč na zboru društva odločili, da se *Umni gospodar* »za zdaj enkrat na mesec izdaje, in od začetka ne le družbinim udom, temuč tudi drugim z a s t o n j (sic!) pošilja«.⁵⁵

Knjižica, ki obsega 57 strani, je skoraj v celoti namenjena utemeljevanju razlogov za ustanavljanje takih društev. Avtorju so bili pomembni z ekonomskega in moralnega vidika. Prvega je lahko močno okrepilo primerno ravnanje z živalmi; važnejši pa mu je bil drugi vidik, saj je članstvo v takem društvu lahko močno pripomoglo ne le k zmanjšanju človeške surovosti do živali, ampak se je posredno to lahko odražalo tudi v povečanem sočutju in empatiji do sočloveka.⁵⁶

52 »Vereine gegen Thierquälerei«, *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 31. 10. 1845, 874. *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode* je večkrat tedensko izhajal pod različnimi naslovi v obdobju 1816–1849 na Dunaju. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

53 Peterlin-Neumaier, *Valentin Stanič in Goriško društvo proti mučenju živali (1845–1847)*, nepaginirano.

54 Füster, *Der Verein wider Thierquälerei*.

55 »Slovenecem po Goriški«, *Umni gospodar*, julij 1863, 1. *Umni gospodar* je bilo mesečno glasilo goriških Slovencev, namenjeno predvsem slovenskim kmetom in obrtnikom na lokalnem področju, in ga je v Gorici izdajala Cesarska kraljeva kmetijska družba Goriška v obdobju 1863–1865. – *Digitalna knjižnica Slovenije*. <https://www.dlib.si>, pridobljeno 20. 9. 2023.

56 Füster, *Der Verein wider Thierquälerei*, 43.

Slika 1: Anton Füstler, *Verein wider Thierquälerei* (Wien: gedruckt bei den P. P. Mechitharisten, 1846), naslovnica

Füstlerovo delo leta 1846 ni bilo zgolj navedeno v *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Literatur*,⁵⁷ pregled časopisov iz let 1846 in 1847 daje vtis, da je bilo Goriško društvo proti mučenju živali predmet pisanja številnih časopisov tudi ali morda prav zaradi Füstrovega dela. Gotovo je to tudi zasluga profesorja dr. Edwarda F. Schwaba, ki je sicer članke z literarnega področja objavljial v strokovnih nemških časopisih, kot je *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*.⁵⁸ Omenjeni goriški profesor je različne časopise – poleg informacij o delovanju goriškega društva – po pravilu obveščal tudi o Füstrovej knjigi. Tako je konec marca leta 1846 v *Wiener Zeitung* izšel sicer nepodpisan dopis (morda prav Schwabov) o nastanku omenjenega društva.⁵⁹

57 Dr. E. G. Gersdorf, ur., *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Litteratur* zv. 52 (Leipzig: F. A. Brockhaus, 1846), 542. *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Litteratur* je izhajal v Leipzigu v obdobju 1819–1860. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

58 »Klasische Philologie und Rechtsstudien,« *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*, 10. 3. 1846, 233–36. *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst* so izhajali v obdobju 1844–1848 na Dunaju. – Gertrud Marinelli König, *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848)* (Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014), XXX.

59 »Verein wider Thierquälerei in Görz,« *Wiener Zeitung*, 29. 3. 1846, 709. V obdobju 1852–1857 tudi s podnaslovom *Österreichisch-kaiserliche Wiener Zeitung*; tudi *Kaiserlich-königlich privilegierte Wiener-Zeitung* je izhajal najprej

V njem je med drugim podatek o potrditvi društva in njegovega prvega predsednika Valentina Stanič s cesarjevim dekretom 26 junija 1845. V nadaljevanju izvemo, da je v času objave zapisa društvo imelo okoli 800 članov iz različnih družbenih slojev in z različnih območij, tudi iz Trsta in Kranjske. Kot je še zapisano, je društvo že od vsega začetka bilo precej aktivno, saj je ponatisnilo precejšnje število v slovenščino in italijanščino prevedenih nemških besedil na to temo. Ob tem je bila še posebej poudarjena koristnost Füstrovega dela.⁶⁰ Dobra dva tedna pozneje je v istem časopisu izšel stran in pol dolg zapis o društvu iz Gorice.⁶¹ Podpisani Schwab je ob že znanih dejstvih o ustanovitvi društva navedel določila iz njegovega statuta. Prva naloga društva je delovanje v duhu humanosti: v največji mogoči meri preprečiti vsako dejanje, s katerim se živalim povzroča trpljenje v nasprotju z razumom in brez namena. Ker sočutje do živali zmanjšuje sočutje ljudi do drugih, je namen združenja – spodbujanje človečnosti oziroma humanosti – samoumeven. Statut določa, da se vsak član zavezuje, da ne bo povzročal nepotrebnega trpljenja nobeni živali, temveč da bo to po svojih najboljših močeh preprečeval tudi drugim. Izpostavljena je bila obveza, da bo proti družinskim članom in služabnikom uporabljal očetovski ugled. Avtor v nadaljevanju nasprotuje očitkom uradnih oblasti, češ da društvo v svojih akcijah proti mučenju živali ni bilo dovolj uspešno, saj je v tamkajšnjem prostoru opaziti nezmanjšano število izgredov.⁶²

Füstrovo delo so že kmalu oglaševali številni časopisi po monarhiji zlasti onkraj Karavank, saj lahko objave spremljamo vse tja do Dunaja, kar dokazuje oktobrski oglas v *Wiener Zeitungu* že v letu izdaje knjige.⁶³

Delovanje goriškega društva je precej odmevalo spomladi leta 1847 na Salzburškem. V začetku aprila je osrednji *Salzburger Zeitung* objavil kratko poročilo o prvem generalnem zasedanju društva konec februarja. Besedilo v nadaljevanju močno spominja na članek, objavljen na Dunaju konec marca z malenkost drugačnim naslovom.⁶⁴ Dober teden pozneje je isti salzburški časopis objavil še daljše besedilo, v katerem je uvodoma bila ponovno omenjena ustanovitev društva v Gorici, sledila pa je precej podrobna analiza Füstrovega dela.⁶⁵ Našteta so bila poglavja in zapisano mnenje, da je za goriško združenje zagotovo nesporna čast, »da je s pomočjo besed dr. Fistra dobilo priložnost, da izrazi in razširi stališča o krutosti do živali na način in v obliki, ki zlahka prepričuje«. Po besedah neimenovanega avtorja je Fuster pri pisanju imel pred očmi točno določeno ciljno publiko, saj naj bi v vsebino in obliko tematike vnesel »prefinjeno obarvanost, enako privlačno in zadovoljivo za um in duha izobražencev«. ⁶⁶ Isti časopis je nekaj mesecev pozneje objavil poročilo o drugem

dvakrat, nato trikrat tedensko in po letu 1848 dnevno na Dunaju v obdobju 1703–2003. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

60 »Der Görzer Verein gegen Thierquälerei,« *Wiener Zeitung*, 29. 3. 1846, 709.

61 »Der Görzer Verein gegen Thierquälerei,« *Wiener Zeitung*, 15. 4. 1846, 841, 842.

62 Ibid.

63 *Wiener Zeitung*, 23. 10. 1846, 2350.

64 »Verein wider Thierquälerei,« *Salzburger Zeitung*, 7. 4. 1846, št. 69, 280. *Salzburger Zeitung* je z različnimi prilogami izhajal v obdobju 1785–2021. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

65 *Salzburger Zeitung* 24. 4. 1874, 324.

66 Ibid.

zasedanju Zgornjeavstrijskega društva proti mučenju živali (*Verein gegen Thierquälerei in dem Erzherzogthume Österreich ob der Enns und in dem Herzogthume Salzburg*), na katerem so med drugim razdelili izvode »cenjene« Füstrove knjige. Zapisano je, da je bilo delo dobro sprejeto, kar »dokazujejo številna naročila za več tisoč izvodov, za katere so plemenito misleči prijatelji prostovoljno položili znatne prispevke na oltar humanosti«. ⁶⁷

Linzer Zeitung je spomladi leta 1846 najprej objavil krajše poročilo o ustanovitvi goriškega društva, v zvezi s Füstrove knjigo pa le to, da »naj bi bila že v tisku«. ⁶⁸ Dobra dva tedna pozneje je isti list objavil eno stran dolg dopis neimenovanega avtorja o Münchenskem društvu proti mučenju živali. Besedilo med drugim govori tudi o društvu iz »majhne« goriške diocese, ki naj bi imela že 600 članov iz širše regije. Omenja delo tamkajšnjega učitelja Füstera, ki naj bi bilo prevedeno tudi v italijanski in slovenski jezik. ⁶⁹ Taisti list je jeseni istega leta nato večkrat objavil poziv omenjenega avstrijskega društva proti mučenju živali vsem, ki dvomijo o smiselnosti takšnih društev, priporočil, naj pri lokalnem knjigarnarju kupijo Füstrovo knjigo. Po mnenju predsedstva avstrijskega društva je Füstrovo delo odlično in v vseh pogledih ustreza ustanovnim ciljem tamkajšnjega društva. ⁷⁰

Omenjeni naslovi časopisov na eni strani izpričujejo pomembnost društva v Gorici, na drugi pa med vrsticami tudi vpetost takratnega slovenskega prostora v širok nemško govoreči prostor, ki je segal daleč onkraj Karavank.

Füstrovo delo je odmevalo tudi v takratnem osrednjem slovenskem prostoru. *Vereinigte Laibacher Zeitung* je sredi aprila 1846 v rubriki Razno (*Verschiedenes*) objavil novico iz Gorice, ki je bila v celoti namenjena tamkajšnjemu društvu proti mučenju živali in novici o tem delu, ⁷¹ sicer pa besedilo spominja na že omenjeno objavo iz *Wiener Zeitung* slab mesec pred tem. ⁷² V Ljubljani je med nemškimi časopisi o delovanju goriškega društva pisal še *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*. V več nadaljevanjih je objavil precej natančno poročilo o začetkih in delovanju tega društva, pri čemer tudi Füstrovega prispevka ni pozabil omeniti. ⁷³

Odmeve društva je najti tudi v slovenskih *Novicah*, ki so ustanovitev društva z veliko naklonjenostjo naznanile v začetku marca 1847. »Namen te hvale vredne družbe je sploh: človeške serca mečiti, de imajo usmiljenje z ubogo živino, ki je od Stvarnika človeku v prid, pa ne v terpinčenje ali mučenje ustvarjenja.« Društvo je,

67 »Die 2te Generalversammlung des Vereins gegen Thierquälerei,« *Salzburger Zeitung*, 14. 8. 1847, 639.

68 »Verein wider Thierquälerei in Görz,« *Linzer Zeitung*, 3. 4. 1846, 216. *Linzer Zeitung* je izhajal različno v obdobju 1816–1847 v Linzu. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

69 »Münchner-Verein gegen Thierquälerei,« *Linzer Zeitung*, 19. 3. 1846, 180.

70 »Kundmachung,« *Linzer Zeitung*, 2. 9. 1846, 546. »Kundmachung,« *Linzer Zeitung*, 9. 9. 1846, 580.

71 »Görz,« *Vereinigte Laibacher Zeitung*, 14. 4. 1846, 260. *Vereinigte Laibacher Zeitung* je izhajal v Ljubljani v obdobju 1815–1918. – *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*, https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html, pridobljeno 20. 9. 2023.

72 »Verein wider Thierquälerei,« *Wiener Zeitung*, 29. 3. 1846, 709.

73 »Der Görzer Verein gegen Thierquälerei,« *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*, *Illyrisches Blatt*, 27. 2. 1847, 66. *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*, *Illyrisches Blatt*, 20. 2. 1847, 57, 58. *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen*, *Illyrisches Blatt*, 23. 2. 1847, 61, 62.

kot piše v nadaljevanju, našlo podpornike na Tržaškem, Koroškem, Štajerskem in Kranjskem. Po pisanju neimenovanega avtorja društvo iz podpornega denarja tiska »podučivne bukvice«, ki se po deželi delijo brezplačno.⁷⁴

Almanah *Drobtinice*⁷⁵ se je prav tako postavil v bran živali in objavljala poučne zapise na to temo. Tako lahko beremo zgodbo o nekem »neusmilnežu«, ki je žival »strašno pretepal inu bil«. Opozorilom o surovosti in nespametnem ravnanju, ki da bosta tudi njega nekoč pripeljala v stisko, ko bo potreboval milost, se je »neusmilnež« le posmehoval. Po nekaj letih se je napoved uresničila, saj je kljub prošnjam po usmiljenju in pomoči povsod naletel na gluha ušesa in zavračanje.⁷⁶ Zgodba je torej poučna, a hkrati tudi svarilo pred kaznijo, ki je posledica neprimerne ravnanja z živalmi. V istem zvezku so bralci poleg omenjene zgodbe lahko prebrali kar nekaj basni o divjih in domačih živalih.⁷⁷

V naslednjem zvezku *Drobtinice* leta 1848 je bilo v okviru Slomškovega prispevka o pokojnem Staniču zapisanih kar nekaj vrstic o pokojnikovem angažmaju na področju varstva živali.⁷⁸ Stanič je po Slomškovih besedah ljudi želel obvarovati pred trojnimi grehom. Človek se pregreši, če »živino v nemar pusti«, kadar jo pretepa ali »ako njo omehkuži in preopase, kakor nektire gospé svoje cuceke, de same masti sopihajo«.⁷⁹ Poleg omenjenega zapisa so bili v zvezku natisnjeni še drugi, ki so bralce med vrsticami nagovarjali k humanejšemu ravnanju z živalmi.⁸⁰

Zaključek

V luči sodobnega dogajanja, katerega smisel je zlasti povezan s tehnološkim napredkom oziroma umetno inteligenco, je vse pogosteje zaznati pozive, če že ne kar zahteve po ohranitvi narave. Vendar pomembnost zavarovanja biotopa skupaj z njegovimi prebivalci ni novotarija sodobnega sveta. Dokaz za to so ne le številna društva proti mučenju živali iz srede 19. stoletja, marveč tudi številne objave iz pisanega spektra časopisov tistega časa. Branje teh več kot sto let starih zapisov vsebinsko pogosto asociira na sodobne članke s podobno vsebino. Besedila bi namreč ob manjših stilističnih in morfoloških popravkih prav lahko ponatiskovali novodobni časopisi.

Ob preteklih pozivih o zaščiti živali gre poudariti še humanost, saj so se zavedali, da dober odnos do živali posredno pomeni tudi dober odnos do človeka. To je prišlo do izraza ob ustanavljanju prvih društev proti mučenju živali v prvi polovici 19.

74 »Na znanje vsem miloserčnim ljudem,« *Kmetijske in rokodelske Novice*, 3. 3. 1847, št. 9, 36.

75 O Slomškovih *Drobtinica*h gl. Natalija Ulčnik, »Slomškove Drobtinice,« *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije* 10, št. 2-3 (2010): 683–704.

76 Jožef Vegund, »Neusmilnežu se hudo godi,« v: Anton Martin Slomšek (ur.), *Drobtinice za novo leto 1847* (Gradec: Andrej Laykam, 1847), 201, 202.

77 *Ibid.*, 207–12.

78 Anton Martin Slomšek, »Valentin Stanig, korar više stolne cerkve v Gorici inu viši ogleda šol po Goriškem,« v: Matija Vodusek (ur.), *Drobtinice za novo leto 1848* (Celje, J. K. Jeretin, 1848), 81–92.

79 *Ibid.*, 89.

80 »Tudi miška lahko usmiljenje poverne,« *Drobtinice za novo leto 1848*, 186.

stoletja, ki so nastala desetletja prej kot društva za zaščito rastlin. Vsa omenjena prizadevanja lepo zrcali pisana paleta takratnega tiska, saj je objave na to temo mogoče zaslediti v časopisih precej različnih naslovov.

Iz takratnega slovenskega prostora je v periodiki sredi 19. stoletja najti številne prispevke zlasti zaradi delovanja Goriškega društva proti mučenju živali, ki je bilo prvo na avstrijskih tleh. Za močno dejavnost na področju zaščite živali in sloves društva ni bil zaslužen le njegov ustanovitelj, alpinist in duhovnik Valentin Stanič. K temu je močno pripomoglo delo Antona Füstera *Der Verein wider Thierquälerei*, ki je tako kot društvo široko odmevalo v tisku precej daleč onkraj Karavank. Morda bi lahko celo trdili, da je bilo prav zaradi izdaje omenjene knjige teh prispevkov še več.

Pregledani časopisi 19. stoletja kažejo na eni strani zelo zgodnje in široko zavedanje o problematiki mučenja živali, na drugi strani pa vpetost takratnega slovenskega območja v širši avstrijski oziroma nemško govoreči prostor. Dogajanje v slovenskem prostoru torej nikakor ni bilo hermetično ali celo širše nepoznano. Prej nasprotno.

Viri in literatura

Časopisi

- (*Neuigkeits*) *Welt Blatt*, 1876.
- *Beilage zu Nr. 1 des 9. Jahrganges der 'Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien', Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien*, 1885.
- *Carinthia. Zeitschrift für Vaterlandskunde, Belehrung und Unterhaltung*, 1843.
- *Der Aufmerksame*, 1845.
- *Der Thierfreund. Zeitblätter für Menschenveredlung und Thierschutz*, 1862.
- *Didaskalia oder Blätter für Geist, Gemüth und Publizität*, 1843.
- *Grazer Zeitung*, 1863.
- *Kaiserlich-Königlich privilegirter Bothe von und für Tirol und Vorarlberg*, 1842.
- *Kmetijske in rokodelske Novice*, 1846, 1847.
- *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen, Illyrisches Blat*, 1846, 1847, 1895.
- *Marburger Zeitung*, 1902.
- *Mittheilungen des Ornithologischen Vereins in Wien, Beilage: Personal-Stand des Vereins am 1. Jänner 1887, Der Ornithologischen Vereins in Wien*, 1887.
- *Münchener Neueste Nachrichten: volkswirtschaftliche, alpine und Sportzeitung*, 1912.
- *Münchner neueste Nachrichten*, 1909.
- *Novice*, 1846.
- *Österreichische Blätter für Literatur und Kunst*, 1846.
- *Österreichisches Bürgerblatt für Verstand, Herz und gute Laune*, 1847.
- *Salzburger Zeitung*, 1846, 1847, 1874.
- *Umni gospodar*, 1863.
- *Vereinigte Laibacher Zeitung*, 1846.
- *Wiener Zeitschrift für Kunst, Literatur, Theater und Mode*, 1845.
- *Wiener Zeitung*, 1846, 1854.

Literatura

- »Tudi miška lahko usmiljenje poverne.« V: Vodušek, Matija (ur.). *Drobtinice za novo leto 1848*, 186. Celje: J. K. Jeretin, 1848.
- Castelli, I. F. »Erklärung und Aufforderung.« *Wiener Zeitung*, 2. 3. 1846, 479.
- Der Wiener Tierschutzverein. *Die Stimme der Tiere: 170 Jahre Wiener Tierschutzverein*. Wien: Echo-media Buchverlag, 2017.
- Dr. E. G. Gersdorf (ur.). *Allgemeines Repertorium der neuesten in- und ausländischen Litteratur*, 52. Leipzig: F. A. Brockhaus, 1846.
- Erjavec, Fran. »Mravlja.« V: Janežič, A. (ur.). *Slovenski koledar za leto 1858*, 211–20. Celovec: Janez Leon, 1857.
- Erjavec, Fran. »Žaba.« *Slovenski glasnik*, 1. 12. 1863, 343–46.
- Falter, Reinhard. »Apotheker, Dr. phil. H. c. Carl Schmolz (1859–1928).« *Blätter zur bayerischen Naturschutzgeschichte*. München: Bayerische Akademie für Naturschutz und Landschaftspfleg, 2008.
- Francis, A. Allen. »Thomas Erskine, 1. Baron Erskine.« V: *Meyers Konversations-Lexikon*, 819, 820. Leipzig/Wien: Verlag des Bibliographischen Instituts, 1885–1892.
- Füster, Anton. *Der Verein wider Thierquälerei*. Wien: gedruckt bei den P. P. Mechitharisten, 1846.
- Gugitz, Gustav. »Castelli, Vinzenz Ignaz Franz.« V: *Neue Deutsche Biographie*, zv. 3, 172, 173. Berlin: Duncker & Humblot, 1957.
- Kranjska kmetijska družba. *Miloserčnost do živali. Pođuk za mlade in stare ljudi* Ljubljana: Jožef Blažnik, 1846.
- Marinelli König, Gertrud. *Die böhmischen Länder in den Wiener Zeitschriften und Almanachen des Vormärz (1805–1848)*. Wien: Verlag der Österreichischen Akademie der Wissenschaften, 2014.
- Mlinar, Janez. »V senci gora. Oblikovanje Zgornjesavske doline kot turistične destinacije.« V: *Triglav* 240, 180, 181. Ljubljana: Založba ZRC, 2018.
- Palmer, Christian. »Dann, Christian Adam.« V: *Allgemeine Deutsche Biographie*, 4, 740, 741. Leipzig: Duncker & Humblot, 1876.
- Peterlin-Neumaier, Tanja. *Valentin Stanič in Goriško društvo proti mučenju živali (1845–1847) = Valentin Stanič e la società goriziana contro il maltrattamento degli animali (1845–1847)*. Udine: Istituto di storia sociale e religiosa: Forum, 2002.
- Peterlin-Neumaier, Tatjana. »Poskus izboljšanja človekovega ravnanja z živalmi - Goriško društvo proti mučenju živali 1845–1847.« *Kronika* 50, št. 1 (2002): 17–30.
- Rendla, Marta. »Kranjsko društvo za varstvo živali 1902–1915.« *Zgodovina za vse* 11, št. 1 (2004): 59–83.
- Renreiter, Joseph. »Thierquälerei.« *Laibacher Wochenblatt zum Nutzen und Vergnügen, Illyrisches Blatt*, 12. 6. 1845, 95, 96.
- Saphier, M. G. »Wiener Album einer Wander Heuschrecke.« *Humorist*, 2. 10. 1847, 1, 2.
- Schäfer, Gerhard. »Knapp, Albert.« V: *Neue Deutsche Biographie*, zv. 12, 153, 154. Berlin: Verlag Duncker & Humblot 1980.
- Schwerdfeger, Josef. »Die Salvatormedaille der Stadt Wien.« *Zeitschrift für Münz- und Medaillenkunde*, zv. 1 (1905–1907): 177–90.
- Slomšek, Anton Martin. »Valentin Stanig, korar više stolne cerkve v Gorici inu viši ogleđa šol po Goriškem.« V: Vodušek, Matija (ur.). *Drobtinice za novo leto 1848*, 81–92. Celje: J. K. Jeretin, 1848.
- Stanič, Valentin. *Kurzer Bericht Uiber deb Görzer Verein wider die Thierquälerei und Einladung zum gefälligen fernerer Beitritte*. Görz: [V. Stanič], 1846.
- Stanič, Valentin. *Statuten des Görzer Vereins wider Thierquälerei*. Görz: [V. Stanič], 1846.
- Ulčnik, Natalija. »Slomškove Drobtinice.« *Studia Historica Slovenica. Časopis za humanistične in družboslovne študije* 10, št. 2-3 (2010), 683–704.

- Vegund, Jožef. »Neusmilnežu se hudo godi.« V: Slomšek, Anton Martin (ur.). *Drobtinice za novo leto 1847*, 201, 202. Gradec: Andrej Laykam, 1847.
- Wölfing, L. »Nekaj o turistiki.« *Planinski vestnik*, 25. 10. 1895, 150, 151.
- Žigon, Tanja. »Laibacher Wochenblatt - ljubljanski tednik za korist in zabavo (1804–1810 in 1814–1818).« *Zgodovinski časopis* 55, št. 1 (2001): 67–91.

Spletni viri

- »Postavo o nekaterih naredbah za povzdige ribarstva po suhozemeljskih vodah« (25. 11. 1880). *Österreichische Nationalbibliothek, Alex, Historische Rechts- und Gesetzestexte*. <https://alex.onb.ac.at/>. Pridobljeno 19. 6. 2022.
- »Zakon o prepovedanem lovskem času.« (22. 8. 1889) *Österreichische Nationalbibliothek, Alex, Historische Rechts- und Gesetzestexte*. <https://alex.onb.ac.at/>. Pridobljeno 19. 6. 2022.
- *Digitalna knjižnica Slovenije*. <https://www.dlib.si>. Pridobljeno 11. 12. 2023.
- *Historische und österreichische Zeitungen und Zeitschriften*. https://anno.onb.ac.at/info/wtv_info.html. Pridobljeno, 20. 9. 2023.
- *Katalog für die Bibliotheken der Universitäten Heidelberg*. <https://katalog.ub.uni-heidelberg.de/cgi-bin/titel.cgi?katkey=1278999>. Pridobljeno 12. 12. 2022.
- *Royal Society for the Prevention of Cruelty to Animals*. <https://www.rspca.org.uk/whatwedo/whoware/history>. Pridobljeno 6. 8. 2022.
- *Slovenska biografija*. <https://www.slovenska-biografija.si/>. Pridobljeno 6. 8. 2022.

Marija Mojca Peternel

»NE UBIJAJ KUŠČARJEV, MLAKARIC, ŽAB IN DRUGIH ŽIVALI«. PRISPEVEK K ZGODOVINI ZAŠČITE IN DOBROBITI ŽIVALI

SUMMARY

Considering the contemporary developments, whose implications are associated especially with technological progress or artificial intelligence, we are witnessing increasingly frequent calls, if not demands, for the preservation of nature. However, the importance of protecting the biotope and its inhabitants is more than merely a modern novelty. This is evidenced not only by the founding of societies against animal torture in the early 19th century but also by the numerous publications in the rather extensive contemporaneous press. Examining the records dating back more than a hundred years often brings contemporary articles of this kind to mind. Indeed, with minor stylistic and morphological corrections, the texts could easily be reproduced in modern newspapers.

In addition to the historical calls for animal protection, it is worth mentioning the humane approach itself, as it became apparent that a good attitude towards animals

indirectly implied a good attitude towards humans. This was reflected in the establishment of the first societies against animal cruelty in the first half of the 19th century, which predated the plant protection societies by decades. All these efforts are well reflected in the diverse contemporaneous press, as publications on the subject can be found in a great variety of newspapers.

In Slovenia, many articles were published in the periodicals of the time, particularly due to the activities of the Gorizia Society Against Animal Torture, which was the first such organisation in the Austrian territory. Its founder, the mountaineer and priest Valentin Stanič, was not the only reason for this Society's significant animal protection activities and reputation. Anton Fuster's work *Der Verein wider Thierquelerei*, which, like the Society, was widely publicised in the press well beyond the Karavanke Mountains, was a major contributing factor. It could even be argued that the publication of this book represented the foundations for further contributions.

The analysis of the relevant 19th-century newspapers attests to a very early and widespread awareness of the animal torture problem, as well as reveals that, at the time, the Slovenian territory was highly involved in and connected to the parts well beyond the Karavanke Mountains.

Mojca Šorn,* Marta Rendla,** Ida Leonida Gnidovec,***
Sergej Škofljanec,**** Marko Kupljen*****

Projekt *Spomini še živijo* ter otroci in mladoletni v vojni (Slovenija 1941–1945)*****

IZVLEČEK

Ker je bila v slovenskem zgodovinoписju tematika o otrocih v vojni do danes le skopo obravnavana, avtorji v prvem delu prispevka predstavijo projekt Spomini še živijo, ki ga je Inštitut za novejšo zgodovino realiziral v sodelovanju z Domom starejših občanov Fužine in revijo Borec ter nudi vpogled v usode otrok, ki so vojno preživeli. V drugem delu članka pa avtorji predstavijo kategorijo mladoletnih oseb s področja današnje Slovenije, ki so življenje izgubile med drugo svetovno vojno ali neposredno po njenem zaključku.

Ključne besede: otroci in mladoletni, smrtne žrtve, druga svetovna vojna, Slovenija

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, mojca.sorn@inz.si; ORCID: 0000-0002-4457-1118

** Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marta.rendla@inz.si; ORCID: 0009-0000-2156-898X

*** Študentka, UP FHŠ, vanesa.gnidovec@gmail.com

**** Samostojni strokovni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, sergej.skofljanec@inz.si

***** Strokovni sodelavec, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, marko.kupljen@inz.si

***** Članek je nastal v okviru infrastrukturnega programa IO-0013 *Raziskovalna infrastruktura slovenskega zgodovinoписja* in raziskovalnega programa P6-0280 *Ekonomska, socialna in okoljska zgodovina Slovenije*, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT**THE MEMORIES LIVE ON PROJECT AND CHILDREN AND MINORS DURING THE WAR (SLOVENIA 1941–1945)**

As the topic of children during the war has been only sparsely addressed in Slovenian historiography, the first part of this contribution presents the project titled Spomini še živijo (Memories Live On), which provides an insight into the fates of children who survived the war. The project was carried out by the Institute for Contemporary History in cooperation with the Fužine retirement home and the Borec magazine. In the second part of the contribution, the authors present the category of minors from the territory of present-day Slovenia who lost their lives during or immediately after World War II

Keywords: children and minors, fatalities, World War II, Slovenia

Za Slovenijo, takratno Dravsko banovino, se je druga svetovna vojna začela po napadu sil osi na Kraljevino Jugoslavijo 6. aprila 1941. Oglušujoči krik: »Vojna!« je prestrašil tiste, ki se jim je zdelo mogoče, da ta lahko doseže tudi slovenske kraje, še bolj pa tiste, ki na to sploh niso računali: »Torej se je zgodilo, kar se ne more zgoditi.«¹

Za vojne, ki spremljajo človeka skozi vso zgodovino, so značilne nasilnost, grozote, ekstremne situacije. Za seboj puščajo opustošenje v materialnem in človeškem oziru. Ljudje morajo s posledicami živeti še dolgo po tem, ko orožje utihne. Izkušnja razsežnosti vojne ostane zapisana za vse življenje. Pri tem se posamezniki vsak na svoj način in glede na sposobnosti spopadajo z izkušnjo vojne. Nič drugače ni bilo v Sloveniji – vojna je posegla v življenje vsakega posameznika, v svojo vihro ni potegnila samo vojakov ter s tem zaznamovala njih in hkrati njihove družine, na več ravneh je namreč prodrla v širšo zasebno sfero ter odločala o življenju in smrti civilistov. Pisateljica in pesnica Berta Golob je zapisala: »V praskah, spopadih, vojskah in svetovnem klanju je toliko vsakovrstnih žrtev, da jih ni možno prešteti. Laže bi ujeli v številke one, ki jih med vojno vojna ni z ničimer zaznamovala.«²

Za Slovenijo v letih 1941–1945 je v prvi vrsti »značilno nasilje okupatorjev nad prebivalstvom, ki se je jasno izrisalo na vseh področjih javnega življenja, višek pa je doseglo v fizičnem terorju. Represivnih ukrepov so se posluževali vsi okupatorji, saj so računali, da bodo po taki poti čim hitreje in kar se da uspešno izpeljali načrtovano raznarodovanje oziroma 'smrt' slovenskega naroda in priključitev okupiranega, geopolitično zelo privlačnega slovenskega ozemlja k svojim državam.«³

1 Mira Mihelič, *April* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959), 99.

2 Berta Golob, »Iskreno in pogumno,« v: France Žagar, *Vojna, kaj pa je to?* (Ljubljana: samozaložba, 2003), 5.

3 Mojca Šorn, »Spomini, zgodovina in prihodnost,« v: Vida Milošević Arnold, Mojca Šorn, Ida Leonida Gnidovec in Tanja Velagić (ur.), *Spomini še živijo, Borec LXXV*, št. 820-822 (2023): 18. Damijan Guštin, »Knjigi na pot,« v: Tone Ferenc, *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav* (Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009), 7.

Večina prebivalstva se z okoliščinami ni sprijaznila, zgolj vprašanje časa je bilo, kdaj bo prišlo do odpora. Prve oborožene skupine so s svojimi aktivnostmi začele po napadu sil osi na Sovjetsko zvezo (22. junija 1941), njeni člani so se označevali kot partizani. Njihov boj se je po posameznih okupacijskih območjih razvijal z različno intenziteto. Najprej je bil osredotočen proti okupatorjem, postopoma pa so svoje aktivnosti usmerili tudi nad rojake, zlasti tiste, ki so jih pripadniki odporniškega gibanja sumili sodelovanja z okupatorjem. Do vidnejšega obojestranskega nasilja je prišlo z nastajanjem vaških straž.⁴ Spopad med partizansko in protipartizansko, komunistično in protikomunistično stranjo pa se je z oblikovanjem domobranstva po kapitulaciji Italije samo še stopnjeval.

Nedvomno je bilo o drugi svetovni vojni napisanih relativno veliko strokovnih in znanstvenih del, vendar je bilo o tem, kako so vojno doživeli in preživeli otroci, do danes napisanega zelo malo.⁵ Ker je bila tema o otrocih in/v vojni kljub poudarjanju pomena in vloge otrok za prihodnost posameznega naroda le skopo obravnavana oziroma ob poudarjanju drugih vsebin potisnjena v ozadje, smo na Inštitutu za novejšo zgodovino želeli obogatiti ta segment slovenske historiografije. V letu 2023 smo se povezali s stanovalkami in stanovalci Doma starejših občanov Fužine in si skupaj za cilj zastavili izdajo publikacije, ki ne bi bila primarno usmerjena na politično, vojaško zgodovino, temveč bi v središče postavila otroka, otroke.⁶ Želeli smo slišati, prebrati besede še zadnje generacije, ki je vojno doživela in se je spominja. To je za zgodovinarje in antropologe zelo pomembno, saj nam ustni viri ne povedo le tega, kaj so ljudje počeli, kaj se je z njimi dogajalo, temveč tudi kaj so želeli početi in kaj danes mislijo, da so počeli.⁷

Primarno je projekt *Spomini še živijo* spodbudila želja po primernem obeležju praznika upora proti okupatorju 27. aprila. Pobudnica in koordinatorka Vida Milošević Arnold je s pomočjo sostanovalk zbrala štirinajst zgodb – spominov na vojno, ilustrirali so jih s fotografijami in jih razstavili na panojih. Ker je razstava v javnosti doživela dober odziv in ker so avtorice in avtorji menili, da je njihova generacija zadnja, »ki je grozote vojne še sama doživela, in da [so] v nekem smislu celo dolžni svoje izkušnje posredovati mlajšim in tako prispevati vsaj drobec k prizadevanjem za mir na svetu«,

4 Zdenko Čepič, Damijan Guštin in Martin Ivanič, *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005), 255.

5 Glavni predstavljajo Žagar, *Vojna, kaj pa je to?. Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic* (Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2004). Ivan Ott, *Otroci s Petrička. Ukradeno otroštvo* (Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2008). Aida Škoro Babič, Mateja Jeraj, Matevž Košir in Bojan Balkovec (ur.), *Zgodovina otroštva/History of Childhood* (Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012). Metka Gombač in Boris Gombač, *Trpljenje otrok v vojni. Sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013). Eva Preložnik, *Ukradeni otroci* (Velenje: Osnovna šola Gorica, 2014). Blaž Vurnik in Tanja Velagič (ur.), *Skriti otroci druge svetovne vojne, Borec LXVII*, št. 724-726 (2015).

Zapise, posvečene otrokom in njihovem doživljanju, le redko zasledimo tudi v zgodovinskih obravnavah prve svetovne vojne. Več Petra Svobljak, »O otrocih in ženskah v času velike vojne«, *V zgodovini so skrivne zgodbe – v zgodbah je skrita zgodovina: razširjena strokovna sreda* (Ljubljana, 16. april 2014, Mestna knjižnica Ljubljana, Knjižnica Otona Zupančiča), 4.

6 Tanja Velagič, »Uredniška beseda«, v: *Ilegalčki*, 8.

7 Katja Hrobat Virgolet, »What does Silence Tell? Traumas and Memorial Conflicts in the Anthropological Research of Istrian Exodus and a National 'Hero',« *Acta Histriae* 31, št. 3 (2023): 434.

da je »[n]ajmanj, kar lahko v tem smislu [naredijo], [...] to, da svoje zgodbe zapiše [j] o in objavi [j]o v tiskani obliki«,⁸ so zbiranje zgodb nadaljevali. Ko so se maja 2023 povezali z Inštitutom za novejšo zgodovino, smo jim pri nadgradnji projekta ponudili tehnično in strokovno pomoč, najprej pri avdio-video snemanjih pričevanj. Marko Kupljen je poskrbel za video snemanje intervjujev, Sergej Škofljanec pa za avdio zapis. Milošević Arnold jima je pomagala pri pripravah pričevalk in pričevalcev, saj znajo biti takšni intervjuji zanje stresni in naporni tudi zaradi travm, ki jih lahko podoživijo; pomagala pa je tudi pri pridobivanju soglasij, s katerimi so nastopajoči Inštitutu za novejšo zgodovino dovolili snemanje in distribuiranje posnetka na več spletnih platformah, seveda pa tudi prepis pričevanja ter njegovo objavo v zborniku.⁹

Inštitutski center za digitalizacijo je vseh devet snemanj izvedel na isti lokaciji, torej v Domu starejših občanov Fužine. Večnamenski prostor v drugem nadstropju se je izkazal kot zelo primeren za preureditev v začasni snemalni studio, s čimer smo zagotovili nemoteno okolje. Snemalca sta s temnim blagom zatemnila veliko izložbeno okno, usmerjeno na hodnik, na notranji strani pa sta uporabila t. i. zeleni zaslon.¹⁰ Prostor sta osvetlila s posebno višinsko, kotno in svetlobno nastavljivo snemalno LED-osvetlitvijo. Za avdio snemanje sta uporabila snemalnik Zoom LiveTrak L8 in dva kondenzatorska mikrofona, enega na stojalu (Audix ADX51) za prostor in enega kravatnega (Rode Lavalier II), ki se pripne osebi na obleko. Za video snemanje je bila uporabljena kamera Canon XA45 s priključkom 3G-SDI.

Pričevalke in pričevalci so bili pred snemanjem seznanjeni z dejstvom, da je projekt, ki temelji na načelih ustne zgodovine, znanstvenoraziskovalne narave, da bodo rezultati pomembni tudi za nadaljnje delo zgodovinarjev in drugih raziskovalcev. Spraševalec je bil Marko Kupljen, pričevalke in pričevalci pa so odgovorili na naslednja vprašanja: kdaj so bili rojeni; kje so bili med vojno; kakšen je bil gmotni položaj družine med vojno; kakšne so bile žrtve družine in kakšno je bilo njihovo trpljenje; opis pomanjkanj med vojno in po njej. Z odgovori je bila vzpostavljena 'rdeča nit', ki povezuje spomine v smiselno vsebinsko celoto. Pogovor je bil za mnoge govorce čustveno naporen, čeprav jim je dal spraševalec vedeti, da je njihova pripoved sprejeta. Pri svojem delu sicer ni naletel na odpor niti ni zabeležil večjih prekinitev, vendar smo ob revalorizaciji dela spoznali, da moramo v prihodnosti več pozornosti nameniti načinu vodenja (strukturiranega) pogovora. Naš cilj je, da se scenarij, ki ga bomo izdelali in pregledali vsi sodelujoči, upošteva dosledno do te mere, da bo pripoved usmerjana in usmerjena linearno, kar bo nedvomno bolj ekonomično z različnih vidikov tako za govorce kot tudi za tehnično osebje in urednike.¹¹

8 Vida Milošević Arnold, »Spominom na pot«, v: *Spomini še živijo*, 14.

9 Podrobneje gl. ZASP – *Zakon o avtorskih in sorodnih pravicah*, <https://zakonodaja.com/zakon/zasp>, pridobljeno 24. 4. 2024.

10 *Green screen* oziroma zeleni zaslon je fotografsko ozadje, pripomoček, ki ga mora imeti profesionalni fotograf, saj z njim lahko hitro in udobno ustvari profesionalni snemalni studio kjerkoli.

11 O tem, ali smo antropologi in zgodovinarji usposobljeni za odkrivanje tišine za besedami, obnašanjem, gestami intervjuvancev gl. Hrobat Virgolet, »What does Silence Tell?«, 444. Gl. tudi Valerie Raleigh Yow, *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences* (Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto in Oxford: Altamira Press, 2005). Donald A. Ritchie, *Doing Oral History. A Practical Guide* (Oxford: University Press, 2003).

Po zaključenem snemanju so bili video in avdio posnetki shranjeni na skupnem serverju, Ida Leonida Gnidovec pa je naredila transkripcijo besedil iz avdio formata mp4¹² v tekstovni format MS Office. V ta namen je uporabila platformo Govori.si,¹³ na kateri je izgovorjeno pretvorila v tekstovni zapis z več kot 80.000 besedami na 240 straneh. Po pretvorbi je zaradi občutljive, čustvene narave sledil večkratni pregled posnetkov, med katerim je Gnidovec zbrisala podvojene dele besedila, da bi se ohranila avtentičnost doživljanja, pa je v pričevanja jezikovno le malo posegala.¹⁴ Njeno delo je potekalo dober mesec in pol, včasih samostojno, večinoma pa sta ga opravljali v živo skupaj z glavno urednico nastajajočega zbornika Milošević Arnold, saj je ona predstavljala vir informacij o tem, ali so avtorji prispevkov z zapisanim zadovoljni oziroma kakšne popravke želijo napraviti. Ko so bili prispevki vsebinsko dorečeni, je pred njihovo lekturo za avtorizacijo posameznih zgodb poskrbela glavna urednica.

Zbornik, ki ga je obogatilo tudi pet uvodničark, je Tanja Velagić, direktorica in odgovorna urednica knjižnega programa ter revije *Borec*, ki nas je velikodušno povabila k izdaji, za tisk pripravila konec novembra 2023. Publikacija *SPOMINI ŠE ŽIVIJO*, ki je izšla 27. decembra 2023, presega meje predvojne Dravske banovine in zajema področje današnje Republike Slovenije. Ponosno se postavlja ob bok svojim predhodnicam, saj z izseki življenjskih zgodb posameznikov in posameznic predstavi več kot samo politično-vojaške in gospodarsko-družbene razmere med drugo svetovno vojno oziroma neposredno po njej.

Besedila, ki so zbrana v publikaciji, subjektivno, a hkrati avtentično osvetlijo preteklost in bralcu omogočajo vpogled v edinstvene situacije, ki so jih preživeli avtorice in avtorji, v prelomnem zgodovinskem obdobju še otroci, deklice in dečki. Zgodbe odstirajo njihovo »razmišljanje, ravnanje in čustvovanje, s tem pa reprezentirajo potencial za večje in boljše razumevanje dogodkov med vojno in tudi po njej. Usode, ki jih po eni strani zaradi prepletanja ljubezni in hrepenenja, strahu, nemoči in groze beremo kot individualne, intimne, subtilne, po drugi strani pa dojemamo kot dokument časa in jih zato vrednotimo kot kolektivne, predstavljajo zapuščino, ki povezuje preteklost s prihodnostjo.«¹⁵

*

Vsaj skromen vpogled v usode otrok, ki vojne niso preživeli, ponuja drugi del prispevka, v katerem podajamo osnovne podatke o mladoletnih osebah s področja današnje Slovenije, ki so življenje izgubile med drugo svetovno vojno ali neposredno po njenem zaključku.

12 Datotečni format MP4 je večpredstavnostni datotečni format, ki je priljubljen zaradi možnosti shranjevanja zvočnih in video podatkov. Več *MP4 file format* – Wikipedia, https://en.wikipedia.org/wiki/MP4_file_format, pridobljeno 30. 4. 2024.

13 Govori.si – storitev za avtomatično transkripcijo govora, <https://govori.si/>, pridobljeno 30. 4. 2024.

14 Milošević Arnold, »Spominom na pot,« 14.

15 Šorn, »Spomini, zgodovina in prihodnost,« 20.

Nedvomno je, da totalna vojna, ki sicer zajame celotno prebivalstvo, ne oziraje se na spol in starost, najbolj prizadene otroke in odrasčajočo mladino. Še posebej predšolski in šoloobvezni otroci so med tistimi, ki zlo vojne dojamejo postopoma. Zaradi omejene sposobnosti razumevanja in posameznikove odpornosti proti izrednim okoliščinam, lahko ekstremne okoliščine in travmatični dogodki pustijo dolgotrajne in tudi nepopravljive posledice na zdravju otrok, mladih in bolj ranljivih posameznikov. Vojne na vseh vojskujočih si straneh z vidika človeških življenj povzročajo nasilno umrle na bojiščih in v zaledju. Med neposredno ali posredno vpletenimi puščajo za sabo materialno opustošenje, izgubljena življenja, ranjene, bolne, invalidne osebe, razbite družine in vojne sirote. S posledicami vojne ostanejo zaznamovane generacije preživelih. Nedvomno najbolj tragično in nepopravljivo posledico vojne predstavljajo odvzeta življenja otrok in mladih ljudi. Otroci, šoloobvezni in mladi ljudje so bili skrajnim vojnim situacijam in različnim oblikam nasilja izpostavljeni tako kot odrasli, doživljanje vojne in njenih posledic pa je bilo lastno le njim. Soočiti so se morali s skrajnimi položaji, izgubo staršev in najbližjih, poslani so bili v izgnanstvo, taborišča. Enako kot odrasli so bili izpostavljeni lakoti in pomanjkanju, trpinčenju in slabim higienskimi razmeram. V taboriščih in izgnanstvu so bili grobo izkoriščani kot delovna sila, bili so priče mrtvih in bolnih taboriščnikov, doživljali so alarme in bombne napade, na njih so izvajali medicinske poskuse in pestilo jih je domotožje.

Osnovo za drugi del članka predstavlja prvi in edini sistematični popis – zbirka raziskovalnih podatkov *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* (v nadaljevanju zbirka *Smrtne žrtve INZ*), ki smo ga na Inštitutu za novejšo zgodovino intenzivno, usmerjeno popolnjevali v letih 1997–2012.¹⁶ Iz njega je razvidno, da je Slovenija z več kot 100.000 smrtnimi žrtvami utrpela 6,7-odstotno izgubo takratnega prebivalstva. Mladoletne osebe, kot so poimenovane v podatkovni bazi, tj. osebe, ki so bile v času smrti mlajše od 21 let, v celotnem številu žrtev s skoraj 6000 izgubljenimi življenji predstavljajo blizu 6 odstotkov vseh žrtev. Tako kot večina žrtev so tudi mladoletne žrtve večinoma bili moški, ki predstavljajo 78 odstotkov te starostne skupine žrtev, medtem ko mladoletne žrtve ženskega spola predstavljajo 21 odstotkov, za en odstotek pa spola ni bilo mogoče ugotoviti.

Med mladoletnimi žrtvami največjo skupino predstavljajo otroci (1420), stari manj kot sedem let. Glede na to, da za kar 1325 mladoletnih oseb ali 22,5 odstotka socialni status ni znan, žrtve iz vrst otrok predstavljajo najmanj četrtno mladoletnih. Precejšnje skupino med mladoletnimi žrtvami tvorijo tudi učenci, torej šoloobvezni otroci (487) ter dijaki in vajenci različnih strok (666). Šoloobvezni otroci, dijaki in vajenci različnih strok predstavljajo blizu 20 odstotkov mladoletnih žrtev. Večjo skupino mladoletnih žrtev predstavljajo tudi delavci različnih strok (12,5 odstotka) in pa kmečki sinovi in hčere (9 odstotkov).

Tabela 1: Socialna struktura ali status mladoletnih žrtev druge svetovne vojne

Socialna struktura/status mladoletnih	Število	Delež (%)
Otroci	1420	24
Neznano	1325	22,5
Učenci	487	8,30
Dijaki	376	6,40
Vajenci različnih strok	290	4,90
Delavci različnih strok	738	12,5
Kmečki/posestniški sinovi in hčere	532	9
Pomočniki raznih strok	61	1
Drugo	654	11
Skupaj	5883	100

Vir: Zbirka Smrtne žrtve INZ

Kljub mladosti, kot je razvidno iz t. i. vojaškega statusa žrtve, pa so se mladoletni tudi že vključevali v najrazličnejše oborožene formacije. Kar dobrih 29 odstotkov mladoletnih žrtev (1729) je sodelovalo v partizanskem boju. V partizanskih enotah so bili mladoletni v službi kurirjev, vodnikov, obveščevalcev, bolničarjev, signalistov, telegrafistov, radiotelegrafistov, kuharic. Vključeni pa so bili tudi v zaščitne in spremljevalne čete ter jurišne enote. V partizanskih enotah so sodelovali tudi kot mitraljezci in minerji.¹⁷ Pri tem naj povemo, da so se mladoletni v uniformirane formacije vključevali samostojno, pogosto pa so njihove opredelitve in posledično tudi usode določali starši. Tisti starši, ki so se pridružili odporu in revoluciji, so svoje otroke izpostavili večjemu tveganju za okupatorjevo nasilje. Med mladoletnimi žrtvami je znan primer Šarhove družine, kjer se je oče pridružil partizanom, avgusta 1942 pa je nemški okupator kot povračilni ukrep aretiral njegovo ženo in otroke. Kasneje je v Celju otroke ločil od matere in jih poslal v prehodno taborišče Frohnleiten v Avstriji. Trije Šarhovi sinovi, Vekoslav Ivan, rojen leta 1926, Jožef – Pepček, rojen leta 1928, in leto dni mlajši Ivan so iz taborišča pobegnili, se pridružili očetu partizanu na Pohorju in skupaj z njim kot najmlajši partizani padli v poslednjem boju Pohorskega bataljona na Osankarici 8. januarja 1943.¹⁸ Več sto mladoletnih oseb je padlo tudi na strani protipartizanskih enot (246) in tujih oboroženih formacij (111). Večina mladoletnih, ki so izgubili življenje v tujih vojskah, je bila prisilno mobilizirana v nemško vojsko in njene pomožne formacije (105).¹⁹ Na zasedenih slovenskih ozemljih je nemški okupator v letih 1942 in 1945 namreč v nasprotju z veljavnim mednarodnim pravom izvedel mobilizacijo

17 Iz interne zbirke podatkov Inštituta za novejšo zgodovino (INZ) na dan 29. 4. 2024: Tadeja Tominšek Čehulič, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej [1997–]. (v nadaljevanju: Zbirka Smrtne žrtve INZ).

18 France Filipič, *Pohorski bataljon: poglavje iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji* (Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979), 427. Vida Deželak Barič, »Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo,« v: *Zgodovina otroštva/History of Childhood*, 539, 540.

19 Zbirka Smrtne žrtve INZ.

za orožje sposobnih moških, rojenih med letoma 1908 in 1929, v obvezno nemško delovno službo (Reichsarbeitsdienst, RAD) in redno vojsko (Wehrmacht) ter v razne druge formacije (pomožno vojaško-policijsko formacijo – Wehrmannschaft, nacionalno milico – Volkssturm – oziroma teritorialno obrambo itd.).

Večina mladoletnih žrtev (3374 ali 57 odstotkov) je bila po opredelitvi ali socialnem statusu iz vrst civilnega prebivalstva, v nekaterih primerih pa njihovega statusa ni bilo mogoče ugotoviti.²⁰

Tabela 2: Mladoletne žrtve druge svetovne vojne glede na vojaški status

Vojaški status	Število	Delež (%)
Civilisti	3374	57
Partizanske oborožene formacije	1729	29,4
Protipartizanske oborožene formacije	246	4,2
Tuje oborožene formacije	111 (105 v nemških oboroženih formacijah)	1,9
Aktivisti OF	97	1,6
Neznano	307	5,2
Drugo	109	1,8
Skupaj	5883	100

Vir: Zbirka Smrtne žrtve INZ

Podatki o načinu oziroma vzroku smrti kažejo, da mladoletnim vojna ni prizanašala. Več kot 20 odstotkov žrtev je smrt namreč doletela neposredno v boju, torej zaradi vojaškega delovanja. Precejšen delež (22 odstotkov) so predstavljali tudi mladoletni, ki so bili umorjeni in ustreljeni. Če naj naša predpostavka, da jih je takšna smrt doletela zaradi vojaškega delovanja, obvelja, potem je delež mladoletnih, ki so umrli zaradi vojaškega delovanja višji (42 odstotkov). Med mladoletnimi žrtvami so se otroci pogosto znašli tudi v navzkrižnem ognju bojujočih se strani. V takšnih okoliščinah so bili umorjeni in ustreljeni. V tridnevni boj v Dražgošah, ko so družine, prepuščene samim sebi, trepetale za svojo usodo, so življenje, kot izhaja iz interne zbirke Smrtne žrtve INZ, izgubili tudi štirje mladoletni Dražgošani. Kot lahko beremo v knjigi *Dražgoška bitka*, pa naj bi v njej izgubilo življenje še več mladoletnih oseb – devet.

V nesrečah, povezanih z vojnimi dogodki, je po podatkih iz zbirke o žrtvah druge svetovne vojne umrlo 892 ali 15,2 odstotka mladoletnih žrtev. Značilno je tudi, da so otroci, stari do sedem let, bili v kategoriji mladoletnih žrtev udeleženi zaradi nesreč kar v četrtini primerov. V takšnih nesrečah je umrlo blizu 16 odstotkov vseh otroških žrtev. Udeležba mladoletnih, vključno z otroki, v nesrečah je naraščala s stopnjevanjem in trajanjem vojne. Samo v letu 1945 se je med mladoletnimi zgodila več kot polovica (52,6 odstotka) nesreč. Največ meseca maja, ko je bilo zabeleženih kar 147 primerov

²⁰ Gregor Jerman in Andrej Zorko, *Okupacija, mobilizacija* (Trbovlje: Zasavski muzej, 2007), 48–55.

smrti, od teh pa je bilo 35 žrtev otrok v starosti do sedem let. Otroško radovednost so najpogosteje pritegnili odvrženi neznani, a zanimanje vzbujajoči eksplozivni predmeti. Tudi v mesecih takoj po vojni, junija in julija, ko neposrednih spopadov ni bilo več in so se otroci lažje gibali na prostem in raziskovali okolico, so bili primeri takšnih smrti med najranljivejšimi še vedno precej pogosti. Junija in julija 1945 je v nesrečah umrlo vsaj še 30 otrok.²¹

Smrti med mladoletnimi so nastopile tudi zaradi drugih razlogov. Več je bilo nesrečnih primerov. 12. maja 1945 je na primer med partizanskimi enotami v Šoštanju zaradi zmage vladalo prešerno vzdušje. Ob proslavljanju je bila prestreljena električna napeljava, kar je povzročilo smrt šestletnika. Bili so tudi primeri smrtnih poškodb pri rokovanju z orožjem oziroma raziskovanju orožja. 6. maja 1945, torej tri dni pred kapitulacijo Nemčije, se je denimo pri rokovanju z orožjem v Solkanu do smrti ponesrečil štirinajstletnik.

Veliko je bilo primerov nesreč ob eksplozijah bomb. 8. maja 1945 je za posledicami ran zaradi eksplozije bombe, s katero se je igral, v partizanski bolnici umrl devetletni deček iz Učakovcev v Beli krajini. Že po koncu vojne, 19. maja 1945, se je v eksploziji ročne granate hudo poškodoval enajstletnik iz Jablanice iz tedanjega ilirskobistriškega okraja. Čeprav so mu hitro priskočili na pomoč, je na poti v tržaško bolnišnico poškodbam podlegel. Neeksplozirana ubojna sredstva so otroke, ki so nanje naleteli ali se z njimi igrali, pogosto močno poškodovala. Tako je bilo tudi v primeru dvanajstletnika z notranjskega Vrha, ki ga je mina 25. maja 1945 med pašo smrtno »razmesarila«. 7. maja 1945 pa je desetletnik iz Sakušaka pri Ptujju denimo izkrvavel zaradi poškodb, ki mu jih je prizadejala ročna granata. Ranam zaradi eksplozije ročne granate je sredi maja 1945 podlegel tudi osemletni sin mizarja v Bresternici pri Mariboru. Zaradi eksplozije granate sta pri čiščenju travnika 12. maja 1945 umrla brata iz Naklega, stara enajst in osem let. Zaradi eksplozije granate na jezu reke Krke pri Zagradcu sta dan po zmagi, 10. maja 1945, hudo poškodovana v Krki utonila štirinajstletna vrstnika, domačina. Tudi še predšolski sestri iz Podvincev pri Ptujju, stari dve in štiri leta, sta 19. maja 1945 v domačem kraju ob eksploziji mine utrpeli tako hude poškodbe, da sta ranam podlegli. Zaradi hudih poškodb ob eksploziji bombe je 13. maja 1945 na poti v bolnišnico v ljubljanskih Mostah umrl tudi osemletni sin železničarja iz Spodnjega Kašlja pri Ljubljani. Eksplozija mine je 8. maja 1945 povzročila tudi izgubo življenja desetletne hčerke rudarke iz Črne na Koroškem.²² Privlačnost neznanih odvrženih predmetov z ubojno močjo je bila 7. junija 1945 usodna tudi za desetletnega brata in komaj dveletno sestrico iz Ponove vasi pri Grosupljem. Nič hudega sluteč, sta se igrala z granatami. Igra s strelivom je bila 10. junija 1945 pogubna tudi za brata, še ne štiriletnega in še ne petletnega, iz Notranjih Goric pri Brezovici.

Kot kažejo navedeni primeri, so otroci v nesrečah, povezanih z vojnimi dogodki, pogosto umirali v trenutkih, ki bi jim morali najbolj pripadati, v trenutkih brezskrbne igre. Poleg tega so v nesrečah, povezanih z vojnimi dogodki, umirali tudi povsem

21 Zbirka Smrtna žrtve INZ.

22 Ibidem.

naključno. V okoliščinah, za katere bi težko rekli, da so se zgodile zaradi nepazljivosti in neprevidnosti. Tako je denimo 28. junija 1945 izgubil življenje dvanajstletnik iz Trbovelj, ko je v gozdu po nesreči stopil na mino.²³

Blizu 9 odstotkov mladoletnih žrtev je izgubilo življenje v izgnanstvu. Največ na različne načine umrlih mladoletnih žrtev v izgnanstvu – bili so ustreljeni in umorjeni, umirali so tudi zaradi izredno slabih bivanjskih razmer – je bilo iz Spodnje Štajerske (523).²⁴ Nacisti so namreč v okviru programa uničenja slovenskega naroda s ciljem čimprejšnje ustvaritve okupiranih območij nemškega značaja med vojno izvedli množičen izgon približno 46.000 Slovencev v nemška taborišča, približno 10.000 v NDH, 7500 v Srbijo in 2500 na Madžarsko, in sicer iz Štajerske, Mežiške doline, Gorenjske in severnega dela Dolenjske. Poleg teh pa se je 17.000 Slovencev samih umaknilo načrtnemu izgonu z begom na italijansko zasedbeno območje in v NDH.²⁵ V okviru množičnega izгона, ki je za naciste pomenil ukrep, brez katerega ne bi mogli izpeljati popolnega ponemčenja, je bilo iz domov samo v Posavju in Obsotelju na prisilno delo v delovna taborišča in na kmetije v Nemčijo izgnanih 37.000 ljudi ali okoli 83 odstotkov vsega tedanjega prebivalstva tega območja. Med izgnanimi je bilo po nekaterih ocenah več kot 20.000 otrok, starih do deset let.²⁶ Otroci, mlajši od sedmih let, predstavljajo med mladoletnimi žrtvami, ki so življenje izgubile v izgnanstvu, tudi najranljivejšo skupino. Med mladoletnimi žrtvami, umrlimi v izgnanstvu, otroci predstavljajo dobro četrtino, 27,4 odstotka.²⁷ Pri tem so bili otroci v nemškem izgnanstvu enako izpostavljeni ekstremnim razmeram kot odrasli. Doživljali so trpinčenje, lakoto, mraz, slabe higienske razmere, pestilo jih je domotožje, zlasti proti koncu vojne so bili priče nenehnim alarmom in zavezniškimi bombnimi napadom, množici bolnih in mrtvih taboriščnikov, soočiti so se morali tudi s smrtjo lastnih staršev in drugih ožjih sorodnikov.²⁸ Tako kot odrasli so morali iz izgnanskih taborišč hoditi delat v tovarne, kamnolome, rudnike in na kmetije. Delež umrlih otrok kaže, da ti v izgnanstvu ekstremnih razmer in težaškega dela pogosto niso vzdržali.

Skoraj toliko kot v izgnanstvu je mladoletnih umrlo tudi v taboriščih in zaradi njih (8,8 odstotka). Skoraj 15 odstotkov te skupine žrtev so predstavljali otroci. Največ, 57,2 odstotka vseh v taboriščih in zaradi taborišč umrlih mladoletnih, je življenje izgubilo na različne načine po različnih evropskih državah. Na Poljskem je največ mladoletnih umrlo v Auschwitzu (153), v Nemčiji so umirali v Dachau, Ravensbrücku, Natzweilerju, Neuengammeju; v Avstriji v Mauthausenu in njegovih podružnicah. Precejšen delež mladoletnih žrtev, ki so življenje izgubile v taboriščih in zaradi taborišč,

23 Ibid.

24 Ibid.

25 Tone Ferenc, »Okupacija slovenskega ozemlja: Raznarodovanje in fašizacija,« v: Jasna Fischer (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 586, 587. Deželak Barič, »Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo,« 533.

26 Mineva tri četrt stoletja od vrnitve izgnancev, <https://www.posavskiobzornik.si/novice/mineva-tri-četrt-stoletja-od-vrnitve-izgnancev-90355>, pridobljeno 25. 4. 2024.

27 Preračun je na osnovi zbirke Smrtne žrtve INZ naredila Marta Rendla.

28 Deželak Barič, »Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo,« 533.

je umrl tudi v italijanskih taboriščih oziroma zaradi njih;²⁹ 31,2 odstotka mladoletnih žrtev do italijanske kapitulacije septembra 1943, ko je bil konec druge svetovne vojne še daleč, pomeni visok delež in govori o težkih razmerah v italijanskih taboriščih.

Italijanski okupator je z množičnimi internacijami v Ljubljanski pokrajini v okviru sestavnega dela t. i. čiščenja pokrajine pričel med silovito italijansko ofenzivo, imenovano Primavera (trajala je od julija do novembra 1942). Italijanska ofenziva je z ukrepom interniranja civilnega prebivalstva, sorodnikov partizanov in z zaplembo premoženja tragično posegla v življenje prebivalstva v Ljubljanski pokrajini. V italijanskih koncentracijskih taboriščih na Rabu, v Gonarsu, Monigu pri Trevisu in drugih se je namreč po dostopnih podatkih slovenskih in italijanskih arhivov do konca oktobra 1942 znašalo med 25.000 in 30.000 internirancev, med njimi številne družine z otroki.³⁰ Mnogi interniranci, med njimi tudi otroci, so v taborišča prispeli popolnoma psihično uničeni. Pred odhodom v taborišče je italijanski okupator namreč izvajal nepopisno nasilje – požigal je domove in vasi ter streljal svoje in znance pred njihovimi očmi. Otroci so v italijanskih taboriščih živeli v pomanjkanju, pogosto v skrajno zaostrenih bivanjsko-vremenskih razmerah, in se soočali s trpljenjem in smrtjo bližnjih.³¹

Na Rabu, kjer je umrlo najmanj 43 otrok, je bil položaj interniranih najhujši. Glavna vzroka umrljivosti na Rabu sta bila lakota in slabe bivalne razmere. Interniranci so namreč bili nameščeni v starih vojaških šotorih, primanjkovalo je obleke in obutve, vladale so izredno slabe higienske razmere. Nenehno je bilo prisotno telesno in duševno maltretiranje. Istemu režimu so bili izpostavljeni tudi otroci, noseče in doječe matere. Na Rabu je umrljivost prav med najmlajšimi naraščala iz dneva v dan in se nadaljevala tudi po tem, ko so jih preselili v taborišče Gonars. To je razvidno tudi iz zbirke podatkov o smrtnih žrtvah INZ, iz katere izhaja, da je v Gonarsu umrlo 40 otrok, vseh mladoletnih, ki so umrli v Gonarsu, pa je po podatkih iz navedene zbirke bilo 46.³²

Visoka smrtnost na Rabu, kjer ni bilo sistematičnega ubijanja z uničevanjem v krematorijih, ne preseneča. Sistematično iztrebljanje so tu zamenjale nevdružne življenjske razmere, ki niso nastale po naključju, zaradi prenapolnjenih taborišč, epidemij in podobno, temveč so bile rezultat odločitev, kot je bila na primer motena preskrba z živili. Tu sicer niso obsojali na smrt, a so puščali umirati.³³

O travmatičnih izkušnjah, ki so jih doživeli otroci, internirani v italijanska taborišča, so se ohranili tudi junija 1944 v partizanskih šolah na Kočevskem zapisani spisi preživelih otrok. Kot dragocen vir preučevanja doživljanja travmatičnih dogodkov sta jih pri pisanju knjige *Trpljenje otrok v vojni: Sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč*, ki je izšla leta 2013, uporabila tudi upokojena zgodovinarja in zakonca Metka Gombač in Boris M. Gombač. Poleg analize pisnih izdelkov kot pričevanjskega gradiva

29 Preračun deležev je na osnovi zbirke Smrtne žrtve INZ naredila Marta Rendla.

30 Metka Gombač, »Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943,« v: *Zgodovina otroštva/History of Childhood*, 580.

31 Herman Janež, »Otroci v koncentracijskem taborišču,« *Borec* 51, št. 577-578 (1999): 90, 91.

32 Zbirka Smrtne žrtve INZ.

33 Gombač, »Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943,« 583.

sta razmere v italijanskih taboriščih predstavila tudi z otroškimi spisi in fotografijami ter s spomini v času izida knjige že ostarelih internirancev. Številnim spisom preživelih otrok italijanskih taborišč je skupno, da hkrati z drugimi težkimi razmerami, značilnimi za vojno, kot najbolj travmatično doživljanje izpostavljajo prav pomanjkanje hrane oziroma trpljenje zaradi lakote. Razsežnost slabih razmer italijanskih taborišč nazorno ilustrira spis z naslovom *Umrl mi je ata*:

»Res je bilo hudo na Rabu, ko nas je voda zalivala in ko sem bil takrat hudo lačen. Ali še bolj sem bil žalosten za sestrico Danico in za ata, ko sta oba od lakote umrla na Rabu. Ko sem zvedel sem milo jokal. Tako sem še majhen, pa nimam več ata. Zapustil je našo ubogo mamo in 6 revčkov. Naj lepo počiva v tuji rabski zemlji. Kadar bo mir pojdem na njegov grob.«³⁴

Soavtorica omenjene knjige v prispevku z naslovom *Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943* podaja tudi dogodke, ki so otroke, ki so preživeli italijanska taborišča, najmočneje zaznamovali. Kot najbolj travmatični so se jim v spomin vtisnili naslednji: skrivanje pred italijanskimi vojaki v gozdu, streljanje talcev, požig domov, smrt najbližjih, poti v neznano, kolektivni strah pred vkrcanjem na ladjo do Raba, otroški sram ob goloti staršev in starih staršev na taboriščni dezinfekciji, negotovost pred neskončnimi vrstami šotorov, obup nad vsakodnevno smrtjo družinskih članov, trpinčenje z žejo, lakoto, ušivostjo, garjavostjo in grižavostjo, strah pred vremenskimi ujmani (nepozabna poplava na Rabu, ki je otroke in stare odnašala), groza pred ponovnim vkrcanjem na ladjo, razočaranje nad posameznimi interniranci, ki hrane iz paketov niso bili pripravljene deliti, sramotilni steber, kamor so prekrškarje zavezali z rokami za hrbtom, kot tudi spomin na kapitulacijo Italije leta 1943, ko so se lahko vrnili domov.³⁵

Mladoletne žrtve z območja današnje Slovenije so poleg že omenjenih italijanskih taborišč umirale še v naslednjih: Cerrecchio, Chiesanuova/Padova, Treviso/Monigo, Visco, Trst (Rižarna). Otroci med mladoletnimi žrtvami taborišč in zaradi teh predstavljajo kar 49 odstotkov.

Med mladoletnimi žrtvami, 7,2 odstotka jih je izgubilo življenje v bombardiranjih, otroci predstavljajo dvanajstino. Mladoletni so bili bombardiranjem izpostavljeni tako na domačih (88 odstotkov) kot tujih tleh (12 odstotkov). Izven Slovenije so jih bombardiranja najpogosteje doletela v Nemčiji in Italiji. Tudi pri bombardiranjih otroci v kategoriji mladoletnih žrtev zavzemajo precejšen delež, 39 odstotkov.

34 SIAS 1769, šk. 9, Pantar Ludvik, *Umrl mi je oče*.

35 Gombač, »Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943,« 579.

Tabela 3: Žrtve glede na vzrok smrti

Vzrok smrti	Število	Delež (%)
Nesreča, povezana z vojnimi dogodki	224	15,8
V taborišču in zaradi njega	208	14,6
V izgnanstvu	378	26,6
Zaradi različnih posledic, povezanih z vojno	74	5,2
Pogrešani	16	1,1
V bombardiranjih	168	11,8
V povojnih pobojih	32	2,2
Neznano	28	1,9
Drugo	84	5,9
Skupaj	1420	100

Vir: Zbirka Smrtne žrtve INZ

Z vidika okupacijskih pokrajin je s slabo tretjino vseh mladoletnih žrtev prednjačila Spodnja Štajerska. Po številu izgubljenih mladoletnih življenj ji je sledila Ljubljanska pokrajina; od tam je bilo blizu 30 odstotkov vseh mladoletnih žrtev. Po številu žrtev iz vrst mladoletnih so Spodnji Štajerski in Ljubljanski pokrajini sledile Primorska s 16,7 odstotka, Gorenjska z 11,5 odstotka, Reška pokrajina s 3,4 odstotka, Prekmurje z 2 odstotkoma, Koroška z 1,4 odstotka. Za 2,4 odstotka mladoletnih žrtev pa ni znano, iz katere pokrajine so bile.

Število mladoletnih žrtev je, kot je na splošno veljalo za vojni čas, naraščalo z njegovim trajanjem. Največ mladoletnih žrtev je izgubilo življenje v letih 1944 in 1945. Tako leta 1944 kot leta 1945 je življenje izgubila slaba tretjina mladoletnih (32 odstotkov).

*

Projekt *Spomini še živijo*, ki je temeljil na načelu ustne zgodovine, se je izkazal za dvoplastnega. Na začetku smo si za cilj postavili predstavitev spominov otrok na drugo svetovno vojno. Ta cilj, ki odkriva nova, prej neznana dejstva ter pomaga k boljšemu razumevanju, kako ljudje vidijo in dojemajo preteklost, nas je ob realizaciji spodbudil, da smo na podlagi popisa *Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej* ponudili tudi vpogled v usode tistih mladoletnih oseb, ki vojne niso preživele.

Rezultati projekta dopolnjujejo slovensko zgodovinske in omogočajo nadaljnje analize, interpretacije,³⁶ hkrati pa ponujajo možnost, da se s posnetimi pričevanji umestimo na zemljevid tistih, ki so podobne baze že ustvarili in jih bolj ali manj redno dopolnjujejo.³⁷

36 Miroslav Vaněk, *Doing Oral History with the Élite – Theoretical and Methodological Perspectives*. PowerPoint predstavitev (Aarhus, 26. 9. 2011). Gl. tudi Miroslav Vaněk, »Those Who Prevailed and Those Who Were Replaced: Interviewing on both Sides of a Conflict,« v: Donald A. Ritchie, *The Oxford Handbook Oral History* (Oxford: University Press, 2011), 37–50.

37 Npr. *The Digital Collections of the National WWII Museum: Oral Histories*, <https://www.ww2online.org/browse>.

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1769, Zbirka okupatorjevi zapori in taborišča.

Baze podatkov

- Interna zbirka podatkov Inštituta za novejšo zgodovino na dan 29. 4. 2024: Tadeja Tomišek Čehulič, Mojca Šorn, Marta Rendla, Dunja Dobaja: Smrtne žrtve med prebivalstvom na območju Republike Slovenije med drugo svetovno vojno in neposredno po njej, [1997-].

Literatura

- Čepič, Zdenko, Damijan Guštin in Martin Ivanič. *Podobe iz življenja Slovencev v drugi svetovni vojni*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2005.
- Deželak Barič, Vida. »Nasilnost druge svetovne vojne in otroštvo.« V: Škoro Babič, Aida, Mateja Jeraj, Matevž Košir in Bojan Balkovec (ur.). *Zgodovina otroštva/History of Childhood*, 532–44. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Ferenc, Tone. »Okupacija slovenskega ozemlja: Raznarodovanje in fašizacija.« V: Fischer, Jasna (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*, 586, 587. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Filipič, France. *Pohorski bataljon: poglavje iz zgodovine narodnoosvobodilne borbe v severovzhodni Sloveniji*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1979.
- Golob, Berta. »Iskreno in pogumno.« V: Žagar, France. *Vojna, kaj pa je to?*, 5–7. Ljubljana: samozaložba, 2003.
- Gombač, Metka in Boris Gombač. *Trpljenje otrok v vojni. Sedemdeset let po zaprtju italijanskih taborišč*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2013.
- Gombač, Metka. »Otroci v italijanskih koncentracijskih taboriščih 1942–1943.« V: Škoro Babič, Aida, Mateja Jeraj, Matevž Košir in Bojan Balkovec (ur.). *Zgodovina otroštva/History of Childhood*, 243–48. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Guštin, Damijan. »Knjigi na pot.« V: Ferenc, Tone. *Okupacijski sistemi med drugo svetovno vojno. 3, Nasilje in izkoriščanje gmotnih sil za potrebe okupatorskih držav*, 7, 8. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2009.
- Hrobat Virgolet, Katja. »What does Silence Tell? Traumas and Memorial Conflicts in the Anthropological Research of Istrian Exodus and a National "Hero".« *Acta Histriae* 31, št. 3 (2023): 433–52.
- *Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic*. Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2004.
- Janež, Herman. »Otroci v koncentracijskem taborišču.« *Borec*, št. 577-578 (1999): 84–87.
- Jerman, Gregor in Andrej Zorko. *Okupacija, mobilizacija*. Trbovlje: Zasavski muzej, 2007.
- Mihelič, Mira. *April*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1959.
- Ott, Ivan. *Otroci s Petrička. Ukradeno otroštvo*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2008.
- Preložnik, Eva. *Ukradeni otroci*. Velenje: Osnovna šola Gorica, 2014.
- Raleigh Yow, Valerie. *Recording Oral History. A Guide for the Humanities and Social Sciences*. Walnut Creek, Lanham, New York, Toronto in Oxford: Altamira Press, 2005.
- Ritchie, Donald A.. *Doing Oral History. A Practical Guide*. Oxford: University Press, 2003.

- Svoljšak, Petra. »O otrocih in ženskah v času velike vojne.« *V zgodovini so skrite zgodbe – v zgodbah je skrita zgodovina: razširjena strokovna sreda* (Ljubljana, 16. april 2014, Mestna knjižnica Ljubljana, Knjižnica Otona Zupančiča), 4.
- Škoro Babič, Aida, Mateja Jeraj, Matevž Košir in Bojan Balkovec (ur.). *Zgodovina otroštva/History of Childhood*. Ljubljana: Zveza zgodovinskih društev Slovenije, 2012.
- Šorn, Mojca. »Spomini, zgodovina in prihodnost.« V: Milošević Arnold, Vida, Mojca Šorn, Ida Leonida Gnidovec in Tanja Velagič (ur.). *Spomini še živijo*. *Borec* LXXV, št. 820-822 (2023): 17–20.
- Vaněk, Miroslav. »Those Who Prevailed and Those Who Were Replaced: Interviewing on both Sides of a Conflict.« V: Ritchie, Donald A.. *The Oxford Handbook Oral History*, 37–50. Oxford: University Press, 2011.
- Vaněk, Miroslav. *Doing Oral History with the Élite – Theoretical and Methodological Perspectives*. PowerPoint predstavitev. Aarhus, 26. 9. 2011.
- Velagič, Tanja. »Uredniška beseda.« V: *Ilegalčki: vojna Ljubljana 1941–1945: iz zapuščine Ade Krivic*, 6–9. Ljubljana: Društvo ZAK, Društvo za proučevanje zgodovine, antropologije in književnosti, 2004.
- Vurnik, Blaž in Tanja Velagič (ur.). *Skriti otroci druge svetovne vojne*. *Borec* LXVII, št. 724-726 (2015).
- Žagar, France. *Vojna, kaj pa je to?*. Ljubljana: Karantanija, 2005.

Spletni viri

- *Zgodovina Slovenije – Sistory*. <https://www.sistory.si/zrtve>. Pridobljeno 3. 5. 2024.
- *Govori.si - storitev za avtomatično transkripcijo govora*, <https://govori.si/>. Pridobljeno 30. 4. 2024.
- *Mineva tri četrtoletja od vrnitve izgnancev*. <https://www.posavskiozbornik.si/novice/mineva-tri-četrt-stoletja-od-vernitve-izgnancev-90355>. Pridobljeno 25. 4. 2024.
- *MP4 file format – Wikipedia*. https://en.wikipedia.org/wiki/MP4_file_format. Pridobljeno 30. 4. 2024.
- *The Digital Collections of the National WWII Museum : Oral Histories*. <https://www.ww2online.org/browse>.
- *ZASP - Zakon o avtorskih in sorodnih pravicah*. <https://zakonodaja.com/zakon/zasp>. Pridobljeno 24. 4. 2024.

Mojca Šorn, Marta Rendla, Ida Leonida Gnidovec,
Sergej Škofljanec, Marko Kupljen

THE MEMORIES LIVE ON PROJECT AND CHILDREN AND MINORS DURING THE WAR (SLOVENIA 1941–1945)

SUMMARY

Many academic and scientific works have been written about World War II. However, to date, very little has been said about how children experienced and survived the war. As the topic of children during the war has been only scarcely addressed, despite the emphasis on the significance and role of children for the future of each nation, the authors of this contribution present the project titled *Spomini še živijo* (*Memories Live On*), which provides an insight into the fates of children who survived the war. The project was carried out by the Institute for Contemporary History in

cooperation with the Fužine retirement home and the *Borec* magazine. In the second part of the contribution, the authors present the category of minors who did not survive the war based on the data from the internal database of the Institute of Contemporary History, titled *Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II*. They take a closer look at the social structure of the underage victims, their military status, and the cause of death.

The authors conclude that Lower Styria suffered the highest number of losses of minors (32 %), followed by the Province of Ljubljana with nearly 30 % of all minor victims. Lower Styria and the Province of Ljubljana were followed by the Slovenian Littoral with 16.7 %, Upper Carniola with 11.5 %, the Province of Rijeka with 3.4 %, Prekmurje with 2 %, and Carinthia with 1.4% of minor victims. The province of origin is unknown for 2.4 % of the underage victims.

As was generally the case during the war, the number of casualties among minors increased with the duration of the conflicts. Most underage casualties lost their lives in 1944 and 1945, as in both 1944 and 1945, just under a third of minors (32 %) lost their lives.

The *Spomini še živijo* (*Memories Live On*) project, based on the principle of oral history, has proven to consist of two layers. Initially, the aim was to present the stories of children during World War II. This goal – which reveals new, previously unknown facts and contributes to a better understanding of how people see and perceive the past – has encouraged the authors to use the register titled *Fatalities among the Population in the Territory of the Republic of Slovenia During and Immediately after World War II* to gain insight into the fate of those minors who did not survive the war.

The project results complement Slovenian historiography and allow for further analyses and interpretations. They also allow us to place ourselves among those who have already created similar databases and update them more or less regularly.

Gabriele Mastrolillo*

Vincenzo Marcon “Davilla”: A Controversial Protagonist of the Partisan War in the Upper-Adriatic Littoral

IZVLEČEK

VINCENZO MARCON “DAVILLA”: KONTROVERZNI PROTAGONIST PARTIZANSKE VOJNE V ZGORNJEM JADRANSKEM PRIMORJU

Vincenzo Marcon (znan kot “Davilla”) je bil komunistični borec, rojen v Trstu, ki je med letoma 1942 in 1943 vodil julijsko “zvezo” Komunistične partije Italije (PCd’I – Partito Comunista d’Italia). Tega leta ga je odstavilo novo vodstvo te organizacije (zbrano okoli Luigija Frausina), ki je Marconovo linijo (osredotočeno na tesno sodelovanje s slovenskim partizanskim gibanjem) nadomestilo z drugo, osnovano na enotnosti italijanskih antifašističnih strank in gibanj, ki so sledila politiki narodnoosvobodilnega odbora. Na podlagi analize dokumentacije italijanske politične policije ter italijanskega in slovenskega komunističnega gibanja članek prvič znanstveno analizira Marconovo vlogo v komunističnih vrstah med “partizansko vojno” v zgornjem Jadranskem primorju.

Ključne besede: Vincenzo Marcon “Davilla”; italijanski odpor; Komunistična partija Italije; Komunistična partija Slovenije; osvobodilna Fronta; Julijska krajina.

* Research associate and teaching assistant of Contemporary history, University of Trieste, Department of Political and Social Sciences / scientific director, Istituto Regionale per la Storia della Resistenza e dell’Età Contemporanea nel Friuli Venezia Giulia, Trieste, gabriele.mastrolillo@dispes.units.it; ORCID: 0000-0002-3042-4395

ABSTRACT

Vincenzo Marcon (known as “Davilla”) was a communist militant, born in Trieste, who led the PCd’I (Partito Comunista d’Italia) Julian “federation” between 1942 and 1943. That year, he was dismissed by the new direction of that organisation, gathered around Luigi Frausin, who replaced Marcon’s line (focused on a strong collaboration with the Slovenian partisan movement) with another one based on the unity of the Italian antifascist parties and movements following the politics of the Committees of National Liberation. Thanks to the analysis of the documentation produced by the Italian political police and the Italian and Slovenian communist movements, this article provides the first scientific analysis of Marcon’s role in the communist ranks in the Upper-Adriatic Littoral during the “partisan war”.

Keywords: Vincenzo Marcon “Davilla”; Italian Resistance; Communist Party of Italy; Communist Party of Slovenia; Liberation Front; Julian March

Introduction

“Una trattazione approfondita merita la figura di Vincenzo Marcon, che ha guidato, in nome del PCd’I [Partito Comunista d’Italia], la maggior parte delle organizzazioni dei comunisti aderenti al PCd’I nella zona”, the Julian March (“The figure of Vincenzo Marcon deserves a detailed analysis. On behalf of the Communist Party of Italy, he led most of the communist organisations associated with the PCd’I in the area”). These are Rodolfo Ursini Uršič’s words, written in his autobiographical book, in which he also defines Marcon as a somewhat neglected and not appropriately explored figure.¹

In fact, Marcon (better known under his pseudonym Davilla/Davila) is one of the several antifascist militants (especially communists) who have barely received any historiographical attention. In Marcon’s case, this was due to his disgraceful end: after having led the PCd’I “federation”² in the Julian March between 1942 and 1943, he was dismissed by the new Italian communist leadership in that area, gathered around Luigi Frausin, which formed in August 1943. Later, he was accused of being a spy due

1 Rodolfo Ursini Uršič, *Attraverso Trieste. Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera* (Rome: Studio i, 1996), 8, 228. After serving eight years of imprisonment for his antifascist activities, Uršič joined the Slovenian partisan movement in September 1943. In October 1944, he was appointed the secretary of the KPS City Committee in Trieste. – For more information about his biography as well as the biographies of the other Italian and Slovenian communist leaders and militants mentioned in this article, see “Indicazioni biografiche” in Zdenko Čepič, Damijan Guštin, and Nevenka Troha, *La Slovenia durante la Seconda Guerra Mondiale* (Udine: IFSML, 2012), 391–413. Patrick Karlsen (ed.), *Dizionario della Resistenza alla frontiera alto-adriatica. 1941–1945* (Udine: Gaspari, 2022), *ad vocem*. I would like to thank Patrick Karlsen, who read the article before the submission, for his advice.

2 Also known as the Federal Committee. Due to the clandestine nature of this structure, resulting from its illegal status that the antifascist parties and movements were forced to act under between 1926 and 1943, no actual party structures with any apparent bureaucracy and articulation existed in Trieste (or elsewhere in Italy). Instead, various cells/groups/organisations tried to act as sections and federations of their own party.

to the discovery of evidence (not found by historians and therefore not verifiable) of his double-dealing for the Italian political police as well as the German authorities of the OZAK (*Operationszone Adriatisches Küstenland*), the Operational Zone of the Adriatic Littoral established by the German Reich in September 1943. For this reason, he was summarily tried and then executed by the *garibaldini* (communist partisans). This was also the ultimate fate of a few other communists who had fought in the Italian Resistance: I am referring to Libero (Riccardo Fedel) and Facio (Dante Castellucci), both shot (like Marcon) by the “Garibaldi” Brigades. While Fedel was executed by a firing squad in Romagna in June 1944 because he had been found guilty of embezzlement and insubordination, Castellucci was shot in Lunigiana (northern Tuscany) the following month after being accused of stealing.³

While their cases had been examined in detail by historiography,⁴ the same was not true of Marcon. Even today, he is still unknown outside the community of scholars of the Resistance in the Upper Adriatic, who have only recently indirectly examined his political role.⁵ For now, the only specific work about him is an unpublished type-written text⁶ written by Marcon’s nephew to restore the man’s honour. Its author, Oskar Ferluga, is credited with first attempting to reconstruct Marcon’s biography by examining a small yet scientifically interesting corpus of sources. However, I believe that the author’s evident goal and sentimental attitude towards the subject of his research taint the scientific quality of his work, in which he states Marcon’s innocence due to the lack of evidence of his guilt. Instead, in this article, I specifically focus on Marcon’s role in the partisan war, which took place in the Upper-Adriatic Littoral,⁷ with the “simple” aim of producing scientific research that is as detailed as possible, based especially on the reports and notices produced by the Italian Ministry of Interior’s General Directorate for Public Security (*Direzione Generale di Pubblica Sicurezza*, hereafter

3 See Marcello Flores and Mimmo Franzinelli, *Storia della Resistenza* (Rome, Bari: Laterza, 2022), 445–59.

4 Apart from the works quoted by Mirco Dondi, “Il conflitto interno al movimento di Resistenza,” in Mirco Carrattieri and Marcello Flores (eds.), *La Resistenza in Italia. Storia, memoria, storiografia* (Florence: goWare, 2018), 155–58 n. See Giorgio Fedel, *Storia del comandante Libero. Vita, uccisione e damnatio memoriae del fondatore della Brigata partigiana romagnola* (Milan: Fondazione Comandante Libero, 2013). Pino I. Armino, *Indagine sulla morte di un partigiano. La verità sul comandante Facio* (Turin: Bollati Boringhieri, 2023).

5 Cfr. Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 172, 173, 201–09, 215, 216, 223, 224, 228–39, 253–55. Anna Di Gianantonio, *È bello vivere liberi. Ondina Peteani. Una vita tra lotta partigiana, deportazione ed impegno sociale* (Trieste: IRSML FVG, 2007), 64–70. Patrick Karlsen and Luca G. Manenti, “Si soffre ma si tace”. Luigi Frausin, Natale Kolarič: comunisti e resistenti (Trieste: IRSREC FVG, 2019), 104, 105, 108, 109, 116–25. Flores and Franzinelli, *Storia della Resistenza*, 19, 20, 419, 420.

6 Oskar Ferluga, *Marcon Vincenzo “Davilla”. Raccolta di documenti – testimonianze interviste – opinioni – sulla vita, la lotta e l’uccisione di Davilla* (Trieste, 2001). The typewritten text is stored at the *Istituto Regionale per la Storia della Resistenza e dell’Età Contemporanea nel Friuli Venezia Giulia*, Trieste (IRSREC FVG).

7 As it is known, the military operations carried out by the partisans in the Upper Adriatic (or, as suggested by Rolf Wörsdörfer, in the North-Eastern Adriatic) have been defined in various ways, depending on the specific political-military actor: for the Italians, they should be considered firstly as a local expression of the Resistance against fascism and secondly as a national liberation struggle against the Germans. Meanwhile, for the Slovenians and Croats, they were part of the “national liberation struggle” against the Italian and later German invaders. Consequently, I think using the term “partisan war” is better because it is more neutral, as did by Rolf Wörsdörfer, *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955* (Bologna: il Mulino, 2009), 159. On the other hand, I decided to employ the geographical locution “Upper Adriatic” and not “North-Eastern Adriatic” because the former has become frequently used in historiography (see, for example, Karlsen, *Dizionario della Resistenza alla frontiera alto-adriatica*).

PS), the reports and memorial notes coming from the Italian communist circles of the Julian March, as well as the documentation of the Communist Party of Slovenia (KPS) and the Liberation Front (OF), published in two volumes and edited by the Institute for the History of the Workers’ Movement, and the Archives of the Republic of Slovenia.⁸

Due to the lack of any documentation concerning Marcon and the absence of biographic texts, it is impossible to reconstruct his profile in detail. Moreover, in my opinion, his controversial demise and the opacity of his figure have deterred scholars from conducting any specific research on the subject until the 1990s. This partly happened to avoid casting a bad light on figures such as Frausin, Vincenzo A. Gigante, and Mario Karis due to their role in the Resistance and (in Karis’ case) after World War II. In fact, Frausin and Gigante followed a political line (the Ciellenist one) that proved to be successful, both in the Julian March and all over Italy, while Karis was among those who contributed to the preparation of the trial for the crimes committed at the Risiera di San Sabba between 16 February and 28 April 1976. Last but not least, the equally dramatic death of Frausin and Gigante (both killed at the Risiera)⁹ contributed to creating an aura of martyrs around them as victims of Nazi-fascism. The sentiment took hold in the Julian antifascist community, which, in my opinion, acted as a deterrent from researching Marcon to avoid tarnishing his image.

Leading the PCd’I Julian Branch

Marcon was born in Trieste on 18 January 1907 in Via Commerciale, in the district of Roiano, in a humble Italian-Slovenian family (his mother, Francesca Potocnik, had Slovenian origins). After attending the “Industriali” high school, he was sent to Genoa and Savona to serve in the navy. In February 1929, he returned to Trieste and started working as a mechanic at the shop run by Luigi Schromek in Via Udine. According to Ferluga, in these years, Marcon joined the communists of Monfalcone and Trieste,¹⁰ whose ethnic structure changed after its annexation to the Kingdom of Italy as it lost much of the non-Italian population: the number of its German and Slovenian residents dropped to 20 % of the total population.¹¹ This change resulted from Trieste’s transformation from the leading Central European port city in the Adriatic into an

8 *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji* [DLR], vol. 1–7 (Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989). *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji* [DOONG] vol. 8–12 (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001–2016). I would like to thank Ravel Kodrič for the linguistic advice I needed to understand the contents of the documents published in these collections and the book by Branko Babič, *Primorska ni klonila: spomini na vojna leta* (Koper: Lipa, 1982).

9 On Gigante (who led the PCd’I Julian Federation after Frausin), see especially Corrado Pasimeni, *Lotta al fascismo all’ombra di Stalin. La militanza di Vincenzo Antonio Gigante* (Lecce: Argo, 2008).

10 Cf. Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 3, 4, 8.

11 According to the 1921 census, it amounted to 238.587 people. See Roberto Finzi and Franco Tassinari, “Le piramidi di Trieste. Triestine e Triestini dal 1918 a oggi. Un profilo demografico,” in Roberto Finzi, Claudio Magris, and Giovanni Miccoli (eds.), *Il Friuli – Venezia Giulia* (Turin: Einaudi, 2002), 300.

Italian provincial city and had dramatic economic consequences. The context contributed to the development of dissatisfaction and discontent in the local population and indirectly to the rise of Marxism and thus the Italian Socialist Party led by the maximalists (both nationally and in Trieste, in this case from April 1919). Many Slavs joined, attracted and reassured by the Party's internationalist spirit and the consequent anti-nationalism.¹²

It is unclear when and thanks to whom Marcon joined the PCd'I, founded in Livorno on 21 January 1921. Soon, the Party also became one of the main antifascist forces in the Julian March, where it received 20,473 (or 14.1 %) and 20,765 votes (7.7 %), respectively, at the 1921 and 1924 general elections. The results made the Julian March the fifth largest region in Italy in terms of the number of votes cast for the communists.¹³ It is very likely that in the dynamic communist milieu of Julian March, Marcon had the idea of clandestinely emigrating to Yugoslavia in December 1929, officially in search of work, by crossing the Italian-Yugoslav border near Tarvisio on foot.¹⁴

Between 1929 and 1935, Marcon lived as an emigrant between France, Yugoslavia, Austria, and Eritrea. Because of the absence of any documentation regarding his movements (except what was produced by the Italian PS),¹⁵ the details of his movements and the reasons for his emigration remain unknown. However, he was likely a courier of the PCd'I, which had been declared illegal (the same as all antifascist parties and movements) due to the Fascist Exceptional Law, implemented in November 1926. Consequently, the Party had reconstituted itself clandestinely with a dual leadership (known as the Foreign Centre and the Inner Centre) and a precarious but tenacious network of clandestine groups in Italy, especially in the central-northern areas.¹⁶

On 16 December 1935, Marcon returned to Trieste, where, in November of the following year, he first worked at a telephone equipment warehouse and then for the Construction Circle associated with the Royal Italian Post Office. He ceased working there due to his arrest on 2 April 1937.¹⁷ It seems that the incident resulted from treachery by a police informant, who was aware of Marcon's antifascist activities and suspected that he was trying "*di procurarsi benemerenze nell'ambiente sovversivo, in vista di un suo trasferimento in Francia*" ("to procure merit in the subversive circles, given

12 See Elio Apih, *Trieste* (Rome, Bari: Laterza, 1988), 107–09. Elio Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943). Ricerche storiche* (Rome, Bari: Laterza, 2022), 37, 38, 48–55. On the developments of the left-wing parties in Trieste shortly after the war, see especially Andrea Gobet, "Tra 'novatori' e 'neroniani'. Socialisti e comunisti nel primo dopoguerra a Trieste," *Qualestoria*, 1 (2012): 5–44.

13 See Luciano Patat, *Il Friuli Orientale fra le due guerre. Il ruolo e l'azione del PC.d'I.* (Udine: IFSML, 1985), 324. As written in the same work, at the 1921 elections, the province of Udine formed a constituency with Veneto, while in 1924, it did so with the Julian March.

14 Archivio di Stato di Trieste, Questura di Trieste, Casellario di Polizia Giudiziaria, b. 479, f. "Marcon Vincenzo di Andrea", a note produced by the PS commissioner, 8 April 1930. *Ibid.*, a note produced by the Italian consul at Ragusa (Dubrovnik), 6 April 1930.

15 See the documentation stored *ibid.*

16 See Paolo Spriano, *Storia del Partito comunista italiano, vol. 2, Gli anni della clandestinità* (Turin: Einaudi, 1969), 61–72. Albertina Vittoria, *Storia del PCI. 1921–1991* (Rome: Carocci, 2006), 20–24. Alexander Höbel, "I rivoluzionari di professione," in Silvio Pons (ed.), *Il comunismo italiano nella storia del Novecento* (Rome: Viella, 2021), 75–92.

17 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 11-14/4.

his transfer to France”).¹⁸ It is conceivable that the political police had been watching Marcon since his return to Trieste and had intensified their investigation of him after his repeated attempts to emigrate. Furthermore, a letter written by Marcon and intercepted by the police officers contributed to the latter’s suspicions of him, as it was addressed to Albino Biziak, a communist militant born in Trieste and described by Italian authorities as a “dangerous exile” living at “Rue Carnot Maison Alfort – Seine France”.¹⁹ According to the investigators, the letter represented one of the elements attesting to Marcon’s connections with militant antifascism. Consequently, he was first imprisoned in Trieste’s Coroneo prison before his “confinement odyssey” between Apulia, Lazio, and Calabria, which lasted until 1 April 1942.²⁰

When his confinement ended, Marcon returned to Trieste and attempted to resume contact with the embryonic groups of the PCd’I operating in the Julian March. This occurred in the broader scenario of the relations between the PCd’I and the KPS (founded in April 1937 as the Slovenian branch of the Communist Party of Yugoslavia or the KPJ). The first direct contact between the two Parties had been established already in June 1940, when the Italian Party sent one of its leaders, Umberto Massola (*nom de guerre* “Quinto”), from Paris to Ljubljana. Born in Pinerolo (Turin) in 1904 and a PCd’I militant since the organisation’s establishment, he was a member of the Party Foreign Office, the leading structure that had replaced the Central Committee (CC), the Political Bureau, and the Secretariat. Massola remained in Ljubljana until July 1941. However, Tuti (Rigoletto Martini) arrived in Zagreb from Moscow three months later. Both attempted to re-establish connections with the communist groups in Milan and Turin and organise their return to Italy to reconstitute the PCd’I Inner Centre. They had been sent to Yugoslavia for two reasons: on the one hand, the Yugoslav extraneousness to the conflict (until April 1941, when Italy attacked it) made it a safe place and an excellent base close to Northern Italy; while on the other hand, a relatively strong communist party existed in Yugoslavia, which had been tasked with providing the Italian communists with financial and logistical aid. This also caused disagreements: according to Massola, the Yugoslavs felt that their task justified their interference in the actions of the Italian communists, which was the Italians perceived as an attempt to control their activities. In the spring of 1942, Edvard Kardelj (born in Ljubljana in 1910), one of the leaders of the KPS/KPJ and the Yugoslav Resistance, in fact reported to Josip Broz “Tito” that because of the funding that the KPS provided to Massola, the Slovenian party leadership had the right to intervene in the management of that money and more generally in the PCd’I activities. Tito informed

18 Archivio Centrale dello Stato (Roma), Ministero dell’Interno, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati. Uffici dipendenti dalla sezione prima (1894–1945), Ufficio confino di polizia (1926–1943) (ACS, MI, DGPS, AGR, UCP), ff. Personali, b. 621, f. 9426 “Marcon Vincenzo di Andrea,” a note produced by the Trieste *questore* and addressed to the Trieste prefect, 9 April 1937.

19 Ibid., Casellario Politico Centrale (CPC), b. 3043, f. “Marcon Vincenzo di Andrea,” a note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC, 14 May 1937.

20 Ibid., UCP, ff. Personali, b. 621, f. 9426 “Marcon Vincenzo di Andrea,” a note produced by the Cosenza prefect commissioner and addressed to the DGPS, 11 April 1942. Ibid., a note produced by the Trieste *questore* and addressed to the Trieste prefect, 9 April 1937. See also Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 15–23.

the Communist International (Comintern) leadership of the problematic relations between the two Parties. Consequently, the Comintern Secretary Georgi Dimitrov sent a telegram claiming that the KPS leadership had not only the right but also the duty to request their Italian counterparts to report on their activities as well as to set up KPJ groups in the Istrian localities (still under Italian rule) populated by Slovenians and Croats. Kardelj communicated the same to Massola in a letter of 6 August 1942. However, a failed dispatch of the five telegrams that Massola had addressed to Moscow through the KPJ complicated the scenario. Consequently, Dimitrov was unaware of Massola's presence in Milan since the summer of 1941. This is a significant detail, especially if we consider the difficulties faced by the Italian Party and thus the disparity between the Yugoslav Party and its Slovenian branch, which clearly declared its desire to reunify all territories considered Slovenian, including Trieste, in October 1942.²¹

The KPS was also the main component of the OF – the Slovenian People's Liberation Front, established in Ljubljana on 27 April 1941. This organisation directed the Slovenian Resistance politically and militarily and had its groups (led by Oskar Kovačič) in Trieste and Monfalcone since August 1941.²²

In short, this was the general context of the relations between the Party to which Marcon belonged to and its Slovenian counterpart when Marcon returned to the Julian March in April 1942. Initially, for two months, he was hosted in Ronchi dei Legionari by Vinicio Fontanot,²³ who was, in the meantime, organising an antifascist movement in and around Monfalcone and trying to initiate the first attempt on the Italian communist side to establish a guerrilla unit independent of the Slovenian ones. According to Uršič, Marcon endorsed this attempt but suggested that Fontanot temporarily associate the Italian recruits with Slovenian partisans to teach the Italians urban guerrilla techniques.²⁴

Giovanni Zol was another figure with whom Marcon came into contact a few months after his return to Trieste. He was a worker born in Fiume Veneto (Pordenone) in 1908 and a member of the PCd'I since the 1920s. Like Marcon, he was confined to the Tremiti islands (Apulia) and Calabria.²⁵ Their first meeting took place in July

21 On the relations between PCd'I and KPS at this point in history, see especially Pierluigi Pallante, *Il P.C.I. e la questione nazionale. Friuli – Venezia Giulia 1941–1945* (Udine: Del Bianco, 1980), 45–60. Nevenka Troha, "Odnosi med jugoslovanskim oz. slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v času med napadom na jugoslavijo in kapitulacijo Italije (april 1941-september 1943)," *Borec*, 526–528 (1994): 73–103. Ead. *Politika slovensko-italijanskega bratstva (slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)* (Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998), 11–18. See also Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia*, 403–05. Paolo Spriano, *Storia del Partito comunista italiano, vol. 4, La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata* (Turin: Einaudi, 1973), 17, 22, 58, 59, as well as the recollection of one of the protagonists: Umberto Massola, *Memorie 1939–1941* (Rome: Editori Riuniti, 1972), 85–97.

22 See Apih, *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia*, 395, 396. Pallante, *Il P.C.I. e la questione nazionale*, 43. Spriano, *Storia del Partito comunista italiano, vol. 4*, 55. Čepič, Guštin and Troha, *La Slovenia durante la Seconda Guerra Mondiale*, 15, 81–83, 150, 151. Nerina Fontanot, Anna Di Gianantonio and Marco Puppini, *Contro il fascismo oltre ogni frontiera. I Fontanot nella guerra antifascista europea 1919–1945* (Udine: Kappa Vu, 2017), 76. Wörsdörfer, *Il confine orientale*, 179, 180. Karlsen, *Dizionario della Resistenza alla frontiera alto-adriatica*, 43.

23 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 38–40.

24 Cf. Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 218, 219. See also Vinicio Fontanot's testimony in Fontanot, Di Gianantonio, and Puppini, *Contro il fascismo oltre ogni frontiera*, 70, 71, 242, 243.

25 See *Giovanni Zol* | ANPI. <https://www.anpi.it/biografia/giovanni-zol>. Accessed 15 March 2024.

1942. The two former internees sought to reconstitute the PCd'I organisation in and around Trieste. For this reason, they established contacts with the Slovenian liberation movement, and on 31 August or 1 September 1942, Marcon met with the KPS CC exponent Karlo (Albin Čotar). It seems that the meeting was unsuccessful. Therefore, Marcon met the former mayor of Pocenia (Udine), Luigi Borghese, who was a member of the KPS District Committee in Gorizia. Borghese arranged a meeting between Marcon, Mirko Bračić, and Ahac (Dušan Pirjevec), the commander and the political commissar of the “Isonzo” Detachment, respectively. The meeting took place in agreement with the PCd'I Federation of Udine, which authorised its secretary Lima (Mario Lizzero), the future political commissar of the “Garibaldi Friuli” Divisions, to participate in that assembly, which was the very first meeting between the PCd'I exponents in the Julian March and the Slovenian partisans.²⁶

In December 1942, Marcon met Darko Marušič, who had received the task of reorganising the KPS and the OF in the Littoral region in February of that year. This meeting was fruitful and followed by another one in which Nino (Jožko Udovič), Rinaldo Rinaldi, and Cesare Gorian also participated on behalf of the OF and as PCd'I delegates, respectively.²⁷ The two sides agreed that a joint struggle against fascism had to be organised. To this end, they sought to establish joint committees of Italian and Slovenian workers. A new meeting took place around 20 January 1943 in Vogrsko (Vipava Valley) at the headquarters of the KPS Provincial Committee (PC) for the Littoral region. This time, the meeting included Marcon and Branko Babič. The latter, born in the Karst village of Dolina in 1912, was a member of the KPJ since 1935, and on 31 December 1942, he was appointed secretary of the KPS PC for the Littoral. At this meeting, they confirmed the line approved in the previous month, calling for the reorganisation of the PCd'I in and around Trieste.²⁸ Specifically, as Babič himself recalled in a note that is not dated but definitely originated after 1978,²⁹ the agreements reached in December 1942 focused on the establishment of a unified Italian-Slovenian workers' organisation, initially known as *Delavsko bratstvo* (Workers' Brotherhood) and later as *Delavska enotnost* (Workers' Unity). Babič and Marcon also discussed the necessary ways of intensifying cooperative relations between the two parties and clearly defined the scope of the Parties' activities. According to Babič's memoirs, at the beginning of their cooperation, Marcon criticised the struggle carried out by the OF because, in his view, it was tainted by nationalism, unlike the “pure” class struggle carried out by the PCd'I.³⁰ Despite these criticisms, the collaboration continued and led to

26 See Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 172, 173.

27 Cf. Galliano Fogar, *L'antifascismo operaio monfalconese fra le due guerre* (Milan: Vangelista, 1982), 249–51. Riccardo Giacuzzo and Mario Abram, *Itinerario di lotta. Cronaca della Brigata d'Assalto “Garibaldi-Trieste”* (Rovinj: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, 1986), 28. Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 45, 46. Flores and Franzinelli, *Storia della Resistenza*, 19, 20.

28 See Babič, *Primorska ni klonila*, 61. Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 201–03. Fontanot, Di Gianantonio and Puppini, *Contro il fascismo oltre ogni frontiera*, 79, 80.

29 It is understandable thanks to the quotation of the article authored by Giorgio Iaksetich, “La Federazione di Trieste del P.C.I. nei primi mesi dell'occupazione nazista,” *Storia contemporanea in Friuli* 8 (1977): 265–302.

30 See Babič, *Primorska ni klonila*, 61, 204.

the establishment of the PCd'I District Committee for the Littoral, headed by Marcon. This committee also had competencies in the industrial centres of Monfalcone and Muggia and boasted about 550–600 members (400 of them in Monfalcone). During this phase (which ended in September 1943), Babič assiduously and fruitfully collaborated with Marcon,³¹ especially after March 1943, when Babič returned from Milan, where he had met with Quinto (Massola).³²

As early as December 1942, Quinto had been contacted by the KPS CC to let him know that they had established contacts with Davilla (Marcon), who had complained about the precariousness (not to say absence) of a stable link with the Milan Centre of his Party. These contacts continued and intensified after the confirmation, which Babič obtained from Massola, concerning the actual role played by Marcon as the Julian federal secretary of the PCd'I, authorised to collaborate with the KPS and the OF.³³ The Slovenian CC also informed Massola of the precarious connection between the Italian communist organisation in Trieste and its counterparts in the surrounding area. Consequently, the KPS CC suggested he should send other militants to Trieste to organise the Italian communists' antifascist struggle more efficiently.³⁴ This did not imply the dismissal of Davilla, who was deemed a valuable element in a letter dated 1 March 1943 and also sent by the KPS CC to Massola. It seems that the Slovenian communists respected Marcon but considered him somewhat inexperienced, so they proposed that he be joined by the more experienced cadres – also to replace the cell division of Davilla's organisation, which functioned using a chain mechanism, with mass operations.³⁵ For this reason, the Slovenians appointed Franc (Jaka Platiša) to help Marcon organise the PCd'I District Committee for the Littoral.³⁶ The communications sent by Babič to other members of the KPS CC and also of its PC for the Littoral between April and June 1943 suggest that the work carried out by Marcon and Platiša was satisfactory.³⁷

The precariousness of the Italian communist organisation in the Julian March was also reiterated by the PC for the Littoral to the KPS CC in a report of 17 January 1943, signed by Branko (Babič), Luka (Franc Leskošek), Primož (Aleš Bebler), and Matevž (Anton Velušček). The last three were the political secretaries of the KPS CC, the KPS PC for the Littoral, and the OF Littoral Committee, respectively. The document explains that PCd'I groups in Trieste and the surrounding area had sprung up spontaneously and were not associated with their Party's core. Davilla (Marcon) is listed as the supreme leader of these groups, consisting of roughly a hundred people.

31 Istituto Friulano per la Storia del Movimento di Liberazione, Udine (IFSML), Fondo Giorgio Iaksetich, unnumbered b., *Davilla* (Branko Babič's typewritten note, undated but definitely written after 1978), 1, 2. See also Giacuzzo and Abram, *Itinerario di lotta*, 70, 71. Pallante, *Il P.C.I. e la questione nazionale*, 59. Čepič, Guštin, and Troha, *La Slovenia durante la Seconda Guerra Mondiale*, 150.

32 See Spriano, *Storia del Partito comunista italiano*, vol. 4, 58, 68, 69. Vittoria, *Storia del PCI*, 49, 50. Tommaso Baris, "La Resistenza e la nascita della Repubblica," in Pons, ed., *Il comunismo italiano nella storia del Novecento*, 133–35.

33 See Babič, *Primorska ni klonila*, 68, 76, 84.

34 *DLR*, vol. 4, doc. 219, 314, 315.

35 *Ibid.*, vol. 6, doc. 2, 11.

36 *Ibid.*, doc. 34, 81.

37 *Ibid.*, doc. 53, 137. *Ibid.*, doc. 69, 177. *Ibid.*, doc. 110, 288. *Ibid.*, vol. 7, doc. 221, 674.

Apparently, he had created a chain organisation in which each person only maintained contact with another two. Also because of this peculiar structure (intended to impede the Italian authorities from detecting the organisation), Marcon's way of leading the Party was, in my opinion, considered sectarian. However, the situation in Monfalcone was different because the Fontanot brothers had apparently organised a more efficient network. Marcon's evaluation that emerges from this document is generally positive³⁸ and was confirmed by Vlado (Babič) in a letter sent to Blaž (Marušič) on 30 January 1943, in which Marcon is described as a "true communist" as well as a promising operative, as he strived to intensify contacts between the Trieste PCd'I groups and those in the neighbouring Istrian towns such as Izola and Koper. However, Babič argued that Marcon was not clear about the necessity of initiating mass activities to involve the local working class as much as possible (within the limits of what was possible due to the political context) rather than continuing the sectarian work. Consequently, he suggested intensifying the collaboration with Marcon to help him develop such activities.³⁹ It is also interesting that on 20 February 1943, Krištof (Kardelj), in a communication sent on behalf of the KPS CC to the PC for the Littoral, argued that as long as Trieste and neighbouring territories continued to be part of Italy, it was necessary to encourage the development of groups linked to the PCd'I in the centres with an Italian majority (like Trieste and Monfalcone), while in the areas where the majority of the population was Slovenian, it was necessary to establish the KPS cells instead. To this end, Kardelj suggested that Marcon should be more frequently involved in the work of the KPS PC for the Littoral and even hoped for his co-optation in that committee as an Italian delegate.⁴⁰

The documentation thus attests to a generally positive assessment of Marcon by the KPS PC for the Littoral, which appreciated his good faith and willingness to organise the work of the PCd'I to the best of his ability but criticised his inexperience. This was one of the reasons for his sectarianism, which also emerged from the communist press that was clandestinely produced at Marcon's initiative. For this reason, in a report of the KPS PC for the Littoral concerning the political and military situation in the Littoral addressed to the CC of its own Party on 8 July 1943, its authors Primož (Bebler), Matevž (Velušček), and Ahac (Pirjevec) criticised Vlado (Babič) for having allowed the publication of such materials and expressed a negative opinion of the Italian communist organisation in Trieste. In fact, according to them, Trieste's PCd'I federation had to be "healed" through the work of some more experienced leaders who were lacking at that time. For this reason, the authors of the report asked their CC to submit a request to Quinto (Massola) and ask for authorisation to act as instructors of the Italian communists living in Trieste.⁴¹

38 *Ibid.*, vol. 5, doc. 65, 216–18.

39 *Ibid.*, doc. 118, 347, 348.

40 *Ibid.*, doc. 179, 507.

41 *DOONG*, vol. 8, doc. 33, 124.

As stated before, according to Babič's recollections (which are not, however, clearly reflected in Massola's writings),⁴² in March 1943, Massola confirmed to him that Marcon was indeed the PCd'I territorial secretary for the Julian region. Consequently, the collaboration between Babič and Marcon became fruitful and prompted the former to suggest the co-optation of the latter as a representative of the Italian national group in the Littoral Liberation Council, which worked as the Slovenian Partisan government of the region.⁴³ Marcon was indeed co-opted into that structure, as evidenced by his participation in the meeting of 20 September 1943, where he intervened with a report that the Italian community in the Littoral had organised around 600-700 partisans, mostly workers from Monfalcone, who, however, were in dire need of equipment, clothing, and food. Therefore, he urgently requested that better equipment and all the necessities be provided for them.⁴⁴ The fact that he was among the signers of the *Proclamation of the National Liberation Council for the Slovenian Littoral*, dated 11 September 1943, is no less important. This proves his membership in that structure, which, through this document, announced its own Constitution right after the Cassibile armistice between Italy and the United States and indicated that its goal was to mobilise all the civilian and military forces of the Littoral to jointly fight the German forces and prepare for the annexation of the Littoral to Slovenia and therefore to Yugoslavia.⁴⁵ As Patrick Karlsen noted, Marcon's membership in that council was a move that backfired on him when the Frausin-led leading group arose because the latter rejected the Slovenians' declared annexationist intentions of the Littoral⁴⁶ and interpreted (perhaps instrumentally) Marcon's accession to that council as proof of his submission to the Slovenian cause and thus a national betrayal.⁴⁷

The notices and reports of the Italian PS authorities represent another valuable source for understanding Marcon's role in Julian communism. The Italian PS considered him "*il principale esponente del movimento e, come tale, assieme allo Zol aveva stabilito contatti con emissari partigiani raggiungendo un accordo per una comune azione diretta a provocare la caduta del Regime Fascista*"⁴⁸ ("the leading figure of the [Julian communist] movement. As such, he and Zol had established contacts with the partisan emissaries and reached an agreement for a joint action to ensure the fall of the fascist regime"). In April 1943, investigations carried out jointly by the Command of the XXIII Carabinieri Army Corps (the "Novara" Division), the Trieste PS, and the Trieste

42 See Umberto P. Massola, "Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale," *Critica marxista*, 5 (1970), 209–21. Umberto Massola, "La direzione del Pci in Italia. 1940–1943," *Critica marxista*, 2 (1976): 151–72. Massola, *Memorie*.

43 IFSML, Fondo Giorgio Iaksetich, unnumbered b., *Davilla* (typescript by Branko Babič, undated but written after 1978), 3. See also Babič, *Primorska ni klonila*, 204, 205.

44 *DOONG*, vol. 11, doc. 129, 468.

45 *Ibid.*, vol. 12, doc. 233, 582–85.

46 See Patrick Karlsen, *Frontiera rossa. Il Pci, il confine orientale e il contesto internazionale. 1941–1955* (Gorizia: LEG, 2018), 36–42.

47 Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 234, 235.

48 ACS, MI, DGPS, AAGRR, CPC, b. 3043, f. "Marcon Vincenzo di Andrea", report written by the Trieste prefect, T. Tamburini, and addressed to the DAGR and to the general inspector of PS comm. dott. T. Petrillo stationed at Milano police headquarters and also to the PS Special Inspectorate for the Julian March, 15 April 1943, 17, 18.

sector of the *Organizzazione per la Vigilanza e la Repressione dell'Antifascismo* (OVRA, Organisation for the Vigilance and Repression of Anti-Fascism, the name by which the Political Police Division was known) concluded with the discovery of the Italian clandestine communist movement in the Littoral, led by Marcon, Zol, and Bruno Lapajne and divided into four groups headed by Bisiani, Giacomo Silvestri, Giuseppe Mezgec, and Guido Tomasi. In total, the movement consisted of 25 active members plus two other militants (Mario Karis, a 32-year-old labourer, and Carlo Barut, a 28-year-old welder), who were part of an autonomous group led by the 32-year-old labourer Bruno Zanghirella.⁴⁹

From Dismissal to Death

In August 1943, the return of the first-generation leaders of Julian communism – Luigi Frausin, Natale Kolarič, Giordano Pratolongo, Lino Zocchi, Leopoldo Gasparini, Luigi Facchin, and Giorgio Iaksetich, who were all much more experienced than Marcon – to Trieste from their confinement in Ventotene marked a point of no return in Marcon's career. The line taken by the new leadership was to recognise the territories compactly inhabited by Slovenians as part of Yugoslavia, while the decision concerning the mixed areas (primarily Trieste) had to be postponed until the end of the war.⁵⁰ In the meantime, the new leadership of the Partito Comunista Italiano (PCI, the Italian Communist Party, the new name adopted by the PCd'I in May 1943) also implemented the policy of unity of the Italian antifascist forces in Trieste (the same as all over Italy), which resulted in the creation of the so-called *Comitati di Liberazione Nazionale* (CLN, National Liberation Committees). Consequently, under Marcon's direction, the Trieste-Julian federation/organisation was independent of the PCd'I Inner Centre and therefore left to its own devices. Thus, it considered the close collaboration with the OF more desirable. However, under Frausin's leadership, the Julian federation became integrated into the national leadership of its own Party and started carrying out a clear political strategy, perfectly in tune with that advocated by the PCI national leadership. This change also occurred as an indirect consequence of the geopolitical changes brought about by the fall of the fascist regime and the armistice of Cassibile.⁵¹

In other words, in August 1943, the leaders who were more "professional revolutionaries" than Marcon returned, just as the KPS had hoped in the previous months. This was the context in which Frausin's leadership disavowed Marcon's actions and removed him as federal secretary. To get him away from Trieste, the new local PCI leadership sent him to the front. Firstly, he fought in the Gorizia area with the Monfalcone workers' unities and then in the "Garibaldi" ranks in Friuli, where he

49 Ibid., 1–16. The last page of this report (i.e. the list of the militants). Ibid., b. 2661, f. "Karis Mario di Mario". Blaž (Marušič) informed Primož (Bebler) on that issue in a report in which he noticed Marcon's non-involvement in that event: *DLR*, vol. 5, doc. 158, 444, 445.

50 See the various solutions advanced by the PCI reported in Pallante, *Il P.C.I. e la questione nazionale*, 99–101.

51 See *ibid.*, pp. 65–67, 94. Karlsen and Manenti, "Si soffre ma si tace," 121–24.

became the battalion commander and secretary of the PCI's internal organisation of an unknown brigade.⁵²

After his departure, not much more was known about him, not even the name of the military formations in which he served, which partly caused the subsequent events. According to Ferluga, Marcon left Trieste on 11 September 1943 and arrived in Carnia, where he was assigned to the "Isonzo" Brigade.⁵³ On the other hand, Bruno Steffè (an officer of the "Garibaldi Fontanot" Brigade) confirmed that Marcon, together with a small group of people from Trieste, joined the 1st "Garibaldi Friuli" Brigade shortly after its establishment on 10 October 1943 at the behest of Andrea (Lizzero), who had entrusted its command to Maks (Karis),⁵⁴ the former commander of the 1st "Garibaldi" Detachment founded in March 1943 following a decision that, according to Lizzero, had also been made in consultation with Marcon himself.⁵⁵

In the meantime, it seems that the KPS PC for the Littoral became aware that in 1933, Marcon had been expelled from the communist movement by the *Parti Communiste Français* for political and moral unworthiness. It was precisely at this stage (i.e. from September 1943 onwards) that rumours about Marcon began to mingle with the communist circles in the Littoral. According to the gossip, Marcon was a provocateur⁵⁶ on the payroll of the Italian PS and even the German *Geheime Staatspolizei* (Gestapo). He was considered responsible for some arrests that had taken place among the PCd'I ranks in Trieste and its surroundings in the second half of November 1943.⁵⁷ Moreover, according to a testimony given by Lizzero to Iaksetich, during his Partisan activities, Marcon had promoted "*iniziative di azioni temerarie che costarono la vita di combattenti*" ("reckless actions that cost the lives of the fighters"). This was a further element that the regional PCI leadership considered, contributing to Marcon's death sentence.⁵⁸ Moreover, Maks (Karis)⁵⁹ blamed the outcome of the battle of Vedronza on 1 November 1943, which the Partisans of the "Pisacane" Battalion (part of the 1st "Garibaldi Friuli" Brigade) lost, on Marcon's suspected activities as an informer.⁶⁰

Karis was one of Marcon's main accusers. He was a communist, born in Trieste in 1911.⁶¹ On 1 August 1930, he was sentenced to two years in prison, three years of special surveillance by the PS, and disqualified from any public office for two years.⁶²

52 IFSML, Fondo Giorgio Iaksetich, unnumbered b., *Davilla* (typescript by Branko Babič, undated but written after 1978), 3, 4. See also Babič, *Primorska ni klonila*, 201, 205, 206.

53 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 123, 124, 137.

54 See Bruno Steffè, *La lotta antifascista nel basso Friuli e nell'Isontino* (Milan: Vangelista, 1975), 102.

55 See Mario Lizzero, *Memorie di un "sovversivo". 1928–1943* (Flavio Fabbroni ed.) (Udine: IFSML, 2018), 152.

56 IRSREC FVG, Fondo Giorgio Iaksetich, b. 1, f. 4, *Al Comitato regionale per Trieste del P.C.S.*, unsigned document dated 10 December 1943. See also *ibid.*, b. 4, f. 38, typewritten notes containing various depositions against Marcon, undated.

57 IFSML, Fondo Giorgio Iaksetich, unnumbered b., [Babič], *Davilla*, 4, 5. See also Babič, *Primorska ni klonila*, 205.

58 See Lizzero's quotation in Iaksetich, "La Federazione di Trieste del P.C.I. nei primi mesi dell'occupazione nazista," 269, 270.

59 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 88, 89.

60 See Steffè, *La lotta antifascista nel basso Friuli e nell'Isontino*, 102, 103.

61 ACS, MI, DGPS, AGR, CPC, b. 2661, f. "Karis Mario di Mario", first page of the file.

62 *Ibid.*, note produced by the Trieste prefect, No. 3535-31, 21 March 1931. See also *ibid.*, *Scheda di segnalazione di detenuto condannato dal Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato nell'udienza del 5 febbraio 1931*. *Ibid.*, note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC, No. 14685-31, 2 March 1931.

After serving his sentence in the prison of Viterbo (Lazio),⁶³ he arrived in La Spezia to fulfil his military obligations in the navy.⁶⁴ In Liguria, he was once again reported for antifascist activities in 1934⁶⁵ and sentenced to sixteen years' imprisonment (two of which were pardoned) as well as permanently disqualified from public office and probation.⁶⁶ Having benefited from the ten-year amnesty, he completed his sentence on 11 January 1940⁶⁷ and returned to the Julian March, where he joined the communist circles and contributed to the formation of the 1st "Garibaldi" Detachment following an agreement with Lizzero.⁶⁸

The presence of Karis' name on a list of spies and provocateurs, drawn up by the PCd'I at an unspecified date (though certainly during the 1930s), which the Party circulated among its groups to warn the activists against such individuals, is far from irrelevant. This document came into the possession of the Italian PS authorities⁶⁹ that carried out an investigation in Trieste to ascertain why Karis was mentioned on that list. They realised that it was because, after his arrest in November 1930, Karis had revealed information leading to the arrest of other communist militants.⁷⁰

In 1969, he had the opportunity to elaborate on what had happened in 1943. However, his claims must be considered with an appropriate distance, also due to the suspicions expressed about him by the PCd'I leadership in the 1930s. According to his recollections, on 1 April 1943, he joined the 4th company of the 3rd Slovenian Battalion, stationed in Collio. Later (apparently under Lizzero's orders), he and four other Partisans (a Florentine known as Spartaco, the Monfalcone-born Giovanni Fiori *alias* Franco, Luigi Sgerovello from Clap, and Antonio De Torre from Rome) reached the Clap recruitment centre near Faedis (in eastern Friuli), where they were supposed to remain until the end of April 1943. There, the priest of Clap recognised them as Partisans. Shortly afterwards, a sweep took place, and consequently, Karis and his fellows decided to leave the location. Marcon interpreted their escape from Clap as desertion. Because of the seriousness of this accusation, Karis and the others reached Udine to explain themselves to Lizzero, who accepted their version of events and agreed to their transfer to Trieste via Ronchi dei Legionari, where they met with "D'Arco" (Giuseppe Pezza).⁷¹ After they arrived in a safe house that Pezza made available to them in Trieste, they were joined by "Guido" Marsi,⁷² who, according to Karis,

63 Ibid., note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC, No. 11469, 2 December 1932.

64 Ibid., note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC, No. 2050, 30 March 1932.

65 Ibid., note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC No. 37076, 17 April 1934.

66 Ibid., *Scheda di segnalazione di detenuto condannato dal Tribunale Speciale per la Difesa dello Stato nell'udienza del 17 novembre 1934*.

67 Ibid., note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC No. 039118, 15 January 1940.

68 Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 214, 215.

69 ACS, MI, DGPS, AGR, CPC, b. 2661, f. "Karis Mario di Mario", circular produced by the DGPS, AGR, 1st section with the subject "Elenco di spie pubblicato dal partito comunista" (list of spies published by the Communist Party), 28 December 1934.

70 Ibid., note produced by the Trieste prefect and addressed to the CPC No. 441/07204, 9 April 1935.

71 Also known as Darko Peca (see Karlsen and Manenti, "*Si soffre ma si tace*," 137).

72 He was almost certainly Enzo Marsi, whose alias was Giulio, so "Guido" can be considered a simple mistake. In 1944, Marsi was the liaison officer between the Trieste federation of the PCI and the "Garibaldi Trieste" Brigade as well as a German informer since August 1944. Apparently, at that point, after being pulled over on the road between

had been sent by Marcon. Marsi ordered them to leave Trieste within 24 hours, which they did not do. Two days later, the group (composed of Maks, Franco, De Torre, and the relay girl Ondina Peteani) was caught by six *carabinieri*, who, according to Karis, had tracked them down following an informer's report. The militants tried to escape, but there was a shootout with the *carabinieri* in which De Torre and Franco were wounded. Following these events, Karis became the political commissar of the "Garibaldi Friuli" Brigade, which, according to his memoirs, received an order from Marcon in December 1943 to be disbanded. It seems that this order was contested by Lizzero and Banfi (Vincenzo Marini),⁷³ who had been, together with Lizzero and Sergio Visintin, among the architects of the clandestine reconstitution of the PCd'I in the Julian March in the 1930s. During the Resistance, Karis was first among the leaders of the "Garibaldi" Battalion stationed in Collio and then one of the leading executives of the "Garibaldi-Natisone" Division.⁷⁴

Karis also claimed he had met Sfinx (Nerone Sorta) and Gianna (Vittoria Giacomelli) in Cussignacco to discuss Marcon's actions in January 1944. They informed him that Marcon was an OVRA confidant and, as such, he had to be considered responsible for the arrests that had taken place in Trieste and the surrounding area in the previous months. At Karis' request, Sorta and Giacomelli signed a statement that Karis consigned to the Party.⁷⁵

After World War II, other protagonists of the Resistance in the Julian March also expressed their opinions about the "Davilla case". One of them was Vinicio Fontanot, who recalled that Bonomo Tominez (born in Muggia in 1902, an early leader of the PCd'I Julian branch and a member of the Insurrectionist Triumvirate for Triveneto during the Resistance) had advised him to sever all contacts with Marcon.⁷⁶ Pratolongo (born in Trieste in 1905, one of the founders of the PCd'I in the Julian March and among the leaders of the Julian federation between August 1943 and January 1944, when the PCI Internal Centre transferred him to Turin)⁷⁷ argued, on his part, that until 11 September 1943, the communists in Trieste had not established a foothold in the factories at the behest of Marcon, who believed they were full of provocateurs. Instead, according to Pratolongo, Marcon had not wanted to create groups in the factories because the communists on site had shown intolerance for his system of work

Miramare and Duino, he started working for the Gestapo and was very likely responsible for the arrests of Giorgio and Luigi Frausin (see *ibid.*, 180, 183, 184).

73 IFMML, Fondo Vincenzo Marini, b. 17, f. 262 "Mario Karis", *Scheda della conversazione con Maks (Mario Karis) e Terzo (Sfiligoj Giorgio), a Moncorona il 6 dicembre 1969*, 1, 2, 4, 5. See also *ibid.*, f. 270 "Ondina Peteani", *Ondina PETEANI da Ronchi. Attualmente risiede a Trieste* (Marini's typescript, dated April 1971) and IRSREC FVG, Fondo Giorgio Iaksetich, b. 4, f. 38, typewritten notes concerning various depositions against Marcon, undated. See also Giacuzzo and Abram, *Itinerario di lotta*, 28, 29 (where it is written that Fiore was known as Cvetko among the Slovenians). Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 82–84. Steffè, *La lotta antifascista nel basso Friuli e nell'Isontino*, 81, 82. Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 224. Di Gianantonio, *È bello vivere liberi*, 69, 70.

74 See Patat, *Il Friuli Orientale tra le due guerre*, 317 n.

75 IRSREC FVG, Fondo Giorgio Iaksetich, b. 1, f. 4, *Memorie di Mario Karis*, undated and unpublished notes; see also *ibid.*, b. 4, f. 38, typewritten notes concerning various depositions against Marcon, undated.

76 *Ibid.*, b. 4, f. 38, typewritten notes concerning various depositions against Marcon, undated.

77 See Spriano, *Storia del Partito comunista italiano*, vol. 4, 336. Vittorio Vidali, "Presentazione," in *Giordano Pratolongo nella lotta antifascista e nell'insurrezione nazionale* (Trieste: Grafad, 1974), 5, 9.

and his "moral and political dishonesty". He also reported that the communist circles in Trieste were subject to a climate of suspicion and fear because Marcon had, on many occasions, made serious accusations against some activists.⁷⁸

A certain Domenico Riva Ribarich also testified that Marcon had denounced three Slovenian militants (Marušič, Cotar, and Udovič) to the Italian PS authorities, who (according to Riva) promptly located and arrested them thanks to Marcon's tip.⁷⁹ Riva presented an undated written testimony in which he claimed that Marcon "*fu l'autentica anima nera dei Nazisti: costui sarebbe riuscito a infiltrarsi tra i partigiani agendo con tale astuzia da farsi nominare commissario politico*" ("was a real black Nazi soul: he managed to infiltrate the Partisans and act so cunningly that he was appointed political commissar"). The same accuser also stated that, following the fall of fascism, Marcon fled from Trieste, "*lasciando in balia a se stessa la Federazione del PCI e l'organizzazione da lui creata*" ("leaving the PCI federation and the organisation he had created to fend for itself").⁸⁰ This accusation is objectively wrong since, as we have seen, Marcon was deprived of his role and sent to the front.

Conclusion

Due to the rumours in the communist circles regarding suspicions of provocation, financial malversations, and dangerous recklessness regarding his political activities, the Julian leadership of the PCI investigated Marcon and gathered unclear evidence (not found by historians)⁸¹ that prompted the communist leadership to sentence him to death. The sentence was carried out by a "Garibaldi" Partisan firing squad in Pesarina Valley (Carnia) in June 1944.⁸²

However, after the war, some of Marcon's associates maintained that he had been innocent. These included Peteani⁸³ and especially Babič. He felt that Marcon's death sentence was unjustified because there was no irrefutable evidence of his treason and double-dealing. In a note, he wrote that he had always rejected the idea of Marcon being a traitor and an agent of the Italian and/or German political police. Babič's firm opinion was based on the fact that in the spring of 1943, Marcon had arranged for him a safe house in Trieste, which was never discovered by the Italian and German authorities. "*Davilla sapeva chi ero. È difficile credere che mi avrebbe protetto dalla polizia per chi sa quali motivi se veramente fosse stato un suo agente*" ("Davilla knew who I was. It is hard to believe he would have protected me from the police for unknown reasons if he had really been their agent").⁸⁴ Babič reiterated this position in his autobiography,

78 IRSREC FVG, Fondo Giorgio Iaksetich, b. 4, f. 38, typewritten notes concerning various depositions against Marcon, undated.

79 Ibid.

80 Ibid., b. 1, f. 4, undated deposition of D. Riva Ribarich.

81 Ibid., CD report addressed to the Communist organisation committee within the "Garibaldi" military formation.

82 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 191.

83 See Ondina Peteani's letter addressed to Rodolfo Ursini Uršič, undated, quoted in Di Gianantonio, *È bello vivere liberi*, 68.

84 IFSML, Fondo Giorgio Iaksetich, unnumbered b., [Babič], *Davilla*, 4, 5.

arguing that the charges against Marcon had been opaque and traceable to particular testimonies. For this reason, Babič stated that the indictment had been superficial, confusing, and insufficient to warrant a death sentence.⁸⁵

Ursič was also convinced of Marcon's innocence and claimed that the latter had been accused of Trotskyism merely to facilitate his dismissal.⁸⁶ This is definitely not an irrelevant and circumstantial element because according to the anti-Trotskyist propaganda, promoted since the end of the 1930s by the "mainstream" communist movement (i.e. the Comintern, which, as of the late 1920s, had in fact been completely subjugated to the Kremlin), Trotskyists were considered agents provocateurs associated with the Gestapo and (in the Italian case) the OVRA.⁸⁷ The fact that these same accusations were levelled at Marcon was definitely not coincidental.

Last but not least, after World War II, when Lizzero returned to the "Marcon affair" (not mentioned in his memoirs,⁸⁸ which is very significant), he defined the decision to execute him as "a serious and irreparable" mistake. He stated that one of the reasons for Frausin's determination to pursue the investigation into Marcon was his resentment because Marcon had previously expelled Frausin's nephew, Giorgio, from the PCd'I federation.⁸⁹ Being expelled from the Party in such a tragic context meant depriving the expelled activist of the material benefits and security of being part of a network, albeit a precarious one, such as the PCd'I. Consequently, the expelled member was more vulnerable, as he was more easily tracked down by the Italian and German OZAK authorities and therefore more exposed to the risk of losing his life.

Because of the failure to find the documentation that the PCI collected against Marcon and the lack of any clear information about the extent of this evidence, it is impossible to ascertain what evidence of Marcon's double-dealing the Party actually possessed. Thus, it is also not possible to express a clear historiographical judgement about his political actions, nor can we hypothesise that such documentation has been preserved in other archival collections. Confidential information, such as that regarding the "Davilla affair", could only have been shared within the inner circle of the local cadres, whose documentation ultimately became part of the IRSREC FVG and IFSML archives. Consequently, the "Davilla affair" remains one of the episodes that are, in my opinion, impossible to judge objectively. As far as I am concerned, it is only possible to hypothesise that the (understandable) psychosis of the Party leaders regarding their potential exposure to actions of double agents, who could jeopardise not only the political actions of the Party but also the lives of the activists themselves, may have prompted the PCI regional leaders to take drastic actions against Marcon despite the vagueness of the accusations and also in the light of the criticism aimed at his political line.

85 Babič, *Primorska ni klonila*, 204–08.

86 Ursini Uršič, *Attraverso Trieste*, 235, 236.

87 About this topic, see (concerning the Italian case) Gabriele Mastrolillo, "Il PCd'I e la dissidenza comunista italiana (1929–1938)," *Rivista storica del socialismo*, 2 (2023), 5–30.

88 See *supra*, No. 55.

89 See Ferluga, *Marcon Vincenzo*, 113, 161, 162. Karlsen and Manenti, "Si soffre ma si tace," 121.

Picture 1: Marcon's mugshots, taken by the Italian PS and stored in ACS, MI, DGPS, AAGRR, CPC, b. 3043, f. "Marcon Vincenzo di Andrea" (auth. No. 2431/2024).

Sources and Literature

Archival sources

- ACS – Archivio Centrale dello Stato (Rome, Italy):
 - Ministero dell'Interno, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati. Uffici dipendenti dalla sezione prima (1894-1945), Casellario Politico Centrale (CPC).
 - Ministero dell'Interno, Direzione Generale di Pubblica Sicurezza, Divisione Affari Generali e Riservati. Uffici dipendenti dalla sezione prima (1894-1945), Ufficio confino di polizia (1926-1943).
- AST – Archivio Storico (Trieste, Italy):
 - Questura di Trieste, Casellario di Polizia Giudiziaria.
- IFSML – Istituto Friulano per la Storia del Movimento Liberazione (Udine, Italy):
 - Fondo Giorgio Iaksetich.
 - Fondo Vincenzo Marini.
- IRSREC FVG – Istituto regionale per la storia della Resistenza e dell'Età contemporanea (Trieste, Italy):
 - Fondo Giorgio Iaksetich.

Collections of primary sources and memoirs

- Babič, Branko. *Primorska ni klonila: spomini na vojna leta*. Koper: Lipa, 1982.
- *Dokumenti ljudske revolucije v Sloveniji, vol. 1-7*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino delavskega gibanja, 1962–1989.
- *Dokumenti organov in organizacij narodnoosvobodilnega gibanja v Sloveniji, vol. 8-12*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 2001–2016.
- Lizzero, Mario. *Memorie di un "sovversivo" 1928–1943* (edited by Flavio Fabbroni). Udine: IFSML, 2018.
- Massola, Umberto. *Memorie 1939–1941*. Rome: Editori Riuniti, 1972.

- Steffè, Bruno. *La lotta antifascista nel basso Friuli e nell'Isontino*. Milan: Vangelista, 1975.
- Ursini Uršič, Rodolfo. *Attraverso Trieste. Un rivoluzionario pacifista in una città di frontiera*. Rome: Studio i, 1996.

Literature

.....

- Apih, Elio. *Trieste*. Rome, Bari: Laterza, 1988.
- Apih, Elio. *Italia, fascismo e antifascismo nella Venezia Giulia (1918–1943)*. *Ricerche storiche*. Rome, Bari: Laterza, 2022.
- Armino, Pino I. *Indagine sulla morte di un partigiano. La verità sul comandante Facio*. Turin: Bollati Boringhieri, 2023.
- Baris, Tommaso. "La Resistenza e la nascita della Repubblica." In Pons, Silvio (ed.). *Il comunismo italiano nella storia del Novecento*, 131–49. Rome: Viella, 2021.
- Čepič, Zdenko, Damijan Guštin and Nevenka Troha. *La Slovenia durante la Seconda Guerra Mondiale*. Udine: IFSML, 2012.
- Di Gianantonio, Anna. *È bello vivere liberi. Ondina Peteani. Una vita tra lotta partigiana, deportazione ed impegno sociale*. Trieste: IRSML FVG, 2007.
- Dondi, Mirco. "Il conflitto interno al movimento di Resistenza." In Carrattieri, Mirco and Marcello Flores (eds.). *La Resistenza in Italia. Storia, memoria, storiografia*, 142–67. Florence: goWare, 2018.
- Fedel, Giorgio. *Storia del comandante Libero. Vita, uccisione e damnatio memoriae del fondatore della Brigata partigiana romagnola*. Milan: Fondazione Comandante Libero, 2013.
- Ferluga, Oskar. *Marcon Vincenzo "Davilla". Raccolta di documenti – testimonianze interviste – opinioni – sulla vita, la lotta e l'uccisione di Davilla* (unpublished typewritten). Trieste, 2001.
- Finzi, Roberto and Franco Tassinari. "Le piramidi di Trieste. Triestine e Triestini dal 1918 a oggi. Un profilo demografico." In Finzi, Roberto, Claudio Magris, and Giovanni Miccoli (eds.). *Il Friuli – Venezia Giulia*, 289–311. Turin: Einaudi, 2002.
- Flores, Marcello and Mimmo Franzinelli. *Storia della Resistenza*. Rome, Bari: Laterza, 2022.
- Fogar, Galliano. *L'antifascismo operaio monfalconese fra le due guerre*. Milan: Vangelista, 1982.
- Fontanot, Nerina, Anna Di Gianantonio and Marco Puppini. *Contro il fascismo oltre ogni frontiera. I Fontanot nella guerra antifascista europea 1919–1945*. Udine: Kappa Vu, 2017.
- Giacuzzo, Riccardo and Mario Abram. *Itinerario di lotta. Cronaca della Brigata d'Assalto "Garibaldi-Trieste"*. Rovinj: Unione degli Italiani dell'Istria e di Fiume, 1986.
- Gobet, Andrea. "Tra 'novatori' e 'neroniani'. Socialisti e comunisti nel primo dopoguerra a Trieste." *Qualestoria*, 1 (2012): 5–44.
- Höbel, Alexander. "I rivoluzionari di professione." In *Il comunismo italiano nella storia del Novecento*, edited by Silvio Pons, 75–92. Rome: Viella, 2021.
- Iaksetich, Giorgio. "La Federazione di Trieste del P.C.I. nei primi mesi dell'occupazione nazista." *Storia contemporanea in Friuli*, 8 (1977): 265–302.
- Karlsen, Patrick and Luca G. Manenti. "Si soffre ma si tace". *Luigi Frausin, Natale Kolarič: comunisti e resistenti*. Trieste: IRSREC FVG, 2019.
- Karlsen, Patrick. *Frontiera rossa. Il Pci, il confine orientale e il contesto internazionale. 1941–1955*. Gorizia: LEG, 2018.
- Karlsen, Patrick (ed.). *Dizionario della Resistenza alla frontiera alto-adriatica. 1941–1945*. Udine: Gaspari, 2022.
- Massola, Umberto P. "La direzione del Pci in Italia. 1940–1943." *Critica marxista*, 2 (1976): 151–72.
- Massola, Umberto P. "Una polemica tra comunisti italiani e sloveni durante l'ultimo conflitto mondiale." *Critica marxista*, 5 (1970): 209–21.
- Mastrolillo, Gabriele. "Il Pcd'I e la dissidenza comunista italiana (1929–1938)." *Rivista storica del socialismo*, 2 (2023): 5–30.

- Pallante, Pierluigi. *Il P.C.I. e la questione nazionale. Friuli – Venezia Giulia 1941–1945*. Udine: Del Bianco, 1980.
- Pasimeni, Corrado. *Lotta al fascismo all'ombra di Stalin. La militanza di Vincenzo Antonio Gigante*. Lecce: Argo, 2008.
- Patat, Luciano. *Il Friuli Orientale fra le due guerre. Il ruolo e l'azione del P.C.d'I*. Udine: IFSML, 1985.
- Spriano, Paolo. *Storia del Partito comunista italiano, vol. 2, Gli anni della clandestinità*. Turin: Einaudi, 1969.
- Spriano, Paolo. *Storia del Partito comunista italiano, vol. 4, La fine del fascismo. Dalla riscossa operaia alla lotta armata*. Turin: Einaudi, 1973.
- Troha, Nevenka. "Odnosi med jugoslovanskim oz. slovenskim in italijanskim antifašističnim gibanjem v času med napadom na jugoslavijo in kapitulacijo Italije (april 1941-september 1943)." *Borec*, 526-528 (1994): 73–103.
- Troha, Nevenka. *Politika slovensko-italijanskega bratstva (slovansko-italijanska antifašistična unija v coni A Julijske krajine v času od osvoboditve do uveljavitve mirovne pogodbe)*. Ljubljana: Arhiv Republike Slovenije, 1998.
- Vidali, Vittorio. "Presentazione." In *Giordano Pratolongo nella lotta antifascista e nell'insurrezione nazionale*. Trieste: Grafad, 1974.
- Vittoria, Albertina. *Storia del PCI. 1921–1991*. Rome: Carocci, 2006.
- Wörsdörfer, Rolf. *Il confine orientale. Italia e Jugoslavia dal 1915 al 1955*. Bologna: il Mulino, 2009.

Online sources

- Giovanni Zol. <https://www.anpi.it/biografia/giovanni-zol>. Accessed March 15, 2024.

Gabriele Mastrolillo

VINCENZO MARCON "DAVILLA": KONTROVERZNI PROTAGONIST PARTIZANSKE VOJNE V ZGORNJEM JADRANSKEM PRIMORJU

POVZETEK

Vincenzo Marcon (bolj znan pod psevdonomom Davilla/Davila) je eden od protifašističnih borcev (predvsem komunistov), ki jim zgodovinarji namenja le malo pozornosti. Komunistični borec, rojen v Trstu, je med letoma 1942 in 1943 vodil julijsko "zvezo" Komunistične partije Italije (PCd'I – Partito Comunista d'Italia). Tega leta ga je odstavilo novo vodstvo te organizacije (zbrano okoli Luigija Frausina), ki je Marconovo linijo (osredotočeno na tesno sodelovanje s slovenskim partizanskim gibanjem) nadomestilo z drugo, osnovano na enotnosti italijanskih antifašističnih strank in gibanj, ki so sledila politiki narodnoosvobodilnega odbora. Pozneje je veljal za vohuna zaradi odkritja dokazov (ki jih zgodovinarji niso prejeli in jih zato ni mogoče preveriti) o njegovem dvojnem delovanju v korist italijanske politične policije in tudi nemških oblasti Operativne cone Jadransko primorje (OZAK – Operationszone Adriatisches

Küstenland), ki jo je septembra 1943 ustanovil nemški rajh. Zato so mu garibaldinski (tj. komunistični) partizani sodili po hitrem postopku in ga nato usmrtili.

Njegov kontroverzni konec in nejasnosti v zvezi z njegovo vlogo sta vse do devetdesetih let prejšnjega stoletja raziskovalce odvrčala od konkretnih raziskav na to temo. Delno je to mogoče pripisati temu, da so se hoteli izogniti metanju slabe luči na osebnosti, kot so Frausin, Vincenzo A. Gigante in Mario Karis, zaradi njihove vloge v odporniškem gibanju in (v Karisovem primeru) po drugi svetovni vojni. Frausin in Gigante sta sledila politični liniji (liniji italijanskega narodnoosvobodilnega odpora), ki se je izkazala za uspešno tako v Julijski krajini kot po vsej Italiji, medtem ko je bil Karis med tistimi, ki so sodelovali pri pripravi sojenja za zločine, storjene v Rižarni pri Sv. Soboti, ki je potekalo od 16. februarja do 28. aprila 1976. Navsezadnje je enako dramatična smrt Frausina in Giganteja (oba sta bila ubita v Rižarni) prispevala k ustvarjanju njune podobe mučnikov za svobodo in žrtev nacifašizma, ki se je zasidrala v čustvih antifašistične skupnosti Julijske krajine, kar je po mojem mnenju raziskovalce odvrčalo od preučevanja Marcona, saj je niso hoteli omadeževati.

Na podlagi analize dokumentacije italijanske politične policije ter italijanskega in slovenskega komunističnega gibanja članek prvič znanstveno analizira Marconovo vlogo v komunističnih vrstah med "partizansko vojno" v zgornjem Jadranskem primorju.

Maja Lukanc*

»Jugoslovanske meje so na Baltiku, poljske na Jadranu«: Jugoslavija, Poljska in jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi**

IZVLEČEK

Jugoslovansko vodstvo je septembra 1957 ob obisku poljske delegacije v Beogradu priznalo realnost poljsko-nemško meje na Odri in Nisi, čemur je mesec dni kasneje sledila navezava diplomatskih stikov med Jugoslavijo in Nemško demokratično republiko. Na te se je Zvezna republika Nemčija odzvala z uveljavitvijo Hallsteinove doktrine, ki je po nekajletnem trendu odjuge med vzhodom in zahodom prinesla ponovno zaostritev zunanjepolitičnih odnosov v srednji Evropi. Pričujoči prispevek obravnava angažma poljske diplomacije pri jugoslovanskem priznanju meje na Odri in Nisi. Na podlagi poljskega in jugoslovanskega zunanjepolitičnega, partijskega in medijskega gradiva dogajanje umesti v razvoj poljsko-jugoslovanskega sodelovanja, ki je pripeljalo do jugoslovanske podpore Poljski pri mejnem vprašanju, ter razišče potek in posledice te bilateralne interakcije. S pomočjo relacijskega pristopa in koncepta mednarodnega prijateljstva prispevek izpostavi, kako sta Poljska in Jugoslavija v medsebojnih stikih zasledovali lastne in skupne interese, potrjevali svojo identiteto in vlogo na mednarodnem parketu ter iskali načine, kako se izogniti nadzoru velesil in oblikovati lastno zunanjo politiko.

Ključne besede: Jugoslavija, Poljska, mejno vprašanje, bilateralni odnosi, lastne poti v socializmu

* Dr., znanstvena sodelavka, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, maja.lukanc@inz.si; ORCID: 0000-0003-0000-5242

** Članek je nastal v okviru projektov Z6-4605 Možnosti in omejitve mednarodnega prijateljstva: poljsko-jugoslovanski odnosi med letoma 1956 in 1968 in J6-2574 Ustvarjanje, vzdrževanje, ponovna uporaba: mejne komisije kot ključ za razumevanje sodobnih meja ter raziskovalnega programa P6-0281 Politična zgodovina, ki jih financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

ABSTRACT

“YUGOSLAV BORDERS ARE ON THE BALTIC, POLISH BORDERS ON THE ADRIATIC”: YUGOSLAVIA, POLAND, AND THE YUGOSLAV RECOGNITION OF THE ODER-NEISSE LINE

In September 1957, during a Polish delegation's visit to Belgrade, the Yugoslav leadership recognised the Oder-Neisse line as the official Polish-German border. This decision was soon followed by the establishment of diplomatic relations between Yugoslavia and the German Democratic Republic. In response, the Federal Republic of Germany invoked the Hallstein Doctrine, resulting in a renewed escalation of tensions in Central Europe after a period of easing relations between East and West. This paper examines the involvement of Polish diplomacy in the Yugoslav recognition of the Oder-Neisse line. Based on the Polish and Yugoslav foreign policy, Party, and media sources, it places Yugoslav support for Poland's border issue within the broader context of Polish-Yugoslav relations and explores the course and consequences of this bilateral interaction. Employing a relational approach and the concept of international friendship, the paper illustrates how the cooperation between Poland and Yugoslavia advanced the individual and mutual interests of both states. It also explores how they affirmed their identities and roles on the global stage while striving to evade super-power dominance and shape their foreign policies.

Keywords: Yugoslavia, Poland, border issue, bilateral relations, separate paths to socialism

Na slavnostnem kosilu ob sprejemu poljske delegacije 10. septembra 1957 je Josip Broz Tito izrekel zdravico, ki je imela daljnosežne posledice. V nagovoru je izpostavil Jugoslaviji in Poljski skupno izkušnjo boja proti okupatorjem med drugo svetovno vojno in poudaril, da sta obe državi zaradi pretekle agresije življenjsko zainteresirani za ohranitev evropske varnosti in svetovnega miru. Tako je pripravil teren za odločilno izjavo, da Jugoslavija priznava sporno poljsko-nemško mejo na Odri in Nisi za »edino in trajno rešitev«.¹ Titove besede so bile formalizirane v skupni poljsko-jugoslovanski deklaraciji, sprejeti 16. septembra 1957, ki je med drugim pozvala tudi druge države, naj priznajo obstoječo zahodno poljsko mejo in tako prispevajo k stabilizaciji odnosov v Evropi.²

Povojna poljsko-nemška meja je predstavljala nevrvalgično točko v okviru nemškega vprašanja, odprtega spora, ki je od konca druge svetovne vojne prinašal varnostno tveganje v osrčje starega kontinenta.³ Na podlagi sklepov potsdamske konference

1 »S simpatijami spremljamo napore poljskega ljudstva,« *Slovenski poročevalec*, 11. 9. 1957, 1.

2 »Skupna deklaracija,« *Slovenski poročevalec*, 17. 9. 1957, 3.

3 Timothy Garton Ash, *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent* (New York: Vintage Books, 1994).

je bilo poljsko ozemlje po vojni premaknjeno okoli 200 kilometrov na zahod, dokončno razmejitev med Poljsko in Nemčijo pa naj bi določila mirovna konferenca.⁴ Po nastanku Nemške demokratične republike (NDR) leta 1949 sta sosednji državi novo medsebojno razmejitev po načelu socialistične solidarnosti sporazumno priznali, uradno podporo novi poljsko-nemški meji in novonastali nemški socialistični državi pa so izrekli le Sovjetska zveza in njeni sateliti. Zvezna republika Nemčija (ZRN) in njene zahodne zaveznice NDR niso priznale, nasprotno, vztrajale so, da se nemško vprašanje in z njim povezana sporna razmejitev razrešita na mirovni konferenci.⁵ Sredi petdesetih let je bila tako Jugoslavija edina socialistična država, ki je imela vzpostavljene diplomatske odnose z ZRN, medtem ko NDR in nove poljsko-nemške meje na Odri in Nisi ni priznavala. Takšno stališče je v okviru jugoslovanske krepitve odnosov s socialističnim taborom predstavljalo anomalijo, pripadnice tako vzhodnega kot zahodnega bloka pa so opredelitev do poljsko-nemške meje in NDR dojemale kot indikator jugoslovanske naklonjenosti enemu od političnih in ideoloških taborov.

Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi septembra 1957 je pritegnilo pozornost mednarodne javnosti, saj so ga številne države pravilno interpretirale kot začetek navezave diplomatskih stikov z NDR. Za ta korak se je jugoslovansko vodstvo odločilo mesec dni po poljskem obisku, 15. oktobra 1957, na kar se je ZRN štiri dni kasneje odzvala s prekinitvijo diplomatskih odnosov z Jugoslavijo. Tako je prvič v veljavo stopila Hallsteinova doktrina, nabor ukrepov, ki jih je zahodnonemška politika razvila med letoma 1955 in 1956, da bi preprečila priznanje »sovjetske okupacijske cone«, kot so sami imenovali NDR, kot suverene države.⁶ Jugoslovansko priznanje NDR in posledična sprožitev Hallsteinove doktrine nista negativno vplivala le na jugoslovanske odnose z ZRN, ampak sta prispevala tudi h krepitvi mednarodnih napetosti glede nemškega vprašanja in upočasnila približevanje zahodnonemške politike državam vzhodnega bloka, zlasti Poljski.⁷ Po nekajletnem trendu odjuge med vzhodnim in zahodnim blokom je uveljavitev Hallsteinove doktrine torej prinesla ponovno zaostritev zunanjepolitičnih odnosov v srednji Evropi.

V zadnjih desetletjih je okrepljeno zanimanje za pomen angažmaja manjših akterjev v hladni vojni pripomoglo k porastu študij o nastanku, implementaciji in posledicah Hallsteinove doktrine. Ob tem je bil raziskovalni interes usmerjen zlasti na vprašanje odnosa Jugoslavije z obema Nemčijama, nekatera dela pa so v razvoju tega tristranega odnosa upoštevala tudi vpliv obeh velesil, Sovjetske zveze in Združenih

4 Andrzej Leon Sowa, *Historia polityczna Polski, 1944–1991* (Krakov: Wydawnictwo Literackie, 2011), 53, 54.

5 Wanda Jarząbek, »"W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swą wagę ..." Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.,« *Dzieje Najnowsze* 33, št. 2 (2001): 104. Wanda Jarząbek, »W poszukiwaniu porozumienia z Republiką Federalną Niemiec – tajne rozmowy z Albrechtem von Kesselem w Waszyngtonie w 1957 roku,« v: Jan Barcz et al. (ur.), *Rocznik polsko-niemiecki* (Varšava: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000), 203, 204.

6 Dušan Nečak, *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko* (Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002), 39–53. Wanda Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976* (Varšava: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2011), 24.

7 Alan Maričić, »Lucky that East Germany also exists«: *Yugoslavia between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1955–1968): doktorska disertacija* (University of Waterloo, 2019), 1, 2.

držav Amerike.⁸ Čeprav je do prvega namiga o prihajajočem jugoslovanskem priznanju NDR prišlo v diplomatski interakciji s Poljsko, vloga te pri jugoslovanskih odločevalskih procesih doslej še ni bila obravnavana. Pričujoči prispevek naslavlja omenjeno praznino in na podlagi poljskega in jugoslovanskega zunanjepolitičnega, partijskega in medijskega gradiva osvetli poljsko vlogo pri jugoslovanskem priznanju meje na Odri in Nisi. S pomočjo objavljenih virov, ameriškega arhivskega gradiva in relevantne literature upošteva tudi multilateralno dimenzijo in dogajanje umesti v širši kontekst hladne vojne.

Vsaj toliko, kot je prispevek zgodba o upoštevanja vrednem zunanjepolitičnem dogodku, je tudi zgodba o odnosih med Poljsko in Jugoslavijo, ki sta sredi petdesetih let dvajsetega stoletja zavzeli poseben položaj v medsebojni zunanji politiki. Za prepoznavanje nians poljsko-jugoslovanskega sodelovanja raziskava uporablja relacijski pristop, ki upošteva vpliv interakcije med notranje- in zunanjepolitičnimi dejavniki na bilateralne odnose, pa tudi pomen zgodovine samega odnosa za njegov razvoj.⁹ Prispevek hkrati črpa iz koncepta prijateljstva v mednarodnih odnosih, ki opozarja tako na vpliv normativnih kot instrumentalnih dejavnikov na odnose med državami in upošteva vlogo skupnih identifikacij ter skladnih vizij prihodnosti pri razvoju bilateralnih vezi. Prepoznava, da se prijateljski odnos kaže v visoki stopnji zaupanja in naklonjenosti, tesnem sodelovanju na različnih državnih in družbenih ravneh ter v vrsti prijateljskih praks, kot so prijateljski diskurz, dejanja solidarnosti, privilegirani dostop do informacij in visoka toleranca do medsebojnih nesoglasij.¹⁰ S pomočjo relacijske in prijateljske prizme prispevek predstavi razvoj poljsko-jugoslovanskega sodelovanja, ki je pripeljalo do jugoslovanskega priznanja meje na Odri in Nisi septembra 1957, ter raziše potek in posledice te bilateralne interakcije. Ob tem izpostavi, kako sta Poljska in Jugoslavija v medsebojnih stikih zasledovali lastne in skupne interese, potrjevali svojo identiteto in vlogo na mednarodnem parketu ter iskali načine, kako se izogniti nadzoru velesil in oblikovati lastno zunanjo politiko. Članek tako prispeva k rastočemu številu študij, ki niansirajo bipolarno podobo povojnega sveta in prepoznavajo glas ter vlogo manjših akterjev v hladni vojni.

8 Nečak, *Hallsteinova doktrina*. Marc Christian Theurer, Bonn, Belgrad, Ost-Berlin: die Beziehungen der beiden deutschen Staaten zu Jugoslawien im Vergleich, 1957–1968 (Berlin: Logos-Verlag, 2008). Vladimir Ivanović, *Jugoslavija i SR Nemačka, 1967–1973: Između ideologije i pragmatizma* (Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009). Friederike Baer, *Zwischen Anlehnung und Abgrenzung. Die Jugoslawienpolitik der DDR 1946 bis 1968* (Köln: Böhlau, 2009). Dušan Nečak, »Ostpolitik« Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969) (Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013). Maričić, »Lucky that East Germany«. Jasper Klomp, *The relations between Yugoslavia and the German Democratic Republic from 1968 until 1990: doktorska disertacija* (Univerza v Ljubljani, 2020).

9 Julian Go in George Lawson, »Introduction,« v: Julian Go in George Lawson (ur.), *Global Historical Sociology* (Cambridge: Cambridge University Press, 2017), 21–25.

10 Felix Berenskoetter in Yuri van Hoef, »Friendship and Foreign Policy,« v: William R. Thompson (ur.), *Oxford Research Encyclopedia of Politics* (Oxford: Oxford University Press, 2017). Andrea Oelsner in Simon Koschut, »A Framework for the Study of International Friendship,« v: Simon Koschut in Andrea Oelsner (ur.), *Friendship and international relations* (Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014), 3–31.

Poljsko-jugoslovanski odnosi po poljskem oktobru

Ena od prioritet komunistične Poljske je bila pridobitev mednarodnega priznanja njene zahodne meje. Poljsko poveljno zunanjo politiko je zaznamoval strah pred nemškim »revanšizmom«, po t. i. dogodkih poljskega oktobra leta 1956 pa tudi nezaupanje do Sovjetske zveze kot garanta obstoječe poljsko-nemške razmejčitve.¹¹ Konec oktobra 1956 je poljsko komunistično vodstvo brez predhodnega posvetovanja z Moskvo na svoje čelo postavilo nekdanjega generalnega sekretarja Władysława Gomułko, zagovornika socialistične izgradnje, prilagojene nacionalnim specifikam. Po uspešni konfrontaciji s sovjetskim vodstvom, ki je v spremembo privolilo, so se poljski komunisti podali na lastno pot v socializem, z obljubo po široki destalinizaciji, demokratizaciji, decentralizaciji in debirokratizaciji družbenopolitičnih in ekonomskih struktur.¹² Čeprav so poljske spremembe ostale v okviru kompromisov, so v sovjetskih krogih budile nelagodje. Tako je Moskva poljskim komunističnim voditeljem večkrat namignila, da bi v primeru njihove neposlušnosti lahko privolila v mejne korekture v prid NDR.¹³

Da bi okrepila mednarodno podporo stalnemu značaju meje na Odri in Nisi, se je Varšava po letu 1956 podala v samostojno diplomatsko akcijo. Njen uspeh bi pomembno prispeval k dodatni utrditvi nove oblastne garniture, hkrati pa bi Sovjetski zvezi odvzel enega ključnih vzvodov pritiska na Poljsko.¹⁴ Prizadevanja poljske zunanje politike so bila usmerjena predvsem k zahodnim državam, a največ si je poljsko vodstvo obetalo od Jugoslavije, socialistične, a neopredeljene države z rastočim vplivom na področju globalnega juga. Pričakovanja so dodatno krepili prijateljski odnosi med državama, ki so se po poljskem oktobru napajali zlasti iz skupne izkušnje izgradnje lastnih poti v socializem in želje po enakopravnosti ter suverenosti akterjev v mednarodnem socialističnem gibanju.

Liberalizacija družbenopolitičnega življenja, ki je zaznamovala proces poljskega oktobra, je Poljsko oddaljila od preostalih držav vzhodnega bloka, ki so z nezaupanjem opazovale »poljski eksperiment«.¹⁵ Nasprotno je Jugoslavija spremembe, ki so med drugim zajemale ustanavljanje delavskih svetov, navdušeno pozdravila, saj je v njih videla potrditev pravilnosti poti, ki jo je prehodila po letu 1948.¹⁶ Hkrati je jugoslovansko vodstvo v Poljski prepoznalo pomembno partnerico za skupen nastop na zunanjepolitičnem parketu, zato je novo poljsko usmeritev podprlo, kjerkoli je bilo to

11 Jarzabek, »W sprawach niemieckich,« 104.

12 Več o poljskem oktobru: Paweł Machcewicz, *Rebellious Satellite: Poland, 1956* (Washington D. C., Stanford Calif.: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 2009). Andrzej Friszke, »Polski Październik 1956 z perspektywy pięćdziesięciolecia,« *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 32, št. 4 (2006): 95–114. Jerzy Kochanowski, *Rewolucja między październikowa: Polska 1956–1957* (Kraków: Znak Horyzont, 2017).

13 Jarzabek, »W poszukiwaniu porozumienia,« 204.

14 Ibidem, 203, 204. Jarzabek, »W sprawach niemieckich,« 104, 105.

15 Robert Skobelski, *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970: Współpraca – napięcia – konflikty* (Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010), 25–83.

16 DAMSP, PA, Poljska, 1956, f. 65, m. 7, Komunistička partija, Beograd, 25. 10. 1956, nr. 417668. Paweł Sasanka, »Czy pójdziemy drogą jugosłowiańską?« Fascynacja jugosłowiańskim modelem ustrojowym i narodziny idei rad robotniczych w Polsce w 1956 r., »Przegląd historyczny 122, št. 3 (2021): 699–734.

mogoče.¹⁷ Za poljsko vodstvo je bilo izjemno pomembno, da so jugoslovanski komunisti kot edini v vzhodnem bloku pozdravili poljske načrte za volitve v Sejm, ki so dovoljevale tekmovanje več kandidatov za isti poslanski položaj.¹⁸ Jugoslovanska stran je pokazala tudi razumevanje za poljske gospodarske težave pri pogajanjih o trgovinski izmenjavi in Poljski odobrila hitro dobavo določenih nujnih artiklov, čemur je poljsko vodstvo izreklo javno priznanje.¹⁹ Prav tako so Jugoslovani podprli prvi poljski obisk v Aziji, ki so ga razumeli kot korak k samostojnejši poljski zunanji politiki.²⁰

Jugoslavija poljskega odpiranja svetu ni podpirala le z besedami, ampak tudi s privilegiranim dostopom do lastnega znanja in izkušenj. Za izboljšanje gospodarske situacije si je Poljska prizadevala pridobiti zahodne, zlasti ameriške kredite, čemur so druge socialistične držav nasprotovale, medtem ko ji je jugoslovansko vodstvo ponudilo na razpolago ekonomske izvedence, ki so poljske strokovnjake seznanili z jugoslovanskimi izkušnjami rokovanja z ameriško administracijo.²¹ Jugoslovanski komunisti so bili s poljskimi diplomati pripravljene deliti podatke o delovanju jugoslovanskih institucij, podpirali pa so tudi poljsko željo po vzpostavitvi sodelovanja z zahodnimi socialističnimi strankami in jim priskrbeli informacije o jugoslovanskih povezavah v mednarodnem socialističnem gibanju.²²

Za poljske komuniste je bilo velikega pomena, da je Jugoslavija kot socialistična država podprla njihovo iskanje lastne poti v socializem, zato so se zanj recipročno zavzemali znotraj vzhodnega bloka. Po madžarskih dogodkih je poljsko vodstvo ostro zavrnilo poizkus izolacije Jugoslavije s strani vzhodnoevropskih držav in odločno nasprotovalo zaostrovanju sporov med obema stranema.²³ Prav tako se ni pridružilo protijugoslovanski kampanji, ki je potekala v drugih državah sovjetskega tabora. Poljski tisk je skušal obdržati nevtralen ton in je po mnenju jugoslovanskih oblasti poročal objektivno. Brez lastnih komentarjev je posredoval tako jugoslovanske kot sovjetske izjave, ob tem pa pogosto izpuščal najostreje točke polemike in poudarjal tiste, ki so nakazovale možnost izboljšanja jugoslovansko-sovjetskih odnosov.²⁴ A intimno so številni Poljaki podpirali jugoslovansko stran, kar so priložnostno tudi izrazili. Tako je zunanjepolitični urednik *Trybune Ludu*, osrednjega poljskega dnevnega časopisa,

17 AMSZ, Zespól depezsz, Beograd, 9. 11. 1956, nr. 18320.

18 AMSZ, Zespól depezsz, Beograd, 27. 12. 1956, nr. 20239. AAN, 1354. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie (KC PZPR), XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, Varšawa, s. d., 25.

19 AMSZ, 7. Department I, m. 199, Umowy handlowe, Varšawa, 1. 3. 1957, 35; AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, Varšawa, s. d., 35; AJ, 507. Centralni komitet Saveza komunista Jugoslavije (CK SKJ), IX. 101/II-49, NR Poljska, Beograd, 1. 9. 1957, 39. Ibid., 101/I-54, Razgovor Milatović Tropčinski, Varšawa, 16. 5. 1957, 1.

20 AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, Varšawa, s. d., 26.

21 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 16. 8. 1957, nr. 428177. DAMSP, SP, Poljska 1957, f. 1., m. 1, London, 8. 4. 1957, nr. 222.

22 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 7. 2. 1957, nr. 42856. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-52, Prepiska CK SKJ CK PURP, Beograd, 7. 2. 1957. AMSZ, 7. Department I, m. 188, Notatki z rozmów pracowników polskiej ambasady w Belgradzie, Beograd, 15. 1. in 4. 2. 1957, 33, 35.

23 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 30. 7. 1957, nr. 428126. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/II-49, NR Poljska, Beograd, 1. 9. 1957, 36-36b.

24 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 12. 6. 1957, nr. 428070. Ibid., Beograd, 19. 6. 1957, nr. 42896; AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/II-49, NR Poljska, Beograd, 1. 9. 1957, 36-36b.

jugoslovanskemu tiskovnemu atašeju v Varšavi z obžalovanjem zatrdil, da izjave sovjetskih voditeljev morajo objavljati, a to ne pomeni, da se strinjajo z njihovimi stališči,²⁵ medtem ko je svetnik poljske ambasade v Beogradu obsodil sovjetsko kampanjo in izrazil priznanje jugoslovanski zadržanosti.²⁶

Številni Poljaki so do Jugoslavije čutili iskreno naklonjenost zaradi podobnosti medvojnih in povojnih izkušenj ter globoko zakoreninjenih protisovjetskih sentimentov, toda poljsko vodstvo jugoslovanskih komunistov ni podpiralo zgolj iz altruizma, ampak tudi zaradi lastnih interesov. Gomulka in tovariši so namreč verjeli, da bi dobri odnosi Jugoslavije s sovjetskim taborom pomembno doprinesli h krepitvi progresivnih tendenc znotraj bloka, kar bi med drugim okrepilo tudi vlogo in položaj Poljske.²⁷ Zato so si prizadevali za čim večjo vključenost Jugoslavije v socialistični tabor. Na njihovo pobudo je bila junija 1957 jugoslovanska delegacija kot opazovalka povabljen na zasedanje SEV v Varšavo²⁸, pred obeležitvijo obletnice oktobrske revolucije v Moskvi pa so se zavzemali za enakopravno udeležbo Jugoslavije v slovesnostih.²⁹

Odnosi med državama so se utrjevali tudi s številnimi bilateralnimi stiki na različnih družbenopolitičnih ravneh. Leta 1957 je med Poljsko in Jugoslavijo potovalo okoli 70 različnih delegacij, torej vsaj ena na teden. Največ skupin je prihajalo iz vrst študentov, množičnih organizacij in raznih gospodarskih delovnih kolektivov. Nekatere delegacije je sestavljalo le nekaj posameznikov, druge več deset članov. Čeprav je Jugoslavijo obiskalo nekoliko več skupin kot Poljsko, je izmenjava v glavnem temeljila na načelu vzajemnosti.³⁰ Namen medsebojnih obiskov je bila obojestranska izmenjava znanja in izkušenj, ki je prišla do izraza zlasti na področju delovanja tako jugoslovanskih kot poljskih delavskih svetov. Mnogo zanimanja je bilo zaznati tudi na področju organizacije gospodarskega, kulturnega in študentskega življenja, večina obiskov pa je do določene mere imela tudi turistični značaj.³¹ K medsebojnemu spoznavanju in krepitvi vezi so prispevale tudi številne medijske objave o Poljski in Jugoslaviji v dnevnem tisku in specializiranih partijskih ter gospodarskih časopisih obeh držav.³²

Rastoč obseg bilateralnih izmenjav je poljske in jugoslovanske komuniste po eni strani navdajal z zadovoljstvom, po drugi strani pa z zaskrbljenostjo, kako se bo na

25 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 5. 4. 1957, nr. 427546.

26 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-48, Razgovor Begović Petrušinski, Beograd, 15. 3. 1957, 1.

27 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d., nr. 428246.

28 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 14. 6. 1957, nr. 427918.

29 AMSZ, Zespól depesz, Moskva, 2. 9. 1957, nr. 8369.

30 *Slovenski poročevalci*, 1957. *Ljudska pravica*, 1957. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/IV-45, Pregled saradnje društvenih organizacija Jugoslavije i Poljske, Beograd, februar 1958. Ibid., 101/IV-50, Pregled izvršenja programa kulturne saradnje sa Poljskom u prvom pologodištvu 1958, Beograd, julij 1958. AMSZ, 7. Department I, f. 25/68, m. 4, »Materiały informacyjne o stosunkach polsko-jugosłowiańskich«, Varšava, 90–95.

AJ, 145. Savez studenata Jugoslavije, 31/89, Materijali o međunarodnoj saradnji, Beograd, 104(b). Vladimir Lj. Cvetković, »Poljska 1956–1958: Kako su jo videli i doživeli Jugoslovenci«, v: Momčilo Pavlović et al. (ur.), *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX. veku* (Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 2015), 269.

31 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/II-49, NR Poljska, Beograd, 1. 9. 1957, 36-36b. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d., nr. 428246.

32 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 24. 5. 1957, nr. 427810. Ibid., m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, 28. 6. 1957, nr. 427991. Ibid., PA, Poljska, 1958, f. 90, m. 4, Politička pitanja, Beograd, s. d., nr. 431333. AMSZ, 21. Departament prasy i informaciji, m. 744, Raporty prasowe, Beograd, 10. 4. 1957. Ibid., »Sprawozdanie prasowe, 1. 6. – 31. 9. 1957.«

množičen pretok ljudi in idej med državama, ki sta zasledovali lastni poti v socializmu, odzvala Moskva. Zato so se vodstveni kadri izmenjavam trudili dajati deloven, ne manifestativen značaj, »brez velike publicitete in skupnih deklaracij«. ³³ Toda na terenu so stvari pogosto ušle iz rok, saj so številni Poljaki in Jugoslovani želeli poudariti in proslaviti poseben odnos, ki je povezoval obe državi. Tako premiera drame *Gospa ministrica* Branislava Nušića v Lodžu ni požela samo velikega uspeha, ampak so ji organizatorji po besedah jugoslovanskih diplomatov pridali tudi »politični značaj krepljenja prijateljskih in pristrčnih vezi z Jugoslavijo«. ³⁴ Diplomatska poročila so pogosto beležila tudi protisovjetska stališča med udeleženci obiskov, zlasti na poljski strani, kar je vodilne komuniste navdajalo z zaskrbljenostjo, medtem ko so skupni nazori običajne Poljake in Jugoslovane pogosto še dodatno zblížali. ³⁵ Hkrati so se voditelji obeh držav zavedali, da so medsebojne izmenjave najboljša vzajemna promocija. To potrjuje dejstvo, da so vidnejši člani delegacij po vrnitvi v domovino prejeli številne prošnje za predavanja o Poljski oziroma Jugoslaviji tako od partijskega članstva kot splošne javnosti. ³⁶ V letu po poljskem oktobru sta Poljska in Jugoslavija torej razvili tesno sodelovanje na različnih ravneh države in družbe, ki je temeljilo na skupnih izkušnjah, identifikacijah, interesih in vizijah socialistične prihodnosti, ter vzpostavili poseben medsebojni odnos, ki je bil opažen in prepoznan tudi na mednarodnem prizorišču. ³⁷

Poljski obisk in jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi

Prijateljski odnosi med državama so krepili poljske upe, da bo Jugoslavija privolila v uradno priznanje zahodne poljske meje. Jugoslovansko vodstvo je vse od konca druge svetovne vojne podpiralo razmejitev na Odri in Nisi, saj je v poljskih zahtevah prepoznalo številne vzporednice z mejnim vprašanjem na zahodu lastne države. Prevladovalo je mnenje, da ima Poljska, podobno kot Jugoslavija, pravico do priključitve zahodnih ozemelj zaradi visokega krvnega in materialnega davka, ki ga je plačala med drugo svetovno vojno. Tako je stavek »jugoslovanske meje so na Baltiku, poljske na Jadranu«, ki ga je Tito izrekel ob obisku Poljske maja 1946 mobiliziral čustva številnih posameznikov na poljski in jugoslovanski strani. ³⁸ Jugoslovansko stališče je Tito dodatno potrdil ob obisku poljskega vodstva v Jugoslaviji oktobra 1946 z izjavo, da »v zadevi poljske meje stojimo prav tako trdno s poljskim narodom, kakor trdno stojimo, ko gre za vprašanje naših meja«. ³⁹

33 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Varšava, 2. 4. 1957, nr. 47043.

34 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 29. 3. 1957, nr. 427505.

35 AMSZ, 7. Department I, m. 194, Raporty polityczne (Jugosławia), Beograd, 12. 4. 1957, 130.

36 AMSZ, 7. Department I, m. 188, Notatki z rozmów pracowników polskiej ambasady w Belgradzie, Beograd, 11. 1. 1957, 32. DAMSP, PA, Poljska, 1958, f. 90, m. 4, Politička pitanja, Beograd, s. d., nr. 431333.

37 National Archives and Records Administration (NARA II), RG 59, General Records of the Department of State 1955–1959, s. 2616, 446.68/1-357, Washington, 3. 1. 1957.

38 »Granice Jugosławii leżą nad Bałtykiem«, *Trybuna Robotnicza*, 29. 3. 1946, 5.

39 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d., nr. 428246.

Desetletje kasneje se jugoslovansko stališče ni bistveno spremenilo in jugoslovanska diplomacija si je na različne načine prizadevala za stabilizacijo meje na Odri in Nisi. V prvi polovici leta 1957 je jugoslovansko predstavništvo v Washingtonu delovalo kot posrednik pri navezavi diplomatskih stikov med poljsko in zahodnonemško stranjo. Decembra 1956 se je pooblaščenec odposlanec ZRN Albrecht von Kessel obrnil na Franca Primožiča, opolnomočenega ministra jugoslovanske ambasade, s prošnjo, naj mu pomaga navezati kontakt s poljsko ambasado. Svoj predlog je upravičil s predpostavko, da ima Jugoslavija s Poljsko dobre, iskrene odnose, kar kaže na dejstvo, da je nemška diplomacija prepoznala posebno vez, ki se je pletla med obema državama. Po privolitvi poljskega zunanjega ministrstva je Primožič 18. januarja 1957 von Kessla in svetnika poljske ambasade Henryka Jaroszka povabil v svoje zasebno stanovanje na kosilo, kar je predstavljalo prvi uradni stik med poljsko in zahodnonemško diplomacijo.⁴⁰ Pred tem je ZRN s poljskimi predstavniki vzpostavljala kontakte preko posredništva novinarjev in nemških opozicijskih politikov, kar je poljsko vodstvo imelo za neprimeren kanal navezovanja odnosov.⁴¹ Omenjenemu kosilu sta sledili še dve poljsko-zahodnonemški srečanja v februarju in juniju, na katerih je von Kessel zatrdil, da ima ZRN po septembrskih parlamentarnih volitvah namen vzpostaviti diplomatske stike s Poljsko, pogovoru o mejni problematiki pa sta se oba predstavnika izogibala.⁴² Proaktivno držo vpletenih v razmejitveni spor so Jugoslovani zagovarjali tudi na mednarodnem prizorišču. Tako je Moša Pijade v Londonu marca 1957 izjavil, da bi ZRN s popuščanjem pri mejnem vprašanju pomembno prispevala k ohranitvi miru, in ob tem dodal, da »danes Odre in Nise ni več mogoče ne priznati kot poljsko-nemške meje.«⁴³

Poljska stran je pritisk na Jugoslavijo v zvezi z uradno izjavo o priznanju zahodne meje previdno začela krepiti spomladi 1957. Sredi aprila je Maria Wierna, vodja poljskega zunanjega ministrstva, opozorila sekretarja jugoslovanske ambasade Rafaela Taborja, da poljska javnost sicer pozna pozitivno jugoslovansko držo glede meje na Odri in Nisi, a se sprašuje, zakaj Jugoslavija ne zavzame uradnega stališča kot druge socialistične države. Ob tem je pripomnila, da bi Poljski podpora jugoslovanskega vodstva, zaradi njegovega močnega mednarodnega položaja, veliko pomenila. Nazadnje je dodala, da se poljska diplomacija zaradi povečane mednarodne aktivnosti ZRN v Evropi in Aziji trudi okrepiti svojo pozicijo v svetu, ob tem pa računa na jugoslovansko pomoč.⁴⁴ Ob približno istem času je poljsko veleposlaništvo v Beogradu dobilo navodila, naj svoja prizadevanja za preprečevanje izolacije Jugoslavije s strani drugih socialističnih držav subtilno pogojuje s poljsko željo po jugoslovanskem priznanju meje na Odri in Nisi.⁴⁵ Poljski diplomati so tako vestno opozarjali na vsak jugoslovanski zdrs, povezan z mejnim vprašanjem, kot so bila nemška poimenovanja krajevnih

40 DAMSP, PA, SAD, 1957, f. 90, m. 1, Zabeleške o razgovorima naših predstavnikov u SAD, Washington, 18. 1. 1957, nr. 43899.

41 Jarząbek, *Polska Rzeczpospolita Ludowa*, 24.

42 Več o omenjenih srečanjih v: Jarząbek, »W poszukiwaniu porozumienia,« 206–13. Jarząbek, »"W sprawach niemieckich,"« 108.

43 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d., nr. 428246.

44 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 13, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Varšava, 16. 4. 1957, nr. 48334.

45 AMSZ, 7. Department I, 194. Raporty polityczne (Jugosławia), Varšava, 142.

imen na zahodu Poljske na zemljevidu jugoslovanskih železnic, in hkrati opozarjali na odsotnost uradnega jugoslovanskega stališča glede poljsko-nemške meje.⁴⁶ Ko je sekretar na jugoslovanskem zunanjem ministrstvu Miroslav Zotović ob poljskih očitkih izpostavil izjave vodilnih jugoslovanskih komunistov, ki so izražale naklonjenost obstoječi razmejitvi, je poljski svetnik Zygmunt Pietrusiński zgolj odmahnil z roko, rekoč: »To ni to, kar mi hočemo.«⁴⁷

Ugodno priložnost za pridobitev uradnega jugoslovanskega priznanja so Poljaki prepoznali v dolgo načrtovanem obisku poljske partijsko-državne delegacije v Jugoslaviji. Prve pobude za srečanje voditeljev, ki so zasledovali lastne poti v socializem, so v arhivskih virih zabeležene že v začetku leta 1957.⁴⁸ A kot je kasneje diskretno pojasnil poljski premier Józef Cyrankiewicz, so se Poljaki spomladanskemu terminu odpovedali, saj niso želeli »povečati napetosti, ki so tedaj vladale v svetu«, kar se je skladalo s poljsko politiko blaženja nesoglasij med Jugoslavijo in sovjetskim blokom.⁴⁹ Primeren trenutek za realizacijo obiska je nastopil po srečanju Tita in Nikite Hruščova v Romuniji v začetku avgusta 1957, ki mu je sledila občutna otoplitev sovjetsko-jugoslovanskih odnosov.⁵⁰ Pobuda za srečanje je prišla iz Varšave, a zaradi praznin v virih ni mogoče razbrati, ali so se Poljaki o njej predhodno posvetovali z Moskvo.⁵¹ Zadržanost sovjetskih komunističnih voditeljev in zunanjepolitičnih predstavnikov pred in med samim obiskom nakazuje, da niso natančno vedeli, kaj lahko pričakujejo od Tita in Gomulke, kar govori v prid domnevi, da je bila pobuda za obisk samostojna poljska odločitev.⁵²

Pred objavo obvestila o obisku, ki je bil predviden med 10. in 16. septembrom 1957, je poljsko vodstvo želelo dobiti zagotovilo, da bo rezultat srečanja skupna deklaracija z nedvoumno jugoslovansko izjavo o podpori obstoječi razmejitvi na Odri in Nisi. Poljsko predstavništvo v Beogradu je dobilo navodilo, naj jugoslovanskim pristojnim previdno sporoči, da je priznanje meje poljski pogoj za izvedbo obiska, kar so poljski diplomati učinkovito posredovali naprej.⁵³ Poljski ambasador Henryk Grochulski

46 AJ, 387. Kabinet predsednika republike (KPR), I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 28. 8. 1957.

47 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 12, Zabeleške o razgovorima sa poljskim predstavnicima u FNRJ, Beograd, 28. 8. 1957, nr. 418652.

48 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 6.–7. 2. 1957, 1–2. Ibid., IX. 101/I-61, Razgovor Milatović Naškovski, Varšava, 27. 6. 1957, 1. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Varšava, 21. 6. 1957, nr. 427959.

49 Polskie Dokumenty Dyplomatyczne (PDD), Varšava, 9. 9. 1957, nr. 200, 646, 647. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, 16. 8. 1957, 5.

50 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, 8. 8. 1957, 5. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 12. 8. 1957. Svetozar Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–57* (London; New York: Routledge, 2011), 202.

51 AMSZ, Zespól depezs, Moskva, 28. 8. 1957, nr. 8499.

52 Dodaten indikator sovjetske zadržanosti je bila odsotnost sovjetskega ambasadorja na uradnih slovesnostih ob obisku v Beogradu. Zaradi hladnega odnosa Kremlja do poljsko-jugoslovanskega srečanja je ameriška diplomacija, ki je podrobno spremljala obisk, predvidevala, da so bili sovjetski predstavniki predhodno sicer obveščeni o načrtih obiska, ne pa zaprošeni za dovoljenje. – PDD, Moskva, 10. 9. 1957, nr. 201, 652. Veljko Mićunović, *Moskovske godine: 1956–1958* (Zagreb: Liber, 1977), 351, 352. NARA II, RG 59, General Records of the Department of State 1955–1959, š. 2616, 648.68/9-2057, Washington, 20. 9. 1957.

53 PDD, Varšava, 24. 8. 1957, nr. 8085, 608, 609; AMSZ, Zespól depezs, Beograd, 28. 8. 1957, nr. 10068. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 28. 8. 1957. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 12, Zabeleške o razgovorima sa poljskim predstavnicima u FNRJ, 28. 8. 1957, nr. 418652.

je tako od Aleksandra Rankovića in kasneje še od Edvarda Kardelja dobil zagotovilo o neomajni jugoslovanski podpori poljski zahodni meji – Kardelj ga je ob tem zaskrbljeno vprašal, kako lahko o tem sploh dvomijo – in obljubo, da bo jugoslovansko stališče našlo pot v skupno deklaracijo.⁵⁴ Jugoslovansko zunanje ministrstvo je pred obiskom pripravilo dva predloga izjave o podpori obstoječi poljsko-nemški meji. Prvi predlog je bil splošnejši. Mejo na Odri in Nisi je označil za realno rešitev in poudaril spoštovanje ozemeljske celovitosti ter obstoječih meja kot nujen pogoj za zagotavljanje evropske varnosti. Drugi predlog je bil bolj neposreden in je izrazil jugoslovansko podporo stalnemu značaju poljsko-nemške meje ter ob tem poudaril, da bi privolitev ZRN v obstoječe stanje pomembno prispevala k evropskemu miru.⁵⁵ V končno deklaracijo, podpisano 16. septembra 1957, je bila vključena druga, neposrednejša izjava, ki je za nameček poudarila, kako pomembno za stabilizacijo odnosov v srednji Evropi bi bilo, če bi tretje države priznale mejo na Odri in Nisi.⁵⁶

Jugoslovansko vodstvo se je za nedvoumno podporo Poljski odločilo že pred obiskom partijsko-državne delegacije. Na to kaže dejstvo, da je poljski ambasador kopijo Titove zdravice, s katero je na slavnostnem kosilu 10. septembra priznal mejo na Odri in Nisi, v Varšavo posredoval zgodaj zjutraj 9. septembra, dan pred prihodom poljskih gostov.⁵⁷ Popoldne istega dne se je CK ZKJ sestal na VIII. plenumu, kjer so Tito, Kardelj in Ranković zbrane seznanili o načrtih za normalizacijo odnosov z NDR, o kateri so se s Sovjeti dogovorili na srečanju v Romuniji v začetku avgusta. Medtem ko je Kardelj poudaril, da je proces treba izpeljati postopoma, je Tito vztrajal, da se NDR prizna v kratkem, kar je nazadnje tudi obveljalo.⁵⁸ Priznanje meje na Odri in Nisi in vzpostavitev diplomatskih odnosov z NDR sta bila v dani situaciji za Jugoslavijo torej povezani odločitvi, ki jima je botrovala otoplitev odnosov med Beogradom in Moskvo. V drugačnih okoliščinah bi jugoslovansko vodstvo morda izbralo manj odločno podporo poljski zahodni meji, ni pa nujno. Jugoslovanskim komunistom je bilo namreč v interesu podpreti poljske reformne sile in tako utrditi njihov položaj na domačem in mednarodnem parketu, saj so tako krepili tudi lastno pozicijo v socialističnem gibanju. In posebno mesto, ki ga je Poljska zavzemala v tedanji jugoslovanski zunanji politiki, je potrdil obisk poljske partijsko-državne delegacije v Jugoslaviji.

Napoved obiska je vzbudila veliko pozornost tako v jugoslovanski kot poljski javnosti. Jugoslovanski tisk je poudarjal, da Jugoslavije in Poljske ne povezuje le skupna borba iz preteklosti, ampak tudi skupna borba za socializem, za katerega se obe državi zavzemata v razmerah enakopravnosti, neodvisnosti in nevmešavanja. Pomen preobrata, ki ga je prinesel poljski oktober, je *Politika* naglasila z besedami, da bodo Jugoslovani med obiskom imeli priložnosti pozdraviti »ljudi, ki so si s svojo dosledno držo zaslužili spoštovanje vseh komunistov, vseh socialistov, vseh poštenih ljudi na

54 AMSZ, Zespól depeesz, Beograd, 30. 8. 1957, nr. 10168; Ibid., Beograd, 6. 9. 1957, nr. 10286.

55 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d., nr. 428246.

56 »Skupna deklaracija,« *Ljudska pravica*, 17. 9. 1957, 1 in 3.

57 AMSZ, Zespól depeesz, Beograd, 9. 9. 1957, nr. 19533.

58 AJ, 507. CK ZKJ, II/16, Stenografske beleške o radu VIII. Plenuma CK SKJ, Beograd, 9. 9. 1957, 21, 31.

svetu«. ⁵⁹ Poljski tisk je prav tako poudarjal enotnost poljsko-jugoslovanskih pogledov na pravilnost izgradnje socializma, prilagojenega nacionalnim specifikam, ob tem pa naglaševal avtentičnost poljske izkušnje z argumentom, da je poljska pot v socializmu drugačna od jugoslovanske, čeprav Poljaki upoštevajo določene jugoslovanske vzore. Poljski novinarji so občutek socialistične solidarnosti prenesli tudi na področje mejnega vprašanja in jugoslovanski ter svetovnosti javnosti sporočali, da Poljaki pričakujejo nedvoumno jugoslovansko podporo meji na Odri in Nisi. ⁶⁰

Načrtovano srečanje je razburkalo duhove tudi v zahodnem političnem prostoru, kjer so se pojavili številna ugibanja in špekulacije. Nekateri analitiki so menili, da bo do srečanja prišlo na pobudo in z dovoljenjem Kremlja, medtem ko so drugi trdili, da želita »dva upornika« znotraj socialističnega tabora ustvariti skupno fronto proti Moskvi. Določeni novinarji so ocenjevali, da politične posledice obiska ne bodo neposredne, saj želita obe državi ponuditi previden zgled socialistične solidarnosti, spet drugi so si obetali, da bo obisk postavil temelje novi vzhodnoevropski zunanji politiki, ki bo, če že ne nasprotna, vsaj drugačna od sovjetske. Toda večji del zahodnih analitikov se je strinjal, da je obisk bolj potreben Poljski kot Jugoslaviji, saj Gomulka zaradi zadržanosti vzhodnoevropskih držav do nove poljske usmeritve potrebuje zaveznike izven tabora. Prav tako so bili dokaj enotni v predvidevanjih, da bo jugoslovanski vrh podprl mejo na Odri in Nisi, razlike pa so se pojavljale pri ugibanjih o daljnosežnosti posledic tega dejanja. Določeni novinarji so menili, da bi jugoslovanska podpora Poljski lahko zahodne države spodbudila k sprejetju izjave o nespremenljivosti poljsko-nemške meje, medtem ko so drugi ocenjevali, da bi Titova podpora meji na Odri in Nisi lahko utrla pot uradnemu jugoslovanskemu priznanju NDR. ⁶¹

Jugoslovanska diplomacija je obisku Gomulke in tovarišev namenila veliko pozornost. Na poljsko željo je bila delegacija opredeljena kot partijsko-državna in ne obratno, kot je predlagala jugoslovanska stran, toda kljub temu je bil obisk po navodilu Tita in Rankovića protokolarno obravnavan kot državna delegacija na najvišji ravni. ⁶² Zdi se, da je jugoslovansko vodstvo poljskemu obisku v zadnjem trenutku dalo še večjo težo, kot je bilo sprva predvideno. Po obisku Beograda in Ljubljane se delegacija ni odpravila v Opatijo, kot je bilo načrtovano, ampak na Brione, ki so ponudili priložnost za nadaljevanje pogovorov in intimno druženje med poljskimi in jugoslovanskimi voditelji. ⁶³ Tito je poljski delegaciji delal družbo na celotni poti po Jugoslaviji, kar je bil, kot je zapisal poljski ambasador, primer brez precedensa. Njegovo navdušenje ni bilo neupravičeno, saj Tito ob obisku Hruščova spomladi 1955 in Naserja poleti 1956 svojih gostov ni spremljal ves

59 »Dragi gosti,« *Politika*, 1. 9. 1957, 1. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, »Pisanje jugoslovanske štampe o poseti poljske delegacije Jugoslaviji (1.–4. 9. 1957).«

60 »Polska delegacja partyjno-rządowa uda się w bm. do Jugosławii,« *Życie Warszawy*, 1.–2. 9. 1957, 1–2. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, »Pisanje strane štampe o poseti poljske delegacije Jugoslaviji (do 4. 9. 1957, 4.–6. 9. 1957, 6.–7. 9. 1957, 8. 9. 1957, 9. 9. 1957).«

61 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, »Pisanje strane štampe o poseti poljske delegacije Jugoslaviji (do 4. 9. 1957, 4.–6. 9. 1957, 6.–7. 9. 1957, 8. 9. 1957, 9. 9. 1957).«

62 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 29. 8. 1957.

63 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 6. 9. 1957.

čas obiska.⁶⁴ Izjemni sprejem je poljska delegacija doživela tudi od jugoslovanske javnosti. Če gre verjeti poročanju jugoslovanskega časopisa, je poljske voditelje v Beogradu pozdravilo okoli 300.000 ljudi, v Zagrebu 250.000, Gomulkovem govoru v ljubljanskem Litostroju pa je prisostvovalo 30.000 poslušalcev.⁶⁵ Kljub verjetnosti, da so številke pretirane, so dovolj visoke, da nedvoumno kažejo na veliko naklonjenost Jugoslovanov poljski delegaciji. Temu pritrjuje poročanje zahodnih medijev, ki so poudarjali spontanost manifestacij in ocenjevali, da je bila množica v Beogradu ob prihodu poljske delegacije večja in bolj navdušena kot ob prihodu Hruščova.⁶⁶

Navdušenje množic voditeljev obeh držav ni navdajalo le z zadovoljstvom, ampak tudi z zaskrbljenostjo nad odzivom Moskve, kar drži zlasti za poljsko stran. Poljsko vodstvo je od samega začetka poskušalo preprečiti, da bi obisk v Jugoslaviji dobil preveliko publiciteto. Tako je sprva nasprotovalo jugoslovanskemu predlogu o povabilu dodatnih poljskih novinarjev v Jugoslavijo, se zavzemalo za čim kasnejšo objavo točnih informacij o prihodu delegacije v medijih obeh držav in poljskemu tisku odredilo »umerjeno« poročanje o obisku.⁶⁷ Nekateri zahodni mediji so predvidevali, da bodo tudi Jugoslovani z mislijo na Moskvo omejili manifestativni del obiska, kar je do določene mere držalo.⁶⁸ Jugoslovansko vodstvo je idejo, da bi Gomulka nagovoril množico na enem od beograjskih stadionov ali trgov, opustilo, še preden jo je predstavilo poljski strani. Toda hkrati je Tito protokolu naročil, da se poljskim gostom pripravi »zelo dober sprejem«, medtem ko je jugoslovanski tisk po oceni domačih diplomatov »izgubil vso mero« pri poročanju o obisku.⁶⁹

Politični del obiska je potekal v znamenju enotnosti številnih stališč, pa tudi iskanja kompromisov in samoomejevanja v odnosu do Sovjetske zveze. Po vrnitvi na Poljsko je Gomulka sicer poudaril, da je delegacija v Jugoslaviji dosegla vse zastavljene cilje, vendar to ni povsem držalo.⁷⁰ Poljsko zunanje ministrstvo je 6. septembra 1957, štiri dni pred obiskom, poslalo v Beograd predlog o sklenitvi sporazuma o prijateljstvu. Ta je predvideval nadaljnji razvoj medsebojnega gospodarskega in kulturnega sodelovanja ter redna posvetovanja in usklajevanja stališč o različnih mednarodnih vprašanjih.⁷¹ Jugoslovanska vlada je predlog sprejela naklonjeno in informacija o predvidenem podpisu prijateljskega sporazuma je kmalu zaokrožila po poljskih in zahodnih medijih.⁷²

64 AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, 16. 10. 1957, 136. *Slovenski poročevalec*, 27. 5. – 4. 6. 1957; 13.–21. 6. 1956.

65 »Izraz globokega prijateljstva«, *Ljudska pravica*, 11. 9. 1957, 1. »Ogled Litostroja«, *Slovenski poročevalec*, 13. 9. 1957, 1. »Na obisku v Zagrebu«, *Slovenski poročevalec*, 15. 9. 1957, 1.

66 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzajemne političke posete, Oslo, 22. 9. 1957, nr. 420340. *Ibid.*, m. 20, Uzajemne političke posete, Rio, 20. 9. 1957, nr. 420524.

67 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 28. 8. 1957. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 18, Uzajemne političke posete, Beograd, 4. 9. 1957, nr. 419242. *Ibid.*, Beograd, 7. 9. 1957, nr. 419165.

68 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, »Pisanje strane štampe o poseti poljske delegacije Jugoslaviji (do 4. 9. 1957).«

69 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 29. 8. 1957. *Ibid.*, 4. 9. 1957. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 21, Uzajemne političke posete, Beograd, 14. 9. 1957, nr. 428288.

70 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 28. 9. 1957, nr. 428346.

71 Klavzule o vojaškem zavezništvu, kot v sporazumu o prijateljstvu, ki sta ga državi sklenili leta 1946 in ga je Poljska enostransko razdrla leta 1949, niso bile predvidene. PDD, Varšava, 6. 9. 1957, nr. 199, 641, 642.

72 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 9. 9. 1957. *Ibid.*, »Pisanje strane štampe o poseti poljske delegacije Jugoslaviji (do 4. 9. 1957).«

Razprava o predlogu sporazuma je zavzela večji del pogovorov v Beogradu, kjer je Tito poudaril, da bi lahko Moskva sporazum razumela napačno, medtem ko je Gomulka opozoril, da je treba utišati na zahodu prisotna pričakovanja, da bo poljsko-jugoslovansko srečanje oslabilo Sovjetsko zvezo. Toda obenem je poljski voditelj sklenitev sporazuma označil za pomemben korak, saj bi ga podpisali dve socialistični državi, od katerih je ena članica Varšavskega pakta. Omenil je tudi možnost, da bi Jugoslavija v prihodnosti lahko podobne dogovore sklenila z drugimi socialističnimi državami. Tito in Kardelj sta bila naklonjena sporazumu s Poljsko, a skeptična glede možnosti, da bi do takšnih dogovorov lahko prišlo z drugimi članicami vzhodnega bloka. Odsotnost teh pa bi, po njunih besedah, zunanjim opazovalcem le potrdila domnevo o oblikovanju posebne poljsko-jugoslovanske osi znotraj socialističnega tabora.⁷³ Razpravo so poljski in jugoslovanski voditelji nadaljevali na Brionih, kjer so prevladali jugoslovanski pomisleki in sporazum nazadnje ni bil sklenjen.⁷⁴

Poljsko vodstvo je s predlogom sporazuma o prijateljstvu želelo Jugoslavijo spodbuditi k bolj aktivnemu sodelovanju z državami socialističnega tabora. Zaradi praznin v virih ni mogoče ugotoviti, ali je ideja o sporazumu zrasla izključno na poljskem zelniku ali so bili Poljaki posredniki sovjetskih načrtov. Medtem ko druge domneve ni mogoče izključiti, v prid prvi govori dejstvo, da je enega od temeljev poljske pooktobrske zunanje politike tvorilo prepričanje, da lahko posamezna država kljub pripadnosti določenemu bloku širi politične in gospodarske vezi s političnimi entitetami izven njega.⁷⁵ Poglobitev sodelovanja z Jugoslavijo je Poljski predstavljala idealno priložnost za realizacijo nove zunanjepolitične usmeritve. Jugoslovanske analize na drugi strani razkrivajo prepričanje Beograda, da je poljsko vodstvo razumelo izvenblokovski položaj Jugoslavije.⁷⁶ Zato je mogoče sklepati, da Tito in tovariši predloga sporazuma niso dojemali kot sredstva poljskega (ali celo sovjetskega) pritiska za ponovno vključitev v vzhodni blok, temveč kot proaktivno dejanje nove poljske zunanje politike.

Vprašanje, zakaj tega dejanja jugoslovansko vodstvo ni bilo pripravljeno podpreti, ostaja neodgovorjeno. Morda sta prevladala previdnost do Sovjetske zveze in strah pred vtisom oblikovanja poljsko-jugoslovanske osi, kot sta Tito in Kardelj opozarjala med pogovori v Beogradu. Morebiti se jugoslovansko vodstvo ni bilo pripravljeno pravno-formalno vezati na državo Varšavskega pakta in se je želelo tako izogniti ustvarjenju nevarnega precedensa za prihodnost. Mogoče pa je tudi, da jugoslovanska zunanja politika prijateljskih sporazumov zaradi stalinističnega priokusa ni več dojemala kot primerne oblike povezovanja s prijateljskimi državami. Toda čeprav sporazum ni bil sklenjen, jugoslovansko vodstvo poljskega predloga ni v celoti zavrnilo – večina vsebinskih točk, predvidenih v sporazumu, je bila namreč vključena v skupno deklaracijo.⁷⁷

73 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 11. 9. 1957.

74 Zapisniki brionskih pogovorov niso ohranjeni, zato nadaljnji argumenti poljske in jugoslovanske strani niso znani.

75 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, »Eventuelne teme za meddržavne teme razgovore sa Poljacima«; Włodzimierz Borodziej, »Rok 1956 jako cezura w historii polityki zagranicznej PRL«, *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 33/5 (2006), 87–91.

76 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 14, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, s. d. nr. 428246.

77 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 16. 9. 1957, 42–50.

Eden od glavnih namenov poljsko-jugoslovanskega srečanja je bil previdno, a odločno poudariti zavezanost obeh držav lastnima potema v socializmu. Govori poljskih in jugoslovanskih voditeljev ter skupna deklaracija so izpostavljali pomen uporabe načel marksizma-leninizma ob upoštevanju specifičnih razmer v posameznih državah in družbah. Ob tem so ugotavljali, da različnost oblik in metod gradnje socializma tako teoretično kot praktično prispeva k razvoju mednarodnega delavskega gibanja, za kar je potrebna nenehna medsebojna izmenjava izkušenj. S poudarkom na bilateralni izmenjavi med komunističnimi in delavskimi strankami sta poljski in jugoslovanski vodstvi subtilno oporekali sovjetskim težnjam po medpartijskem posvetovanju, ki so se okrepile pred 40. obletnico oktobrske revolucije.⁷⁸ Govori in deklaracija so naslovili tudi »neumno formulacijo 'nacionalnega komunizma'«, kot se je v pogovorih v Beogradu izrazil Tito, s tem da so poudarjali zavezanost Poljske in Jugoslavije načelom proletarskega internacionalizma.⁷⁹ Obenem so poudarili tudi privrženost obeh vodstev sodelovanju med državami ne glede na njihove družbenopolitične sisteme in politiki, ki temelji na spoštovanju načel suverenosti, neodvisnosti, ozemelske nedotakljivosti, enakopravnosti in nevmešavanja v notranje zadeve drugih držav.⁸⁰

Drobci diplomatskih poročil kažejo, da so poljsko-jugoslovanske razprave obravnavale določena pomembna vprašanja, ki v govorih in deklaraciji niso bila naslovljena.⁸¹ Sodeč po točkah dnevnega reda pogovorov v Beogradu, lahko sklepamo, da so se razprave dotikale medpartijskih odnosov in vloge Sovjetske zveze, jugoslovanskih izkušenj sodelovanja z zahodnimi in drugimi državami ter poljske pobude o nuklearni razorožitvi srednje Evrope.⁸² Govori, jugoslovanski osnutki skupne deklaracije in drobci poročil namigujejo, da je med poljskimi in jugoslovanskimi voditelji prihajalo tudi do razhajanj v določenih stališčih.⁸³ Gomulka je v svojih govorih sovjetski izkušnji izgradnje socializma priznaval vodilno vlogo in tako signaliziral Moskvi, da poljski oktober ostaja v okviru začrtanih kompromisov.⁸⁴ Na drugi strani je Tito v enem od govorov pri priznavanju vodilne vloge Sovjetske zveze šel – po mnenju ameriške diplomacije – dlje kot kdaj prej, a je hkrati provokativno poudaril, da vodilna vloga sovjetskemu vodstvu nalaga predvsem vodilno odgovornost za »pravilne odnose«

78 »S simpatijami spremljamo napore poljskega ljudstva« in »Preporod pristrčnega in starega prijateljstva,« *Slovenski poročevalec*, 11. 9. 1957, 1. »Zbližala nas je skupna borba,« *Slovenski poročevalec*, 13. 9. 1957, 2. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 42–50.

79 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 11. 9. 1957.

80 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 42–50.

81 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 20, Uzajemne političke posete, London, 24. 9. 1957, nr. 420522. Ibid., Ankara, 3. 10. 1957, nr. 421289.

82 V zapisniku se vprašanje razorožitve pojavi pod nazivom »vprašanje Baltika kot morja miru«. Sodeč po opisu točk na dnevnem redu, so poljski predstavniki želeli slišati jugoslovansko mnenje, ali je idejo mogoče preslikati na druga geopolitična področja. Poljski zunanji minister Adam Rapacki je pobudo, ki je kasneje postala znana kot »plan Rapackiego«, predstavil 2. oktobra 1957 na zasedanju OZN. – AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 11. 9. 1957. Več o »planu Rapackiego« David Stefancic, »The Rapacki Plan: A Case Study of European Diplomacy,« *East European Quarterly* 21, št. 4 (1987): 401–12.

83 Poljski osnutki skupne deklaracije niso ohranjeni, zato je sklepanje o dinamiki razhajanj in kompromisov oteženo. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 18, Uzajemne političke posete, Varšava, 17. 9. 1957, nr. 419978; Ibid., 18. 9. 1957, nr. 419977.

84 »Zbližala nas je skupna borba,« *Slovenski poročevalec*, 13. 9. 1957, 2. »Dnevi nepozabnih vtisov,« *Ljudska pravica*, 16. 9. 1957, 1.

med socialističnimi državami in v mednarodnem delavskem gibanju.⁸⁵ Te formulacije se niso znašle v skupni deklaraciji, v kateri Sovjetska zveza ni bila omenjena. Kompromisno je bil izpostavljen prispevek XX. kongresa k borbi za mir in socializem, medtem ko je bil segment o pomenu samoupravljanja za razvoj socialistične demokracije, ki ga najdemo v jugoslovanskem osnutku, v končni verziji deklaracije izpuščen.⁸⁶ Zdi se, da je jugoslovanska stran svoje želje po poudarjanju potenciala (lastnih) socialističnih alternativ prilagajala poljski previdnosti, vendar omenjeni kompromisi niso obtežili dinamike obiska in medsebojnih odnosov. Ne nazadnje so voditelji obeh držav poudarjali, da so razhajanja sestavni del medsebojnih odnosov, ki jih je treba premostiti z razpravo, ob tem pa poljsko-jugoslovansko prijateljstvo subtilno navajali kot vzor za odnose v delavskem gibanju.⁸⁷

Odzivi na jugoslovansko priznanje poljsko-nemške meje in njegove posledice

Tako poljska kot jugoslovanska stran sta obisk dojemali kot velik uspeh. Jugoslovanski odzivi so poudarjali, da bo srečanje doprineslo k sodelovanju socialističnih držav, temelječem na popolni enakopravnosti, spoštovanju suverenosti in nevmešavanju v notranje zadeve. Kot pomemben dosežek je bila izpostavljena potrditev teze o neizogibnosti različnih poti izgradnje socializma v različnih državah, jugoslovanski tisk pa je v tem oziru poljsko-jugoslovansko deklaracijo postavljal ob bok beograjski in moskovski. Komentarji so poudarjali tudi dejstvo, da pripadnost Poljske Varšavskemu paktu in Jugoslavije Balkanskemu paktu ni botrovala večjim razlikam pri oceni mednarodne situacije, kar naj bi kazalo na nadaljnje možnosti vključevanja socialističnih držav v različne politično-strateške zveze.⁸⁸ In to je lahko jugoslovansko zunanjo politiko le utrdilo v prepričanju, da je država lahko zvesta ideji socializma, a hkrati povezana v različna zaveznitva, ki odgovarjajo njenim trenutnim potrebam.

Za poljsko stran, njene nacionalne interese in mednarodni položaj je najpomembnejši rezultat obiska predstavljalo uradno jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi.⁸⁹ Temu zunanjepolitičnemu dosežku so poljski voditelji namenjali največ prostora v svojih izjavah, poljski tisk pa je s številnimi objavami poudarjal, da je Jugoslavija s svojim stališčem naredila pomembno politično potezo v korist poljskih interesov.⁹⁰

85 »Zdravica predsednika Tita,« *Slovenski poročevalec*, 16. 9. 1957, 1.

86 AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 16. 9. 1957, 42–50.

87 AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, Varšava, s. d., 49–51. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 22, Uzajemne političke posete, Varšava, 8. 2. 1957, nr. 42971. »Med nami ni nesoglasij,« in »Dnevi nepozabnih vtisov,« *Ljudska pravica*, 16. 9. 1957, 1. »Naučili smo se vas še bolj ceniti in spoštovati,« *Ljudska pravica*, 17. 9. 1957, 1.

88 L. Davičo, »Poljsko-jugoslovenski dogovor,« *Politika*, 17. 9. 1957, 2. J. Smole, »Jugoslovensko-poljska saradnja,« *Borba*, 18. 9. 1957, 3. »Opšti interes,« *Komunist*, 20. 9. 1957, 1. AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956-1970, 16. 10. 1957, Beograd, 137, 138.

89 AMSZ, 7. Department I, m. 194, Raporty polityczne (Jugosławia), Beograd, 190.

90 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd 28. 9. 1957, nr. 428346. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijski delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 14. 9. 1957, 29, 30.

Vprašanje zahodne meje je za Poljake imelo močan čustveni naboj, zato je priznanje dodatno okrepilo naklonjenost poljske javnosti Jugoslaviji, med prebivalstvom pa so se pojavili komentarji, da je »Jugoslavija najiskrenejša in najzanesljivejša prijateljica Poljske«. ⁹¹ Poljski politični vrh, podobno kot jugoslovanski, je v enotnosti poljsko-jugoslovanskih stališč videl potrditev svoje zunanjepolitične koncepcije o pomenu izvenblokovega povezovanja. Namestnik poljskega zunanjega ministra Marian Naszkowski je ameriškemu ambasadorju v Varšavi tako zatrdil, da je obisk okrepil poljski položaj v Evropi in hkrati pokazal na realnost teze »o možnosti tesnih odnosov in vzajemnega razumevanja med državami, ki jih vežejo skupne politične koncepcije, a imajo različne pristope do določenih zadev«. ⁹²

Naslednji veliki uspeh obiska je za poljsko stran predstavljalo prepričanje, da je srečanje Jugoslavijo približalo »socialistični družini«. Poljski zunanjepolitični predstavniki in medijski komentarji so izražali upanje, da bo poljsko-jugoslovansko zблиžanje prispevalo tudi k nadaljnji otoplitvi odnosov med Jugoslavijo in drugimi socialističnimi državami. ⁹³ Poudarjanje Poljske kot aktivnega dejavnika v približevanju Jugoslavije vzhodnemu bloku je legitimiralo in konsolidiralo položaj poljskega vodstva tako na notranje- kot zunanjepolitičnem področju. Domačemu prebivalstvu je pooktobrsko Poljsko slikalo kot suvereno in upoštevanja vredno igralko na mednarodnem prizorišču, Moskvi pa pošiljalo znamenja njene zavezanosti h krepitvi enotnosti socialističnih sil. Za dodatno nevtralizacijo negativnih odzivov z vzhoda in domačih staliništvih glasov je poljsko vodstvo naglaševalo socialistični značaj Jugoslavije. Gomulka je pozitivno govoril o ZKJ in njenih partijskih kadrih ter opozoril na škodo, ki jo je poljski partiji prinesla večletna prekinitev odnosov z jugoslovanskimi tovariši. ⁹⁴ Poljski komunisti so govorili tudi o gospodarskih dosežkih Jugoslavije in koristnosti določenih jugoslovanskih izkušenj, vendar so poudarjali svojo suverenost z opozarjanjem na neizogibnost iskanja lastne poti pri reševanju političnih in gospodarskih problemov. ⁹⁵

Prav tako povedno je tisto, o čemer poljski komunisti niso govorili. Politični vrh ni omenjal delavskega in družbenega samoupravljanja, delavskih svetov, decentralizacije in socialistične demokracije, zaradi česar se je jugoslovanska stran spraševala, ali poljskih tovarišev jugoslovanske rešitve niso prepričale ali molčijo zaradi strahu pred Moskvo. ⁹⁶ Zgornjejši so bili partijski intelektualci. Član ožjega kolegija Inštituta za mednarodno politiko Tomala je poročal, da je bilo Titovo stališče o vlogi Sovjetske

91 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzajemne politične posete, Varšava, 17. 9. 1957, nr. 420132. Marcin Zaremba, *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce* (Warszawa: Wydawn. Trio, 2001), 160, 161, 202. Jarząbek, »"W sprawach niemieckich,"« 104.

92 PDD, Varšava, 21. 9. 1957, nr. 211, 676, 677.

93 AMSZ, 7. Department I, m. 194, Raporty polityczne (Jugosławia), Beograd, 196. PDD, Varšava, 21. 9. 1957, nr. 211, 676, 677. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzajemne politične posete, Beograd, 20. 9. 1957, nr. 420157. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 23. 9. 1957.

94 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68, Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Varšava, 3. 10. 1957, 55. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, 28. 9. 1957, Beograd, nr. 428346.

95 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 28. 9. 1957, nr. 428346. Ibid., Beograd, 4. 10. 1957, nr. 428387.

96 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 20, Uzajemne politične posete, Varšava, 26. 9. 1957, nr. 420649. Ibid., f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 28. 9. 1957, nr. 428346.

zveze in njenih obveznostih do socialističnega gibanja, ki ga je izrekel v svoji zdravici, opaženo in dobro sprejeto, čeprav tisk o njem ni poročal.⁹⁷ Zadovoljstvo je vzbudila tudi skupna deklaracija, ki je po mnenju Tomale »s svojo vsebino in terminologijo vnesla svežino in predstavlja nekaj popolnoma novega, česar Poljaki, v odnosih z drugimi državami, nismo imeli in nimamo.«⁹⁸ Vsaj del partijskega članstva je bil torej naklonjen razvoju socialističnih alternativ, ki jih je Poljski prinašala vedno globlja povezanost z Jugoslavijo.

Previdnost se je poljskemu in jugoslovanskemu vodstvu obrestovala in odziv z vzhoda je bil pozitiven, čeprav šibak. Sovjetski predstavniki so bili mnjenja, da se je jugoslovansko vodstvo s skupno deklaracijo v osnovnih vprašanjih približalo socialističnemu taboru, medtem ko so največ navdušenja nad poljsko-jugoslovanskimi stališči pokazali romunski predstavniki.⁹⁹ Vzhodnoevropski tisk je o obisku poročal skopo, s poudarkom na zunanjepolitičnih vprašanjih, ki so kazala na enotnost socialističnega tabora, kar kaže, da so tamkajšnje oblasti želele čim manj opozarjati na obstoj »revizionističnih« poljsko-jugoslovanskih stališč o lastnih poteh v socializmu.¹⁰⁰ Bolj mešane odzive so rezultati obiska vzbudili na zahodu. Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi ni izzvalo večjega presenečenja niti posebnih špekulacij, le določeni francoski časopisi so predpostavljali, da bi Tito lahko pospešil zблиževanje med Bonnom in Varšavo.¹⁰¹ Več komentarjev je sprožila skupna deklaracija, ki je pri nekaterih analitičnih, zlasti ameriških in avstrijskih, naletela na razočaranje in spodbudila interpretacijo, da se Jugoslavija vrača v vzhodni blok.¹⁰² Vendar pa se je večji del tujih komentatorjev strinjal, da je srečanje okrepilo neodvisno stališče Poljske, medtem ko je ameriška diplomacija ocenila, da kategorično pritrjevanje Sovjetski zvezi v zunanjepolitičnih vprašanjih Poljski in Jugoslaviji služi za lažje ubiranje lastne poti in širjenje vpliva svojih stališč na druge države socialističnega tabora.¹⁰³ Beograjsko srečanje je torej potrdilo prepričanje nekaterih zahodnih opazovalcev, da sta Poljska in Jugoslavija (delno) samostojni zunanjepolitični entiteti, ki lahko s taktično držo ne le zasledujeta svoje interese, temveč v določeni meri tudi vplivata na dogajanje v socialističnem taboru.

97 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Varšava, 17. 9. 1957, nr. 420132. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 23. 9. 1957.

98 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Varšava, 17. 9. 1957, nr. 420132.

99 AMSZ, Zespól depez, Beograd, 1. 10. 1957, nr. 11458. PDD, Moskva, 21. 9. 1957, nr. 209, 672. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Bukarešta, 17. 9. 1957, nr. 419981.

100 PDD, Moskva, 21. 9. 1957, nr. 209, 672. AJ, 387. KPR, I-3-a/94-5, Poseta delegacije CK Poljske URP, Beograd, 21. 9. 1957. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Praga, 19. 9. 1957, nr. 420134. Ibid., f. 72, m. 20, Uzemne političke posete, Peking, 20. 9. 1957, nr. 420647.

101 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 20, Uzemne političke posete, Pariz, 23. 9. 1957, nr. 420523. Ibid., London, 4. 10. 1957, nr. 421222. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/I-68. Državno-partijska delegacija Poljske u Jugoslaviji, Beograd, 13. 9. 1957, 30.

102 DAMSP PA Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Washington, 19. 9. 1957, nr. 42081. Ibid., Washington, 20. 9. 1957, nr. 420133; Ibid., Dunaj, 21. 9. 1957, nr. 420339.

103 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 19, Uzemne političke posete, Bruselj, 17. 9. 1957, nr. 420217. Ibid., Washington, 20. 9. 1957, nr. 420182. Ibid., f. 72, m. 20, Uzemne političke posete, London, 23. 9. 1957, nr. 420519; NARA II, RG 59, General Records of the Department of State 1955–1959, š. 2616, 648.68/9-2057, Washington, 20. 9. 1957. Ibid., 648.68/9-2157, Beograd, 21. 9. 1957.

Največ razburjenja so rezultati obiska povzročili v zahodnonemškem političnem prostoru. Veleposlanik ZRN v Jugoslaviji Karl-Georg Pfeleiderer je kmalu po napovedi obiska jugoslovanske in poljske predstavnike v Beogradu opozoril, da bi priznanje meje na Odri in Nisi lahko neugodno vplivalo tako na poljske kot jugoslovanske odnose z ZRN.¹⁰⁴ Med obiskom je ponovno posredoval pri obeh straneh z željo, da propoljsko stališče iz Titove zdravice ne bi našlo poti v skupno deklaracijo, a je v pogovoru z jugoslovanskim predstavnikom presenečeno izvedel, da je jugoslovansko priznanje NDR zgolj vprašanje časa.¹⁰⁵ Po objavi deklaracije, v kateri Jugoslavija ni uradno priznala le poljsko-nemške meje na Odri in Nisi, ampak tudi realnost dveh nemških držav, je Bonn veleposlanika Pfeleidererja nemudoma poklical na posvetovanje. Vendar pa je zahodnonemški politični vrh ohranil upanje, da skorajšnje jugoslovansko priznanje NDR ni neobhodno, zato je po diplomatskih kanalih poskušal Jugoslovane prepričati, naj ga nekoliko preložijo. Pooblaščenec odposlanec ZRN v Washingtonu von Kessel je v pogovoru z jugoslovanskim diplomatom Primožičem zahodnonemško prošnjo podkrepil z argumentom, da bi jugoslovansko priznanje NDR Bonnu otežilo izvajanje vzhodne politike, katerega prvi korak je vzpostavitev odnosov s Poljsko.¹⁰⁶ Toda bilo je prepozno, proces navezave odnosov med Beogradom in Bonnom je bil namreč že v teku. V dneh, ko je v Jugoslaviji gostovala poljska delegacija, je Beograd obiskal tudi namestnik vzhodnonemškega zunanjega ministra in dostavil uradni predlog NDR za vzpostavitev diplomatskih stikov, ki so mu Jugoslovani prikimali.¹⁰⁷

Jugoslovansko vodstvo ni pričakovalo, da jim bo priznanje NDR prineslo popolno prekinitev diplomatskih odnosov z Bonnom, je pa računalo na določene sankcije, zato si je prizadevalo, da bi karseda ublažilo odziv ZRN in njenih zaveznic. Pri tem je upalo na pomoč poljskih tovarišev. Vsebina poljsko-jugoslovanskih razprav z Brionov o nemškem vprašanju ni znana, a sklepamo lahko, da sta obe strani delili mnenje, kako bi jugoslovansko priznanje NDR vplivalo na četverkotnik odnosov med Jugoslavijo, Poljsko in obema Nemčijama, ki ga najdemo v poročilu poljskega zunanjega ministrstva: v primeru jugoslovanskega priznanja NDR, bi vzpostavitev diplomatskih odnosov ZRN s Poljsko, ki je že priznavala NDR, oslabilo položaj ZRN v odnosu do Jugoslavije.¹⁰⁸ Z drugimi besedami, zahodna Nemčija bi težje upravičila sankcije proti Jugoslaviji, če bi imela vzpostavljene diplomatske odnose s Poljsko, ki je prav tako uradno priznavala realnost dveh nemških držav. V skladu s to logiko je jugoslovanska vlada Poljski predlagali skupno akcijo: sočasno z jugoslovanskim priznanjem NDR bi Poljska predlagala ZRN navezavo diplomatskih stikov in tako prehitela zanje

104 AMSZ, Zespól depesz, Beograd, 6. 9. 1957, nr. 10286. DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 18, Uzemne političke posete, Beograd, 6. 9. 1957, nr. 419140.

105 AMSZ, Zespól depesz, Beograd, 11. 9. 1957, nr. 10655. Maričić, »*Lucky that East Germany*«, 58.

106 PDD, Washington, 10. 10. 1957, nr. 227, 721.

107 Maričić, »*Lucky that East Germany*«, 58. Zaradi sočasne prisotnosti poljskih in vzhodnonemških predstavnikov v Beogradu bi lahko sklepali, da je pri napeljevanju Jugoslavije k priznanju zahodne poljske meje in navezave odnosov s Pankowom šlo za usklajeno akcijo izvajanja pritiska s strani Poljske in NDR, a je to malo verjetno, saj so bili odnosi med državama slabi. Vzhodnonemški komunisti so bili namreč skeptični do pooktobrskih sprememb na Poljskem, poljski predstavniki pa so z jugoslovanskimi diplomati delili svoje nezadovoljstvo z vzhodnonemškimi stališči. – AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/1-60. Razgovor Milatović Moravski, Varšava, 19. 6. 1957, 1. Skobelski, *Polityka PRL*, 49–55.

108 PDD, Varšava, 21. 9. 1957, nr. 208, 668.

neugodne načrte Bonna o navezavi odnosov na nižji ravni.¹⁰⁹ Tito in tovariši so se namreč pragmatično zavedali, da skupna jugoslovansko-poljska akcija ne bi samo ublažila odziva ZRN, pač pa bi v mednarodni skupnosti hkrati ustvarila vtis, da gre za prvi korak k mirni rešitvi nemškega vprašanja.

Toda jugoslovanski politični vrh se je zmotil »v oceni razvoja odnosov med Poljsko in ZRN«, kot je poročal jugoslovanski ambasador v Varšavi Milorad Milatović.¹¹⁰ Namestnik poljskega zunanjega ministra Naszkowski mu je sicer zagotovil, da bo predlog o skupni akciji posredoval vladi, vendar je obenem izrazil mnenje, da je za Poljsko neugoden. Poljska diplomacija namreč ni verjela, da je ZRN dejansko pripravljena na normalizacijo diplomatskih odnosov z Varšavo, zato se je bala zavrnitve Bonna in posledic, ki bi jih takšen fiasko imel na občutljivo domače javno mnenje.¹¹¹ Hkrati je bila prepričana, da je čas na njihovi strani, zlasti pri vprašanju meje na Odri in Nisi, zato ni nameravala pritiskati na ZRN za vzpostavitev političnih odnosov.¹¹² Jugoslavija je torej v soočanju s posledicami svojega manevriranja med blokoma ostala sama. Kljub neuspehu pa jugoslovanski predlog Poljski kaže na visoko stopnjo zaupanja med državama in hkrati opozarja na meje poljsko-jugoslovanskega prijateljstva, ki jih je na eni strani risala geopolitika s Sovjetsko zvezo na čelu, na drugi pa nacionalni interesi, ki sta jim obe državi dajali nesporno prednost.

Jugoslavija je s priznanjem NDR od vseh vpletenih izgubila največ.¹¹³ Jugoslovanski veleposlanik v Moskvi Veljko Mićunović je ugotavljal, da so zahodni predstavniki v stikih z jugoslovanskimi diplomati nenadoma postali bolj zadržani, medtem ko sovjetski predstavniki niso kazali nič večje odprtosti. Hruščov jugoslovanski odločitvi ni pripisal posebnega pomena – po Mićunovićevem mnenju se mu je zdela samoumevna. Prav tako se jugoslovanski ambasador v Moskvi ni mogel znebiti občutka, da so bili Sovjetska zveza in njeni sateliti po tistem zadovoljni z zahodnonemško odločitvijo o uveljavitvi Hallsteinove doktrine.¹¹⁴ Vzhodnoevropski tisk jo je namreč s pridom izkoristil za napad na ZRN in zahod, jugoslovansko potezo pa interpretiral predvsem kot naslednji korak približevanja sovjetskemu taboru.¹¹⁵ Izjema je bila Poljska. Poljski tisk je vestno objavljaval izjave jugoslovanskega političnega vrha in komentarje glavnih jugoslovanskih časopisov. Izšlo je več avtorskih uvodnikov, ki so dejanje ZRN brezkompromisno obsojali, jugoslovanski potezi pa za razliko od preostalih satelitov pomen pripisovali zlasti z vidika prispevka k evropski varnosti, ohranjanju miru in širokemu mednarodnemu sodelovanju.¹¹⁶ Poljsko zunanje ministrstvo je zahodnonemško odločitev o prekinitvi odnosov z Jugoslavijo označilo za »dejanje politike s pozicije sile« in

109 AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956–1970, Varšava, 10. 10. 1957, 132–3. DAMSP, SP, Poljska, 1957, f. 1, m. 1, s. 10. 1957, nr. 238.

110 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/1-69, Pogovor sa Naškovskim, Varšava, 10. 10. 1957, 1.

111 AAN, 1354. KC PZPR, XIA-42, Materiały do stosunków polsko-jugosłowiańskich z lat 1956–1970, Varšava, 10. 10. 1957, 132, 133.

112 Jarzabek, »W sprawach niemieckich,« 110.

113 Maričić, »Lucky that East Germany,« 75.

114 Mićunović, *Moskovske godine*, 355–57.

115 AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/1-71, Razgovor Božović Pjetrušinski, Beograd, 30. 10. 1957, 1, 2.

116 »Jugosławia–Niemcy,« *Życie Warszawy*, 17. 9. 1957, 2. »Nierozumny i niebezpieczny krok,« *Życie Warszawy*, 20.–21. 9. 1957, 1. AJ, 507. CK SKJ, IX. 101/1-71, Razgovor Božović Pjetrušinski, Beograd, 30. 10. 1957, 1, 2.

dodalo, da bo »Poljska politiko vlade ZRN še naprej ocenjevala na osnovi dejanj, ne deklaracij o t. i. novi vzhodni politiki«. ¹¹⁷ Jugoslovanska diplomacija je poljski odziv sprejela z zadovoljstvom in ga označila za »jasno, utemeljeno in odprto podporo stališču Jugoslavije«. ¹¹⁸

Poljska podpora Jugoslaviji ob uveljavitvi Hallsteinove doktrine, tako drugačna od medlega odziva drugih pripadnic sovjetskega tabora, je dodatno utrdila odnose med državama. Medtem ko je konec oktobra 1957 med Jugoslavijo, Sovjetsko zvezo in njenimi sateliti prišlo do ponovne zaostritve odnosov, saj Jugoslovani ob 40. obletnici oktobrske revolucije niso hoteli podpisati deklaracije, ki je priznala ideološki primat Moskve, se je sodelovanje med Varšavo in Beogradom še naprej krepilo. ¹¹⁹ Gomulka je dejstvo, da Jugoslavija ni podpisala deklaracije, na partijskih sestankih stoično pojasnjeval z besedami, da se komunistične partije o vseh vprašanih pač ne morajo strinjati, in hkrati poudarjal, da to »ne spremeni dejstva, da Jugoslavija pripada družini socialističnih držav«. ¹²⁰ Določeni poljski komunisti so bili bolj neposredni in so v internih pogovorih z jugoslovanskimi predstavniki izrazili razumevanje in podporo jugoslovanski odločitvi. ¹²¹ Poljski tisk je še naprej objektivno in obširno poročal o jugoslovanskem družbenopolitičnem, gospodarskem in kulturnem življenju, s poudarkom na vsebinah, relevantnih za poljske notranje probleme. Obisk poljske delegacije v Jugoslaviji je okrepil tudi željo Poljakov po neposrednem sodelovanju z Jugoslovani – na jugoslovansko ambasado v Varšavi so se dnevno obračale razne ustanove, podjetja in lokalne organizacije, ki so želele najti partnerje v Jugoslaviji in vzajemno izmenjati obiske in izkušnje. ¹²² Po uveljavitvi Hallsteinove doktrine je poljsko in jugoslovansko zunanjo politiko družilo tudi skupno opozarjanje na zahodnonemški revizionizem in militarizem, nespravljiv odnos ZRN do obeh držav pa jima je služil kot dokaz, da Bonn ne vlaga zadostnega truda v izboljšanje mednarodnih odnosov. ¹²³

Skupne izkušnje, interesi in identifikacije so torej krepili politične in transnacionalne vezi med Poljsko in Jugoslavijo ter med državama ustvarili dolgoročno partnerstvo, ki je preživelo tudi ponoven ideološki prelom med Jugoslavijo in Sovjetsko zvezo spomladi 1958. ¹²⁴ Tedaj so poljski komunisti kot edini v vzhodnem bloku z Jugoslavijo pretrgali le partijske stike, medtem ko se je sodelovanje na drugih ravneh države in družbe nadaljevalo. Poljski in Jugoslaviji je torej v medsebojnih odnosih uspelo uveljaviti svoja tedanja zunanjepolitična načela, ki so zagovarjala sodelovanje med državami ne glede na razlike v družbenopolitični ureditvi in pripadnosti različnim blokom. Njun

117 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 25. 10. 1957, nr. 428472.

118 AMSZ, 7. Department I, m. 189, Notatki z rozmów w MSZ z przedstawicielami ambasady Jugosławii w Warszawie, Varšava, 23. 10. 1957, 100.

119 Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union*, 202.

120 DAMSP, PA, Poljska, 1957, f. 72, m. 15, Politički odnosi Poljska-FNRJ, Beograd, 6. 12. 1957, nr. 428655.

121 DAMSP, PA, Poljska, 1958, f. 90, m. 4, Politička pitanja, Beograd, s. d., nr. 431333.

122 DAMSP, PA, Poljska, 1958, f. 90, m. 4, Politička pitanja, Beograd, s. d., nr. 431333.

123 AMSZ, 7. Department I, m. 194, Raporty polityczne (Jugosławia), Beograd, s. d., 190. Jarzábek, »W poszukiwaniu porozumienia«, 215.

124 Zveza komunistov Jugoslavije je 22. aprila 1958 na VII. kongresu sprejela nov program, ki ga je Moskva zavezniki označila kot revizionističnega. – Jože Pirjevec, *Jugoslavija: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevičeve in Titove Jugoslavije* (Koper: Lipa, 1995), 233.

zglede je dolgoročno dobil tudi potrditev Moskve. V zgodnjih šestdesetih, ko je med Jugoslavijo in sovjetskim taborom prišlo do ponovne odjuge, so poljsko-jugoslovanski odnosi obveljali kot primer dobre prakse in predstavljali vzor drugim vzhodnoevropskim državam pri normalizaciji stikov z Jugoslavijo.¹²⁵

Sklep

Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi je treba obravnavati tako v kontekstu politične odjuge med Beogradom in Moskvo kot tesnega poljsko-jugoslovanskega sodelovanja po poljskem oktobru. Priznanje je sovpadlo z otoplitvijo jugoslovansko-sovjetskih odnosov in posledično navezavo diplomatskih stikov med Beogradom in Pankowom, vendar ni bilo nujno zgolj njena posledica. Domnevamo lahko, da bi Jugoslavija stalen značaj zahodne poljske meje uradno podprla tudi v drugačnih okoliščinah. Priznanje meje na Odri in Nisi je jugoslovanskim voditeljem na eni strani nudilo možnost za izboljšanje odnosov z Moskvo, saj je predstavljalo korak k sovjetski koncepciji o realnosti dveh nemških držav. Na drugi strani pa jim je omogočilo, da izkažejo naklonjenost poljskim reformnim silam. Jugoslovanski komunisti so se namreč zavedali, da z aktivno podporo pooktobrske politike Gomulke in tovarišev krepijo tudi progresivne sile znotraj socialističnega tabora, s tem pa lastni položaj v mednarodnem delavskem gibanju. Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi je za poljsko vodstvo predstavljalo velik uspeh, ne samo zaradi podpore sami razmejitvi, temveč tudi zaradi možnosti, da Poljsko prikaže kot pomemben dejavnik v približevanju Jugoslavije socialističnemu taboru. Tako so poljski komunisti pred Moskvo potrdili svojo pripadnost vzhodnemu bloku, pred domačo javnostjo pa dokazali zavezanost pooktobrske politike izpolnjevanju nacionalnih interesov.

Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi je bilo najbolj izpostavljen rezultat obiska poljske delegacije v Jugoslaviji septembra 1957, a še zdaleč ne edini. Eden od glavnih namenov poljsko-jugoslovanskega srečanja je bil odločno, a previdno poudariti zavezanost obeh držav lastnima potema v socializem in načelom enakopravnosti ter suverenosti v mednarodnih odnosih. Pogovori so potekali v znamenju enotnosti številnih stališč, a tudi iskanja kompromisov in samoomejevanja v odnosu do Sovjetske zveze. Dejstvo, da so tako vzhodni kot zahodni opazovalci izid obiska sprejeli z relativnim zadovoljstvom, kaže na politično spretnost voditeljev obeh držav. Sovjetski zvezi so zagotovili, da v dovoljšni meri priznavajo pomen njenih socialističnih zgledov in sledijo zunanjepolitični liniji Kremlja, medtem ko so zahodnim državam nakazali, da lahko s svojimi socialističnimi alternativami do določene mere vplivajo na razvoj v socialističnem taboru. Poljski in jugoslovanski komunisti so v medsebojnih pogovorih vzajemno potrdili tudi lastne politične koncepcije – pomen bilateralnega sodelovanja

125 AMSZ, 7. Department I, f. 25/68, m. 4, »Materiały informacyjne o SFRJ i stosunkach polsko-jugosłowiańskich, przygotowane w związku z wizytą Prezydenty Tito w Polsce,« Varšava, 20. 6. 1964, 76–80.

in izmenjave izkušenj, iskanja lastnih socialističnih rešitev ter političnega in gospodarskega povezovanja z državami, ne glede na pripadnost kateremu od blokov.

Medsebojno sodelovanje je obema državam nudilo priložnost za realizacijo omenjenih koncepcij, zato se je po septembru 1957 še naprej krepilo. Jugoslovansko priznanje meje na Odri in Nisi ter kasnejša poljska podpora Jugoslaviji po navezavi diplomatskih stikov z NDR sta – kljub poljski zavrnitvi skupne akcije – povečala zaupanje med državama in hkrati poglobila poznavanje medsebojnega *modus operandi*, saj sta jasno poudarila, kje so notranje- in zunanjepolitične omejitve posamezne države. In kar je morda najpomembnejše, pooktobrsko poljsko-jugoslovansko sodelovanje, ki je temeljilo na skupnih preteklih izkušnjah in podobni viziji socialistične prihodnosti, je omogočilo, da je meddržavno in transnacionalno povezovanje med Poljaki in Jugoslovani preseglo prihodnje partijsko-ideološke spore.

Viri in literatura

Arhivski viri

- AAN – Archiwum Akt Nowych, Varšava:
 - 1354. Polska Zjednoczona Partia Robotnicza. Komitet Centralny w Warszawie.
- AJ – Arhiv Jugoslavije, Beograd:
 - 145. Savez studenata Jugoslavije.
 - 507. Savez komunista Jugoslavije, Komisija za mednarodne odnose i veze, Poljska.
 - 837. Kabinet Predsednika Republike.
- AMSZ – Archiwum Ministerstwa Spraw Zagranicznych Rzeczpospolitej Polski, Varšava:
 - 7. Department I, akta za leta 1949–1960.
 - 21. Department prasy i informacji, akta za leta 1946–1963.
 - Zespół depeesz, 1957.
- DAMSP – Diplomatski arhiv Ministarstva spoljnih poslova Republike Srbije, Beograd:
 - Politička arhiva – strogo poverljivo, Poljska, 1957.
 - Politička arhiva, Poljska, 1956–1958.
 - Politička arhiva, Sjedinjene Američke Države, 1957.

Časopisi

- *Borba*, 1957.
- *Komunist*, 1957.
- *Ljudska pravica*, 1957.
- *Politika*, 1957.
- *Slovenski poročevalec*, 1957.
- *Trybuna Robotnicza*, 1957.
- *Życie Warszawy*, 1957.

Literatura

- Baer, Friederike. *Zwischen Anlehnung und Abgrenzung. Die Jugoslawienpolitik der DDR 1946 bis 1968*. Köln: Böhlau, 2009.
- Berenskoetter, Felix in Yuri van Hoef. »Friendship and Foreign Policy.« V: William R. Thompson (ur.). *Oxford Research Encyclopedia of Politics*. Oxford: Oxford University Press, 2017.
- Borodziej, Włodzimierz. »Rok 1956 jako cezura w historii polityki zagranicznej PRL.« *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 33, št. 5 (2006): 75–91.
- Cvetković, Vladimir Lj. »Poljska 1956–1958: Kako su je videli i doživeli Jugosloveni.« V: Momčilo Pavlović et al. (ur.). *Jugoslovensko-poljski odnosi u XX. veku*, 267–84. Beograd: Institut za savremenu istoriju Srbije, 2015.
- Friszke, Andrzej. »Polski Październik 1956 z perspektywy pięćdziesięciolecia.« *Polski Przegląd Dyplomatyczny* 32, št. 4 (2006): 95–114.
- Garton Ash, Timothy. *In Europe's Name: Germany and the Divided Continent*. New York: Vintage Books, 1994.
- Go, Julian in George Lawson. »Introduction.« V: Go, Julian in George Lawson (ur.). *Global Historical Sociology*, 1–34. Cambridge: Cambridge University Press, 2017.
- Ivanović, Vladimir. *Jugoslavija i SR Nemačka, 1967–1973: Između ideologije i pragmatizma*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2009.
- Jarząbek, Wanda. »“W sprawach niemieckich nasz głos musi mieć swą wagę...” Problem niemiecki w polskiej polityce zagranicznej od października 1956 r. do rozpoczęcia tzw. drugiego kryzysu berlińskiego w listopadzie 1958 r.« *Dzieje Najnowsze* 33, št. 2 (2001): 103–29.
- Jarząbek, Wanda. »W poszukiwaniu porozumienia z Republiką Federalną Niemiec – tajne rozmowy z Albrechtem von Kesselem w Waszyngtonie w 1957 roku.« V: Barcz, Jan et al. (ur.). *Rocznik polsko-niemiecki*, 203–15. Varšava: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2000.
- Jarząbek, Wanda. *Polska Rzeczpospolita Ludowa wobec polityki wschodniej Republiki Federalnej Niemiec w latach 1966–1976*. Varšava: Instytut Studiów Politycznych PAN, 2011.
- Klomp, Jasper. *The relations between Yugoslavia and the German Democratic Republic from 1968 until 1990: doktorska disertacija*. Univerza v Ljubljani, 2020.
- Kochanowski, Jerzy. *Rewolucja międzypaździernikowa: Polska 1956–1957*. Krakow: Znak Horyzont, 2017.
- Machcewicz Paweł. *Rebellious Satellite: Poland, 1956*. Washington D.C., Stanford Calif.: Woodrow Wilson Center Press, Stanford University Press, 2009.
- Maričić, Alan. »*Lucky that East Germany also exists*«: *Yugoslavia between the Federal Republic of Germany and the German Democratic Republic (1955–1968): doktorska disertacija*. University of Waterloo, 2019.
- Nećak, Dušan. *Hallsteinova doktrina in Jugoslavija. Tito med Zvezno republiko Nemčijo in Nemško demokratično republiko*. Ljubljana: Znanstveni inštitut Filozofske fakultete, 2002.
- Nećak, Dušan. »*Ostpolitik*« *Willyja Brandta in Jugoslavija (1963–1969)*. Ljubljana: Znanstvena založba Filozofske fakultete, 2013.
- Oelsner, Andrea in Simon Koschut. »A Framework for the Study of International Friendship.« V: Koschut, Simon in Andrea Oelsner (ur.). *Friendship and International Relations*, 3–31. Basingstoke: Palgrave Macmillan, 2014.
- Pirjevec, Jože. *Jugoslavija: Nastanek, razvoj ter razpad Karadjordjevićeve in Titove Jugoslavije*. Koper: Lipa, 1995.
- Rajak, Svetozar. *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953–57*. London, New York: Routledge, 2011.
- Sasanka, Paweł. »‘Czy pójdziemy drogą jugosłowiańską?’ Fascynacja jugosłowiańskim modelem ustrojowym i narodziny idei rad robotniczych w Polsce w 1956 r.« *Przegląd historyczny* 122, št. 3 (2021): 699–734.

- Skobelski, Robert. *Polityka PRL wobec państw socjalistycznych w latach 1956–1970: Współpraca – napięcia – konflikty*. Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2010.
- Sowa, Andrzej Leon. *Historia polityczna Polski, 1944–1991*. Kraków: Wydawnictwo Literackie, 2011.
- Stefancic, David. »The Rapacki Plan: A Case Study of European Diplomacy.« *East European Quarterly* 21, št. 4 (1987): 401–12.
- Theurer, Marc Christian. *Bonn, Belgrad, Ost-Berlin: die Beziehungen der beiden deutschen Staaten zu Jugoslawien im Vergleich, 1957–1968*. Berlin: Logos-Verlag, 2008.
- Zaremba, Marcin. *Komunizm, legitymizacja, nacjonalizm: Nacjonalistyczna legitymizacja władzy komunistycznej w Polsce*. Warszawa: Wydawn. Trio, 2001.

Objavljeni viri in spomini

- Mićunović, Veljko. *Moskovske godine: 1956–1958*. Zagreb: Liber, 1977.
- Ruchniewicz, Krzysztof in Tadeusz Szumowski. *Polskie dokumenty dyplomatyczne, 1957*. Varšava: Polski Instytut Spraw Międzynarodowych, 2006.

Maja Lukanc

“YUGOSLAV BORDERS ARE IN THE BALTIC, AND POLISH BORDERS ARE IN THE ADRIATIC”: YUGOSLAVIA, POLAND, AND THE YUGOSLAV RECOGNITION OF THE ODER-NEISSE LINE

SUMMARY

After the political shifts during the Polish October, Yugoslavia and Poland developed a special relationship based on pursuing their distinct paths to socialism and the principles of equality and sovereignty within the international labour movement. Leaders from both countries recognised that by cooperating and exchanging experiences, they could more effectively advance their own as well as shared interests within the limits imposed by national and geopolitical constraints. Yugoslavia’s recognition of the Oder-Neisse line should therefore be interpreted both in the context of the close Polish-Yugoslav cooperation following the Polish October and the broader thaw in the relations between Belgrade and Moscow after Tito and Khrushchev’s meeting in Bucharest in August 1957.

On the one hand, Yugoslavia’s official support for Poland’s western border offered its leaders an opportunity to improve relations with Moscow, aligning with the Soviet conception of the reality of two German states. On the other hand, it allowed them to express solidarity with the Polish reformist forces. Yugoslav communists understood that by actively endorsing Gomułka’s post-October policies, they were also bolstering

the progressive elements within the socialist camp and thereby enhancing their standing in the international labour movement. Yugoslavia's recognition of the Oder-Neisse line was a significant achievement for the Polish leadership, not only in terms of backing the territorial demarcation itself but also because of the opportunity to portray Poland as a key player in bringing Yugoslavia closer to the socialist bloc. In doing so, the Polish communists reaffirmed their loyalty to Moscow while demonstrating to their domestic public that the post-October policies were firmly committed to advancing the Polish national interests.

Yugoslavia's recognition of Poland's western border was the most notable but not the only outcome of the Polish delegation's visit to Yugoslavia in September 1957. The meeting aimed to reaffirm both nations' commitment to pursuing their distinct paths to socialism and upholding the principles of equality and sovereignty in international relations. Discussions showed strong alignment on many issues while balancing compromise and restraint, particularly with respect to the Soviet Union. The fact that both the Eastern and Western observers were relatively satisfied with the visit's outcomes attests to the political skill of both countries' leaders. They assured the Soviet Union of their recognition of its socialist experiences and foreign policy while signalling to the West their capacity to influence the socialist bloc's developments with their own alternatives. In their discussions, the Polish and Yugoslav communists also reaffirmed their political principles: the importance of bilateral cooperation and experience exchange; pursuing independent socialist solutions; and integrating politically and economically with countries regardless of their bloc affiliation.

Mutual cooperation allowed both countries to implement and advance their shared concepts, leading to even stronger ties after September 1957. The Yugoslav recognition of the Oder-Neisse line and the Polish support during the Federal Republic of Germany's diplomatic break with Yugoslavia enhanced the mutual trust between the two countries and deepened their understanding of each other's internal and foreign policy constraints. Most importantly, the post-October Polish-Yugoslav cooperation, grounded in shared experiences and a similar vision of a socialist future, facilitated inter-state and transnational integration between Poles and Yugoslavs that transcended future ideological disputes.

Mila Orlić*

Poslijeratna tranzicija na sjevernojadranskom pograničnom prostoru (1945–1954)**

SAŽETAK

Kroz konkretne primjere iz arhivske građe u ovom se članku kritički analizira nacionalni pristup povijesnih narativa u sjevernojadranskom prostoru nakon Drugog svjetskog rata te se ukazuje na potrebu transnacionalnog (odnosno anacionalnog) te „isprepletenog“ iščitavanja povijesti (*entangled history*) pograničnih područja. Upravo se u tim područjima, koja su podložna čestim promjenama (država, granica, vlasti, itd.), manifestiraju oblici višeslojnih, fluidnih, nedefiniranih, hibridnih te ambivalentnih identifikacija stanovništva, pa se dosadašnji etnocentrični povijesni prikazi čine neadekvatnim, odnosno nedovoljnim za dubinske analize širih društvenih fenomena u kompleksnim i tranzicijskim procesima koji su uslijedili nakon Drugog svjetskog rata. Stoga se može zaključiti da skorija povijest Istre nudi značajan uvid u procese izgradnje nacija i država, pružajući pritom bogat materijal za istraživanja kroz nove metodološke pristupe i perspektive putem kojih je moguće detaljnije analizirati međudnose između društvenih i političkih aktera te fleksibilne strategije i prakse, podložne stalnim redefinicijama, u kojima su nacionalne identifikacije često samo sredstvo u postizanju stanovitih ciljeva.

Ključne riječi: Istra, Sjeverni Jadran, pogranični prostor, tranzicija, migracije, hibridizam, nacionalna ravnodušnost

* Dr., redna profesorica, Odsjek za povijest, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Sveučilišna Avenija 4, 51000 Rijeka, Hrvatska; milaorlic@uniri.hr

** Ovaj rad je financirala Hrvatska zaklada za znanost projektom „MEMPOP“ HRZZ-IPS-2023-02-5149.

ABSTRACT

POST-WAR TRANSITION IN THE NORTH ADRIATIC BORDER AREA (1945–1954)

Based on archival sources, this article critically analyses the national approach to the historical narratives in the North Adriatic region after World War II and highlights the need for a transnational (or rather non-national) and entangled history approach to the study of the borderlands. In such territories, which have been subject to frequent changes (in terms of states, borders, regimes, etc.), the forms of multilayered, fluid, undefined, hybrid, and ambivalent identifications of the population manifest themselves. Along these lines, the predominant ethnocentric historical representations appear inadequate or insufficient for an in-depth analysis of broader social processes in the complex times of transition after World War II. Thus, we can conclude that the contemporary history of Istria provides a significant insight into the processes of nation and state building. Simultaneously, it offers rich material for research based on new methodological approaches and perspectives, capable of more thoroughly analysing the relations between the social and political actors as well as exploring the flexible strategies and practices whose national identifications often merely serve to pursue specific goals.

Keywords: Istria, North Adriatic, borderlands, migrations, hybridism, national indifference

Historians are to nationalism what poppy-growers in Pakistan are to heroin-addicts: we supply the essential raw material for the market.¹

E. Hobsbawm

Uvod

Dosadašnje povijesne analize zbivanja na sjevernojadranskom prostoru tijekom 20. stoljeća uglavnom su iščitavale tranzicijske faze iz nacionalne perspektive, koristeći pritom teleološki pristup koji interpretira povijesne procese iz sadašnjeg stanja i (nerijetko) u kontekstu današnjih državnih okvira. Ovakav pristup pojednostavljuje složene povijesne fenomene svodeći ih na borbu za nacionalno ostvarenje, koja je usko povezana s teritorijalnim pretenzijama suprotstavljenih strana na obje obale Jadrana, kao i s diplomatskim naporima za pripojenje pograničnih područja i naknadnim

1 Eric Hobsbawm i David Kertzer, „Ethnicity and Nationalism in Europe Today,” *Anthropology Today* 1 (1992): 3.

oblikovanjem „zamišljenih zajednica“.² Takva linearna rekonstrukcija povijesne zbilje, ograničena nacionalnim okvirima, ističe aspekte koji narode ili nacije promatraju kao homogeno etničko-kulturne zajednice u permanentnom međusobnom sukobu. Stoga se povijesni događaji, osobito oni vezani uz sjevernojadranske pogranične zone, uglavnom analiziraju, interpretiraju ili pamte kao kontrapozicija „dvaju“ naroda (Talijana i Slavena/Hrvata ili Slovenaca), odnosno dviju država ili nacija (Italije s jedne te Jugoslavije, odnosno Slovenije ili Hrvatske s druge strane), koje međutim u određenim povijesnim fazama – kao što su npr. tranzicijske faze nakon svjetskih ratova, a u ovom radu konkretno nakon Drugog svjetskog rata – ili nisu postojale kao takve ili su tek bile u fazi formiranja. Time se povijesni narativi anakronistički opterećuju korištenjem kategorija ili državnih okvira (u smislu pripadajućeg teritorija) iz sadašnjice, forsirajući *ipso facto* nacionalnu perspektivu na razdoblja, područja i stanovništva koja se nisu nužno uklapala u takve narative ili kategorije.³

U posljednja dva desetljeća sve je više studija koji propituju nacionalne pristupe, problematizirajući nacionalizam i nacionalne države kao dominantne ili čak jedine ključne aktere suvremenih povijesnih procesa. Ove studije uvode nove metodološke i teorijske okvire, omogućujući praćenje društvenih, političkih, gospodarskih i kulturoloških promjena iz transnacionalne perspektive.⁴ Zajednički čimbenik svim rado-

2 Benedict Anderson, *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma* (Zagreb: Školska knjiga, 1990).

3 O kritičkom pristupu nacionalnim narativima u sjevernojadranskom prostoru tijekom 20. stoljeća više u: Natka Badurina, *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća* (Zagreb: Disput, 2023). Pamela Ballinger, „History’s ‘Illegibles’: National Indeterminacy in Istria,“ *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 116–37. Marco Bresciani, „Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation-building and the new fascist order in the Upper Adriatic,“ u: Maarten Van Ginderachter i Jon Fox (ur.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London: Routledge, 2019): 56–80. Vanni D’Alessio, „Dall’Impero d’Austria al Regno d’Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria,“ u: Lorenzo Bertucelli i Mila Orlić (ur.), *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento* (Verona: Ombre corte, 2008): 31–71. Katja Hrobat Virloget, *V tišini spomina: “eksodus” in Istra* (Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2021). Ivan Jeličić, „Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungarian corpus separatum, 1914–1924,“ *Contemporary European History* (2022): 1–20. Daša Ličen, *Mešćanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu* (Ljubljana: Mladinska knjiga, 2023). Mila Orlić, *Identità di confine. Storia dell’Istria e degli istriani dal 1943 a oggi* (Roma: Viella, 2023). Dominique K. Reill, *The Fiume Crisis. Life in the Wake of the Habsburg Empire* (Cambridge: Harvard University Press, 2020). Dominique K. Reill, Ivan Jeličić i Francesca Rolandi, „Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World,“ *The Journal of Modern History*, 2 (2022): 326–62.

4 Ovdje ćemo navesti samo neke od bitnijih radova koji su kroz analizu pograničnih područja srednje i jugoistočne Europe pružili nove perspektive i iščitavanja povijesne zbilje u zadnja dva desetljeća: James Bjork, Tomasz Kamusella, Timothy Wilson i Anna Novikov (ur.), *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia* (London, New York: Routledge 2016). James Bjork, *Neither German nor Pole. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland* (Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press, 2008). Kate Brown, *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland* (Cambridge: Harvard University Press, 2004). Maarten van Ginderachter i Jon Fox (ur.), *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe* (London: Routledge, 2019). Katja Hrobat Virloget, Catherine Gousseff i Gustavo Corni (ur.), *At Home but Foreigners. Population Transfers in 20th Century Istria* (Koper: Annales University Press, 2015). Pieter Judson, *Guardians of the Nation: Activists on the Language Frontiers of Imperial Austria* (Cambridge: Harvard University Press, 2006). Brendan Karch, *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960* (Cambridge: Cambridge University Press, 2018). Jeremy King, *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton: Princeton University Press, 2002). Jernej Kosi, „Slovenian Historiography in the Post-1989 Period,“ *Contemporary European History* (2024): 1–9. Dominique K. Reill, *Nationalists Who Feared the Nation Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice,*

vima koji kritički propituju nacionalni pristup u povijesnoj analizi je uvrštavanje tzv. povijesti odozdo, koja naglašava ulogu „običnih ljudi“ koji nisu uvijek bili „opčinjeni“ nacijom, kao što se to često pretpostavlja u tradicionalnim historiografijama, već su, naprotiv, pokazivali ambivalentnost, oportunističnost, prilagodljivost, pa čak i ravnodušnost prema nacionalnim pitanjima i pripadnostima. Ovi aspekti su posebno izraženi u pograničnim područjima gdje stanovništvo često govori više jezika ili dijalekata i manifestira slojevit, ponekad kontradiktoran skup lojalnosti (nacionalnih, lokalnih ili regionalnih, političkih, ideoloških, vjerskih, itd.), koji se mijenjaju ovisno o društvenom ili političkom kontekstu.⁵ Stoga, umjesto nametanja određenih kategorija „odozgo“ – kako političkih elita, tako i samih povjesničara koji vrlo često koriste isključive nacionalne kategorije kako bi opisali složenu društvenu zbilju – koje se pritom prikazuju kao logični ishod već postojećih (i neupitnih) nacionalnih identiteta, u ovom ćemo radu primijeniti naznake Rogersa Brubakera, koji sugerira da se identitete analizira kao „kategorije prakse“, odnosno kao „kategorije svakodnevnog društvenog iskustva, koje su razvili i rasprostranili obični društveni akteri, za razliku od iskustveno dalekih kategorija koje upotrebljavaju društveni analitičari.“⁶ Na taj se način razni oblici identiteta i identifikacija mogu analizirati kao višestruki i fluidni, a ne kao „trajni ili zasnivajući“, dok je proces identifikacije (način na koji osoba sama sebe identificira ili kako je identificiraju drugi) uvijek „situacijski i kontekstualan“.⁷

Kroz konkretne primjere iz arhivske građe, ovaj rad nastoji ukazati na važnost transnacionalnog (odnosno a-nacionalnog) i „isprepletenog“ iščitavanja povijesti (*entangled history*⁸) sjevernojadranskog pograničnog područja koje je, kako smo već naglasili, bilo podložno čestim promjenama granica, državnih sustava i vlasti, pa se dosadašnji etnocentrični povijesni prikazi čine neadekvatnim, odnosno nedovoljnim za dubinske analize širih društvenih procesa u kompleksnim i tranzicijskim procesima koji su uslijedili nakon Drugog svjetskog rata.

(Stanford: Stanford University Press, 2012). Rok Stergar, „Introduction to Forum: The Adriatic, the Alps, and the Danube: Identities, Categories of Identification, and Identifications,” *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 17–22. Rok Stergar i Tamara Scheer, „Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification,” *Nationalities Papers*, 4 (2018): 575–91. Tara Zahra, *Kidnapped Souls. National Indifference and the Battle for Children in the Bohemian Lands, 1900–1948* (Ithaca: Cornell University Press, 2008). Tara Zahra, „Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis,” *Slavic Review* 69 (2010): 93–119. Marko Zajc, *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje: slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća* (Zagreb: Školska knjiga, 2008).

5 Zahra, „Imagined non-communities,” 2010.

6 Rogers Brubaker i Frederick Cooper, *Beyond „Identity,”* 2000.

7 Ibid.

8 Heinz-Gerhard Haupt i Jürgen Kocka (ur.), *Comparative And Transnational History. Central European Approaches and New Perspectives* (NY, Oxford: Berghahn, 2009).

Tranzicijski procesi tijekom Drugog svjetskog rata i poraća

Polazišna točka u analizi tranzicijske faze na sjevernojadranskom prostoru po završetku Drugog svjetskog rata je svakako neizvjestan ishod definiranja granica,⁹ uspostave privremene vlasti na oslobođenom teritoriju (koja nije bila samo jugoslavenska, nego i Saveznička),¹⁰ a potom i novih država: s jedne strane Federativne Jugoslavije,¹¹ a s druge strane Italije, s novouvedenim demokratskim sustavom, koja je 1946. i službeno prešla iz monarhije u republiku. Kao posljedica tih složenih tranzicijskih procesa, mijenjali su se i oblici lojalnosti i pripadnosti lokalnog stanovništva, koji su često rezultirali fluidnošću i prilagođavanju novonastaloj situaciji (vlastima i državi) ili, kao što ćemo vidjeti, radikalnom odbijanju prihvaćanja novog političko-ideološkog i nacionalnog konteksta. Pritom je zanimljivo primijetiti analogiju između dvije poratne tranzicije (nakon Prvog i Drugog svjetskog rata) koje su kao ishod imale (osim uspostave novih država i vlasti) homogenizacijske trendove, a potom i velike migracijske valove stanovništva, iako su se, naravno, bitno razlikovale u raznim drugim aspektima o kojima ovdje ne možemo detaljnije, a tiču se prije svega nasilnih postupaka fašističkog režima usmjerenih asimilaciji „aloglotskog“ (netalijanskog) stanovništva u pograničnom području i teritorijima pridobivenim Rapalskim ugovorom.¹²

Upravo u toj delikatnoj tranzicijskoj fazi, koja svoje korijene vuče još iz ratnog razdoblja, moguće je analizirati oblike i načine kroz koje su – i s jedne i s druge strane Jadrana – dominantni znanstveni i politički diskursi pokušavali iščitati društvenu zbilju pograničnog područja, kako bi je lakše kategorizirali, odnosno prilagodili i usmjerili u novonastali (ili budući) nacionalni ili državni kontekst.¹³ No, ako se udaljimo od nacionalnih (i nacionalističkih) narativa, prisutnih i u jednoj i u drugoj historiografiji (talijanskoj i jugoslavenskoj, odnosno hrvatskoj ili slovenskoj), možemo uvidjeti da je društvena zbilja u tranzicijskim fazama bila vrlo fleksibilna, pa su se i identifikacijski postupci također mijenjali ovisno o kontekstu i situaciji (kao što smo vidjeli i

9 Proces razgraničenja između Italije i Jugoslavije trajao je dugi niz godina. Započet je podjelom Julijske Krajine (Sporazumom 9.6.1945.) na okupacijske Zone A i B, tzv. Morganovom linijom. Zona A je bila pod savezničkom vojnom upravom, a Zona B pod jugoslavenskom vojnom upravom. Razgraničenje je parcijalno riješeno Pariškim mirovnim ugovorom iz 1947., nakon kojeg su stvorene dvije nove Zone A i B SIT-a na sjeverozapadu Istre, koje su tek nakon potpisa Londonskog Memoranduma iz 1954. dodijeljene Republici Italiji (Zona A), odnosno FNR Jugoslaviji (Zona B). Zaključno je proces razgraničenja ostvaren tek ratifikacijom Osimskog Sporazuma iz 1975., puna tri desetljeća nakon završetka rata.

10 U Zoni A, čiji je sastavni dio do potpisa mirovnog ugovora u Parizu, bila i Pula i okolica.

11 Početno se radilo o Demokratskoj Federativnoj Jugoslaviji (DFJ), koja je nakon 29.11.1945. preimenovana u Federativnu Narodnu Republiku Jugoslaviju (FNRJ).

12 Više u: Marco Bresciani, „Una rivoluzione ‘antiasburgica’. Caos post-bellico, violenza e ascesa fascista nell’Istria post-asburgica,“ *Studi storici*, 4 (2022): 931–60. Vanni D’Alessio, „Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy. Perspectives on Identities in Istria,“ *Acta Histriae*, 1 (2006): 15–39.

13 Tu specifičnost je KPH uočila još tijekom rata: „Ima još jedna poteškoća u ovom kraju (tik do mora zapadne Istre) tj. Italija je uspjela asimilirati priličan broj našeg pučanstva. Bit će po mom mišljenju 40% koji neznadu pisati ni čitati naš hrvatski jezik [...]. Tako je ovaj narod prespavao svoju nacionalnu svijest, koja se tek sada počela buditi.“ HR-HDA-1808, Oblasni komitet KPH za Istru, kutija 39, Izvještaj baze br.3, 11. lipanj 1943.

iz Brubakerove teorije), izmičući istovremeno rigidnim okvirima nacionalnih kategorizacija te često arbitrarno ili oportuno odlučujući „kome pripadati“ ili kako se identificirati.¹⁴

Kako bismo bolje pojasnili o čemu je riječ, krenut ćemo još od ratne faze, dok je svjetski sukob još bio u tijeku, a sudbina sjevernojadranskog prostora još gotovo u potpunosti neodređena. U toj se fazi Italija (u obliku antifašističkih Komiteta za nacionalno oslobođenje Italije, *Comitati di liberazione nazionale*, CLN)¹⁵ pripremala za završetak rata, u nadi da će se – zahvaljujući upravo CLN-u i antifašističkim strankama koje su se ujedinile u borbi protiv fašističkog režima i nacističke okupacije – uspjeti oduprijeti gubitku nacionalnog teritorija pri završetku rata, pogotovo onog na istočnoj obali Jadrana. Kako bi se pripremili za buduće diplomatske pregovore, odnosno kako bi se mogli nositi sa zahtjevima Jugoslavije (prikazanim i razrađenim u članku Josipa Smodlake „O razgraničenju Jugoslavije s Italijom“ tijekom ljeta 1944.),¹⁶ Ministarstvo vanjskih poslova Italije zatražilo je od povjesničara Ernesta Sestana, rođenog u Trentu, ali porijeklom iz Istre, da u jesen te iste godine opiše situaciju na „istočnoj granici“ Italije. U njegovim razmatranjima – izvorno objavljenim u obliku „spomenice“, a potom prerađenim u knjigu *Venezia Giulia: Lineamenti di storia etnica e culturale* (Julijska Krajina: Obilježja etničke i kulturne povijesti)¹⁷ – osim očekivanih obrazaca nacionalističke kulture, možemo pronaći vrlo zanimljivo iščitavanje društvene zbilje pograničnog područja, vezano za višestruke, fluidne i neodređene oblike identifikacija:

[...] utvrđivanje nacionalnosti se na ovom području ne pojavljuje kao jednoznačno, ni objektivno ni subjektivno; to jest, niti od strane onih koji provode popis stanovništva niti od strane onih koji su predmet popisa. Pojam nacionalnosti nije tako sigurna i neosporna činjenica, neposredne i nedvojbene svijesti kao što bi mogla pomisliti osoba neupućena u posebnu situaciju višejezičnih područja. U mnogim dijelovima Istre¹⁸, dva naroda¹⁹ su rasla zajedno, jedan se prožima i miješa na teritoriju drugog; unutar iste obitelji stariji, nepismeni ljudi govore slavenski dijalekt i donekle venetski dijalekt regije, s kojim mogu komunicirati sa širim svijetom i koji za njih predstavlja gotovo jezik kulture; mladi govore slavenski dijalekt roditelja, ali i talijanski koji su naučili u osnovnoj školi; služili su kao vojnici u talijanskim jedinicama; talijanski jezik jezik je ureda, s kojima ipak moraju komunicirati [...]. Pomiješani stoljećima, prosječni ljudi nemaju neposredan osjećaj vlastite nacionalnosti, kao što je to slučaj s osobama koje govore drugi jezik u homogenim jezičnim

14 Više o temi nepripadnosti i nacionalnoj ravnodušnosti kao analitičkoj kategoriji u: Zahra, „Imagined non-communities“, 2010.

15 CLN je formiran 9. 9. 1943. u Rimu, odmah nakon kapitulacije Italije, pod predsjedništvom Ivanoe Bonomija. U sastavu CLN su bile sljedeće stranke: Komunistička partija Italije, Demokršćanska stranka, Stranka akcije, Socijalistička stranka, Liberalna stranka i Demokracija rada. 26. prosinca 1944. talijanska vlada delegirala je CLN Sjeverne Italije (*Alta Italia*, CLNAI) da je zastupa u borbi protiv fašista i nacista u onom dijelu Italije koji još nije bio oslobođen, te je iz tog razloga CLNAI bio priznat od strane Saveznika.

16 Josip Smodlaka, *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom* (Beograd: Izdanje Nove Jugoslavije, 1944).

17 Ernesto Sestan, *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale* (Udine: Del Bianco, 1997; prvo izdanje Roma: Edizioni italiane, 1947).

18 U izvorniku se spominje „provincia di Pola“, koja se odnosila gotovo na čitav istarski poluotok.

19 U talijanskoj verziji se navodi riječ „nazionalità“, u smislu nacionalne pripadnosti.

područjima; oni osjećaju više pripadnost državi nego naciji. [...] To objašnjava labilnost i oscilacije u popisima, iznenađujuće razlike čak i u malim vremenskim razmacima, koje nisu posljedica samo manipulacija vlasti odgovornih za popise, već i te subjektivne labilnosti mnogih popisanih osoba. Nacionalna pripadnost, među najnižim slojevima ovog višejezičnog područja, nije uvijek neosporna, već često čin izbora. Nije rečeno da bi mase slavenskog porijekla [...] u slučaju plebiscita glasale za Jugoslaviju, a talijanske mase za Italiju. Osobe koje bi se 1920. godine možda izjasnile kao Talijani i bile spremne glasati za Italiju, sada bi možda glasale za Jugoslaviju. U tom njihovom neizvjesnom sutonu svijesti o pripadnosti ovom ili onom narodu, prilikom odluke kako se izjasniti postaju odlučujući faktori koji nemaju nikakve veze s nacionalnim popisom: interes ili pretpostavljeni materijalni interes, klasni animozitet, lokalni antagonizmi, pasivno pridruživanje političkim agitatorima, ponašanje krda i imitacije. U praksi, mnogi iz masa slavenskog porijekla (također, iako u manjoj mjeri, iz talijanskih masa), ne bi se zapitali: jesam li Slaven²⁰ ili Talijan, već: pod kim će mi biti bolje, pod Italijom ili Jugoslavijom? To postaje određujući kriterij, iako ta preferencija može donijeti gorka razočaranja.²¹

Zadnja rečenica iz navedenog citata, napisana prije kraja rata dok sudbina istarskog poluotoka nije bila ni u najmanjoj mjeri definirana, posebno je značajna jer nagovještava kriterij kojim će se voditi dobar dio lokalnog stanovništva u momentu odluke vezane za budućnost Istre, ali i njihovih osobnih i obiteljskih sudbina. Kako ćemo uskoro vidjeti pomoću arhivske građe, u trenutku kada je stanovništvu pružena mogućnost (putem tzv. opcija²²) da odluče žele li zadržati talijansko državljanstvo i na taj način ostvariti mogućnost odlaska iz Istre (koja je mirovnim ugovorom iz 1947. pripala Jugoslaviji, a samim time i socijalističkom sustavu), većina njih se nije pitala što su po nacionalnosti, nego, kako je Sestan oštroumno zapazio, u kojoj će im državi

20 U izvorniku se koristi termin „slavo“ kojim se opisuje slavensko stanovništvo u pograničnom području.

21 „[...] l'accertamento della nazionalità in questa regione non si presenta univoca, né oggettivamente né soggettivamente; vale a dire, né da parte di chi fa il censimento né da parte di chi è oggetto. La nozione della nazionalità non è un fatto così certo, così indiscusso, di immediata e indubitabile consapevolezza come può credere la persona di cultura ignara tuttavia della situazione tutta peculiare alle regioni mistilingue. In molte parti della provincia di Pola le due nazionalità sono cresciute insieme, l'una si insinua e si confonde nel territorio dell'altra; in una stessa famiglia i vecchi, analfabeti parlano un dialetto slavo e, un poco, il dialetto veneto della regione, col quale possono comunicare col più vasto mondo che rappresenta per essi quasi la lingua della cultura; i giovani parlano il dialetto slavo dei genitori, ma anche l'italiano che hanno imparato alla scuola elementare; hanno fatto i soldati in reparti italiani; italiana è la lingua degli uffici, coi quali devono pur comunicare [...]. Frammisti da secoli gli uni con gli altri, questa gente di popolo non ha la percezione immediata della propria nazionalità, come avviene invece di fronte a chi parla lingua diversa in zone linguistiche omogenee; sentono piuttosto l'appartenenza allo stato che alla nazione. [...] Ciò spiega le incertezze ed oscillazioni nei censimenti, le differenze sorprendenti anche a breve distanza d'anni, che non sono dovute soltanto a manipolazioni delle autorità preposte ai censimenti, ma anche a questa incertezza subiettiva di molti dei censiti. La nazionalità, nelle classi più basse di questa terra mistilingue, non è sempre un dato inequivocabile di natura, ma spesso un atto di elezione. Non bisogna credere che, nel caso di un plebiscito, le masse slave [...] voterebbero per la Jugoslavia, e quelle italiane per l'Italia. Elementi che, nel 1920, si sarebbero forse dichiarati italiani e disposti a votare per l'Italia, ora, forse, voterebbero per la Jugoslavia. In questa loro incerta, crepuscolare consapevolezza dell'appartenenza a questa o a quella nazionalità, divengono poi determinanti, nel decidersi, elementi che nulla hanno a che vedere con il censimento nazionale: l'interesse o il supposto interesse materiale, il risentimento di classe, gli antagonismi di campanile e parrocchia, l'adesione supina a qualche agitatore politico, lo spirito di gregge e di imitazione. Nella pratica, moltissimi di questi elementi delle masse slave (ma anche, se pur in minor misura, delle masse italiane), non si domanderebbero: sono slavo o italiano, ma: sotto chi starò meglio, sotto l'Italia o sotto la Jugoslavia? Questo diventa il criterio determinante, anche se poi quella preferenza può riserbare amare delusioni“. – Sestan, *Venezia Giulia*, 184–86.

22 Ugovor o miru s Italijom, *Službeni list FNRJ*, br.74 od 29.8.1947. Opširnije u fusnoti 52.

biti bolje. Dakako, takvi stavovi bili su u neskladu s politički diktiranim nacionalnim zahtjevima i teritorijalnim pretenzijama koje su se uglavnom pozivale na povijesno i prirodno pravo (i s jedne i s druge strane), potiskujući pritom svaki oblik nacionalne ravnodušnosti (*national indifference*), hibridnosti ili fluidnosti, koji su u očima nacionalista predstavljali vrlo konkretnu prijetnju, pogotovo u tranzicijskim fazama, kada je trebalo kategorizirati (te eventualno učvrstiti ili pak iznova izgraditi) nacionalnu pripadnost lokalnog stanovništva.²³ Takav stav je uglavnom prenesen i u historiografiju, koja je također uvelike marginalizirala ove pogranične karakteristike i fenomene u ime nacionalnih (ili državnih) narativa, iako su oni itekako prisutni u arhivskoj građi, dokumentaciji pa čak i u popisima stanovništva iz tog razdoblja.

Popis Jadranskog Instituta

U jesen 1945. proveden je prvi poslijeratni popis stanovništva, čiji su rezultati objavljeni na francuskom jeziku (bjelodano za diplomatsku uporabu u procesu razgraničenja) pod naslovom *Cadastre National de l'Istrie (d'après le Recensement du 1er Octobre 1945)* u izdanju Jadranskog instituta na Sušaku.²⁴ Institut je utemeljen krajem svibnja odlukom Predsjedništva Narodne Vlade Hrvatske, pod vodstvom dr. Josipa Roglića, i imao je ključnu ulogu u složenoj proceduri pripreme materijala za Komisiju za razgraničenje, koja je trebala prikupiti svu nužnu dokumentaciju prije početka mirovne konferencije u Parizu.²⁵ Međutim, za razliku od prethodnih popisa stanovništva provedenih za vrijeme Habsburške Monarhije, a potom i Kraljevine Italije, koji su se temeljili na „razgovornom jeziku“ (*Umgangssprache* ili *lingua d'uso*)²⁶ kao ključnom kriteriju pri kategorizaciji stanovništva, cilj ovog popisa bilo je samoodređenje u nacionalnom smislu, u kojem je traženo da osobe definiraju vlastitu „narodnost“.²⁷ Pri tom se vrlo jasno specifikiralo da se ne traži državljanstvo (*cittadinanza*), koje je u tom momentu još uvijek bilo formalno talijansko, nego „narodnost“ (*nazionalità*), čime bi se na neki način ispravila „povijesna nepravda“ na štetu slavenskog stanovništva.²⁸ To je također i razlog zašto je kriterij „narodnosti“ bio bitniji od „razgovornog jezika“, jer su jugoslavenske vlasti bile svjesne da se talijanskim jezikom tada koristila velika većina lokalnog stanovništva, tim više jer je talijanski za vrijeme dugogodišnjeg fašističkog režima bio jedini dozvoljeni jezik uporabe u svim službenim institucijama, obrazovnim ustanovama i javnim mjestima, stoga su i oni koji se nisu smatrali Talijanima neminovno

23 Primjer takvog studija slučaja je: Marco Abram, „Integrating Rijeka into Socialist Yugoslavia: The Politics of National Identity and the New City's Image (1947–1955),“ *Nationalities Papers*, 1 (2018): 69–85.

24 *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, I–XII.

25 HR-HDA-1166, Komisija za razgraničenje pri predsjedništvu Vlade NR Hrvatske.

26 O prethodnim popisima stanovništva Paolo Parovel, *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi, nella Venezia Giulia dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5300 decreti* (Trieste: Eugenio Parovel Editore, 1985).

27 O detaljima navedenog popisa stanovništva iz 1945 Petar Bagarić, „Popis jadranskog instituta u Istri 1945. godine,“ *Acta Histriae*, 3 (2015): 447, 448.

28 HR-HDA-1166, kutija 9, 2.1.4.3.6., 1, 18.

govorili i talijanski jezik. No, umjesto „razgovornog jezika“, u popisu iz 1945. se tražilo da se navede „obiteljski jezik“ (*langue de famille*) kao onaj koji se koristi u obiteljskom okruženju i koji se prenosi iz generacije u generaciju.²⁹ Time se još jednom pokušalo doskočiti dugoj fazi zabrane korištenja „slavenskih“ jezika (*lingua slava*) u Julijskoj Krajini u prethodna dva desetljeća, inzistirajući na obiteljskim tradicijama, kao jedinim „istinskim dokazom“ pripadnosti.³⁰

Međutim, ono što nam je u ovom radu bitno i čemu historiografija nije posvetila puno pažnje, upravo su one nedefinirane kategorije u nacionalnom smislu, koje se nisu uklapale u pokušaje kategoriziranja stanovništva od strane novih jugoslavenskih vlasti. Doista, dosadašnje povijesne analize u vezi navedenog popisa stanovništva iz 1945. uglavnom su se fokusirale ili na njegovu „obranu“ ili na kritičku dekonstrukciju, međutim i jedna i druga su to činile uglavnom (i iznova) u nacionalnom ključu, kako bi ili opravdale „povijesno pravo“ da se Julijska Krajina pripoji Jugoslaviji ili to pravo osporile, ukazujući na problematičnosti, nepravilnosti i pokušaje prikazivanja radikalno drugačije slike (u smislu nacionalne pripadnosti) u odnosu na prethodna razdoblja.³¹ Povijesna se debata tako svela gotovo isključivo na nacionalne (i nerijetko nacionalističke) rasprave, izostavljajući iz analize druge bitne čimbenike koji mijenjaju poznate crno-bijele prikaze i koji nam, u raznim nijansama „sive zone“, pružaju uvid u složenost, višeslojnost i fluidnost pograničnog prostora o kojem je riječ.³²

Ovdje ćemo to pokazati na primjeru sjeverozapadnog dijela Istre³³ (konkretno na području Bujštine, odnosno gradova Buje, Umag i Novigrad) koji se nalazio u neposrednoj blizini demarkacione „linije Morgan“, dakle u pograničju pograničnog prostora i, štoviše, u onom dijelu Istre koji će još dugo (gotovo čitavo desetljeće nakon završetka rata) ostati u neizvjesnosti konačnog diplomatskog rješenja između Italije i Jugoslavije.³⁴ Pragmatičnost lokalnog stanovništva, koje je u prethodnih par desetljeća

29 HR-HDA-1166, kutija 3, 2.1.1.2.1., 11.

30 *Cadastre National de l'Istrie, d'après le Recensement du 1er Octobre 1945*, I-XII.

31 O raspravama i jugoslavenskim argumentima o „povijesnom pravu“ na pripojenje Julijske Krajine Jugoslaviji u: AJ, fond 507, fasc. IX/48/XI 1-5, Mirovna konferencija u Parizu i DAMSPS, fond 1945, fasc. Italija, Materijali za Mirovnu konferenciju u Parizu.

32 Ovdje ćemo navesti samo neke od radova koji su se bavili kritičkom analizom popisa iz 1945., uglavnom iz nacionalne perspektive: AA.VV., *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945–1991* (Rovigno, Fiume, Trieste: Centro di ricerche storiche, Unione italiana, Università popolare, 2001). Cristiana Colummi, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi i Germano Trani, *Storia di un esodo. Istria 1945–1956* (Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1980). Luciano Giuricin, „Il censimento jugoslavo del 1945 secondo il Cadastre National de l'Istrie“, *Storia urbana* 103 (2003): 31–45. Olinto Mileta Mattiuz, *Popolazioni dell'Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850–2002)* (Trieste: Edizioni A.D.E.S., 2005).

33 Nužno je pojasniti da se ne radi isključivo o Bujštini, nego o širem fenomenu raznih oblika identifikacija o kojima je bilo riječi na početku ovog rada i koji se osim nacionalne ravnodušnosti, hibridnosti, nedefiniranosti i fluidnosti manifestiraju i kroz lokalne i regionalne identitete, kako je to izvrsno pokazao američki povjesničar Jeremy King na primjeru stanovnika grada Budweisa, današnje České Budějovice, u knjizi *Budweisers into Czechs and Germans. A Local History of Bohemian Politics, 1848–1948* (Princeton: Princeton University Press, 2002). U tom smislu zanimljivo je uočiti da se jedan dio stanovnika grada Rijeke na tom istom popisu iz 1945. definirao kao „Fiumani“ – koristeći dakle lokalnu identifikaciju s gradom (kao na primjeru Budweisersa o kojem piše King), iako se taj podatak u popisu navodio pod „Talijani“ – Bagarić, „Popis jadranskog instituta u Istri 1945. godine“, 455.

34 Taj će dio Istre, nakon potpisivanja Mirovnog ugovora u Parizu, biti ponovo podijeljen na Zonu A (Trst i okolica) i Zonu B (zona Slovenskog primorja do ispod Novigrada, zajedno s Bujštinom), u sklopu tzv. Slobodnog Teritorija Trsta (STT), sve do potpisa Londonskog Memoranduma u listopadu 1954.

iskusilo nekoliko promjena država, vlasti i režima (od Habsburške Monarhije do Kraljevine Italije, potom fašističkog režima i nacističke okupacije u sklopu tzv. Operacijske zone Jadranskog primorja, *Operationszone Adriatisches Küstenland*, te po završetku rata jugoslavenske i savezničke uprave), formulirala se kroz „nacionalnu ravnodušnost“ (*national indifference*)³⁵, odnosno vrlo jasno odbijanje izražavanja u smislu „narodnosti“ na popisu iz 1945., preferirajući kategoriju „nacionalno neopredijeljenih“ (*sans déclaration de nationalité*), koju su jugoslavenske vlasti tom prilikom bile primorane dodati među ostale koje su bile ponuđene na popisnim listama.³⁶ U pojedinim mjestima, kao na primjer u Merišću svi su se stanovnici izjasnili kao nacionalno neopredijeljeni ili gotovo svi kao npr. u Tribanu, Sorbaru i Petroviji.³⁷ U Brtonigli se samo neznatni broj stanovnika izjasnio kao Talijani (36) ili Hrvati (12), dok ih se 2.450 izjasnilo kao neopredijeljeni. Općenito, u čitavom Kotaru Buje, koji je brojio ukupno 23.662 stanovnika, Talijanima se izjasnilo njih 8.316, Hrvatima 8.165 te neopredijeljenima 7.071 osoba, gotovo trećina popisanih, jednako kao i u općinama Umag (1.509 od ukupnih 3.933) i nešto manje Novigrad (676 od 2.353).³⁸

U tom istom kotaru zanimljiv je i podatak koji se tiče „obiteljskog jezika“, prema kom se 13.412 osoba izjasnilo u korist talijanskog, a 10.195 u korist hrvatskog jezika, što osporava tvrdnje pojedinih voditelja popisnih sektora iz tog razdoblja koji su u svojim izvješćima prenosili da se radilo o „ogromnoj većini hrvatskog porijekla“, izloženoj sistematskom „odnarođivanju“.³⁹ Štoviše, kako su pokazali razni povjesničari koji se bave pograničnim područjima, ovi podatci dodatno ukazuju da nije moguće uspostaviti nikakav izravan odnos između iskaza pripadnosti (u nacionalnom smislu) i svakodnevne jezične prakse.⁴⁰ To nas dovodi do dva moguća zaključka: prvi je da nove jugoslavenske vlasti nisu mogle računati na bezuvjetan „narodni plebiscit“ u svoju korist, iako su na tom narativu izgradile čitavu svoju ratnu i poslijeratnu propagandu kako bi dokazale suštinsku (i većinsku) „slavensku“ narav Istre.⁴¹ Naime, kroz dugogodišnji nacionalni narativ o prisilnom odnarođivanju slavenskih masa – koji je svakako proizlazio i iz neupitne izloženosti nasilnim i restriktivnim politikama fašističkog režima – jugoslavenske su vlasti očekivale apsolutnu podršku većinskog dijela stanovništva u svim dijelovima Istre, osim u onima u kojima su Talijani bili većina i koji su u jugoslavenskim dokumentima prikazivani kao „enklave u hrvatskoj i slovenskoj masi“, odnosno „raštrkani etnički otoci, bez ikakvog teritorijalnog kontinuiteta“.⁴² Međutim, taj ishod nije bio tako

35 Ovdje se osvrtno na kategoriju „nacionalno ravnodušnih“ odnosi na njen opsežan i široki pojam, kako je Zahra opisuje u svojim radovima. – Zahra, „Imagined non-communities“, 2010.

36 Mogućnost odbijanja da se osobe izjasne o vlastitoj „narodnosti“, te da se samim time uvrste u neopredijeljene, koristila se i kao „dokaz nepristranosti i odsutnosti bilo kakve prisile koja karakterizira ovaj popis“, *Cadastre National de l'Istrie*, III.

37 U Sorbaru je od ukupnih 506 stanovnika, 500 bilo neopredijeljeno, dok ih je u Tribanu bilo 284, od ukupnih 294, u Petroviji 633 od ukupnih 677. – *Cadastre National de l'Istrie*, 548, 549.

38 Ibid.

39 HR-HDA-1166, kutija 3, 2.1.1.2.1., 10, 1-2. Izvješće o provedbi popisa Ante Grubišića, dopis od 24. studenog 1945.

40 Tomasz Kamusella, *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe* (London: Palgrave Macmillan, 2008).

41 Taj nacionalni narativ je kasnije prenesen i u historiografiju te ga se može pronaći u raznim oblicima sve do danas.

42 AJ-507, f. IX/48/XI 1-5, Mirovna konferencija u Parizu, 2-8.

linearan i uzročno-posljedičan, barem ne kako su ga zamišljale tadašnje vlasti: da će nakon dokinuća procesa nasilne talijanizacije automatski izroniti pravi identitet Istre – onaj slavenski. Stoga se nova vladajuća elita morala suočiti s fenomenima s kojima nije u potpunosti znala upravljati te je nakon popisa iz jeseni '45. morala uložiti dodatni napor kako bi nacionalizirala narodne mase, u čemu je – kao što ćemo uskoro vidjeti – tek parcijalno uspjela, bez obzira na bitno postignuće jugoslavenske diplomacije koja je u poslijeratnim godinama inkorporirala gotovo čitavi istarski poluotok.⁴³

Drugi zaključak koji proizlazi iz spomenutog popisa stanovništva vezan je za binarni koncept selo/grad. Radi se o toposu prema kom se grad veže za identitetsku kategoriju „Talijana“, dok se ruralne sredine prikazuje kao isključivo „slavenske“ (te ih se na taj način dodatno opterećuje vrijednosnim sudom).⁴⁴ Taj se topos utvrdio u talijanskoj iredentističkoj historiografiji s početka 20. stoljeća, a potom i ustalio u nacionalnim povijesnim narativima poslijeratne talijanske historiografije kao samorazumljiv interpretativni ključ međuetničkih odnosa u Julijskoj Krajini.⁴⁵ Međutim, kako je razvidno iz primjera kotara Buje, društvena zbilja Julijske Krajine bila je znatno drugačija od narativa osnovanih na dihotomiji selo/grad, pa je vrlo problematično konstatirati da su ruralne zone bile isključivo „slavenske“. To nas još jednom dovodi do zaključka da se pogranične zone vrlo teško uklapaju u crno-bijele prikaze prisutne u nacionalnim paradigmama te da im je nužno pristupiti iz drugačije perspektive, kako bismo dobili širu i kompleksniju povijesnu sliku, pogotovo onih fenomena koji su obilježili historijske pripovijesti druge polovice 20. stoljeća.

Migracijski valovi

Jedna od ključnih tema historiografije sjevernojadranskog prostora u poslijeratnom razdoblju odnosi se na migracijske valove stanovništva, koje talijanski povjesničari često nazivaju biblijskim terminom „egzodus“.⁴⁶ O toj temi napisano je mnoštvo radova, pogotovo u zadnja tri desetljeća otkad je ta tema (zajedno s „fojabama“⁴⁷) postala nukleus novog nacionalnog mita u kojem, kako u javnom prostoru tako i unutar historiografije, iz godine u godinu sve veći udio zauzima antislavenski diskurs.⁴⁸ Nije nam ovdje namjera detaljno analizirati složenu prirodu migracijskih

43 U arhivskoj građi se može pronaći mnoštvo dokumenata u kojima se navodi da ljudi „ne znaju da li bi rekli da su Hrvati ili Talijani“, npr. HR-DAPA-385, KKPH Buzet, Sastanak Kotarskog komiteta KPJK 17. srpnja 1947.

44 Kroz dihotomiju selo/grad binarno se suprotstavljaju i druge kategorije vezane za tu paradigmu: superiorno/inferiorno, visoka kultura/niska kultura, civilizacija/primitivizam itd, zanemarujući pritom niz drugih mogućih kategorija analize povijesne zbilje (društvenih, kulturnih, političko-ideoloških i drugih) koji nisu vezani za etničku ili nacionalnu pripadnost. Više u: Marta Verginella, „Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multi-etnico“, *Contemporanea*, 4 (2008): 779–92.

45 Badurina, *Strah od pamćenja*, 197.

46 O kritičkoj analizi termina „egzodus“ više u: Franko Dota, *Zaraćeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre* (Zagreb: Srednja Europa, 2010).

47 Simbolični termin kojim se u talijanskoj historiografiji i javnom prostoru kumulativno označava sve partizanske zločine i nasilne radnje počinjene na sjevernojadranskom prostoru između rata i poraća, s posebnim fokusom na jesen 1943., nakon talijanske kapitulacije, i proljeće 1945., po ulasku jugoslavenske vojske u Trst i Goricu.

48 Više u: Mila Orlić, „Talijansko javno pamćenje i slika drugog: antislavenski stereotipi u recentnoj historiografiji i književnosti sjevernojadranskog prostora“, *Acta Histriae*, 2 (2023): 333–52.

procesa koji su obilježili istarsko 20. stoljeće i koji se mogu kontekstualizirati nakon svakog rata, odnosno promjene državnih okvira: nakon završetka Prvog svjetskog rata kada je Istra pripala Kraljevini Italiji, u poraću Drugog svjetskog sukoba kada je prešla pod jugoslavensku upravu te – iako u manjoj mjeri, nakon formiranja novih neovisnih država nakon raspada SFRJ: Hrvatske i Slovenije i ratova iz devedesetih.⁴⁹ Ono na što kanimo obratiti pažnju jest komparativna analiza kategorizacije stanovništva „odozgo“ (u ovom konkretnom slučaju jugoslavenskih vlasti) te paralelnih identifikacijskih procesa „odozdo“ (kroz iskaze pojedinaca) u već spomenutom tranzicijskom kontekstu nakon završetka Drugog svjetskog rata, kroz vrlo specifičan rakurs.⁵⁰ Za razliku od dosadašnjih povijesnih analiza, koje su se uglavnom fokusirale na diplomatsku borbu za pripojenje Istre (Jugoslaviji ili Italiji) te na konsekvantne migracijske tokove kao ishode nacionalne prirode, ovdje ćemo se još jednom fokusirati na fluidnost pograničnog područja u identifikacijskim procesima kroz konkretan primjer tzv. opcija.⁵¹

Nakon potpisa Ugovora o miru s Italijom u Parizu u veljači 1947. godine, koji je stupio na snagu 15. rujna 1947., uređena su razna sporna pitanja, među kojima je pitanje državljanstva svakako bilo jedno od najdelikatnijih. Prema odredbama članka 19., osobe koje su do potpisa Ugovora o miru imale stalno prebivalište na pripojenom području gubile su talijansko u korist jugoslavenskog državljanstva, isključujući one osobe čiji je govorni jezik bio talijanski.⁵² Te osobe dobile su mogućnost „optiranja“ (otud opcije ili optacije) da – ukoliko žele – zadrže talijansko državljanstvo, ali su u tom slučaju bili primorani napustiti teritorij FNRJ i iseliti se u Italiju u roku od godine dana nakon podnošenja zahtjeva za opciju.⁵³ Taj naoko prilično jednostavan koncept, koji je u namjerama diplomatskih elita trebao „riješiti“ pitanje sjevernojadranskog prostora, u suštini se pokazao kao najsloženiji problem s kojim su se nove jugoslavenske vlasti trebale suočiti u poslijeratnom razdoblju. Prvi razlog je bilo iluzorno očekivanje da će iz Istre optirati samo „pravi“ Talijani, koji su, kao što smo već vidjeli u narativima jugoslavenske propagande predstavljali samo izolirane otočiće u moru slavenskih masa.⁵⁴ To se, naime, i dogodilo: Pula se gotovo u potpunosti ispraznila odmah nakon potpisa mirovnog ugovora (još u veljači 1947.), jer talijanski govoreće stanovništvo

49 O migracijama na području Kopra više u: Jure Gombač, *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*, (Koper: Založba ZRS, 2005). Jure Gombač, „Izseljevanje iz Kopra in njegove okolice po sprejetju Londonskega memoranduma. Analiza podatkov odhajajočih skozi prizmo narodnosti,“ *Annales* 26 (2001): 395–402.

50 O procesu kategorizacije istarskog društva za vrijeme Habsburške Monarhije: Daniela Simon, „The ‘Hybrids’ and the Re-Ordering of Istria, 1870–1914,“ *Acta Histriae*, 4 (2020): 577–604. Francesco Toncich, „Istria Between Purity and Hybridity: The Creation of the Istrian Region through Scientific Research in the 19th Century,“ *Acta Histriae*, 4 (2020): 541–76.

51 HR-DAPA-88, Kotarski Narodni Odbor (KNO) Poreč, kutija 100, Optanti, 1950.

52 „Zakon o državljanstvu osoba na području pripojenom FNRJ po Ugovoru o miru sa Italijom,“ *Službeni list FNRJ*, br. 104, 6. 1. 1948. Preciznije rečeno, u Zakonu je propisano da osobe koje su na dan 10. lipnja 1940. imale prebivalište na području koje je pripojeno teritoriju FNRJ, kao i njihova djeca rođena poslije tog dana, stječu 15. rujna 1947. državljanstvo FNRJ i državljanstvo one narodne republike na čijem se području nalazi mjesto u kojem su na dan 10. rujna 1940. imale svoje prebivalište. – DAMSPS, fond 1947, fasc. 54, Optanti, dosije 6.

53 O opcijama v. Orietta Moscarda, „Una frattura storica: l’Istria del dopoguerra e le opzioni per la cittadinanza italiana,“ *Quaderni XXXII* (2021): 12–41.

54 AJ, fond 507 (Italija), kutija IX/48, Mirovna konferencija u Parizu: „Rezultati popisa od 1945 pokazuju da Italijani u Istri sačinjavaju jednu četvrtinu celokupnog broja stanovništva i da oni samo žive u nekoliko izolovanih etničkih ostrva, mahom gradovima, bez ikakvog teritorijalnog kontinuiteta.“

nije željelo iskusiti ni dana pod jugoslavenskom upravom – bili su dio Zone A te samim time pod savezničkom upravom sve do potpisa Ugovora o miru.⁵⁵ Ono što nije bilo očekivano jest odlazak i dobrog dijela stanovništva koje jugoslavenske vlasti nisu smatrale Talijanima.⁵⁶

Kako bismo bolje razumjeli migracijske valove, potaknute dijelom i kroz „opcije“, potrebno je ponovo usmjeriti pažnju na karakteristike pograničnog područja, koje smo već prethodno opisali, i koje su se i ovom slučaju pokazale kao kontekstualne i situacijske, višeslojne i fluidne, s promjenjivim i oportunističkim obilježjima. Ključno je pritom sagledati širi europski i globalni geopolitički okvir: Europa je u tom razdoblju već bila podijeljena „Željeznom zavjesom“ na dva bloka, a nakon potpisivanja Mirovnog ugovora postalo je očito da je Istra i formalno ostala izvan granica „Zapadne Europe“. Ako tome pridodamo poslijeratnu, tranzicijsku fazu, koja je bila dramatična diljem Europe zbog gladi, razorenosti gradova, nestašice hrane i mnogih drugih osnovnih potreština, i na to nadovežemo radikalne promjene u „spornim“ područjima koja su bila predmet diplomatskih prijedora (kao što je bio slučaj s Istrom), dobivamo uvid u vrlo složenu društvenu zbilju koju nije moguće iščitavati samo u nacionalnim okvirima, u kojima se višeslojni migracijski fenomeni svode na pojednostavljene analize, uglavnom osnovane na binarnoj podjeli Talijani/Hrvati. Poratni tranzicijski kontekst karakterizirali su razni čimbenici, prije svega formiranje novih granica tamo gdje one do tog momenta nisu postojale. Te nove granice su potom uvjetovale navike i živote ljudi u pograničnim zonama odvajajući ih od Trsta kao gospodarskog središta kojem su povijesno bili vezani, čime je prekinuta uobičajena trgovina i razmjena koja je polučila golemom i proširenom nestašicom svih vrsta proizvoda. Reakcija na tu situaciju pronađena je u najstarijoj doskočici: crnoj burzi i krijumčarenju, kao najraširenijoj djelatnosti u poslijeratnoj Istri, koju nove vlasti nikako nisu uspijevale kontrolirati, a kamoli suzbiti.⁵⁷ Dodatni faktori koji su budili nezadovoljstvo lokalnog stanovništva bile su razne odredbe vezane za uspostavu nove države (kao što je prikupljanje poreza ili uvođenje nove monete, tzv. jugolire) odnosno novog socijalističkog sustava (kao npr. Agrarna reforma ili dobrovoljne radne akcije), koje su namjeravale radikalno izmijeniti dotadašnje gospodarske, političko-ideološke i kulturne prakse i lojalnosti. Ako u taj kontekst smjestimo ono pitanje koje je još tijekom rata naveo Ernesto Sestan u svojoj analizi stanovništva pograničnog područja i koje se ne svodi na navodnu nacionalnu pripadnost nego na simplicistički koncept „u kojoj će mi državi biti bolje?“, imajući pritom u vidu masovnu propagandu koju je Italija provodila kako bi stanovnicima bivše Julijske Krajine pokazala izobilje i prednosti kapitalističkog sustava („u Trstu ima svega“⁵⁸), možemo lako doći do zaključka da se obični ljudi nisu

55 O složenoj povijesti Pule Darko Dukovski, *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse* (Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011).

56 U izvještaju iz 1949. Ministarstva za Novooslobođene krajeve Uredu Predsjednika Vlade Jugoslavije navodi se da je broj optanata u Istri u prvih godinu dana bio otprilike 30.000 od kojih je „barem pola bilo hrvatskog porijekla“. – AJ, fond 50-66-147, Vojna Uprava J.A.-STI. Taj navod potvrđuje i drugi dokument u kojem su preciznije navedeni svi podaci: „od 15.09.1947. do 15.09.1948. podneseno je 32.417 izjava o opciji, koje obuhvaćaju 44.896 osoba, od kojih su Talijani 26.509, a Hrvati ili Slovenci 18.387“. – AJ, fond 50-3-7, Vlada FNRJ, Predsedništvo Vlade, 1949.

57 Više u: Orlić, *Identità di confine*.

58 HR-DAPA-385, KKPH Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog Komiteta KPH Buzet 14. travanj 1948.

vodili nacionalnim porivima (koliko god na tome inzistirale nacionalne elite), već vrlo konkretnim i pragmatičnim odabirima koji su mogli poboljšati njihove svakodnevne živote uvjete.⁵⁹ U tom su smislu „opcije“, predviđene mirovnim ugovorom, nudile formalni alat ne samo za dokazivanje vlastite nacionalne pripadnosti (u ovom slučaju talijanske), već i kao sredstvo za ostvarenje ciljeva socijalne i ekonomske prirode (u obliku materijalnih prednosti ili profesionalnih prilika) lokalnog istarskog stanovništva u potrazi za boljim životom.⁶⁰ O tome je bilo govora i na sjednici Centralnog komiteta KPH, održane u Zagrebu 14. lipnja 1948., u čijem se zapisniku navodi se „da je u Istri zavladao strah od gladi. Javio se velik broj ljudi za optaciju, među njima istina najvećim dijelom žene i djeca Talijana, ali je bilo dosta radnika i seljaka i samih Hrvata“.⁶¹ To je između ostalog i razlog zašto se jedan dio optanata nije zadovoljio dolaskom u Italiju, nego su prosljedili svoj put u prekooceanske zemlje preko međunarodnih udruga kao što je *International Refugee Organization*.⁶² Na taj se način žiteljima bivše Julijske Krajine, u područjima koja su mirovnim sporazumom pripala Jugoslaviji, pružila jedinstvena i izvanredna mogućnost (koju nije imao niti jedan građanin tzv. Istočnog bloka) da službeno i formalno napusti zemlju, koristeći pritom i dodatnu beneficiju odlaska „na Zapad“.⁶³

Dakako, kako bi to ostvarili morali su izjaviti (i dokazati) da im je govorni jezik talijanski, što većini stanovništva nije predstavljalo problem jer su poznavali oba jezika odnosno, bolje rečeno, nisu govorili niti jedan standardni jezik već dijalektalne oblike koji su više sličili talijanskom jeziku nego hrvatskom. Već smo spomenuli da je u prethodnom dvadesetljetnom razdoblju talijanski jezik bio jedini (ne samo službeni, nego i jedini dozvoljen) u svim institucijama, obrazovnim ustanovama i javnom prostoru, pa ga je većina žitelja Istre morala kad-tad naučiti za svoje svakodnevne potrebe. Stoga se vrlo brzo ispostavilo da je jezični kriterij vrlo ambivalentan u pograničnoj zoni (pogotovo uz specifičnu povijesnu pozadinu fašističkog režima i nasilne talijanizacije), pa su se nove jugoslavenske vlasti morale suočavati s dodatnim poteškoćama u definiranju i kategorizacijama nacionalne pripadnosti pri odobravanju (ili osporavanju)⁶⁴

59 HR-DAPA-385, KKP Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog komiteta KPJK 17. veljače 1948. u kom se opisuje situacija na terenu: „Osjeća se nedovoljan rad samih članova Komiteta i kontrole na terenu. Naročito se to osjeća na granici gdje ljudi masovno traže za optaciju i oni se nikoga ne boje već je to prešlo u anarhiju. To se osjeća i u hrvatskim selima [...]. Omladinci koji bi trebali otići sada u vojsku ima njih jedan broj koji će zbog toga otići u Italiju i to kod ljudi iz zemlje.“

60 HR-HDA, fond 1220, CK KPH Komisija za Agitaciju i Propagandu, kutija 4, fasc. KK KPH Poreč. U mjesečnom izvještaju CK KPH i Oblasnom komitetu KPH od 6. ožujka 1951. se navodi: „dolaze razni paketi iz Trsta i Italije i to u posljednje vreme mnogo više nego prije. Ti paketi uglavnom sadrže namirnice, rižu, najlon-čarape i slične stvari, kao i pisma koja nagovaraju na opcije.“

61 *Zapisnici Politibiroa Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske 1945–1952, Svezak I (1945–1948)* (Zagreb: HDA, 2005), 470.

62 O problemima s kojima su se suočavale međunarodne organizacije prilikom kategorizacije istarskog stanovništva prema njihovoj nacionalnoj pripadnosti više u: Pamela Ballinger, „History’s “Illegibles”: National Indeterminacy in Istria“: „IRO spent a good amount of time worrying about how to classify refugees from Venezia Giulia, examining these debates illuminates the ways in which nationalization processes were far from complete in the region. Despite their visibility as a problem or concern for IRO staff, these “indeterminate” refugees have nonetheless been largely invisible in the historiography of the region and work on identity in the Julian “borderlands”, 124.

63 Ibid.

64 Mnoštvo je dokumenata u kojima se navodi da se „mora razbiti svaki pokušaj opcije, kao i to da se ne dozvoli da Hrvati podnašaju molbe i žalbe, nego samo onima koji govore talijanskim jezikom kao i Talijanima“. – HR-DAPA-385, KKP Buzet, Izvješće sa sastanka Kotarskog Komiteta KPH Buzet 10. studenog 1948.

opcija, što je dovelo do vrlo kritične situacije i reakcije odozdo (onih čije su opcije odbijene) u sveopćem i sve više prisutnom nezadovoljstvu lokalnog stanovništva.⁶⁵

Specifičnost i složenost poslijeratnog konteksta na sjevernojadranskom prostoru može se analizirati i kroz bogate arhivske fondove vezane za opcije (u Pazinu, Zagrebu i Beogradu) iz kojih se mogu rekonstruirati razne životne priče koje ukazuju na drugačiju sliku od one prikazane kroz isključivo nacionalne narative. Štoviše, ti su fondovi posebno korisni u kritičkom promatranju interakcije povijesnih procesa odozgo (preko odluka nadležnih vlasti u vezi odobravanja ili odbijanja opcija) i odozdo (putem žalbi koje je stanovništvo upućivalo vlastima) kroz koje su razvidni svi fenomeni o kojima smo do sada govorili u članku. Tako se, na primjer, u slučaju Karla Saine navodi da je Državni Sekretarijat za Unutrašnje poslove 20. srpnja 1951. odbio zahtjev za opciju jer se radi o osobi čiji je govorni jezik hrvatski, a narodnost hrvatska, iako se radi o osobi koja je drugačije argumentirala svoju nacionalnu pripadnost i govorni jezik. Iz obrazloženja možemo saznati da je Saina imao dvije sestre koje su se 1926. iselile kao talijanske državljanke (što je sam Saina navodio kao dokaz svoje nacionalne pripadnosti – deklarirajući se kao Talijan), međutim također se navodi da dotični u FNRJ ima još jednu sestru, dva brata i majku, koji nisu optirali (što pak vlasti koriste kao argument da mu je narodnost hrvatska).⁶⁶ Takve obiteljske situacije nisu bile izuzetak, dapače, mnoge obitelji su se podijelile (te naknadno raselile) upravo na osnovi „situacijskih i kontekstualnih identifikacijskih procesa“ o kojima govori Rogers Brubaker: neki su svojim odlaskom „potvrdili“ svoj talijanski identitet, neki su otišli, ali su se po dolasku u Italiju identificirali drugačije (na što ukazuju radovi Pamele Ballinger), neki od talijanskih govornika su ostali – vlastitom odlukom ili odlukom vlasti (koja im je odbila opciju) te su opet imali mogućnosti (re)definirati svoj identitet kao talijanska manjina na sjevernojadranskom prostoru (koja je prisutna sve do danas) ili se progresivno „asimilirati“ (kroz procese školovanja, zaposlenja, stvaranja „mješovitih“ obitelji) uz manje ili veće pritiske države i/ili okolice.

Na takve karakteristike pograničnog područja su ukazivali i mnogi povijesni akteri čije se analize Julijske Krajine mogu pronaći u arhivskim fondovima. Jedan od njih je i tršćanski svećenik Carlo Musizza, iz biskupije u Kopru, koji se izravnim pismom 5. lipnja 1946. obratio Savjetu Ministara inozemnih poslova u Parizu, u kojem je između ostalog naveo:

„Ko poznaje ma i površno etničku strukturu našeg kraja zna da su italijanski, slovenački i hrvatski autohtoni stanovnici toliko pomešani, izmešani i povezani međusobno, naročito u obalskoj zoni Julijske Krajine [...]. Pored toga, u Trstu, Gorici, Puli i ostalim manjim centrima većina italijanskih porodica formirana je ukrštavanjem italijanskog i slavenskog stanovništva, tako da postoji vrlo mali broj autohtonih porodica u Julijskoj Krajini koje bi bile čisto italijanske krvi.“⁶⁷

65 U Diplomatskom arhivu Ministarstva spoljnih poslova Srbije (DAMSPS) pohranjena je sva dokumentacija vezana za „opcije“, zajedno sa žalbama (i onih pristiglih u urede jugoslavenskih ambasada i konzulata u Italiji), odredbama i obrazloženjima kriterija u delikatnom procesu donošenja odluke odobrenja ili odbijanja optantskih zahtjeva te dugomjesečne prepiske između raznih vladajućih organa koji su se suočavali problemima koje očito nisu predvidjeli, kao i sve većem broju zahtjeva za odlazak iz zemlje koji su pristizali iz dana u dan.

66 HR-HDA, fond 279, Konzularni Odjel pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske - Opcije (1948–1953), kutija 396, Rješenje br.2594.

67 AJ, fond 50, FNRJ Vlada, fasc. 3/7, Pismo Mons. Dott. Carlo Mussizza Savjetu Ministara Inostranih poslova.

Ovim se citatom možemo samo kratko osvrnuti i na tzv. miješane brakove ili obitelji, koje nisu bile rijetkost u pograničnim zonama, a koje također otvaraju druga brojna pitanja u vezi identifikacijskih procesa i njihovih (ne)prisutnosti unutar nacionalnih narativa.

Kao dodatni argument „situacijskih i kontekstualnih“ identifikacijskih procesa u vezi migracijskih valova lokalnog stanovništva s područja Istre u poslijeratnom razdoblju, navest ćemo još jedan (premda manjinski) fenomen koji također proizlazi iz arhivske građe, a tiče se povlačenja opcija odnosno podnošenja zahtjeva za povratak u Jugoslaviju. Naime, početkom 1950. Ministarstvo unutrašnjih poslova FNRJ je obavijestilo Ministarstvo inostranih poslova da se „u posljednje vrijeme promijenila situacija među optantima, specijalno na terenu Istre i Rijeke. Pošto se približavaju zadnji rokovi za iseljenje optanata u Italiju, mnogi su optanti promijenili svoju odluku i najednom zatražili državljanstvo FNRJ, premda su im već uručeni dekreti o pozitivnom rješenju njihove opcione molbe. Ta pojava zauzela je donekle masovni karakter i do sada je predalo molbu za prijem u naše državljanstvo oko 400 osoba. Prema primljenim podacima broj takvih molbi mogao bi se povećati za još nekoliko stotina. Ti optanti, podnoseći molbe za prijem u naše državljanstvo rukovodili su se uglavnom slabom ekonomskom situacijom u Italiji, tamošnjom nezaposlenošću, jednom riječju neizvjesnošću za svoju budućnost. Rijetki su slučajevi, da je netko poduzeo takve korake iz političkih motiva t. j. kao iskreni prijatelj socijalističke Jugoslavije.“⁶⁸ Dokument stoga jasno navodi da se nije radilo o simpatizerima Komunističke partije⁶⁹, nego o običnim ljudima koji su svoje životne odluke donosili ovisno o kontekstu (uglavnom socioekonomske naravi) i situaciji (diktiranom nezaposlenošću i neizvjesnošću), koja u Italiji više nije izgledala tako idealno kao prethodnih godina.

Nepune dvije godina kasnije, krajem 1951., odvijao se i proces zahtjeva za povratak „Italijana koji žele da se vrate u našu zemlju“. Radilo se o „optantima-Talijanima koji su napustili našu zemlju i traže mogućnost da se povrate. Oni su obično sitni posednici-zemljoradnici ili zanatlije.“⁷⁰ Jugoslavenske su vlasti ozbiljno razmatrale tu mogućnost, međutim postojale su neke formalne i pravne prepreke koje su sprečavale da se ti zahtjevi zadovolje: da bi dobili jugoslavensko državljanstvo „po Zakonu bi trebalo da su boravili prethodno neprekidno 5 godina na našem području“⁷¹ – što je naravno bilo nemoguće ostvariti.

68 DAMSPS, fond 1950, fasc. 43, Optanti. Dopis Ministarstva Unutrašnjih poslova FNRJ Ministarstvu Inostranih poslova od 13. veljače 1950.

69 O slučaju talijanskih državljana koji su bili simpatizeri ili aktivisti Komunističke partije i koji su se doselili u Jugoslaviju nakon Drugog svjetskog rata više u: Andrea Berrini, *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone* (Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004). Luigi Lusenti, *Una storia silenziosa – gli italiani che scelsero Tito* (Milano: ComEdit 2000). Enrico Miletto, *Gli Italiani di Tito. La Zona B del Territorio Libero di Trieste e l'emigrazione comunista in Jugoslavia (1947–1954)* (Soveria Mannelli: Rubettino, 2019). Marco Puppini, *Costruire un mondo nuovo. Un secolo di lotte operaie nel Cantiere di Monfalcone* (Monfalcone, Gorizia: Comune di Monfalcone, ANPI, Centro isontino di documentazione storica e sociale “L. Gasparini”, 2008).

70 DAMSPS, fond 1950, fasc. 43, Optanti. Zahtjev za pravni savjet Ministarstva Inostranih poslova FNRJ II Odelenju, 10. prosinac 1951.

71 Ibid., 2.

Ni o jednom ni o drugom slučaju, koje smo ovdje samo figurativno i ukratko naveli, nema riječi u nacionalnim povijesnim prikazima, jer se ne uklapaju u već više puta spomenutu crno-bijelu sliku sjevernojadranskog poraća, što dodatno ukazuje na potrebu novih iščitavanja tog razdoblja. Naravno, pritom bi bilo nužno obuhvatiti što šire izvore arhivske građe – koji se također ne bi smjeli ograničavati na isključivo nacionalne okvire i arhive – iz kojih je razvidna daleko složenija povijesna zbilja od one koja se desetljećima kreirala i nametnula u većini historioografskih prikaza o ovim temama.

Zaključak

Poslijeratna situacija dodatno ukazuje na specifičnosti pograničnih zona u kojima je bilo gotovo nemoguće odrediti nečiju (isključivu) nacionalnu ili jezičnu pripadnost, a potom i pripadajuća im prava. Nisu samo oblici identifikacija bili fluidni i višeslojni, nego su i same obitelji bile izmiješane i isprepletene višestoljetnim suživotom, pa su se i naponi novih vlasti da kategoriziraju stanovnike novopripojenih područja u isključive nacionalne grupe ispostavili problematičnim. Doista, fluktuacije u identitetskim kategorijama konstanta su istarske povijesti te su vidljive sve do danas gotovo u svim popisima stanovništva.⁷²

Tranzicijske poteškoće i prepreke, koje se manifestiraju kroz dugotrajne procese kategorizacije i nacionalizacije društva, obilježja su sjevernojadranskog prostora, a osobito je prepoznatljiva nevoljkost značajnog dijela lokalnog stanovništva da im se podvrgne. Ta nevoljkost se očituje i u prošlosti, kao i u skorijim razdobljima, pri čemu su, ovisno o situaciji i kontekstu, preferirani promjenjivi, fluidni i višeslojni oblici identifikacije. Stoga zaključno možemo reći da skorija povijest Istre, kao i drugih spornih pograničnih zona srednje i jugoistočne Europe tijekom 20. stoljeća koja su bila predmetom pravnih i diplomatskih sukoba, pruža značajan uvid u procese izgradnje nacija i država, kao i u njihove ograničenosti. Istovremeno nudi bogat materijal za daljnja istraživanja, posebno kroz nove metodološke pristupe i perspektive, koje omogućuju detaljniju analizu odnosa između društvenih i političkih aktera te fleksibilnih strategija i praksi podložnih stalnim redefinicijama, u kojima nacionalne identifikacije često služe kao sredstvo u postizanju specifičnih ciljeva.

72 O recentnim popisima stanovništva i istarskoj hibridnosti v. Sandi Blagonić, *Istrijani protiv Istrana. Diskurzivna konstrukcija identiteta i simbolička natjecanja* (Zagreb: Jesenski i Turk, 2016).

Bibliografija

Arhivska građa

- AJ – Arhiv Jugoslavije:
 - AJ – fond 50, FNRJ Vlada.
 - AJ – fond 50-66-147, Vojna Uprava Jugoslavenske Armije-STT.
 - AJ – fond 507, Mirovna konferencija u Parizu.
- DAMSPS – Diplomatski Arhiv Ministarstva Spoljnih Poslova Republike Srbije:
 - DAMSPS – fond 1945, Italija, Materijali za Mirovnu konferencija u Parizu.
 - DAMSPS – fond 1947, Optanti.
 - DAMSPS – fond 1948, Optanti.
 - DAMSPS – fond 1950, Optanti.
- HR-DAPA – Državni Arhiv u Pazinu:
 - HR-DAPA – fond 88, Kotarski Narodni Odbor Poreč (1945–1955), Optanti, 1950.
 - HR-DAPA – fond 385, Kotarski komitet KPH Buzet (1945–1955).
- HR-HDA – Hrvatski Državni Arhiv:
 - HR-HDA – fond 279, Konzularni Odjel pri Predsjedništvu Vlade NR Hrvatske – Opcije (1948–1953).
 - HR-HDA – fond 1166, Komisija za razgraničenje pri Predsjedništvu vlade Narodne Republike Hrvatske (1945–1947).
 - HR-HDA – fond 1220, CK KPH Komisija za Agitaciju i Propagandu.
 - HR-HDA – fond 1808, Oblasni komitet KPH za Istru.
- *Zapisnici Politbiroa Centralnog komiteta Komunističke Partije Hrvatske 1945–1952, Svezak I (1945–1948)*. Zagreb: HDA, 2005.

Bibliografija

- AA.VV. *La comunità nazionale italiana nei censimenti jugoslavi 1945–1991*. Rovigno, Fiume, Trieste: Centro di ricerche storiche / Unione italiana/ Università popolare, 2001.
- Abram, Marco. „Integrating Rijeka into Socialist Yugoslavia: The Politics of National Identity and the New City’s Image (1947–1955).“ *Nationalities Papers*, 1 (2018): 69–85.
- Anderson, Benedict. *Nacija: zamišljena zajednica. Razmatranja o porijeklu i širenju nacionalizma*. Zagreb: Školska knjiga, 1990.
- Badurina, Natka. *Strah od pamćenja. Književnost i sjeverni Jadran na ruševinama dvadesetog stoljeća*. Zagreb: Disput, 2023.
- Bagarić, Petar. „Popis Jadranskog instituta u Istri 1945. godine.“ *Acta Histriae*, 3 (2015): 447–48.
- Ballinger, Pamela. *History in Exile. Memory and Identity at the Borders of the Balkans*. Princeton: Princeton University Press, 2003.
- Ballinger, Pamela. „Authentic Hybrids’ in the Balkan Borderlands.“ *Current Anthropology*, 1 (2004): 31–60.
- Ballinger, Pamela. „History’s ‘Illegibles’: National Indeterminacy in Istria.“ *Austrian History Yearbook* 43 (2012): 116–37.
- Ballinger, Pamela. *The World Refugees Made: Decolonization and the Foundation of Postwar Italy*. Ithaca-NY: Cornell University Press, 2020.
- Berrini, Andrea. *Noi siamo la classe operaia: i duemila di Monfalcone*. Milano: Baldini Castoldi Dalai, 2004.
- Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlić (ur.). *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*. Verona: Ombre corte, 2008.

- Bjork, James. *Neither German nor Pole. Catholicism and National Indifference in a Central European Borderland*. Ann Arbor Michigan: University of Michigan Press, 2008.
- Bjork, James, Tomasz Kamusella, Timothy Wilson i Anna Novikov (ur.). *Creating Nationality in Central Europe, 1880–1950: Modernity, Violence and Belonging in Upper Silesia*. London, New York: Routledge, 2016.
- Blagonić, Sandi. *Istrijani protiv Istrana. Diskurzivna konstrukcija identiteta i simbolička natjecanja*. Zagreb: Jesenski i Turk, 2016.
- Bresciano, Marco. „Lost in transition? The Habsburg legacy, state- and nation-building and the new fascist order in the Upper Adriatic.“ U: Ginderachter van, Maarten i Jon Fox (ur.). *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*, 56–80. London: Routledge, 2019.
- Bresciano, Marco. „The Battle for Post-Habsburg Trieste/Trst: State Transition, Social Unrest, and Political Radicalism (1918–23).“ *Austrian History Yearbook* 52 (2021): 182–200.
- Bresciano, Marco. „Una rivoluzione ‘antiasburgica’. Caos post-bellico, violenza e ascesa fascista nell’Istria post-asburgica.“ *Studi storici*, 4 (2022): 931–60.
- Brown, Kate. *A Biography of No Place. From Ethnic Borderland to Soviet Heartland*. Cambridge: Harvard University Press, 2004.
- Brubaker, Rogers i Frederic Cooper. „Beyond ‘Identity’.“ *Theory and Society* 29, 1 (2000): 1–47.
- *Cadastre National de l’Istrie, d’après le Recensement du 1er Octobre 1945*. Sušak: Institut Adriatique, 1946.
- Colummi, Cristiana, Liliana Ferrari, Gianna Nassisi i Germano Trani. *Storia di un esodo. Istria 1945–1956*. Trieste: Istituto regionale per la storia del movimento di liberazione nel Friuli-Venezia Giulia, 1980.
- D’Alessio, Vanni. „Istrians, Identifications and the Habsburg Legacy. Perspectives on Identities in Istria.“ *Acta Histriae*, 1 (2006): 15–39.
- D’Alessio, Vanni. „Dall’Impero d’Austria al Regno d’Italia. Lingua, stato e nazionalizzazione in Istria.“ U: Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlić. *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, 31–71. Verona: Ombre corte, 2008.
- Dota, Franko. *Zaračeno poraće. Konfliktni i konkurentski narativi o stradanju i iseljavanju Talijana Istre*. Zagreb: Srednja Europa, 2010.
- Dukovski, Darko. *Rat i mir istarski: model povijesne prijelomnice 1943.–1955*. Pula: C.A.S.H., 2001.
- Dukovski, Darko. *Povijest Pule: deterministički kaos i jahači Apokalipse*. Pula: Istarski ogranak Društva hrvatskih književnika, 2011.
- Ginderachter van, Maarten i Jon Fox (ur.). *National Indifference and the History of Nationalism in Modern Europe*. London: Routledge, 2019.
- Giuricin, Luciano. „Il censimento jugoslavo del 1945 secondo il Cadastre National de l’Istrie.“ *Storia urbana* 103 (2003): 31–45.
- Gombač, Jure. *Esuli ali optanti? Zgodovinski primer v luči sodobne teorije*. Koper: Založba ZRS, 2005.
- Gombač, Jure. „Izseljevanje iz Kopra in njegove okolice po sprejetju Londonskega memoranduma. Analiza podatkov odhajajočih skozi prizmo narodnosti.“ *Annales* 26 (2001): 395–402.
- Hrobat Virloget, Katja, Catherine Gousseff i Gustavo Corni (ur.). *At home but foreigners. Population Transfers in 20th Century Istria*. Koper: Annales University Press, 2015.
- Hrobat Virloget, Katja. *V tišini spomina. “Eksodus” in Istra*. Koper: Založba Univerze na Primorskem; Trst: Založništvo tržaškega tiska, 2021.
- Hobsbawm, Eric i David Kertzer. „Ethnicity and Nationalism in Europe Today.“ *Anthropology Today*, 1 (1992): 3–8.
- Jeličić, Ivan. „Redefining Fiumians: Flag Usage and the Ambiguities of the Nation-Building Process in the Former Habsburg-Hungarian corpus separatum, 1914–1924.“ *Contemporary European History* (2022): 1–20.
- Judson, Pieter. *Guardians of the nation: activists on the language frontiers of imperial Austria*. Cambridge: Harvard University Press, 2006.
- Kalc, Aleksej. „The other side of the ‘Istrian exodus’: immigration and social restoration in Slovenian coastal towns in the 1950s.“ *Dve domovini: razprave o izseljenstvu* 49 (2019): 145–62.

- Kamusella, Tomasz. *The Politics of Language and Nationalism in Modern Central Europe*. London: Palgrave Macmillan, 2008.
- Karch, Brendan. *Nation and Loyalty in a German-Polish Borderland. Upper Silesia, 1848–1960*. Cambridge: Cambridge University Press, 2018.
- King, Jeremy. *Budweisers into Czechs and Germans. A local history of Bohemian politics, 1848–1948*. Princeton: Princeton University Press, 2002.
- Klabjan, Borut (ur.). *Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives*, Oxford: Peter Lang, 2019.
- Kosi, Jernej. „Slovenian Historiography in the Post-1989 Period.“ *Contemporary European History* (2024): 1–9.
- Ličen, Daša. *Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu*. Ljubljana: Mladinska knjiga, 2023.
- Lusenti, Luigi. *Una storia silenziosa – gli italiani che scelsero Tito*. Milano: ComEdit, 2000.
- Mileta Mattiuz, Olinto. *Popolazioni dell'Istria, Fiume, Zara e Dalmazia (1850–2002)*. Trieste: Edizioni A.D.E.S., 2005.
- Mileto, Enrico. *Gli Italiani di Tito. La Zona B del Territorio Libero di Trieste e l'emigrazione comunista in Jugoslavia (1947–1954)*. Soveria Mannelli: Rubettino, 2019.
- Orlić, Mila. „Lesodo degli italiani dall'Istria e l'insediamento nella provincia di Modena.“ *Quaderni*, 1 (2007): 33–68.
- Orlić, Mila. „Italians or 'Foreigners'? The Multilayered Memories of Istrian Refugees in Italy.“ U: Klabjan, Borut. *Borderlands of Memory. Adriatic and Central European Perspectives*, 255–72. Oxford: Peter Lang, 2019.
- Orlić, Mila. *Identità di confine. Storia dell'Istria e degli istriani dal 1943 a oggi*. Roma: Viella, 2023.
- Orlić, Mila. „Talijsko javno pamćenje i slika drugog: antislavenski stereotipi u recentnoj historiografiji i književnosti sjevernojadranskog prostora.“ *Acta Histriae*, 2 (2023): 333–52.
- Parovel, Paolo. *L'identità cancellata. L'italianizzazione forzata dei cognomi, nomi e toponimi, nella Venezia Giulia dal 1919 al 1945, con gli elenchi delle province di Trieste, Gorizia, Istria ed i dati dei primi 5300 decreti*. Trieste: Eugenio Parovel Editore, 1985.
- Puppini, Marco. *Costruire un mondo nuovo. Un secolo di lotte operaie nel Cantiere di Monfalcone*. Monfalcone, Gorizia: Comune di Monfalcone, ANPI, Centro isontino di documentazione storica e sociale “L. Gasparini”, 2008.
- Reill, Dominique K. *Nationalists Who Feared the Nation Adriatic Multi-Nationalism in Habsburg Dalmatia, Trieste, and Venice*. Stanford: Stanford University Press, 2012.
- Reill, Dominique K. *The Fiume Crisis. Life in the Wake of the Habsburg Empire*. Cambridge: Harvard University Press, 2020.
- Reill, Dominique K., Ivan Jeličić i Francesca Rolandi. “Redefining Citizenship after Empire: The Rights to Welfare, to Work, and to Remain in a Post-Habsburg World.” *The Journal of Modern History*, 2 (2022): 326–62.
- Sestan, Ernesto. *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*. Roma: Edizioni italiane, 1947.
- Sestan, Ernesto. *Venezia Giulia. Lineamenti di una storia etnica e culturale*. Udine: Del Bianco, 1997.
- Simon, Daniela. “The ‘Hybrids’ and the Re-Ordering of Istria, 1870–1914.” *Acta Histriae*, 4 (2020): 577–604.
- Smodlaka, Josip. *O razgraničenju Jugoslavije s Italijom*. Beograd: Izdanje Nove Jugoslavije, 1944.
- Stergar, Rok. “Introduction to Forum: The Adriatic, the Alps, and the Danube: Identities, Categories of Identification, and Identifications.” *Austrian History Yearbook* 49 (2018): 17–22.
- Stergar, Rok i Tamara Scheer. “Ethnic boxes: the unintended consequences of Habsburg bureaucratic classification.” *Nationalities Papers*, 4 (2018): 575–91.
- Škiljan, Filip. “Iz svakodnevnoga života sela Žejane u dvadesetom stoljeću.” *Histria*, 4 (2014): 141–70.

- Toncich, Francesco. „Istria Between Purity and Hybridity: The Creation of the Istrian Region through Scientific Research in the 19th Century.” *Acta Histriae*, 4 (2020): 541–76.
- Verginella, Marta. „Il paradigma città/campagna e la rappresentazione dualistica di uno spazio multietnico.” *Contemporanea*, 4 (2008): 779–92.
- Volk, Sandi. *Esuli a Trieste. Bonifica nazionale e rafforzamento dell’italianità sul confine orientale*. Udine: Kappa Vu, 2004.
- Volk, Sandi. „Gli spostamenti di popolazione italiane, slovene e croate al confine italiano tra fascismo e dopoguerra.” U: Bertucelli, Lorenzo i Mila Orlič. *Una storia balcanica. Fascismo, comunismo e nazionalismo nella Jugoslavia del Novecento*, 90–122. Verona: Ombre corte, 2008.
- Zahra, Tara. *Kidnapped souls. National indifference and the battle for children in the Bohemian Lands, 1900–1948*. Ithaca: Cornell University Press, 2008.
- Zahra, Tara. „Imagined non-communities: national indifference as a category of analysis.” *Slavic Review* 69 (2010): 93–119.
- Zajc, Marko. *Gdje slovensko prestaje, a hrvatsko počinje: slovensko-hrvatska granica u 19. i početkom 20. stoljeća*. Zagreb: Srednja Europa, 2008.

Mila Orlič

POVOJNA TRANZICIJA V SEVERNOJADRANSKEM OBMEJNEM PROSTORU (1945–1954)

POVZETEK

Pričujoči članek na podlagi konkretnih primerov iz arhivskih virov kritično analizira nacionalni pristop k zgodovinenju obdobja po drugi svetovni vojni v zgornjem jadranskem območju, pri tem poudarja potrebo po rabi transnacionalnega (oziroma anacionalnega) pristopa in pristopa deljene zgodovine (*entangled history*). S primerom pokaže, da sta omenjena pristopa ključna še zlasti v primeru raziskovanja obmejnih območij, ki so (bila), glede na pogoste spremembe državnih mej in oblasti, zaznamovana z večplastnimi, fluidnimi, nedefiniranimi, hibridnimi in ambivalentnimi identifikacijami prebivalstva. Prevladujoči etnocentrični prikazi preteklosti se v tej luči kažejo kot neadekvatni oziroma nezadostni za poglobljeno analizo širših družbenih fenomenov, še posebej ko govorimo o kompleksnih tranzicijskih procesih, ki so sledili drugi svetovni vojni.

Avtorica se osredotoča na primer večjezične Istre po drugi svetovni vojni. Gre za čas žgočih pogajanj o novih italijansko-jugoslovanskih mejah. Posebej upošteva dinamiko kategorizacije istrskega prebivalstva »od zgoraj« (s strani novih jugoslovanskih oblasti) in odzive »od spodaj« (navadnih ljudi v vsakdanjem življenju). Družbeni in politični historični akterji so fleksibilno zasledovali različne strategije, pri čemer je bila izbrana nacionalna identifikacija pogosto le sredstvo za doseg specifičnih ciljev.

Raziskovanje obdobja po drugi svetovni vojni tako osvetljuje posebnost obmejnih območij, v katerih je vprašanje nacionalne ali jezikovne pripadnosti zmeraj situacijske

narave. Identifikacije v tem obdobju niso bile le fluidne in večplastne, še več, slonele so na stoletja dolgem prepletanju nadvse različnih družinskih dreves. Posledično so bili napori novih oblasti, da bi prebivalstvo istrskega polotoka po drugi svetovni vojni razdelili v vnaprej določene in fiksne nacionalne skupine, največkrat neproduktivno. Nihanja v identitetnih kategorijah interpretira kot stalnico zgodovine Istre, saj ostaja razvidna iz praktično vseh popisov od 19. stoletja do današnjega dne.

Jelka Piškurič*

»Dinar na dinar – nov vrtec«.

Vloga mehanizma samoprispevka v procesu socialistične modernizacije

IZVLEČEK

Prispevek na primeru občine Ljubljana Vič - Rudnik prikaže razvoj mehanizma samoprispevka in njegovo vlogo v procesu socialistične modernizacije. Samoprispevek je bil časovno omejena dajatev, namenjena za reševanje skupnih krajevnih potreb, najpogosteje za izgradnjo infrastrukture. Zakonsko je bil s posebno uredbo prvič urejen v štiridesetih letih 20. stoletja, nato so ga urejali z davčnimi predpisi, leta 1973 pa sprejeli tudi zakon o samoprispevku. Postopoma se je razvijal od mehanizma nerazvitih podeželskih skupnosti do enega od pomembnih finančnih virov za gradnjo javne infrastrukture. To vlogo je izgubil sredi osemdesetih let zaradi rastoče gospodarske krize in nenehnih težav pri izvajanju projektov iz sredstev samoprispevka. Na podeželju, kjer je bila participacija prebivalcev v celem obdobju socializma nujna za razvoj infrastrukture, se je kljub temu pojavljala vse do konca socializma.

Ključne besede: samoprispevek, modernizacija, socializem, Ljubljana Vič - Rudnik, Slovenija, 1945–1991

* Dr., znanstvena sodelavka, Študijski center za narodno spravo, Tivolska 42, SI-1000 Ljubljana, jelka.piskuric@scnr.si; ORCID: 0000-0002-2202-7330

ABSTRACT

“DINAR BY DINAR – A NEW KINDERGARTEN”. THE ROLE OF THE SELF-IMPOSED CONTRIBUTION MECHANISM IN THE PROCESS OF SOCIALIST MODERNISATION

The article uses the example of the municipality of Ljubljana Vič - Rudnik to illustrate the development of the self-imposed contribution mechanism and its role in the process of socialist modernisation. Self-imposed contributions were time-limited levies addressing common local needs, most often infrastructure development. They were first regulated in the 1940s by a special decree and later governed by tax regulations, while in 1973, the Self-Imposed Contributions Act was adopted. Self-imposed contributions gradually evolved from a mechanism for underdeveloped rural communities to one of the crucial financial sources for the construction of public infrastructure. This mechanism lost its role in the mid-1980s due to the growing economic crisis and continuing difficulties with the implementation of projects funded this way. In rural areas, where participation of the population was essential for the development of infrastructure throughout the socialist period, it nevertheless persisted until the end of socialism.

Keywords: self-imposed contribution, modernisation, socialism, Ljubljana Vič - Rudnik, Slovenia, 1945–1991

Uvod

Samoprispevek, posebna dajatev, časovno omejena na največ pet let, s katero so prebivalci v času socializma sofinancirali izgradnjo javne infrastrukture, je v literaturi redkeje obravnavan. Zgodovinske študije se osredotočajo na obdobje od šestdesetih let naprej, zlasti pa na obdobje sedemdesetih let, ko vloga samoprispevka doseže vrhunec, in pogosto prezrejo obdobje po koncu druge svetovne vojne. Namen pričujočega prispevka je prikazati razvoj mehanizma skozi celo obdobje socializma – njegove začetke (v zakonodaji se namreč prvič pojavi že leta 1947), njegov razcvet in postopen zaton v poznem socializmu.

V nadaljevanju želim omeniti dva avtorja, ki sta se v delu svojega raziskovanja posvetila tudi samoprispevku, Ana Kladnik in Igorja Dudo. Kladnik meni, da se je samoprispevek uveljavil po letu 1965, »ko so plače začele hitreje rasti, kar je prebivalcem omogočilo, da namesto s fizičnim delom pomagajo s finančnimi sredstvi.«¹

1 Ana Kladnik, »Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the *Sinnwelt* of Socialist Velenje,« v: Celia Donert, Ana Kladnik in Martin Sabrow (ur.), *Making Sense of Dictatorship, Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945* (Budapest, Vienna in New York: Central European University Press, 2022), 98.

Navaja dva zakona, ki sta regulirala samoprispevek, *Zakon o prispevkih in davkih občanov* iz leta 1969 in *Zakon o samoprispevku* iz leta 1973. Sredstva, zbrana s samoprispevki, ki so se stekala v poseben sklad, naj bi bila med posamezne krajevne skupnosti razdeljena glede na prednostne naloge. Kladnik zapiše, da naj bi bilo na ta način sofinanciranje organizirano na temelju solidarnosti.² Podobne podatke o zakonodaji in trditve, da so se samoprispevki v večji meri uveljavili po letu 1965, »ko je raven plač hitreje naraščala«, zasledimo tudi v *Enciklopediji Slovenije*.³ Duda po drugi strani samoprispevek analizira v kontekstu dela krajevnih skupnosti. Tudi on nekoliko poseže v šestdeseta leta, posveti pa se zlasti sedemdesetim in deloma osemdesetim letom. Lokalne oblasti so samoprispevek videle kot orodje za pospeševanje napredka in izraz solidarnosti med državljani, meni Duda. Pri njem je zanimiva zlasti primerjava med jugoslovanskimi republikami.⁴ Tako Kladnik kot Duda poudarjata velik materialni doprinos samoprispevka pri izgradnji javne infrastrukture in praviloma visoko udeležbo na referendumih.⁵

Na mehanizem samoprispevka sem postala pozorna kmalu po tem, ko sem začela proučevati vsakdanje življenje v Ljubljani in njeni okolici. Sprva sem se posvetila tistim v šestdesetih in sedemdesetih letih, saj so boljše dokumentirani,⁶ in kmalu začela odkrivati razsežnost mehanizma samoprispevka.⁷ Še natančneje sem lahko njegov razvoj spremljala ob raziskovanju mikroravni, natančneje moje rojstne vasi, ki leži deset kilometrov južno od Ljubljane. Pri tem sem namreč naletela na težavo, saj se je izkazalo, da gradivo na ravni najnižjih upravnih organov ni ohranjeno – niti za Krajevni ljudski odbor Igu in kasnejšo krajevno skupnost niti za družbenopolitične organizacije. Zato sem morala v roke vzeti gradivo na eni ravni višje, to je gradivo občine Ljubljana Rudnik in njene naslednice, občine Ljubljana Vič - Rudnik. Zapisniki občinskih sej, ki so se z leti daljšali, so sicer nudili malo informacij o Igu, a so mi omogočili vpogled v socialistični vsakdan te občine. Iz analize gradiva sem hitro ugotovila, da je pri modernizacijskih procesih obstajal velik razkorak med mestom Ljubljana in njenim podeželskim zaledjem. Razlike so bile vidne zlasti na področju reševanja stanovanjskega vprašanja in gradnje javne infrastrukture. Podeželski prebivalci so bili od vsega začetka bolj odvisni od lastne iniciative ter so za razvoj infrastrukture pogosteje poskrbeli z lastnim delom ali denarnimi prispevki, saj niso imeli drugih možnosti. Čeprav je v drugi polovici šestdesetih let življenjski standard začel naraščati tudi na podeželju in se v sedemdesetih letih že izenačeval s standardom mestnih prebivalcev, so se razlike v infrastrukturni urejenosti med mestom in podeželjem nadaljevale. Število prebivalstva

2 Ibidem, 98, 99.

3 Marija Cigale, »Samoprispevek«, v: *Enciklopedija Slovenije*, 10. zv., gl. ur. Dušan Voglar (Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996), 378.

4 Igor Duda, *Socializem na kućnom pragu, mjesna zajednica i svakodnevnica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji* (Zagreb in Pula: Srednja Europa, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2023), 123–34.

5 Kladnik, »Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the *Simmel* of Socialist Velenje«, 99–104. Duda, *Socializem na kućnom pragu*, 123–34.

6 Jelka Piškurić, »Hiše, vrtci, šole, ceste: gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič - Rudnik«, *Kronika* 65, št. 1 (2017): 99–107. Jelka Piškurić, »Od stare do nove šole na Igu«, *Kronika* 66, št. 2 (2017): 297–300.

7 Jelka Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«: vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino in Študijski center za narodno spravo, 2019), 71–94, 112, 126–35, 144, 145, 321–26, 352.

na podeželju je raslo, s tem pa tudi potrebe po razvoju infrastrukturne, medtem ko je proračunskih sredstev zaradi gospodarske stagnacije čedalje bolj primanjkovalo.

Brez samoprispevkov bi modernizacijski procesi potekali počasneje, zlasti na podeželju. A v nasprotju s predstavljeno literaturo ugotavljam, da se je na proučevanem področju samoprispevek sprva uveljavil kot mehanizem, ki je bil namenjen zlasti podeželskim skupnostim oziroma slabše razvitim delom občine. V šestdesetih letih je počasi preraščal te meje in se začel pojavljati tudi v mestnih krajevnih skupnostih, dokler ni v sedemdesetih letih postal eden od glavnih mehanizmov za sofinanciranje javne infrastrukture. V drugi polovici osemdesetih let je to vlogo izgubil, saj prebivalstvo ni bilo več pripravljeno v velikem obsegu sofinancirati skupnih infrastrukturnih projektov; še vedno pa se je ohranil v podeželskih skupnostih.

Ljubljana Vič - Rudnik

Občina Ljubljana Vič - Rudnik je bila ena od petih ljubljanskih občin, a zaradi obsežnega podeželskega zaledja bolj podeželska kot mestna. V upravnem smislu so Ljubljano začeli postopoma združevati s podeželskim zaledjem po uvedbi komunalnega sistema leta 1955, ko je prišlo do bistvenih sprememb v organizaciji občin. Občine oziroma komune so bile zamišljene kot temelj samoupravnega političnega sistema, po eni strani kot osnovne političnoupravne enote, po drugi kot zaokrožene geografske in gospodarske enote, ki naj bi bile sposobne samostojnega življenja. Taka vloga je zahtevala gospodarsko močnejše občine, čeprav marsikatera od novonastalih občin kljub obsežnosti ozemlja ni imela materialnih pogojev za izvajanje novih nalog.⁸ Komunalni sistem naj bi oblast čim bolj približal državljanom, a so se že ob njegovi uvedbi krepile težnje po vnovični centralizaciji.⁹ Pri oblikovanju komun je imela pomembno vlogo tudi želja oblasti po odpravi gospodarskih in socialnih razlik med mestom in podeželjem.¹⁰ Z novimi občinskimi mejami je bila zabrisana razlika med mestnimi in navadnimi občinami; vse naj bi bile sestavljene iz ekonomskega centra, ki je bil praviloma mesto, in okolice, ki bi gravitirala k takšnemu centru.¹¹

Sprva imamo na proučevanem območju dve občini, obe ustanovljeni leta 1955, občino Ljubljana Rudnik in občino Ljubljana Vič. Občina Ljubljana Rudnik je poleg manjšega mestnega dela že obsegala veliko podeželsko zaledje na jugovzhodnem

8 Janez Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1945–1963)«, *Arhivi* 23, št. 2 (2000): 98–100. Božo Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem: Teritorialno-organizacijske strukture* (Maribor: Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, 2000), 300–02.

9 Kopač, »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1945–1963)«, 98–102. Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem*, 300, 301. Mateja Režek, »Politični zastoj«, v: Jasna Fischer et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 960.

10 *Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine* (Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1962), 91, 92. »Kakšna je združena občina? Velika teritorialna in močna gospodarska enota«, *Naša komuna, Glasilo občinskega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, 7. 3. 1961, 2. Prim. tudi: David Petelin, »Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965«, *Kronika* 65, št. 2 (2017): 216, 217.

11 Grafenauer, *Lokalna samouprava na Slovenskem*, 302.

delu Ljubljanskega barja, na podeželje pa se je širila tudi v naslednjih letih. Zaradi slabše kakovosti zemlje je imelo podeželsko zaledje neugodne razmere za razvoj, a tudi mestni del, Rudnik, je bil slabše razvit. Občina se je zato soočala z razvojnimi izzivi na vseh področjih. Občina Ljubljana Vič je prav tako vključevala podeželsko zaledje, a v manjši meri. Šele leta 1960 se ji je priključila podeželska občina Dobrova. Mestni del je bil gospodarsko bolj razvit kot Rudnik. Kljub temu, da je občina spadala med srednje razvite občine v Sloveniji, je imela slabše razvito komunalno in stanovanjsko infrastrukturo. Proces združevanja občin se je nadaljeval do začetka šestdesetih let, ko je bila Ljubljana dokončno razdeljena na pet občin. Občini Rudnik in Vič sta se pri tem združili v eno veliko občino, ki se je na zahodu raztezala v Polhograjsko hribovje, na jugu pa preko Ljubljanskega barja v hribovito zaledje vse do Rakitne in Velikih Lašč.¹² Občini Ljubljana Rudnik in Dobrova sta bili pred združitvijo izrazito kmetijski, zato je bil tam narodni dohodek na prebivalca nižji kot v občini Ljubljana Vič, kjer sta bili industrija in obrt razvitejši. Nova občinska oblast je ugotavljala, da ima združena občina »občutno prešibko industrijo na izven mestnem področju. Prav zato bo dolžnost nove občine, da bo nekatere industrije s sedežem v Ljubljani, predvsem tiste obrate, ki se v Ljubljani ne morejo razširiti, usmerjala na podeželska območja, kjer so potrebne majhne investicije in kjer je dovolj delovne sile.«¹³

Razlike v razvoju niso bile opazne le med posameznimi deli občine Ljubljana Vič - Rudnik, ampak tudi med petimi ljubljanskimi občinami, ki so imele različne gospodarske in teritorialne osnove. Razen Občine Ljubljana Center so vse vključevale podeželsko zaledje, a v različnem obsegu. Šiška je imela najbolj razvito industrijo, v Centru se je nahajala večina upravnih organov, občina Ljubljana Vič - Rudnik pa je obsegala največji del podeželja. Kljub vzpostavitvi mestnega sveta z določenimi pravicami na področju razvoja celega mesta, je bil razvoj Ljubljane z novo upravno razdelitvijo decentraliziran.¹⁴ Med petimi ljubljanskimi občinami je bila občina Ljubljana Vič - Rudnik, ki je bila največja, gospodarsko najslabše razvita. Mestna četrt Vič je imela razvito industrijo in obrt, mestna četrt Rudnik je že delovala bolj kot predmestje, izven mestnega dela pa se je nahajalo kar 192 naselij, ki so bila večinoma zelo majhna.¹⁵ Podeželje, ki je predstavljalo največji del občine, je bilo kljub relativni bližini Ljubljane gospodarsko manj razvito, k temu so pripomogle tudi geografske okoliščine. Velik del površin sta namreč predstavljala Ljubljansko barje z dokaj revno prstjo ter njegovo hribovito in gozdnato zaledje, ki nista bila primerna za intenzivno kmetovanje.¹⁶ Naselja iz neposrednega zaledja Ljubljane so bila z mestom bolj povezana, modernizacija je tja prihajala nekoliko hitreje, mesto pa je prebivalcem nudilo različne možnosti za izobraževanje in zaposlovanje. Drugače je bilo v bolj oddaljenih krajih hribovitega

12 Več o tem gl. Jelka Piškurić, »Sistem socialistične demokracije in razvoja socialističnega gospodarstva stremi za tem, da se formirajo gospodarsko močne občine ali kako je nastala Občina Ljubljana Vič - Rudnik,« *Dileme, razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 4, št. 1-2 (2020): 157–65.

13 »Kakšna je združena občina?,« 2.

14 Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi,« 17, 18, 48–154.

15 »Kakšna je združena občina?,« 2.

16 Piškurić, »Sistem socialistične demokracije in razvoja socialističnega gospodarstva,« 169–71.

zaledja, ki so jih modernizacijski tokovi sprva zaobšli. Slabe možnosti za življenje, razvoj kmetijstva in zaposlovanje v drugih panogah so povzročali izseljevanje mladih.¹⁷

Namere oblasti, da bo združevanje mestnih in podeželskih predelov pripomoglo h gospodarski rasti vseh, so se izkazale za napačne. Nesorazmerje v razvoju obojih, ki je bilo prisotno od vsega začetka, se je ohranjalo vse do konca socializma. Vidimo ga deloma po razlikah v dostopu mestnih in podeželskih gospodinjstev do materialnih dobrin in družbenih stanovanj, zlasti pa po počasnejšem razvoju javne infrastrukture na podeželju. Od šestdesetih let dalje, predvsem pa v sedemdesetih in osemdesetih, je začelo podeželsko zaledje izgubljati svoj nekdanji značaj; tja se je čedalje bolj širil urban načina življenja, naselja ob Ljubljani so že preraščala v urbanizirana primestna naselja. Hkrati so rasle tudi potrebe prebivalstva, od stanovanj in objektov družbene infrastrukture do kanalizacije, vodovoda in cest; nanje so vplivali demografska rast, deagrarizacija in suburbanizacija, rast življenjskega standarda, razvoj potrošniške družbe in povečana mobilnost.¹⁸

Občina Ljubljana Vič - Rudnik ni imela dovolj lastnih proračunskih sredstev, da bi se prilagajala na spremembe v načinu življenja, kar je bilo še posebno občutno med gospodarsko stagnacijo. Ob ustanovitvi je spadala med srednje razvite občine v Sloveniji. Med vsemi ljubljanskimi občinami je imela najmanjši narodni dohodek na prebivalca; leta 1961 je predstavljal 14,2 odstotka narodnega dohodka vseh ljubljanskih občin, leta 1967 je padel na deset odstotkov.¹⁹ V sedemdesetih in osemdesetih letih je občina občutneje nazadovala. Leta 1970 je bila po narodnem dohodku na prebivalca med šestdesetimi slovenskimi občinami na 21. mestu, leta 1975 je padla na 25. mesto in leta 1978 na 48. mesto.²⁰ Leta 1988 je bila po višini družbenega proizvoda že čisto pri repu.²¹ Proračunskih sredstev je pogosto zmanjkalo ravno za manj razvite, podeželske krajevne skupnosti, kar je povzročalo čedalje večje nezadovoljstvo tamkajšnjih predstavnikov. Izražali so ga tudi ob sprejemanju proračunov na sejah občinskih zborov; včasih so se predstavniki krajevnih skupnosti prerekali, kdo je bolj potreben denarja, drugič pa se pritoževali zaradi nedodeljenih sredstev.²² Želeli so, »da bi bila v osnutku smernic razvoja Ljubljane in ljubljanskih občin prisotna tudi območja oz. krajevne skupnosti izvenmestnega območja [...] da bi se večala njihova materialna

17 Piškurić, »Bili nekoč so lepi časi«, 91–93.

18 Ibid., 48–154, 238–50, 284–329.

19 Petelin, »Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965«, 210.

20 *Dogovor o temeljih družbenega plana Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985* (Ljubljana: Skupščina Občine Ljubljana Vič - Rudnik, 1981), 38.

21 Tatjana Škrbec, *Družbeni proizvod in narodni dohodek v SR Sloveniji 1988* (Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1990), 9.

22 Gl. npr. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 11, a. e. 21, Zapisnik 47. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti, 10. 3. 1966, razprava k točki Obravnava in sprejem resolucije o usmeritvi razvoja občine v letu 1966 in proračuna občine za leto 1966, 40–47; t. e. 21, a. e. 46, Zapisnik 36. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 30. 3. 1972, razprava k Obravnavi in sprejemu predloga odloka o proračunu občine Ljubljana Vič - Rudnik za leto 1972, 27, 28; t. e. 35, a. e. 75, Zapisnik 20. seje zbora krajevnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 23. 1. 1980, Obravnava in sprejem osnutka programa dela skupščine občine in njenih zborov za leto 1980, 15–17; t. e. 47, a. e. 99, Zapisnik 18. skupnega zasedanja družbenopolitičnega zbora, zbora krajevnih skupnosti in zbora združenega dela skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 25. 12. 1985, Predlog družbenega plana občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1986–1990, 13.

osnova in razvoj, prostorsko načrtovanje, otroško varstvo in vse ostalo,« kajti menili so, da je podeželski del pogosto zapostavljen.²³

Manjkajoča sredstva za različne projekte modernizacije so občina in lokalne skupnosti skušale med drugim zagotoviti s samoprispevkom. Pri tem je treba povedati, da so ljudje prispevali k razvoju svojih lokalnih skupnosti tudi na druge načine: s prostovoljnim delom, donacijami materiala (predvsem gradbenega), prostovoljnim zbiranjem denarja. Denar in material so pogosto prispevala še lokalna podjetja, medtem ko so lokalne skupnosti prispevale del proračunskih sredstev, ki so bila sicer namenjena njihovemu rednemu poslovanju.²⁴ Želja po modernizaciji in boljšem življenju je bila skupna tako prebivalcem kot občinskim in krajevnim funkcionarjem; tudi v tem je treba videti enega od pogojev za uveljavljanje samoprispevka.

Kaj je samoprispevek in kdaj se pojavi?

Samoprispevek je bil časovno omejena in namenska dajatev za reševanje skupnih krajevnih potreb, najpogosteje za izgradnjo infrastrukture. Plačeval se je po odločitvi državljanov na zboru volivcev oziroma kasneje na referendumu. Samoprispevek so urejali različni predpisi, od posebne uredbe in davčnih predpisov do zakona v sedemdesetih letih.

Prva *Uredba o krajevnem samoprispevku* je bila objavljena leta 1947, hkrati z zakonodajo o davku na dohodek. Uredba je krajevni samoprispevek opredelila kot davek ali obveznost dela ali oddajo materiala »za pospeševanje in dviganje materialnega in kulturnega življenja državljanov«. ²⁵ To je v praksi pomenilo obnovo in gradnjo infrastrukture, na primer šol, bolnišnic, cest, mostov in kulturnih ustanov. Krajevni samoprispevek so lahko uvedli v krajih, vaseh, trgih in manjših mestih. Če je bilo na območju enega krajevnega ljudskega odbora več vasi, se je krajevni samoprispevek lahko uvedel tudi za skupino vasi. Predlog za uvedbo krajevnega samoprispevka so podali krajevni ljudski odbor ali državljani sami. O njem so glasovali na zboru volivcev, na podlagi česar je krajevni ljudski odbor izdal odlok o določitvi krajevnega samoprispevka. Zavezanci za plačilo dajatve so bili vsi državljani, posestniki in zasebna podjetja, ki so v kraju imeli stalno bivališče ali vir dohodka. Osnova za izračun samoprispevka je bil celotni dohodek, premoženje oziroma gospodarska moč zavezancev. Zbrana sredstva se niso stekala v redni krajevni proračun, temveč v posebni.²⁶

Prvi samoprispevki so pomagali pri obnovi infrastrukture v zelo majhnem obsegu. Največji izzivi podeželskih naselij so bili oskrba s pitno vodo, obnova šolskih stavb, rekonstrukcija lokalnih cest in mostov ter električnih vodov in transformatorskih

23 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 35, a. e. 75, Zapisnik 20. seje zboru krajevnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 23. 1. 1980, Obravnava in sprejem osnutka smernic Ljubljane in ljubljanskih občin do leta 2000, 3.

24 Gl. npr. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 20, a. e. 44, Zapisnik 28. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti, 24. 6. 1971, Analiza /problematika/ krajevnih skupnosti občine Ljubljana Vič - Rudnik, 83, 84.

25 »Uredba o krajevnem samoprispevku,« *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, št. 21/1947, 24. 5. 1947, 138.

26 *Ibid.*, 138, 139.

postaj. Pri obnovi omenjene infrastrukture so podeželski prebivalci aktivno sodelovali. Pomagali so s prostovoljnim delom, na primer pri izkopu jarkov ali izvajanju prevozov, prispevali so material, največkrat les, ali denar. Denar so prispevala tudi lokalna državna podjetja.²⁷ Leta 1953 na primer zasledimo zapis, da so bila popravila občinskih cest na Igu opravljena izključno s prostovoljnim delom,²⁸ medtem ko so v letih 1956 in 1957 pri obnovi in vzdrževanju lokalnih cest prebivalci občine Rudnik prispevali več kot polovico vseh stroškov s prevozi materiala.²⁹

Prvo omembo samoprispevka sem zasledila leta 1948. Sprejet je bil na zboru volivcev za naselje Ig, na katerem je bila udeležba volivcev 70-odstotna. Z njim so nameravali obnoviti enega od mostov čez reko Ižico, toda podatkov o izvedbi samoprispevka je malo. Piše le: »Glede popravila mostu čez Iščo se bo pobiral samoprispevek glede stroškov dovoza, ter to pri tistih posestnikih, ki imajo parcele od mosta naprej.«³⁰ Dve leti kasneje so s samoprispevkom nameravali razširiti še pokopališče.³¹ Ta samoprispevka sta bila daleč od mehanizma, ki se je razvil kasneje in bo pojasnjen v nadaljevanju. Način zbiranja denarja ni bil zabeležen. Šele leta 1953 je bil prvič zapisan način zbiranja denarja, in sicer na gospodinjstvo (po 1000 dinarjev) in na hektar (po 500 dinarjev), ko je bil krajevni samoprispevek za popravila vodovoda uveden za skupino vasi Ig, Staje, Kot, Iška vas in Iška.³²

Po koncu druge svetovne vojne je bilo ljubljansko podeželsko zaledje slabo razvito. Tako kot med obema vojnama je bilo pretežno kmetijsko s slabo razvito infrastrukturo, ki je bila v času vojne še dodatno poškodovana, sredstva za povojno obnovo pa so bila skromna.³³ Ižanci so si na primer ves povojni čas prizadevali, da bi lahko zgradili nov vodovod. Stari, ki je bil za Ig in okoliške vasi zgrajen tik pred prvo svetovno vojno, je bil po koncu druge svetovne vojne zaradi dotrajanosti uporaben le v omejenem obsegu. Na Igu so morali vzpostaviti lastno zajetje, medtem ko se je del vasi lahko oskrboval iz vodovoda, ki je bil leta 1948 zgrajen za kazenski zavod na Igu.³⁴ V drugih bolj oddaljenih vaseh pa so ljudje še ob koncu petdesetih let uporabljali kapnice, vodnjake, studence in potoke.³⁵

27 SI ZAL LJU/0031/5, t. e. 228, a. e. 030-1-55, Letna poročila občinskih ljudskih odborov, 1954–1955. SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 104, a. e. 210, Zapisnik 8. redne seje ObLO Ig, 26. 7. 1953, 2.

28 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 104, a. e. 210, Zapisnik 8. redne seje ObLO Ig, 26. 7. 1953, 2.

29 SI ZAL LJU/0078, t. e. 1, Zapisnik 4. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 1. 2. 1958, Letno poročilo o delu in vzdrževanju ceste IV. reda na področju Občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik v letu 1957, 1, 2.

30 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 14, a. e. 17, Poročilo sklepov zbora volivcev z dne 27. 1. 1948.

31 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 14, a. e. 17, Zapisnik seje KLO Ig z dne 29. aprila 1950.

32 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 104, a. e. 210, Zapisnik 7. redne seje ObLO Ig, 21. 6. 1953, 1; t. e. 28, a. e. 39, Zapisnik zbora volivcev za območje vasi Ig, 21. 5. 1953.

33 Ferdo Gestrin, *Svet pod Krimom, Druga, prenovljena izdaja* (Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016), 66–72, 295–97. Branko Mlinar, *Slovenija 1945–1957* (Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975), 21–24.

34 SI ZAL LJU/0078, t. e. 1, Zapisnik 13. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 6. 1. 1959, Poročilo Sveta za zdravstvo in sanitarne inšpekcije, 20; SI_ZAL_LJU/0031/9, t. e. 28, a. e. 40, Splošna analiza krajevnih gospodarskih podjetij Ig, 3, 4. SIAS 1267, t. e. MNZ/13, a. e. 619, Letno poročilo za leto 1948, 51.

35 SI ZAL LJU/0078, Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, t. e. 1, Zapisnik 13. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik z dne 6. 1. 1959, Poročilo Sveta za zdravstvo in sanitarne inšpekcije, 22.

Čeprav je bila izgradnja novega vodovoda ena od pomembnejših razvojnih prioritiet ižanskega področja, so bila dela zaradi pomanjkanja sredstev pogosto preložena.³⁶ Ker je občinskih proračunskih sredstev vedno znova zmanjkalo, so začeli uporabljati mehanizem samoprispevka. Z zbranimi sredstvi so lahko opravili le manjša dela. Leta 1954, ko je popravilo vodovoda sofinancirala tudi občina, jim je uspelo namestiti le en kilometer cevi in usposobiti pomožni rezervoar.³⁷ Dela so do konca desetletja zastala, saj je občina Ljubljana Rudnik vsa razpoložljiva sredstva namenila za izgradnjo vodovoda Rudnik–Škofljica, ki se je začela leta 1957.³⁸ Dela na ižanskem vodovodu so postopoma obnovili šele leta 1960, a tudi takrat so bili načrti skromni, obsegali so nakup ene črpalke, popravilo rezervoarja in napeljavo nove cevi od črpalke do rezervoarja. Del sredstev je prispevala občina Ljubljana Rudnik, predvidevali pa so tudi pomoč občanov.³⁹ Izgradnja novega vodovoda za ižansko področje je tako ostajala ena od najpomembnejših nalog v občinskih smernicah tudi med letoma 1961 in 1965. Temu so sledili novi sklepi o uvedbi samoprispevka.⁴⁰

Občina Ljubljana Rudnik je v petdesetih letih vedno znova računala na iniciativo lokalnega prebivalstva, zlasti podeželskega, ki je v obnovo infrastrukture, to je popravilo vodovodov, cest, elektrifikacijo vasi ali popravilo strug, vložilo veliko lastnega dela ali prispevkov v obliki materiala in denarja. Njihova pomoč v prostovoljnem delu je obsegala zlasti neplačane prevoze materiala in zemeljska dela.⁴¹ Ker je razvoj infrastrukture na podeželju potekal zelo počasi, so izzivi v začetku šestdesetih let ostajali podobni kot na začetku prejšnjega desetletja. »Naše krajevne potrebe so velike: vodovod, šola, obrt, električna napeljava, stanovanjska stiska, gostinstvo, trgovina itd.,« je pisalo v poročilu partijskega sekretarja terena Ig, ki je ocenil, da krajevne organizacije in podjetja brez finančne in materialne pomoči občine stanja ne bodo zmogle izboljšati.⁴²

36 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 104, a. e. 210, Zapisnik 5. redne seje ObLO Ig, 12. 4. 1953, 2; Zapisnik 8. redne seje ObLO Ig, 26. 7. 1953, 2.

37 SI ZAL LJU/0031/9, t. e. 104, a. e. 210, Zapisnik 2. redne seje ObLO Ig, 6. 3. 1954, 2. SI ZAL LJU/0031/5, t. e. 228, a. e. 030-1-55, Poročilo o delu občinskega ljudskega odbora Ig za l. 1954, 12, 13.

38 SI ZAL LJU/0078, t. e. 3, a. e. 14, Zapisnik 2. redne seje Sveta za komunalne, gradbene in stanovanjske zadeve, 15. 11. 1957, 2; t. e. 1, Zapisnik 4. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 1. 2. 1958, Komunalna dejavnost v letu 1957, 2, 3.

39 SI ZAL LJU/0078, t. e. 4, Zapisnik zbora volivcev 4 volilnih enot, 27. 11. 1960, 1; t. e. 2, Zapisnik 2. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 24. 12. 1960, Poročilo zadnjih zborov volivcev, 2.

40 SI ZAL LJU/0078, t. e. 3, a. e. 14, Osnovne smernice perspektivnega plana za dobo 1961–1965, 2.

41 SI ZAL LJU/0031, t. e. 228, a. e. 030-1-55, Letna poročila občinskih ljudskih odborov, 1954–1955. SI ZAL LJU/0078, t. e. 1, Zapisnik 4. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana Vič - Rudnik z dne 1. 2. 1958, Letno poročilo o delu vzdrževanja ceste IV. reda na področju občinskega ljudskega odbora Ljubljana Rudnik v letu 1957, 1; Zapisnik 12. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana Rudnik, 13. 12. 1958, Poročilo Sveta za gradbene in komunalne zadeve za leto 1958, 3, 4, 13.

42 SI ZAL LJU/0694, t. e. 2, a. e. 12, Poročilo sekretarja osnovne organizacije ZKS terena Ig, 27. 10. 1960, 8.

Pomen krajevnih samoprispevkov raste

Do pomembnih sprememb v izvajanju mehanizma samoprispevka je prišlo v šestdesetih letih, ko je bila načrtovana pot za kasnejše, velike samoprispevke, ki jih je združenimi močmi organiziralo vseh pet ljubljanskih občin. Kot smo videli, je bilo do konca petdesetih let običajno, da so občani prav tako pogosto kot v denarju prispevali v obliki fizičnega dela ali materiala. V šestdesetih letih je vloga fizičnega dela počasi izgubljala svojo vlogo. S samoprispevkom so namreč pričeli graditi večje objekte, kot so šolske stavbe, počasi pa se je spreminjal tudi način gradnje; zaradi potrebe po hitri in ekonomični gradnji se je na primer začela uveljavljati montažna gradnja. Še vedno pa je vloga fizičnega dela ostajala aktualna pri manjših delih, kot sta popravilo cest ali kopanje jarkov za infrastrukturo, zlasti na podeželju.

V občini Ljubljana Rudnik je bilo ob koncu leta 1960 uvedenih več posebnih krajevnih samoprispevkov za novogradnje ali obnove osnovnih šol. Zbori volivcev so v drugi polovici novembra potekali v volilnih enotah Krim in Rudnik, na področju krajevnih odborov Škofljica, Lavrica in Pijava Gorica, Velike Lašče ter Ig, Tomišelj in Golo.⁴³ To je bil čas šolske reforme; junija 1958 je bil namreč sprejet splošni zakon o šolstvu, ki je med drugim uvedel enoten sistem osemletne osnovne šole. Ta je bila v Sloveniji z zakonom o osnovni šoli dokončno uveljavljena oktobra 1959, organiziranost osnovnih šol pa se je morala zakonskim določbam prilagoditi do konca šolskega leta 1960/61.⁴⁴ Reorganizacija šol in želja po kakovostnem pouku sta zahtevali prenovno obstoječih, pogosto neustreznih šolskih prostorov in opreme. Občina Ljubljana Rudnik je v financiranju projektov znova vključila državljane.

Podrobneje si bomo ogledali posebni krajevni samoprispevek, ki je bil uveden na področju krajevnih odborov Ig, Tomišelj in Golo. Samoprispevek je bil tokrat že oblikovan kot časovno omejena dajatev, ki je za prebivalce krajevnega odbora Ig znašala tri odstotke od osebnih dohodkov oziroma dohodkov iz opravljanja dejavnosti, saj je bila na Igu predvidena gradnja nove šole. Za prebivalce krajevnih odborov Tomišelj in Golo, ki sta spadala v šolski okoliš osnovne šole na Igu, je bila dajatev nekoliko manjša. Znašala je dva odstotka od osebnih dohodkov oziroma dohodkov iz opravljanja dejavnosti za prebivalce krajevnega odbora Tomišelj ter en odstotek za prebivalce krajevnega odbora Golo. Samoprispevek so morali v denarju plačevati vsi zaposleni prebivalci s stalnim prebivališčem v omenjenih krajevnih odborih, le kmetje so ga lahko še naprej plačali z lesom, fizičnim delom ali storitvijo prevoza.⁴⁵ Način plačevanja samoprispevka je določala zakonodaja. Pri tem je zanimivo, da *Uredba o krajevnem samoprispevku* iz leta 1947 ni podrobneje določala, kdaj se ta pobira v denarju, kdaj

43 SI ZAL LJU/0078, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev OBLO Ljubljana Rudnik z dne 24. decembra 1960, Obrazložitev k odlokom o uvedbi posebnega krajevnega samoprispevka.

44 Aleš Gabrič, *Šolska reforma 1953–1963* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006), 90–113.

45 SI ZAL LJU/0078, t. e. 2, Zapisnik 27. ločene seje občinskega zbora in zbora proizvajalcev ObLO Ljubljana Rudnik, 24. 12. 1960, Obrazložitev k odlokom o uvedbi posebnega krajevnega samoprispevka; Odlok o uvedbi posebnega krajevnega samoprispevka za območje krajevnih odborov Ig, Golo in Tomišelj.

pa v delu ali materialu.⁴⁶ Šele v *Zakonu o prispevkih in davkih občanov* iz leta 1964 je zapisano, da je način pobiranja samoprispevka v denarju, delovni sili, materialu ali prevozih odvisen »od namena, za katerega se vpelje, od možnosti občanov in od drugih pogojev«.⁴⁷ Nedenarne oblike samoprispevka so se lahko plačale tudi v denarju.⁴⁸

Združena občina Ljubljana Vič - Rudnik je vrednost mehanizma samoprispevka videla tudi na drugih področjih. Takoj po ustanovitvi občine leta 1961 je njen svet za komunalne zadeve menil, da so za vzdrževanje krajevnih cest, vodovodov, pokopališč in za manjša komunalna opravila dolžni skrbeti krajevni odbori sami, za kar naj bi sicer dobili tudi občinska sredstva. A pri tem so dodali, da morajo krajevni odbori predložiti načrte s prikazano lastno udeležbo v materialu ali delovni sili.⁴⁹ »S temi sredstvi in z delnim samoprispevkom državljanov bo mogoče določena manjša komunalna dela opraviti zelo hitro,« so menili.⁵⁰ Tudi večja dela na vodovodih in občinskih cestah, ki so bila predvidena za leto 1961, naj bi bila v glavnem financirana iz sredstev krajevnega samoprispevka in s prostovoljnim delom ter s pomočjo občine, ki pa naj bi obsegala le »strokovno pomoč in delno pomoč v finančnih sredstvih«.⁵¹

Občina Ljubljana Vič - Rudnik je kmalu prepoznala velik finančni prispevek podeželskega prebivalstva.⁵² Čeprav so tudi v mestnem delu občine koristili samoprispevek za gradnjo šol, so bile podeželske skupnosti, ki so dobivale manj proračunskega denarja, dosti uspešnejše pri mobilizaciji prebivalstva, saj je bila tam infrastruktura slabše razvita.⁵³ Kot je za glasilo *Naša komuna* leta 1962 razložil predsednik občinskega sveta za družbeni načrt in finance, so bili v podeželskih predelih uspešni zlasti pri gradnji vodovodnih omrežij; tam »je prišlo do zelo uspešnega sodelovanju prizadetega prebivalstva, ki je prispevalo pretežni del stroškov za gradnjo teh objektov«.⁵⁴ Dodal je, da želi občina v prihodnje tak način sofinanciranja infrastrukturnih projektov v večji meri uporabljati tudi v mestnem predelu, »ker ne moremo računati, da bi sredstva občine naraščala tako hitro, da bi mogli v kratkem času rešiti vrsto zelo perečih problemov«.⁵⁵ Pri tem se je zanašal zlasti na mobilizacijo prebivalstva s strani Socialistične zveze delovnega ljudstva (SZDL),⁵⁶ kamor so spadala tudi občinska glasila. Občina je reševanje komunalnih nalog že prelagala na krajevne odbore, želela pa jim je prepustiti še druge, saj naj bi po njenem mnenju to »na eni strani omogočilo

46 »Uredba o krajevnem samoprispevku,« 138, 139.

47 »Zakon o prispevkih in davkih občanov,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 37/1964, 17. 12. 1964, 209.

48 *Ibid.*, 210.

49 »Odgovori volivcem,« *Naša komuna, Glasilo občinskega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, 1. 6. 1961, 8.

50 *Ibid.*

51 *Ibid.*

52 »Osnovna naloga – iskanje virov za kritje potreb,« *Naša komuna, Glasilo občinskega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, 1. 3. 1962, 4.

53 Tako ni bilo samo na obravnavanem območju. Časopisni članki so vedno znova ugotavljali, da so ljudje na manj razvitih območjih Slovenije bolj pripravljeni sodelovati pri reševanju komunalnih in infrastrukturnih vprašanj. Gl. npr. Aleksander Javornik, »V povprečju so tudi sence,« *Delo, Sobotna priloga*, 1. 2. 1969, 13.

54 »Osnovna naloga – iskanje virov za kritje potreb,« *Naša komuna, Glasilo občinskega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Vič - Rudnik*, 1. 3. 1962, 4.

55 *Ibid.*

56 *Ibid.*

uspešnejše reševanje nekaterih problemov, na drugi strani pa tudi večje vključevanje in večjo zainteresiranost občanov pri urejanju njihovih najbolj nujnih in perečih problemov«. ⁵⁷

Podobne razmere opazimo v drugih ljubljanskih občinah, zlasti v tistih, ki so imele več podeželskega zaledja. Tudi tam so se prebivalci podeželskih krajevnih skupnosti pri zbiranju samopriskovkov angažirali bolj kot prebivalci mestnih. Razmere se do konca šestdesetih let niso bistveno spremenile. »V letu 1968 je skupno 17 krajevnih skupnosti zbralo 76 milijonov dinarjev samopriskovka. Od tega zneska odpade skoraj 51 milijonov na denarna sredstva, 6,6 milijona zbranih sredstev v materialu in 18,6 milijona v delovnih urah,« so zapisali v glasilu občine Ljubljana Moste - Polje in dodali, da so na ta način prispevale le podeželske krajevne skupnosti, medtem ko mestne niso zbrale ničesar. ⁵⁸ Podeželske skupnosti so se na občinskih sejah nenehno borile za večja sredstva, kar so upravičevale z večjimi potrebami. ⁵⁹ »Dinar, ki ga da občinska skupščina neposredno krajevni skupnosti, se bogato obrestuje. Krajevne skupnosti zelo dobro gospodarijo z dobljenimi sredstvi in vključujejo v delo še občane s samopriskovkom. Pri nas smo na tak način zgradili že šolo, uredili elektrifikacijo itd.,« je ob koncu šestdesetih let povedal eden od odbornikov s podeželja. ⁶⁰ Da morajo podeželske krajevne skupnosti »vzdrževati ceste, mostove in razsvetlavo, v mestnih pa gre predvsem za administracijo«, je menil tudi predsednik sveta za družbeni plan in finance občine Ljubljana Vič - Rudnik. ⁶¹ Hkrati je poudaril, da je bilo na podeželju »več pripravljenosti za to, da ljudje s svojim delom in sredstvi prispevajo in obogatijo« občinski proračun. ⁶²

Želja lokalnih oblasti, da samopriskovek v večji meri uveljavi kot način sofinanciranja gradnje javne infrastrukture, je bila posledica hitrega naraščanja potreb ob spremenjenem načinu življenja in pomanjkanju sredstev, ki jih občine same niso bile sposobne zagotoviti. V glasilih ljubljanskih občin se članki na to temo začnejo pojavljati v začetku šestdesetih let ⁶³ in postanejo intenzivnejši ob koncu desetletja. ⁶⁴

Težnje po širšem uveljavljanju samopriskovka se kažejo tudi v razvoju zakonodaje. Leta 1964 je bil krajevni samopriskovek ponovno urejen z davčnimi predpisi, to je z *Zakonom o prispevkih in davkih občanov*. ⁶⁵ Zakon ga je opredelil kot obliko lastnega obdavčenja občanov. Določal je, da se lahko krajevni samopriskovek uvede za gradnjo komunalnih, kulturnih, zdravstvenih, socialnih in drugih objektov ali za druge

57 Ibid.

58 »Samopriskovek – ključ za restavracijo,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, december 1968, 3.

59 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 16, a. e. 37, Zapisnik 9. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 4. 12. 1969, Razprava k točki 1, 25.

60 Ibid.

61 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 17, a. e. 39, Zapisnik 13. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 26. 3. 1970, Obravnava in sprejem predloga odloka o proračunu občine Ljubljana Vič - Rudnik za leto 1970, 8.

62 Ibid.

63 Gl. npr. »Osnovna naloga – iskanje virov za kritje potreb,« 4.

64 Gl. npr. Bruno Lagler, »Otroško varstvo v Šiški je pereče vprašanje, ki ga moramo čimprej rešiti,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, 20. 10. 1967, 1, 8. »Samopriskovek – ključ za restavracijo,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, december 1968, 3.

65 »Zakon o prispevkih in davkih občanov,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 37/1964, 17. 12. 1964, 200, 209, 210.

namene, ki imajo neposreden pomen za občane. Krajevni samoprispevek je bil uveden s sklepom krajevne skupnosti ali občinske skupščine, in sicer na podlagi sklepov zborov volivcev ali referendumov. Še vedno se je lahko plačeval tako v denarju kot v delovni sili, v materialu, prevozu in drugih storitvah. Zavezanci za plačilo samoprispevka so bili občani s stalnim prebivališčem na območju, na katerem je bil ta uveden. Zakon je prav tako določal, kdo je oproščen plačila samoprispevka.⁶⁶ Prečiščeno besedilo zakona je bilo ponovno objavljeno konec leta 1969. Razlika je bila v dveh točkah. Pred tem so bili krajevni samoprispevki namenjeni za sofinanciranje gradnje infrastrukture v vaseh, trgih, manjših krajih in mestih, nato pa je občinska skupščina lahko vpeljala krajevni samoprispevek za posamezne namene tudi za območje več krajevnih skupnosti ali cele občine. Druga razlika je bila, da se je samoprispevek, določen v denarju, ki se je odmerjal od dohodka iz delovnega razmerja ali od pokojnine, na zahtevo organa, ki ga je uvedel, odtegoval ob izplačilu dohodka.⁶⁷

Pomembna je zlasti prva novost. V tem času se namreč začne omenjati možnost za uvedbo samoprispevka za izgradnjo šol in vrtcev za območje vseh petih ljubljanskih občin.⁶⁸ Ob koncu desetletja so občinske oblasti začele pospešeno promovirati mehanizem samoprispevka, pri čemer so aktivno sodelovala tudi občinska glasila.⁶⁹ K temu so jih navedle vse večje potrebe prebivalstva, zlasti na področju otroškega varstva, ki so bile posledica sprememb v načinu življenja. Prispevki v občinskih glasilih so tako poročali o prezasedenosti vrtcev in odklanjanju otrok, kar je bila posledica naraščanja števila prebivalcev in mladih družin v novih stanovanjskih soseskah ter zaposlenosti obeh staršev.⁷⁰ Po drugi strani so poudarjali pomanjkanje občinskih proračunskih sredstev za izgradnjo javne infrastrukture, zlasti na področju osnovnega šolstva in varstva, ter kot eno od možnosti vedno znova omenjali uvedbo samoprispevka.⁷¹ Toda tudi druga infrastruktura ni dohajala rastočega števila prebivalcev. V občinah, ki so imele večje podeželsko zaledje, so pri tem še vedno ugotavljali, da so občani na mestnih področjih nezainteresirani za samoprispevek; občina Ljubljana Moste - Polje je zato razmišljala o razširitvi mehanizma na celotno območje občine.⁷² Tudi v občini Ljubljana Vič - Rudnik so se na prelomu desetletja začela zmanjševati sredstva za investicijske projekte, zato je želela še v večji meri prenesti »težo delovanja občine na vseh področjih družbenih služb in komunalnega urejanja na krajevne skupnosti«.⁷³

66 Ibid.

67 »Zakon o prispevkih in davkih občanov (prečiščeno besedilo),« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 7/1969, 4. 3. 1969, 135.

68 Gl. npr. »Predstavitev kandidatov,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, april 1969, 5.

69 Izjema je glasilo občine Ljubljana Vič - Rudnik, ki je imelo v letu 1965 take izgube, da so ga za nekaj časa prenehali izdajati. Ponovno začne izhajati leta 1970. Gl. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 10, a. e. 19, Zapisnik 39. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, Razprava k predlogu rebalansa proračuna, 39, 40.

70 Lagler, »Otroško varstvo v Šiški je pereče vprašanje, ki ga moramo čimprej rešiti,« 1, 8.

71 Ibid., 8. »Šolstvo in otroško varstvo v perspektivnem programu,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, april 1969, 4.

72 »Samoprispevek – ključ za restavracijo,« 3. »Samoprispevek tudi v mestu,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, februar 1969, 2.

73 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 16, a. e. 37, Zapisnik 9. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 4. 12. 1969, Razprava o osnutku predloga proračuna občine Ljubljana Vič - Rudnik za leto 1970, 6.

Zakon o samoprispevku

Sedemdeseta leta so v zakonodajo prinesla nove spremembe, ki so sledile razvoju socialističnega samoupravljanja. Do tedaj je področje krajevnega samoprispevka urejalo posebno poglavje *Zakona o prispevkih in davkih občanov*. Ob sprejemanju novega *Zakona o davkih občanov* pa je bila sprejeta odločitev, da se mehanizem samoprispevka uredi s posebnim zakonom. Ta je bil sprejet januarja 1973.⁷⁴

Oblast je samoprispevek razumela kot eno od oblik uresničevanja samoupravljanja občanov v krajevnih skupnostih in občinah.⁷⁵ Mehanizem se je do začetka sedemdesetih let uveljavil v pretežnem delu krajevnih skupnosti in občin v Sloveniji, v čemer je oblast videla pripravljenost občanov, da se z denarnim prispevkom vključijo v hitrejšo reševanje težav v svojih skupnostih.⁷⁶ Samoprispevek je po svojem obsegu in vsebini prerasel svoje nekdanje okvire, so zapisali v obrazložitvi zakona, saj je bil nabor potreb in nalog v krajevnih skupnostih in občinah vse širši.⁷⁷ Pri tem so priznali, da je bil samoprispevek zelo pomemben v materialnem pogledu, saj so prav z njim zbrana sredstva »marsikje omogočila pospešeno reševanje najbolj perečih problemov, zlasti s področja vzgoje in izobraževanja, komunalne opremljenosti, zdravstva itd.«⁷⁸

Samoprispevek je ostal namenski prispevek občanov »za zadovoljevanje njihovih neposrednih skupnih potreb v krajevni skupnosti oziroma v občini«.⁷⁹ Po predhodnem referendumu ga je za območje krajevne skupnosti še naprej uvedel najvišji organ krajevne skupnosti, za območje več krajevnih skupnosti ali za območje občine pa občinska skupščina. Občinska skupščina je lahko razširila obveznost plačevanja samoprispevka, ki se je plačeval od posesti in od dohodkov od nepremičnin, tudi na tiste občane, ki na območju, na katerem je bil uveden samoprispevek, niso imeli stalnega prebivališča, imeli pa so nepremičnine. Po novem se je samoprispevek praviloma uvedel v denarni obliki, čeprav je še vedno obstajala možnost prispevanja v delu, materialu, prevozu in drugih storitvah, če je bilo to glede na namen uvedbe in možnosti občanov ustrežnejše. Uvedel se je lahko za največ pet let.⁸⁰

Zakon iz leta 1973 je bil dvakrat spremenjen in dopolnjen, prvič leta 1983 in drugič leta 1985, kar pa ni prineslo bistvenih sprememb.⁸¹

74 *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, Seje od 1. I. 1973 do 15. II. 1973* (Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1974), 431–44. *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 3/1973, 31. 1. 1973, 98, 99.

75 *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, Seje od 1. I. 1973 do 15. II. 1973*, 434.

76 *Ibid.*, 434, 435.

77 *Ibid.*, 435.

78 *Ibid.*

79 *Ibid.*, 434.

80 *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 3/1973, 31. 1. 1973, 98–99. *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, Seje od 1. I. 1973 do 15. II. 1973*, 435–38.

81 »Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o samoprispevku,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 17/1983, 19. 5. 1983, 1165, 1166. »Zakon o spremembah in dopolnitvah zakona o samoprispevku,« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 25/1985, 12. 7. 1985, 1337. »Zakon o samoprispevku (prečiščeno besedilo),« *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, št. 35/1985, 25. 10. 1985, 1805–07.

Samoprispevki v sedemdesetih letih

V praksi se je samoprispevek razvijal v opisano smer še pred sprejemom zakona leta 1973. O razpisu posebnega samoprispevka za območje vseh petih ljubljanskih občin so v občinskih organih začeli razpravljati že ob koncu šestdesetih let. V začetku sedemdesetih let je bil predlog programa samoprispevka oblikovan in v obravnavi v občinskih skupščinah. Denarja je v občinskih proračunih zaradi gospodarskih razmer primanjkovalo še v večji meri kot prej. Predvidevali so, da bi se brez dodatno zbranih sredstev petletni načrt gradnje vrtcev in šol raztegnil na deset let. Zato je bila v načrtu širša akcija nagovarjanja ljudi.⁸²

Tako velik projekt zbiranja sredstev je seveda zahteval ustrezen pristop, šlo je za pravo oglaševalsko akcijo, ki je v mesecih pred referendumom dobro vidna zlasti v občinskih glasilih, pri čemer so članki pogosto apelirali na solidarnost. Uvedba samoprispevka je bila namreč ena od prednostnih nalog SZDL.⁸³ Ta družbenopolitična organizacija je bila hkrati tudi eden glavnih kanalov obveščanja občanov; to delo je opravljala zlasti preko občinskih glasil ter javnih razprav v okviru krajevnih skupnosti in podjetij.⁸⁴ Občinska glasila, ki so jih izdajale občinske konference SZDL, so v začetku sedemdesetih let postala zelo aktivna pri obveščanju o samoprispevku: »Kakor naši bralci že vedo, je eden od nosilcev akcije za uvedbo samoprispevka tudi Naša komuna. Ta je začela s tovrstno akcijo že konec junija, do referenduma pa bodo izšle kar štiri številke v znamenju samoprispevka (od tega ena dvojna), peta pa bo prinesla rezultate referenduma.«⁸⁵

Članki občinskih glasil so ljudem pojasnjevali, kako bo samoprispevek pokrival proračunski primanjkljaj za gradnjo najnujnejših objektov. »Rešitev se zdi na moč preprosta,« so pri tem zapisali v *Naši Komuni*, »česar nima družba, to bomo dodali sami, saj smo mi – družba. Da bi imeli povsod, bomo vzeli tam, kjer je, in dali tja, kjer primanjkuje.«⁸⁶ Po eni strani so članki poudarjali skupne potrebe, solidarnost in pomanjkanje proračunskih sredstev, po drugi pa apelirali na čustva bralcev, kar je razvidno že iz samega logotipa, na katerem so otroci sporočali: »Tu smo – vaši smo«. Izpostavljali so namreč zlasti potrebe otrok in mladih družin ter sporočali, da gre za prihodnost mladih generacij. Pojasnjevali so, kaj se bo gradilo v njihovih občinah ali kako bo obračunan samoprispevek.⁸⁷ Hkrati razberemo, da je samoprispevek za ljudi

82 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 20, a. e. 44, Zapisnik 28. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 24. 6. 1971, Obravnava predloga za uvedbo samoprispevka na območju Ljubljane za gradnjo šol in otroško varstvenih ustanov, 22, 23.

83 »Pomembne naloge SZDL,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober 1971, 1. »Samoprispevek – nove šole in otroški vrtci,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober 1971, 3.

84 Ibid. »Akcija v polnem teku,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober II 1971, 1.

85 »Akcija v polnem teku,« 1.

86 »Namesto uvodnika,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober 1971, 1.

87 Gl. npr. Marko Svete, »Za referendum o samoprispevku,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, julij 1970, 1. »Samoprispevek v Ljubljani,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, julij-avgust 1971, 1. »Akcija v polnem teku,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober II, 1971, 1. »Samoprispevek občanov,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, oktober 1971, 2, 3. »Uspeh je odvisen od enotnosti Ljubljančanov,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, oktober 1971, 1, 2. »Kdo

pomenil dodatno obremenitev. Gospodarska situacija ni bila rožnata, cene so rasle, dinar je izgubljal vrednost, poleg tega so ljudje denar vlagali v reševanje lastne stanovanjske problematike. Pomisleke ljudi povzame naslednji zapis, ki namiguje tudi na nepravilno porabo denarja ter na socialno razslojevanje:

»Ne zaupamo: kdo ve, kam bo šel ta denar? Cene so že itak neprestano v porastu, dinar izgublja vrednost, sedaj pa še prostovoljno odrekanje dela zaslužka! Res je, da gre le za stotinko, pa vendarle, če gledaš na to iz meseca v mesec, skozi pet let, se precej nabere. Mi, ki imamo poprečne ali celo nižje dohodke, naj prispevamo, medtem ko nekateri drugi prekomerno bogatijo?«⁸⁸

Novembra 1971 so občani petih ljubljanskih občin na referendumu potrdili uvedbo samoprispjevka za gradnjo nujno potrebnih objektov na področju šolstva in varstva. V vseh ljubljanskih občinah skupaj je bila volilna udeležba 80-odstotna, za uvedbo samoprispjevka je glasovalo 57,92 odstotka vseh volivcev, ki so bili vpisani v volilni imenik. V občini Ljubljana Vič - Rudnik, kjer je bila udeležba 81-odstotna, je za uvedbo samoprispjevka glasovalo 59,48 odstotka volivcev.⁸⁹ Ob tem so v *Naši komuni* zapisali:

»Uspeh referendumu je še toliko večji, če upoštevamo mnoge objektivne vzroke, ki bi na izid kaj lahko slabo vplivali. Tu moramo omeniti neugodne gospodarske razmere in zaradi teh naraščanja cen ob hkratnem upadanju življenjskega standarda, dalje vse očitnejše socialno razslojevanje, pa tudi nekatere slabe izkušnje, ki jih imajo tu in tam občani z zbiranjem prostovoljnih sredstev.«⁹⁰

Kakšne so bile slabe izkušnje, žal ni zabeleženo, lahko pa sklepamo, da so se pojavljale nepravilnosti pri porabi sredstev, saj je v nadaljevanju članka poudarjeno, da bodo morale občinske oblasti izpolniti zahtevo občanov »po neposrednem družbenem nadzoru nad zbiranjem in porabljanjem sredstev in izpolnjevanjem petletnega načrta. Delovanje vseh organov v zvezi z izpolnjevanjem projekta samoprispjevok mora biti ves čas izpostavljeno najširši kontroli javnosti.«⁹¹ Zbori volivcev, ki so se vršili pred referendumom, so prav tako poudarili, da mora biti samoprispjevok le trenutna rešitev za proračunski primanjkljaj, ki se ne sme ponavljati.⁹² Tudi v drugih virih je namreč po eni strani vidna pripravljenost občanov, da sami prispevajo k ureditvi infrastrukture, a tudi slaba volja zaradi dejstva, da so plačevali praktično za vse. Občinski odbornik iz Iga se je le nekaj mesecev po izglasovanju samoprispjevka na občinski seji pritoževal: »Ves vodovod gre s samoprispjevkom, elektrifikacija gre na račun občanov, potem je tu še prispevek za otroško varstvo in šolstvo. Kdo bo ob vsem tem še dal prispevek za ceste?«⁹³

.....
lahko ostane neprizadet?,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, oktober 1971, 1. »Kako se bo obračunaval samoprispjevok,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, november 1971, 3.

88 »Namesto uvodnika,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, oktober 1971, 1.

89 »Referendum je uspel,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, december 1971, 1. »Kako smo glasovali,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, december 1971, 1.

90 »'Za' o samoprispjevku,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, december 1971, 4.

91 Ibid.

92 Ibid.

93 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 21, a. e. 46, Zapisnik 36. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 30. 3. 1972, razprava k Obravnavi in sprejemu predloga odloka o proračunu občine Ljubljana Vič - Rudnik za leto 1972, 28.

S samoprispevkom, izglasovanim novembra 1971, so se občani obvezali, da bodo pet let plačevali po en odstotek od bruto osebnega dohodka v poseben sklad za gradnjo osnovnih šol in vrtcev. S pridobljenimi sredstvi so nameravali zgraditi 50 objektov družbenega standarda: 25 za potrebe vzgoje in izobraževanja ter 25 za potrebe otroškega varstva. Šlo je tako za novogradnje šol, vrtcev in telovadnic kot za prizidke in adaptacije. Občinske oblasti so pri tem računale, da bodo zbrale polovico investicijske vrednosti. Preostali del denarja naj bi prispevale občine same ali jih pridobile iz drugih virov, kot je bila na primer temeljna izobraževalna skupnost.⁹⁴ Tokrat so bili v zbiranje samoprispevka vključeni tudi prebivalci mesta Ljubljana, ki so se »[k] ončno [...] pridružili občanom ostalih slovenskih občin in pripomogli k pospešeni izgradnji prepotrebni objektov družbenega standarda.«⁹⁵

Ljubljanske občine so s prvim skupnim samoprispevkom zbrale le 40 odstotkov investicijske vrednosti objektov.⁹⁶ Kmalu so se pojavile tudi prve težave pri gradnji objektov. Prispevki v občinskih glasilih omenjajo zamude pri gradnji, zlasti kot posledico napačne zemljiške politike, in slabo kakovost gradnje. Zaradi zamud in hitre rasti cen so se dvigali stroški gradnje.⁹⁷ Deset let po uvedbi prvega samoprispevka je *Naša komuna* samokritično poročala, da je prvi samoprispevek

»pokazal na številne pomanjkljivosti našega dela na delovnih mestih, neodgovorno ravnanje z družbenim denarjem in lastnino, napačno zemljiško politiko in še kaj. Pokazalo se je tudi, da je mogoče tako zahtevne naloge uspešno izvajati samo z zvrhano mero odgovornosti in da je dogovarjanje in enotnost med vsemi sodelujočimi neobhodno potrebno.«⁹⁸

Zapis sicer ne navaja konkretnih napak, a sklepali bi lahko, da so imeli v mislih zlasti težave pri koordinaciji projektov in reševanju nastalih zagat oziroma, kot bi rekli v takratnem jeziku, težave s »samoupravnim sporazumevanjem in dogovarjanjem«, ki sta povzročala zamude in posledično finančne izgube. »Prvih pet let je bilo precej težkih, saj je bila to osnovna šola za tak način zidave objektov družbenega standarda,« so priznali.⁹⁹

Ob izteku petletnega obdobja je sledil referendum za drugi samoprispevek vseh ljubljanskih občin. Občine so se zavedale, da je načrte na področju otroškega varstva, šolstva, zdravstva in skrbi za starejše občane »možno uresničiti le ob mobilizaciji vseh materialnih in drugih potencialov«,¹⁰⁰ saj je rastoča gospodarska kriza povečevala primanjkljaje v občinskih proračunih. Zato so se znova obrnile na občane in pri

94 »Referendum je uspel,« 1. »Samoprispevek: v Centru in prevelike zamude pri gradnji,« *Dogovori, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Center*, julij–avgust 1974, 2. »Samoprispevek I,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 15. 7. 1976, 7. »Samoprispevek I,« *Dogovori, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Center*, 19. 2. 1980, 2.

95 »Kaj je samoprispevek,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana Šiška*, september 1976, 4.

96 »Sto objektov družbenega standarda,« *Naša komuna, Glasilo OK SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 8. 9. 1981, 2.

97 »Samoprispevek: v Centru in prevelike zamude pri gradnji,« 2. Vili Belič, »Odlučamo se za samoprispevek!,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 15. 7. 1976, 7. Milovan Dimitrić, »Samoprispevek je nova kvaliteta,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 7. 10. 1976, I. »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

98 »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

99 *Ibid.*

100 »DA' za samoprispevek,« *Dogovori, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Center*, september 1976, 3.

pripravah na referendum načrtovale široko družbenopolitično akcijo, v kateri so nagovarjale njihov občutek solidarnosti in poudarjale pretekle uspehe. Hkrati so priznale, da so sredstva, zbrana s samoprисpevkom, pomemben finančni vir za izgradnjo javne infrastrukture.¹⁰¹ »Samoprисpevek je izjemno pomembna oblika, s pomočjo katere dandanes uspešno rešujemo številne probleme, ki se pojavljajo v naši družbi. Zakaj? Predvsem zato, ker je vreča skupne porabe premajhna. Občani pa jo s samoprисpevkom lahko precej povečamo in pri tem sami neposredno rešujemo probleme naše okolice, to je nas vseh,« so zapisali v glasilu *Javna tribuna* in pri tem poudarili, da so na ta način zbrana sredstva zelo pomemben materialni vir, saj »[n]iti ena krajevna skupnost v Ljubljani ne bi uspela sama zgraditi vrtca ali šole v tako kratkem času, nekatere bi porabile za tako gradnjo tudi več kot 20 let.«¹⁰²

Tudi tokrat so ljubljanske občine načrtovale izgradnjo 50 objektov družbenega standarda, ki so poleg vzgojno-varstvenih in šolskih objektov sedaj vključevali še pet zdravstvenih domov in štiri domove za starejše občane.¹⁰³ Akcija za samoprисpevek je bila uspešna, saj je bil ta izglasovan. V vseh ljubljanskih občinah je bila zabeležena 90,74-odstotna volilna udeležba, za samoprисpevek pa je glasovalo 76,42 odstotka vseh volilnih upravičencev. V občini Ljubljana Vič - Rudnik se je volitev udeležilo 85,5 odstotka volilnih upravičencev, za je glasovalo 74,3 odstotka.¹⁰⁴ Oblast je visoko volilno udeležbo pričakovala in podprla z ustrezno agitacijo,¹⁰⁵ a tudi ljudje sami so volitve razumeli kot izpolnjevanje državljske dolžnosti.¹⁰⁶ Z uvedbo delegatskega sistema v sedemdesetih letih je bilo pričakovano, da bodo delovni ljudje v čim večji meri sodelovali pri samoupravljanju na vseh ravneh.¹⁰⁷ Tudi samoprисpevek je bil razumljen kot ena od oblik sodelovanja pri samoupravljanju v krajevnih skupnostih in občinah,¹⁰⁸ predsednik upravnega odbora sklada za gradnjo šol in vrtcev iz sredstev prvega samoprисpevka je celo menil, da gre pri tem za »transformacijo sistema iz davčnega v samoupravnega.«¹⁰⁹

V tej luči lahko tudi visoko volilno udeležbo na referendumu za drugi samoprисpevek razumemo kot rezultat intenzivne družbenopolitične akcije nagovarjanja občanov, ki je potekala po različnih kanalih. Program so obravnavali v osnovnih organizacijah Zveze komunistov, sindikalnih organizacijah, organizacijah združenega dela, samoupravnih interesnih skupnostih, krajevnih skupnostih, vaških odborih, hišnih svetih, društvih

101 Ibid. Belič, »Odločamo se za samoprисpevek!«, 7. »Kaj je samoprисpevek,« 4. Franc Malovrh, »O osnutku Zakona o združenem delu ter bodočih nalogah na tem področju,« *Naša komuna, Glasilo OK SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 7. 10. 1976, 1.

102 »Kaj je samoprисpevek,« 4.

103 Ibid. »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

104 J. Domitrovič, »Skupni program samoprисpevka II,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 9. 12. 1976, 5.

105 Prim. z Marjetka Rangus, *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije, V iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016), 148–51, 205, 206, 240, 241.

106 Jure Gašparič, »Slovensko dojemanje druge Jugoslavije,« v: Zdenko Čepič (ur.), *Slovenija v Jugoslaviji* (Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015), 96.

107 Rangus, *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije*, 307, 308.

108 *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, Seje od 1. I. 1973 do 15. II. 1973*, 434, 435.

109 Dimitrič, »Samoprисpevek je nova kvaliteta,« I.

in celo na roditeljskih sestankih.¹¹⁰ K razširjanju novic so prispevala občinska glasila. Po drugi strani pa vidimo, da so imeli velika pričakovanja od drugega skupnega samoprispevka tudi občani sami.¹¹¹ Marsikatera lokalna skupnost namreč v prvem samoprispevku ni prišla na vrsto, česar so se zavedali tudi občinski možje.¹¹² »Na dograditev telovadnice smo upali že pri prvem samoprispevku, ki je v našem kraju odlično uspel. Nov objekt nam obljublja tudi v drugem samoprispevku, toda zadnje vesti kažejo, da bo do izgradnje prišlo šele leta 1981. [...] Zavedam se pomembnosti nove akcije in upam, da bo v našem kraju na volitvah ponovno odličen uspeh,« je v *Naši komuni* pred referendumom za drugi samoprispevek sporočal ravnatelj osnovne šole Ig in na ta način pomagal pri oglaševanju akcije.¹¹³ Zanimiva je tudi ugotovitev omenjenega glasila, da so bili rezultati slabši v tistih krajevnih skupnostih, kjer so že bili zgrajeni objekti iz prvega samoprispevka, slabši celo v primerjavi z rezultati tega. Menili so, da so tisti občani, ki še niso bili deležni razvoja infrastrukture s prvim samoprispevkom ali z drugimi oblikami solidarnostne pomoči, v večji meri glasovali za drugi samoprispevek.¹¹⁴ Pri tem so zapisali, da »se lahko kar malce zamislimo in tudi vprašamo, ali smo zares vsi na vsakem koraku solidarni? Tisti, ki jim družba nudi relativno malo, so prvi pripravljeni storiti več za blagor vseh kot tisti, ki imajo že skoraj vse.«¹¹⁵

Podobno kot s prvim, so tudi z drugim samoprispevkom načrtovali zbrati vsaj 50 odstotkov ali celo več investicijskih sredstev. Občani so v ta namen pet let prispevali po 1,5 odstotka neto osebnih dohodkov.¹¹⁶ Ob koncu izvajanja drugega samoprispevka so izračunali, da naj bi občani prispevali kar 63 odstotkov investicijske vrednosti objektov.¹¹⁷ Poleg tega so sredstva prispevale še samoupravne interesne skupnosti¹¹⁸ in občine same. Sredstva samoprispevka so se stekala v poseben sklad. Z njimi je upravljala 74-članska delegatska skupščina, medtem ko je bil za operativno izvedbo izvoljen 17-članski izvršni odbor. Poleg tega je delovalo še devet strokovnih komisij (funkcionalno-tehnološka komisija za vzgojno-varstvene zavode, funkcionalno-tehnološka komisija za osnovne šole, funkcionalno-tehnološka komisija za zdravstvene domove, funkcionalno-tehnološka komisija za domove upokoencev, tehnična komisija, finančna komisija, pravna komisija, komisija za ugotavljanje najugodnejšega ponudnika in nadzorni odbor). Vsi organi so delo opravljali brezplačno.¹¹⁹ V krajevnih

110 Domitrovič, »Skupni program samoprispevka II,« 5. Malovrh, »O osnutku Zakona o združenem delu ter bodočih nalogah na tem področju,« 1.

111 Prim. z Duda, *Socijalizam na kućnom pragu*, 124, 132–34. Kladnik, »Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the *Sinnwelt* of Socialist Velenje,« 100.

112 »Odločamo se za samoprispevek!«, 7.

113 »Ne vedno v zadnjem planu,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 15. 11. 1976, III.

114 Domitrovič, »Skupni program samoprispevka II,« 5.

115 Ibid.

116 Mišo Javornik, »Samoprispevek II – znova potrjena solidarnost,« *Dogovori, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Center*, oktober 1976, 1. »Kako izvajamo program samoprispevka II v naši občini,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 17. 7. 1979, 2.

117 »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

118 Preko samoupravnih interesnih skupnosti so se v občinah delila sredstva za izgradnjo vzgojno-varstvene, šolske, zdravstvene in druge infrastrukture. Gl. Marko Zajc, »Delavsko samoupravljanje med ljudmi,« v: Bernarda Županek (ur.), *Nova doba prihaja, industrija – delo – kapital* (Ljubljana: Mestni muzej, 2016), 134.

119 »O poteku izgradnje objektov iz sredstev samoprispevka II,« *Naša komuna, delegatska priloga*, 12. 1. 1982, 4.

skupnostih, kjer so gradili objekte, so delovali še gradbeni odbori, ki naj bi dajali svoje mnenje na programske osnove in sam projekt gradnje ter »pomagali reševati težave, ki so se pojavile ob realizaciji«. ¹²⁰ Ob vseh naštetih organih si lahko predstavljamo zamudnost postopkov in prelaganje odgovornosti. Kot smo videli, je dogovarjanje med sodelujočimi akterji povzročalo težave že pri prvem samopriskevku. ¹²¹ Delegatski sistem, ki naj bi državljanom približal politično odločanje, je bil zapleten in neučinkovit, kar se je odražalo tudi v delu občinskih organov. Zahteval je veliko časa za usklajevanje, kar je vodilo v velik obseg dela in dolgotrajne seje. Ljudem je ostalo večinoma tuje, kar se je kazalo v slabi informiranosti, nesklepčnih sejah in neresnem jemanju obvez. ¹²²

Gradnjo objektov iz drugega samopriskevka so prav tako od samega začetka spremljale številne težave. Zemljišča, predvidena za gradnjo, so bila komunalno neurejena. Mnoga je bilo treba še pridobiti in zanje plačati denarno nadomestilo. Postopek je bil dolgotrajen, poleg tega so poročali, da so posamezni lastniki izkoriščali nastali položaj za uveljavitev večjih nadomestil. Težave so bile s pripravo gradbenih dokumentacij, prihajalo je do spreminjanja programa in lokacij. Vse naštetu je za sabo potegnulo spreminjanje zazidalnih načrtov, povzročalo višanje investicijske vrednosti in zamude. Stroški gradnje so se večali tudi zaradi inflacije, zato so že razmišljali o dodatnih posojilih. Poleg tega so dela gradbenih podjetij potekala počasneje, kot so predvidevali. ¹²³ Nepravilnosti pri gradnjah so odmevale tudi na sejah občinskih zborov. Poleg zamud pri gradnji so se pritoževali nad njeno slabo kakovostjo. Pri tehničnih pregledih so namreč odkrivali večje število napak, sanacije, ki bi morale biti izvedene do pridobitve uporabnega dovoljenja, pa so se vlekale še v osemdeseta leta. ¹²⁴ V posameznih primerih so bile težave tako velike, da je bilo treba zadevo prepustiti javnemu tožilstvu. *Naša komuna* navaja primer osnovne šole Krim - Rudnik, katere izgradnja je bila načrtovana z drugim samopriskevkom in je leta 1982 zamujala že za pet let. Sprva zaradi zapletov s pridobivanjem zemljišč, nato pa so se pojavile še večje nepravilnosti pri gradnji. Objekt se je neenakomerno posedal, saj izvajalec SGP Grosuplje gradil na nasutih barjanskih tleh namesto na pilotih. Izvajalec je kljub opravljenim meritvam nadaljeval gradnjo, premalo temeljito pa naj bi bilo tudi delo nadzorne službe, ki jo je izvajal Ljubljanski

120 Ibid., 5.

121 »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

122 Zdenko Čepič in Jože Prinčič, »Ustava 1974, Preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija,« v: Jasna Fischer et al. (ur.), *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992* (Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005), 1098. Zajc, »Delavsko samoupravljanje med ljudmi,« 137–44. Piškurič, »Bili nekoč so lepi časi,« 25, 111, 112, 176, 204.

123 Mojca Kaučič, »Niz težav v pripravljalni fazi,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 6. 7. 1978, 5. Mojca Kaučič, »Nič novega pri uresničevanju programa II,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 2. 10. 1978, 3. »Informacija o poteku gradenj objektov družbenega standarda v občini Ljubljana Vič - Rudnik iz sredstev samopriskevka in iz drugih virov,« *Naša komuna, delegatska priloga*, 11. 1. 1979, 5, 6. »Kako izvajamo program samopriskevka II v naši občini,« 2; »Samopriskevek II – vroča točka dnevnega reda,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 6. 11. 1979, 4. »O poteku izgradnje objektov iz sredstev samopriskevka II,« 5. »Sto objektov družbenega standarda,« 2.

124 »O poteku izgradnje objektov iz sredstev samopriskevka II,« 4–5. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 36, a. e. 77, Zapisnik 26. skupne seje družbenopolitičnega zbora, zbora združenega dela in zbora krajevnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 24. 9. 1980, Obravnava poročila o izvajanju programa gradnje objektov iz samopriskevka II v občini Ljubljana Vič - Rudnik, 36; t. e. 43, a. e. 91, Zapisnik 17. seje družbenopolitičnega zbora skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 22. 11. 1983, Vprašanja in predlogi delegatov, 30.

investicijski zavod. Zavod za raziskavo materiala je leta 1981 pregledal gradbene načrte ter podal smernice za računanje statike in predlog za sanacijo. Istega leta je izvršni svet občine Ljubljana Vič - Rudnik zahteval poročilo o delu,¹²⁵ a ker so se težave nadaljevale, je leta 1982 sklenil, da se problematika preda javnemu tožilstvu. Občinski organi so prav tako menili, da je treba pri realizaciji prihodnjih objektov iz samoprispevka zagotoviti večjo vlogo gradbenih odborov v krajevnih skupnostih, zlasti pri postopkih spremljanja in nadzora gradnje.¹²⁶ Zaradi številnih nepravilnosti so bili nezadovoljni tudi občani, sklepi občine pa naj bi bili zato opozorilo »vsem tistim, ki ne znajo ali nočejo pošteno ravnati z družbenimi sredstvi in zaupanjem občanov«. ¹²⁷

Poveden je tudi primer telovadnice pri osnovni šoli Ig. Objekt je kljub slabi kakovosti gradnje, ki jo je izvajal Vegrad Velenje, februarja 1980 dobil uporabno dovoljenje. Že pri tehničnem pregledu je bilo ugotovljenih 35 napak, med drugim je bila potrebna sanacija temeljev, zaradi neustrezne zunanje kanalizacije pa je zamakalo v pritličju.¹²⁸ Tri leta kasneje je ravnateljica šole še vedno urgirala zaradi velikih težav. Na seji družbenopolitičnega zbora je povedala: »Streha pušča, bojimo se zime, ko se nam bo podrla. Urgirala sem že na vse strani, vendar popolnoma brez uspeha.«¹²⁹ Iz njenih besed razberemo, da je bila težava v nadzornem organu, ki ni opravil svojega dela. Povedala je: »Ob ugotovljenih napakah urgiraš na vse mogoče strani, vendar se vsi zgovarjajo en na drugega.«¹³⁰ Minili sta še dve leti, a stanje se do konca leta 1985 ni spremenilo. Nastalih napak nihče ni želel priznati. Objekt je sicer pregledal predstavnik izvajalca, medtem ko od organov za izvajanje samoprispevka ni prišel nihče.¹³¹ »Obljubljeno je bilo, da bodo vsi objekti iz II. samoprispevka pregledani, ampak nikogar od nikjer, razen tov. ing. Eržena, od samoprispevka pa nikogar,« se je zato jezila ravnateljica osnovne šole.¹³²

Kljub temu da so bila občinska glasila eden glavnih nosilcev mobiliziranja javnosti za samoprispevek, so ob čedalje večjih težavah z gradnjo objektov neumorno poročala tudi o napakah. Kmalu pa so znova postala prostor javne razprave za zbiranje denarja. Občinske oblasti so se namreč kljub vsem nepravilnostim že dobro leto pred iztekom drugega samoprispevka odločile za uvedbo tretjega.¹³³ Razlog je bil občutno pomanj-

125 Mojca Kaučič, »So meritve posedanja natančno narejene?«, *Delo*, 15. 10. 1981, 7. »O poteku izgradnje objektov iz sredstev samoprispevka II,« *Naša komuna, delegatska priloga*, 12. 1. 1982, 5. Janja Domitrovič, »Kritično o Ljubljani 2000 in samoprispevku II,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 9. 2. 1982, 1. Mojca Kaučič, »Sadovi drugega samoprispevka,« *Delo*, 5. 5. 1982, 7.

126 Domitrovič, »Kritično o Ljubljani 2000 in samoprispevku II,« 1.

127 Ibid.

128 SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 36, a. e. 77, Zapisnik 26. skupne seje družbenopolitičnega zbora, zbora združenega dela in zbora krajevnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 24. 9. 1980, Obravnava poročila o izvajanju programa gradnje objektov iz samoprispevka II v občini Ljubljana Vič - Rudnik, 36. »O poteku izgradnje objektov iz sredstev samoprispevka II,« *Naša komuna, delegatska priloga*, 12. 1. 1982, 5.

129 SI ZAL LJU 0080/1, t. e. 43, a. e. 91, Zapisnik 17. seje družbenopolitičnega zbora skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 22. 11. 1983, Vprašanja in predlogi delegatov, 30.

130 Ibid.

131 SI ZAL LJU 0080/1, t. e. 47, a. e. 99, Zapisnik 35. seje družbenopolitičnega zbora skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 27. 11. 1985, Poročilo o poteku priprav za gradnjo in o gradnji objektov iz programa samoprispevka III na območju občine Ljubljana Vič - Rudnik po stanju 1. 10. 1985, 26, 27.

132 Ibid., 27.

133 Gl. npr. »Izhodišča za III. samoprispevek,« *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste - Polje*, 27. 8. 1980, 1. »O izhodiščih za referendum Samoprispevka III,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*,

kanje proračunskih sredstev. »Dejstvo je, da smo v planskih dokumentih načrtovali izgradnjo objektov, za katere je bilo že tedaj jasno, danes pa še bolj, da nimamo zagotovljenih sredstev in da je bila izražena potreba, da bi se ponovno odločili za samoprисpevek kot možen vir financiranja,« so dokaj odkrito zapisali v enem od občinskih glasil tik pred uvedbo referendumu in dodali, da je treba nadaljevati s takim načinom zbiranja denarja, saj bi odstopanje od začrtane usmeritve pomenilo, da »srednjeročnih planov na področju družbenega standarda ne bi dosegli, temveč bi bile ob koncu srednjeročnega obdobja določene še večje razlike v pogojih dela in življenja delovnih ljudi in občanov«. ¹³⁴

Na referendumu, ki je potekal novembra 1981, je bil tretji samoprисpevek sicer izglasovan, vendar so bili rezultati občutno slabši kot pri drugem. V celi Ljubljani je bila volilna udeležba 86,41-odstotna, za je glasovalo 59,13 odstotka volivcev. V občini Ljubljana Vič - Rudnik je bila volilna udeležba 86-odstotna, za je glasovalo 57,93 odstotka volivcev. ¹³⁵ Občani naj bi tudi tokrat pet let plačevali po 1,5 odstotka od osebnih dohodkov. Cilj ni bil več 50 objektov družbenega standarda kot prejšnja leta, ampak različni objekti. V načrtu je bila gradnja dvanajstih vzgojno-varstvenih objektov, enajstih osnovnošolskih objektov, treh zdravstvenih domov in dveh zdravstvenih postaj ter ene glasbene šole. V program je bilo vključenih še pet skupnih objektov – porodnišnica, varstveno tehnični center, Center za rehabilitacijo sluha in govora ter obnova mladinskega klimatskega zdravilišča Rakitna in obnova lutkovnega gledališča. Kljub vse večji gospodarski in politični krizi so občinske oblasti optimistično načrtovale, da bodo na ta način zbrale kar tri četrtine denarja, potrebnega za izvedbo projektov. ¹³⁶

Slabši rezultat je bil deloma posledica zaostrenih gospodarskih razmerah, najverjetneje pa so k temu prispevali tudi zapleti pri gradnji preteklih projektov. ¹³⁷ Tega so se zavedale tudi občinske oblasti. »Rezultat je realen odraz razmer in možnosti,« so zapisali v glasilu *Dogovori* in dodali: »Najbrž bi bilo v današnjem času odveč pričakovati izredno visoke rezultate, kakršnih smo bili vajeni doslej.« ¹³⁸

Kot pri preteklih samoprисpevkih je tudi tokrat od vsega začetka prihajalo do zamud in nepravilnosti pri gradnji. Nekaterih zemljišč, ki so bila rezervirana za gradnjo, še niso odkupili, druga so bila komunalno neopremljena. Težave so se znova pojavljale pri pripravi projektnih dokumentacij, bodisi zaradi težav s projektanti ali dolgotrajnega zbiranja soglasij za projektno dokumentacijo. Spričo rastoče inflacije je primanjkovalo drugih sredstev, potrebnih za sofinanciranje projektov. Vse to je vplivalo

4. 6. 1980, 2. »O izgubah in samoprисpevku III,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 9. 6. 1981, 2.

134 »Tu smo – vaši smo,« *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana - Šiška*, oktober 1981, 5.

135 »Izid referendumu o samoprисpevku III po ljubljanskih občinah,« *Dogovori, Glasilo SZDL Ljubljana Center*, 8. 12. 1981, 3.

136 »Zgradili bomo 36 objektov,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 8. 9. 1981, 2. »Zaključno poročilo o izvedbi programa III – samoprисpevka v Ljubljani,« *Skupščina mesta Ljubljane, delegatsko gradivo*, 1. 3. 1990, 146.

137 Gl. npr. Niko Isajevič, »Dejanje zavestne odločitve,« *Dogovori, Glasilo SZDL Ljubljana Center*, 8. 12. 1981, 1. Dimitrovič, »Kritično o Ljubljani 2000 in samoprисpevku II,« 1.

138 Isajevič, »Dejanje zavestne odločitve,« 1.

na zamike pričetkov gradenj in na spremembe finančnih konstrukcij.¹³⁹ Prav tako so se nadaljevale težave z izvajalci gradbenih del in slabo kakovostjo gradnje, zaradi česar so zamujali s pridobivanjem uporabnih dovoljenj in prevzemi dokončanih objektov.¹⁴⁰ Program izvajanja tretjega samoprispevka se je zaključil s koncem leta 1989. Takrat je bilo dograjenih 32 objektov od načrtovanih 36, občani so zanje prispevali nekaj manj kot 70 odstotkov vseh sredstev.¹⁴¹

To je bil zadnji od velikih ljubljanskih samoprispevkov. Ob rastoči gospodarski krizi so se ljubljanske občine sicer odločile, da izvedejo akcijo še za četrti samoprispevek, ki bi bil namenjen reševanju ekološke in komunalne problematike. Med načrtovanimi projekti so bile sanacija toplarne v Mostah, nadgradnja vodovodnih in kanalizacijskih omrežij, gradnja odlagališča komunalnih odpadkov na Barju in začetna faza urejanja glavne avtobusne postaje v Ljubljani.¹⁴² Vendar pa referendum tokrat ni bil uspešen, občani so predlog samoprispevka zavrnilo z veliko večino – tretjina je bila proti, tretjina pa sploh ni prišla na volišča. Glasovanja, ki je potekalo novembra 1986, se je na območju vseh petih ljubljanskih občin udeležilo 73,4 odstotka vseh volilnih upravičencev, za uvedbo samoprispevka jih je glasovalo le 30,34 odstotka. V občini Ljubljana Vič - Rudnik se je referenduma udeležilo 75,12 odstotka vseh volilnih upravičencev, za pa je glasovalo 28,7 odstotka.¹⁴³

Razlogov za tak rezultat je bilo več. »Že pred 23. novembrom smo se zavedali, da gospodarske in politične razmere niso naklonjene ugodnemu izidu referenduma,« so priznali v glasilu občine Center in pri tem dodali še nezadovoljstvo občanov z reševanjem komunalne problematike.¹⁴⁴ Funkcionarji v občini Ljubljana Vič - Rudnik pa so zaradi neugodnih gospodarskih razmer in nižanja življenjskega standarda sicer pričakovali slabši rezultat, a jih je zavrnitev presenetila. »Kje iskati vzroke je najbrže v danem trenutku težko oceniti, vendarle mislim, da so v ospredju tako vprašanja premagovanja družbenoekonomske krize, ki nas pesti že nekaj let, pa padanje družbenega in osebnega standarda, do prepočasnih in premalo učinkovitih razreševanj komunalne problematike

139 »O realizaciji samoprispevka II odnosno priprav na gradnjo iz samoprispevka III,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 11. 1. 1983, 4, 5. »Bo treba res prerazporediti objekte Samoprispevka III,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 13. 9. 1983, 5. Nina Čož, »O objektih tretjega samoprispevka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 26. 6. 1984, 2. »Poročilo o poteku priprav za gradnjo in o gradnji objektov iz programa samoprispevka III na območju občine Ljubljana Vič - Rudnik,« *Naša komuna, delegatsko gradivo*, 11. 9. 1984, 52, 53. »Odgovori na vprašanja delegatov,« *Naša komuna, delegatsko gradivo*, 16. 10. 1984, 37. »O gradnji objektov iz tretjega samoprispevka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 12. 2. 1985, 7. »Poročilo o poteku gradnje objektov iz programa samoprispevka III na območju občine Ljubljana Vič - Rudnik po stanju 20. 9. 1986,« *Naša komuna, delegatsko gradivo*, 13. 10. 1986, 14, 15.

140 Gl. npr. Nina Čož, »Odprla so se vrata vrtca na Igu,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 23. 10. 1984, 7. »Poročilo o poteku priprav za gradnjo in o gradnji objektov iz programa samoprispevka III na območju občine Ljubljana Vič - Rudnik,« *Naša komuna, delegatsko gradivo*, 6. 3. 1984, 22–24. »Zaključno poročilo o izvedbi programa III – samoprispevka v Ljubljani,« 146.

141 »Zaključno poročilo o izvedbi programa III – samoprispevka v Ljubljani,« 146–154.

142 »Cilji četrtega samoprispevka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 30. 9. 1986, 5.

143 »Izrekli smo se proti uvedbi samoprispevka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 3. 12. 1986, 1.

144 »Samoprispevka ne bo,« *Dogovori, Glasilo SZDL Ljubljana Center*, 2. 12. 1986, 1.

v preteklosti, pa morda še česa,« je menil eden od njih.¹⁴⁵ Tudi občani so v anketah omejnili draginjo, poleg tega pa še prevelik odstotek samoprispevka, menili so, da bodo projekti bolj koristili drugim občinam kot njim, skrbela jih je nenamenska poraba denarja.¹⁴⁶

Občinska konferenca SZDL Ljubljana Vič - Rudnik je že 15. decembra 1986 vzroke za negativni izid referendum obravnavala na posebni konferenci. Zaostrene gospodarske razmere po njihovem mnenju pravzaprav niso bile poglavitni vzrok. Volilni rezultati so kazali, da je bila v vaških in primestnih krajevnih skupnostih volilna udeležba večja (več kot 80-odstotna) kot v mestnih (manj kot 70-odstotna). Iz poročila nadalje izvemo, da so bile javne razprave o programu slabo obiskane. Vzroke za neuspeli referendum so iskali predvsem v stalnem in nesankcioniranem razkoraku med dogovorjenim in izvajanim programom; tudi med ljudmi naj bi prevladovalo mnenje, da so bila sredstva nemalokrat nenamensko porabljenjena, kadar so bila namensko porabljenjena, pa niso dajala pričakovanih učinkov. Rezultat naj bi bil prav tako odgovor na neučinkovito reševanje razvoja infrastrukture in priznali so, da se je nezadovoljstvo občanov zaradi nerešenih komunalnih težav bivalnega okolja kopičilo več let.¹⁴⁷

Samoprispevki poznega socializma

Konec velikih skupnih samoprispevkov na ravni petih ljubljanskih občin še ni pomenil konca mehanizma samega. Ta je namreč na podeželju počasneje izgubljal svojo vlogo. Na podeželju so se krajevni samoprispevki pojavljali vse do konca osemdesetih let, čeprav so tudi tam ljudje postopoma začeli izražati nezaupanje v mehanizem.

Podeželski prebivalci so bili od vsega začetka navajeni vlagati v razvoj svojih lokalnih skupnosti, tako s pomočjo samoprispevkov in drugih denarnih prispevkov kot s prostovoljnimi delom. Posamezne krajevne skupnosti so tudi v sedemdesetih letih, to je v času velikih skupnih samoprispevkov, uvajale krajevne samoprispevke. V občini Ljubljana Moste - Polje je bilo v tem desetletju uvedenih 16 samoprispevkov, v občini Ljubljana Šiška 28 in v občini Ljubljana Vič - Rudnik 22.¹⁴⁸ V zadnji občini jih je bilo od 22 sedem namenjenih za ceste in mostove, sedem za vodovod in kanalizacijo, dva za šole, dva za zdravstvene in telesnokulturne objekte, dva za električno omrežje in transformatorje ter dva za druge vrste komunalne ureditve. Le eden je bil razpisan za več krajevnih skupnosti, dvanajst za posamezno krajevno skupnost, devet pa za del krajevne skupnosti.¹⁴⁹

145 »Vzroke slabega glasovanja bomo skrbno pretehtali,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 3. 12. 1986, 1.

146 Branko Vrhovec, »Odločitev je prišla ...,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 3. 12. 1986, 3.

147 »Konferenca SZDL o neizglasovanem samoprispevku,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 22. 12. 1986, 2.

148 *Statistični letopis Ljubljane '79, pet ljubljanskih občin* (Ljubljana: Zavod za družbeni razvoj Ljubljane, TOZD Družbeno planiranje), 1979, 215.

149 Ibid.

Na podeželju so bila za gradnjo objektov družbenega standarda sicer načeloma predvidena sredstva iz treh skupnih samoprispjevkov, za gradnjo drugih infrastrukturnih objektov pa so še vedno računali na krajevne samoprispjevke, na sredstva iz solidarnostnega sklada komunalne skupnosti in na sredstva delovnih organizacij. Še vedno so se zanašali tudi na prostovoljno delo občanov. Na ta način so se asfaltirale ceste, gradili vodovodi, gasilski domovi, kulturne dvorane in domovi krajanov. Zlasti v podeželskih krajevnih skupnostih zato vidimo tudi pritožbe zaradi visokih denarnih prispevkov in občutek zapostavljenosti, saj se je gradnja obljubljenih objektov nenehno zamikala.¹⁵⁰

Podoben trend se je nadaljeval v osemdesetih letih,¹⁵¹ vendar pa v drugi polovici desetletja tudi na podeželju izglasovanje krajevnega samoprispjevka ni bilo več pravilo.¹⁵² Razlogi za negativen izid so bili verjetno podobni kot v primeru skupnega samoprispjevka, ljudje pa so skrbno opazovali, kako se razpolaga z denarjem, ki so se mu odpovedali za skupno dobro. Kljub temu uporabo tega mehanizma na podeželju najdemo vse do konca socializma, po eni strani so bile tam potrebe po infrastrukturi še vedno zelo velike, po drugi je bila poraba manjših sredstev bolj smotrna. Tako je krajevna skupnost Ig še leta 1989, kot lahko preberemo v občinskem glasilu, s krajevnim samoprispjevkom zbrala 30 odstotkov denarja za obnovo lokalne ceste. Predsednik skupščine krajevne skupnosti je ob tem poudaril pomen krajevnega samoprispjevka, s pomočjo katerega je bil sprejet načrt za asfaltiranje in ureditev vseh cest v krajevni skupnosti. Še vedno so računali tudi na prostovoljno delo krajanov.¹⁵³

Zaključek

Samoprispevek, ki se je na proučevanem območju po koncu druge svetovne vojne razvijal iz potreb nerazvitega podeželja, je v sedemdesetih letih postal eden od pomembnih finančnih virov za gradnjo javne infrastrukture ljubljanskih občin. Občine so ta potencial prepoznale najkasneje v začetku šestdesetih let. Državna oblast ga je kasneje razumela kot eno od oblik uresničevanja samoupravljanja in je z njim

150 Gl. npr. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 21, a. e. 46, Zapisnik 36. seje občinskega zbora in zbora delovnih skupnosti, 30. 3. 1972, razprava k Obravnavi in sprejemu predloga odloka o proračunu občine Ljubljana Vič Rudnik za leto 1972, 27, 28. M. Skubic, »Pijava Gorica tako in drugače,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 24. 11. 1975, 4. Milovan Dimitrić, »Ižanci delajo in uspevajo,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 14. 6. 1976, 4. »Ne vedno v zadnjem planu,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 15. 11. 1976, Priloga *Program samoprispjevka II v Ljubljani*, III. Milovan Dimitrić, »Krajevna skupnost udarnikov,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 6. 12. 1977, 5.

151 Stane Jesenovec, »Krajani gospodarno, samoprispevek ...,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 23. 2. 1982, 12. Stane Jesenovec, »Ne stokaj ... za delo primi,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 23. 11. 1982, 6. Darja Erhatic, »Kanalizacija, vodovod in še kaj,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 11. 5. 1982, 5. Janja Domitrovič, »Ali – samoprispevek po ižansko?,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 22. 12. 1987, 11.

152 »V Velikih Laščah niso izglasovali samoprispjevka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 27. 9. 1988, 5.

153 B. Vrhovce, »Odprli cesto Ig–Iška loka,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 20. 6. 1989, 4. Vrhovce, »Na Igu so praznovali,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 20. 6. 1989, 4.

institucionalizirala solidarnost. Široko uveljavitev mehanizma samoprisp evka je povzročilo več dejavnikov, pri čemer bi poudarila željo po modernizaciji in pomanjkanje proračunskih sredstev, ki je z leti naraščalo.

Sredstva iz samoprisp evkov so omogočila hitrejšo gradnjo infrastrukture, sprva zlasti na podeželju, od sedemdesetih let pa tudi v Ljubljani. Sredi osemdesetih let je mehanizem zaradi rastoče gospodarske krize in nenehnih težav pri izvajanju projektov iz sredstev samoprisp evka naletel na meje solidarnosti. Kljub temu je na slabše razvitem podeželju vztrajal vse do konca socializma, čeprav so imeli ljudje tudi tam čedalje manj zaupanja vanj. Vendar pa je bila na podeželju participacija prebivalcev vse od povojnega obdobja nujna za uspešen razvoj infrastrukture.¹⁵⁴ Krajevne skupnosti so pogosto le tako lahko zbrale dovolj sredstev za obnovo cest, komunalne infrastrukture in izvedbo drugih manjših projektov. Sicer pa so imele krajevne skupnosti, ki so lahko sodelovale pri pripravi predlogov za gradnjo infrastrukture, malo vpliva na odločitve o delitvi proračunskih sredstev na občinski ravni.¹⁵⁵

Kljub neuspehu četrtega samoprisp evka se oblasti, kot kažejo posamezni prispevki, vse do konca osemdesetih let niso dokončno odpovedale ideji takšnega zbiranja sredstev.¹⁵⁶ *Zakon o samoprisp evku* je Ustavno sodišče Republike Slovenije v celoti razveljavilo šele ob koncu leta 1999. Odločilo je, da zakon, ki je urejal samoprisp evke v času socializma in se je do takrat še vedno uporabljal kot veljaven predpis, ni usklajen z ustavo Republike Slovenije. Neusklajenost z ustavo je postala očitna zlasti z uvedbo nove lokalne samouprave.¹⁵⁷ *Nov Zakon o samoprisp evku (ZSam-1)* je bil sprejet leta 2001.¹⁵⁸

Viri in literatura

Arhivski viri

- SI AS – Arhiv Republike Slovenije:
 - SI AS 1267 – Republiški upravni organi in zavodi za izvrševanje kazenskih sankcij v Sloveniji, 1945–1984.
- SI ZAL LJU – Zgodovinski arhiv Ljubljana:
 - SI ZAL LJU/0031– Okrajni ljudski odbor Ljubljana – okolica, 1945–1958.
 - SI ZAL LJU/0078 – Občinski ljudski odbor Ljubljana Rudnik, 1955–1961.
 - SI ZAL LJU/0080 – Skupščina občine Ljubljana Vič – Rudnik, 1955–1994.
 - SI ZAL LJU/0694 – Občinski komite Zveze komunistov Slovenije Ljubljana Rudnik, 1955–1961.

154 Prim. s Kladnik, »Local Self-Governance,« 104. Duda, *Socializam na kućnom pragu*, 134.

155 Gl. npr. SI ZAL LJU/0080/1, t. e. 35, a. e. 75, Zapisnik 20. seje zbora krajevnih skupnosti skupščine občine Ljubljana Vič - Rudnik, 23. 1. 1980, Obravnava in sprejem osnutka programa dela skupščine občine in njenih zborov za leto 1980, 15–17.

156 »Prostorska problematika osnovnih šol kliče po samoprisp evku,« *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič - Rudnik*, 20. 12. 1988, 4.

157 »Razveljavitev zakona o samoprisp evku,« *Vsebina Uradnega lista*, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-4702?sop=1999-01-4702>, pridobljeno 20. 12. 2023.

158 »Zakon o samoprisp evku (ZSam-1),« *Vsebina Uradnega lista*, <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2001-01-4449?sop=2001-01-4449>, pridobljeno 20. 12. 2023.

Časopisi

- *Delo*, 1969–1982.
- *Dogovori, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana – Center*, 1974–1986.
- *Javna tribuna, Glasilo SZDL občine Ljubljana – Šiška*, 1967–1981.
- *Naša komuna, Glasilo občinske konference SZDL Ljubljana Vič – Rudnik* [prej *Glasilo občinskega odbora Socialistične zveze delovnega ljudstva Vič – Rudnik*], 1961–1989.
- *Naša skupnost, Glasilo SZDL Ljubljana Moste – Polje*, 1968–1980.
- *Skupščina mesta Ljubljane, delegatsko gradivo*, 1990.

Literatura

- Cigale, Marija. »Samoprispevek.« V: *Enciklopedija Slovenije*, 10. zv., 378. Ljubljana: Mladinska knjiga, 1996.
- Čepič, Zdenko in Jože Prinčič. »Ustava 1974, Preureditev jugoslovanske federacije, delegatski sistem in dogovorna ekonomija.« V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 1094–1104*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Duda, Igor. *Socijalizam na kućnom pragu, mjesna zajednica i svakodnevica društvenog samoupravljanja u Jugoslaviji*. Zagreb in Pula: Srednja Europa in Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2023.
- Gabrič, Aleš. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2006.
- Gašparič, Jure. »Slovensko dožemanje druge Jugoslavije.« V: Čepič, Zdenko (ur.). *Slovenija v Jugoslaviji*. 87–104. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2015.
- Gestrin, Ferdo. *Svet pod Krimom, Druga, prenovljena izdaja*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2016.
- Grafenauer, Božo. *Lokalna samouprava na Slovenskem, Teritorialno-organizacijske strukture*. Maribor: Pravna fakulteta Univerze v Mariboru, 2000.
- Kladnik, Ana. »Local Self-Governance, Voluntary Practices, and the *Sinnwelt* of Socialist Velenje.« V: Donert, Celia, Ana Kladnik in Martin Sabrow (ur.). *Making Sense of Dictatorship, Domination and Everyday Life in East Central Europe after 1945*, 83–109. Budapest, Vienna in New York: Central European University Press, 2022.
- Kopač, Janez. »Državna ureditev in upravno-teritorialni razvoj v Sloveniji (1945–1963).« *Arhivi* 23, št. 2 (2000): 83–106.
- *Ljubljana, Podobe iz njene zgodovine*. Ljubljana: Kronika, časopis za slovensko krajevno zgodovino, 1962.
- Mlinar, Branko. *Slovenija 1945–1957*. Ljubljana: Zavod SR Slovenije za statistiko, 1975.
- Petelin, David. »Družbena podoba Ljubljane v letih 1945–1965.« *Kronika* 65, št. 2 (2017): 205–20.
- Piškurić, Jelka. »Bili nekoč so lepi časi«: vsakdanjik v Ljubljani in okolici v času socializma. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, Študijski center za narodno spravo, 2019.
- Piškurić, Jelka. »Hiše, vrtci, šole, ceste: gradnja hiš v Občini Ljubljana Vič – Rudnik.« *Kronika* 65, št. 1 (2017): 95–108.
- Piškurić, Jelka. »Od stare do nove šole na Igu.« *Kronika* 66, št. 2 (2017): 289–302.
- Piškurić, Jelka. »'Sistem socialistične demokracije in razvoja socialističnega gospodarstva stremi za tem, da se formirajo gospodarsko močne občine' ali kako je nastala Občina Ljubljana Vič – Rudnik.« *Dileme, razprave o vprašanih sodobne slovenske zgodovine* 4, št. 1-2 (2020): 155–75.
- Rangus, Marjetka. *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije, V iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom*. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2016.
- Režek, Mateja. »Politični zastoj.« V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije, 1848–1992, 956–61*. Ljubljana: Mladinska knjiga in Inštitut za novejšo zgodovino, 2005.
- Zajc, Marko. »Delavsko samoupravljanje med ljudmi.« V: Županek, Bernarda (ur.). *Nova doba prihaja, industrija – delo – kapital*, 130–45. Ljubljana: Mestni muzej, 2016.

Spletni viri

- Glasilo Uradni list RS. »Razveljavitev zakona o samoprispevku.« <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/1999-01-4702?sop=1999-01-4702>. Pridobljeno 20. 12. 2023.
- Glasilo Uradni list RS. »Zakon o samoprispevku (ZSam-1).« <https://www.uradni-list.si/glasilo-uradni-list-rs/vsebina/2001-01-4449?sop=2001-01-4449>. Pridobljeno 20. 12. 2023.

Tiskani viri

- *Dogovor o temeljih družbenega plana Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985, Družbeni plan Občine Ljubljana Vič - Rudnik za obdobje 1981–1985*. Ljubljana: Skupščina Občine Ljubljana Vič – Rudnik, 1981.
- *Sejni zapiski Skupščine Socialistične republike Slovenije, Seje od 1. I. 1973 do 15. II. 1973*. Ljubljana: Skupščina SR Slovenije, 1974.
- *Statistični letopis Ljubljane '79, pet ljubljanskih občin*. Ljubljana: Zavod za družbeni razvoj Ljubljane, TOZD Družbeno planiranje, 1979.
- Škrbec, Tatjana. *Družbeni proizvod in narodni dohodek v SR Sloveniji 1988*. Ljubljana: Zavod Republike Slovenije za statistiko, 1990.
- *Uradni list Ljudske republike Slovenije*, 1947.
- *Uradni list Socialistične republike Slovenije*, 1964, 1969, 1971, 1973, 1983, 1985.

Jelka Piškurić

“DINAR BY DINAR – A NEW KINDERGARTEN”. THE ROLE OF THE SELF-IMPOSED CONTRIBUTION MECHANISM IN THE PROCESS OF SOCIALIST MODERNISATION

SUMMARY

The article uses the example of the municipality of Ljubljana Vič - Rudnik to illustrate the development of the self-imposed contribution mechanism and its role in the process of socialist modernisation. Self-imposed contributions as time-limited and earmarked levies to address common local needs, most often the construction of infrastructure, were first regulated by a special decree as early as the 1940s. Later, they were governed by tax regulations, while in 1973, a specific act on self-imposed contributions was adopted.

In the post-war period, self-imposed contributions were implemented as a distinct mechanism for underdeveloped (in this case rural) communities, where municipal budgets for infrastructure development were scarce while the needs were significant. Initially, they were intended for smaller projects like the repair or construction of utility and water supply infrastructure and local roads. Significant changes in the implementation of the self-imposed contribution mechanism took place in the 1960s when

the foundations for more comprehensive self-imposed contributions were established. At that time, the Ljubljana municipality recognised the significant financial contribution of the rural population and realised that such co-financing of infrastructure projects should also be more effectively exploited in the urban area.

During the 1970s, self-imposed contributions became one of the most crucial financial sources for public infrastructure development – from kindergartens and schools to health centres and retirement homes. Due to the economic crisis, municipalities struggled with considerable budget shortfalls. This was the time of substantial self-imposed contributions common to all five municipalities of Ljubljana. Time and again, the authorities would appeal to people's feelings, especially where children's needs were at stake. However, the referendum results were always more favourable in those local communities that had not yet built or renovated their kindergartens, schools, or other social facilities.

Despite the introduction of various self-imposed contributions at the multi-municipal level in the 1970s, smaller, local self-imposed contributions persisted. In fact, most of them were adopted at the level of local communities. This was how roads were paved and how waterworks, fire stations, houses of culture, and community centres were built in the countryside.

At the level of the five municipalities of Ljubljana, self-imposed contributions continued to play a role in infrastructure development until the mid-1980s, when their significance was halted by the growing economic crisis and the continuing difficulties in the construction of projects supported by the self-imposed contribution funds. In the rural areas, the decline of the former role of self-imposed contributions was slower, and they persisted until the end of the 1980s, although the local people's trust in this mechanism was also gradually declining.

Jure Skubic,* Milica Antić Gaber**

Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?***

IZVLEČEK

V pričujočem prispevku se avtorja osredinjata na analizo novodobne oblike nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih. Ta so, namesto da bi družbo in javni prostor demokratizirala, postala prostor, kjer prihaja do (re)produkcije novih oblik izkazovanja nasilja nad ženskami, kamor uvrščamo sovražni govor, mizoginijo, agresijo in seksizem. Takšna dejanja so, ugotavljata, usmerjena proti ženskam v politiki (s čimer ne mislita nujno samo na političarke, čeprav se v pričujoči študiji osredinjata le nanje), njihov namen pa je ženske odvrniti od aktivnega političnega delovanja, jim zagreniti, otežiti sodelovanje v polju politike, kjer prevladujejo moški, ali jih odvrniti od tega in jih posledično iz javnosti potisniti nazaj v polje zasebnosti. S pomočjo kritičnih študij diskurza in analize družbenih omrežij avtorja analizirata diskurz na družbenem omrežju X v obdobju predvolilne kampanje za državnozborske volitve spomladi 2022. V analizi skoraj 300 ročno zbranih objav in komentarjev na tej platformi pokažeta, da je bil diskurz na družbenem omrežju X pred volitvami seksističen, nasilen in mizogin ter usmerjen predvsem proti tistim »nevarnim« političarkam, ki se jim je obetal dober volilni rezultat oziroma so bile v predvolilni kampanji aktivne tako v javnih razpravah kot na družbenih omrežjih. V analizi ugotavljata, da obstajajo

* Asistent in raziskovalec, Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000Ljubljana, Inštitut za novejšo zgodovino, Privoz 11, SI-1000 Ljubljana, jure.skubic@inz.si; ORCID 0000-0002-2678-7695

** Dr., red. prof., Filozofska fakulteta, Oddelek za sociologijo, Univerza v Ljubljani, Aškerčeva cesta 2, SI-1000 Ljubljana, milica.anticgaber@ff.uni-lj.si; ORCID: 0000-0001-8034-3836

*** Članek je nastal v okviru raziskovalnih programov P6-0436 Digitalna humanistika: viri, orodja in metode in P6-0194 Problemi avtonomije in identitet v času globalizacije, ki ju financira Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije iz državnega proračuna.

različni načini izražanja nasilja na družbenem omrežju X, njegov glavni namen pa je preprečevanje aktivne politične udeležbe žensk in odvrčanje teh od delovanja v politiki.

Ključne besede: nasilje nad ženskami v politiki, družbena omrežja, omrežje X, ženske v politiki, političarke

ABSTRACT

VIOLENCE AGAINST WOMEN IN POLITICS ON THE X SOCIAL NETWORK: A NEW WAY OF EXPRESSING THE OLD FORMS OF VIOLENCE?

The present study explores the escalating concern regarding violence against women in politics within the realm of social media. Rather than contributing to the further democratisation of public and political space, social media platforms have become conduits for the dissemination of hate speech, aggression, violence, and misogyny against women engaged in politics at various levels, be it local, national, or international. This study endeavours to address the critical questions surrounding violence against women in politics on social media and examines the related risks and consequences for women at various stages of their political careers, including parliamentarians and those only setting out on their political journeys.

Employing critical discourse analysis and social network analysis, our research delves into the discourse on the X network during the two months leading up to the Slovenian parliamentary election in April 2022. Through the meticulous examination of over 300 hand-collected posts in the Slovenian language, we aim to elucidate the impact of the discourse on the X network on the pre-election events and assess the extent of violent and misogynistic content directed at women actively participating in the election campaign. Our findings reveal that misogynistic and violent attacks published on X manifest themselves in diverse forms of expression, targeting women with high prospects of achieving favourable election results and those expressing critical views towards the government. The overarching objective of these violent and misogynistic activities transcends mere psychological harm and the instillation of fear; instead, they aim to induce a sense of inferiority and dissuade women from active political participation, compelling them to retreat from the public sphere into the private domain.

Keywords: violence against women in politics, social media, the X network, women in politics, women politicians

Uvod

Nasilje v politiki ni niti nov fenomen niti nov problem, toda ob vse številnejšem vstopanju žensk v institucionalne oblike političnega odločanja lahko hitro zaznamo razlike med ocenjevanjem delovanja moških in žensk v politiki, ki ga je treba razumeti v najširšem pomenu te besede (torej delovanja v institucionalnih oblikah političnega odločanja in delovanja v civilni družbi). Predvsem pa lahko ugotovimo, da je nasilje nad moškimi v politiki obarvano izrazito ideološko, medtem ko je nasilje nad ženskami obarvano spolno in seksualno. Položaj moških in žensk v politiki namreč še zdaleč ni enak¹ in raziskave, ki se ukvarjajo z nasiljem, ki ga v politiki doživljajo ženske, opozarjajo ravno na njegovo ospoljeno naravo in na različne oblike izvajanja takšnega nasilja.² Predvsem nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih se v zadnjih letih zaradi bliskovitega tehnološkega napredka kaže kot izjemno pereč problem vseh tehnološko visoko razvitih družb. Informacijsko-komunikacijska tehnologija je postala vseprisotna, s tem pa je ustvarila širok prostor, kjer so se začele pojavljati nove, prej nepoznane oblike nasilja, mizoginije³ in sovraštva. Predvsem družbena omrežja so postala t. i. »vroče točke« (angl. *hotspots*),⁴ kjer so mizoginija, grožnje in nasilje pogosto prisotni in usmerjeni proti ženskam, ki zasedajo javno izpostavljene položaje, in kjer je nasilje nad ženskami v politiki še posebno pereč problem. Ta novodobna oblika nasilja je v družbi še vedno (pre)pogosto spregledana in izrazito slabo raziskana, o čemer priča tudi podatek, da je znanstvenih raziskav s področja nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih izredno malo (v Sloveniji še nobene). Eden glavnih paradoksov te vrste nasilja je predvsem v tem, da se družba po eni strani zaveda njegovega obstoja in resnih posledic, ki jih ima za tarče nasilja, po drugi strani pa se o njem le redko pogovarjamo in nanj pogosto ne opozarjamo. Zaradi njegove izrazite podraziskanosti, tako globalno kot lokalno, si nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih zasluži posebno pozornost in celovit znanstveni pristop.

1 Flavia Biroli, »Violence against women and reactions to gender equality in politics,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 681–85. Julie Ballington, »Turning the Tide on Violence against Women in Politics: How Are We Measuring Up?,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 695–701. Johanna Kantola in Judith Squires, »The new politics of equality,« *New Directions in Political Science: Responding to the Challenges of an Interdependent World* (2010): 89–108.

2 Opozorila bi na spolno zaznamovano rabo terminov, ki jih uporablja v članku. Termin »povzročitelj« uporablja v moškem slovniciem spolu, termine, ki se kakorkoli nanašajo na osebe, ki so tarče nasilja, pa v ženskem slovniciem spolu. Pri tem poudarjavo, da se zavedava, da povzročitelji niso vedno samo moški in tarče niso vedno samo ženske, vendar pa številne raziskave (npr. Ruth Lewis, Michael Rowe in Clare Wiper, »Online abuse of feminists as an emerging form of violence against women and girls,« *British Journal of Criminology* 57, št. 6 (2017): 1462–81. Mona Lena Krook, »Violence against women in politics,« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88. Mona Lena Krook in Juliana Restrepo Sanin, »The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians,« *Perspectives on Politics* 18(3) (2020): 740–55) jasno pokažejo, da so povzročitelji nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih pogostejše moški, tarče pa pogostejše ženske.

3 Mizoginijo lahko opredelimo na različne načine. Za potrebe pričujoče analize jo razumeva kot izražanje različnih oblik sovražnosti, predsodkov do žensk zaradi njihovega spola in kot sredstvo odvrnitve od tega, da bi se aktivno vmešale v politiko.

4 Priya Kumar, Anatolij Gruzd in Philip Mai, »Mapping out violence against women of influence on Twitter using the cyber-lifestyle routine activity theory,« *American Behavioral Scientist* 65, št. 5 (2021): 689–711.

Pričujoči članek je poleg prispevka Antić Gaber in Skubic (2022)⁵ eden prvih v Sloveniji, ki aktivno opozarja na problematiko nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih in skuša poiskati odgovore na nekatera v tem kontekstu pomembna in aktualna vprašanja. Nasilje nad ženskami v politiki je namreč specifičen koncept, ki se je v znanstveni literaturi pojavil šele v zadnjih nekaj letih⁶ in kot tak v družbi (ter ponekod tudi v akademski sferi) še ni splošno uveljavljen, čeprav opredeljuje obliko nasilja, ki je za ženske v javnem prostoru, kot najpogostejše tarče takšnega nasilja, izjemno nevarna in lahko ima daljnosežne posledice za delovanje sodobnih demokracij. Poleg tega se pojavlja na družbenih omrežjih, kjer je pod pretvezo svobode govora in v zavetju anonimnosti prisoten in sprejemljiv pogosto izjemno nasilen in mizogin diskurz, usmerjen proti ženskam, ki se odločijo za aktivno politično udejstvovanje. Tako je tudi pričujoči članek nastal kot odziv na družbenopolitično dogajanje v Sloveniji spomladi leta 2022, ko so potekale zadnje državnozborske volitve. V predvolilnem obdobju in volilni kampanji je bilo namreč mogoče opaziti aktivno sodelovanje političark in močno aktivacijo civilno-družbenih gibanj, ki so jih prav tako vodile ženske. Poleg tega je po volitvah Slovenija dobila prvo predsednico državnega zbora, enega najvišjih deležev politične reprezentacije žensk v DZ v zgodovini države ter, v primerjavi s prejšnjimi vladami, razmeroma visoko število ministric. Vse to je botrovalo izjemno razburkani, pogosto nasilni in mizogini diskusiji na družbenih omrežjih (predvsem družbenem omrežju X),⁷ ki je bila usmerjena proti ženskam, predvsem proti vodjam političnih strank, novinarkam, voditeljicam civilno-družbenih gibanj in drugim družbenopolitično izpostavljenim ženskam. Predvolilno obdobje in obdobje neposredno po državnozborskih volitvah je bilo torej izjemno zanimivo za podrobnejšo analizo nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih v Sloveniji.

V pričujočem prispevku se v prvem delu osredinja na opredelitve konceptov nasilja, spolno zaznamovanega nasilja in nasilja na družbenih omrežjih. V tem delu opredeliva tudi koncept nasilja nad ženskami v politiki in ga postavlja v opozicijo konceptu političnega nasilja; koncepta sta si med seboj namreč različna, a se zaradi nerazumevanja pogosto uporabljata izmenjujoče. V tem delu predstaviva tudi nekatere pomembnejše (tuje) raziskave, ki so se ukvarjale z raziskovanjem nasilja nad ženskami v politiki na splošno in na družbenih omrežjih. V drugem delu poleg metodoloških opredelitev predstaviva analizo diskurza na družbenem omrežju X v času slovenskih državnozborskih volitev leta 2022, od datuma razpisa volitev (9. februar 2022) pa do volilne nedelje 24. aprila 2022. V diskusiji in zaključku pa poudariva glavne in najpomembnejše ugotovitve raziskave, nasloviva vprašanja za nadaljnje delo in omejitve raziskave.

5 Milica Antić Gaber in Jure Skubic, »Spolno zaznamovano nasilje in mizoginija usmerjena proti ženskam v politiki na družbenih omrežjih,« v: Miroljub Ignjatović, Aleksandra Kanjua-Mrčela in Roman Kuhar, *Socio-ekološka transformacija: Slovensko sociološko srečanje: Ljubljana, 4. in 5. november 2022*.

6 Mona Lena Krook, »Violence against women in politics,« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88. Mona Lena Krook in Juliana Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America. Concepts, debates and solutions,« *Política y gobierno* 23, št. 1 (2016): 127–62. Rebecca Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics,« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 685–90.

7 V času zbiranja podatkov se je družbeno omrežje X še imenovalo Twitter. Po preimenovanju omrežja v X se je spremenila tudi terminologija, ki se uporablja znotraj omrežja. Tako objave na omrežju X ne imenujemo več »tvit« (angl. *tweet*), ampak preprosto objava (angl. *post*), »retvit« (angl. *retweet*) pa se je preimenoval v »poobjavo« (angl. *repost*). Novo terminologijo sva prevzela tudi v pričujočem prispevku.

Temeljni pojmi

Nasilje

Za ustrezno razumevanje koncepta nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih moramo najprej razumeti splošni koncept nasilja, spolno zaznamovanega nasilja in spletnega nasilja. Vsi trije namreč sestavljajo koncept nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih, ki bo ključen v pričujoči raziskavi.

Nasilje je, kot ugotavlja Imbusch (2003),⁸ eden najbolj neulovljivih in težavnih konceptov v družboslovju, saj je njegova definicija odvisna predvsem od konteksta, v katerem se definira. Kot take so lahko definicije nasilja zelo sporne, saj gre za proces, ki v različnih kulturah in zgodovinskih okoliščinah poteka zelo raznoliko in neenakomerno.⁹ Po Hearnu (1998) obstajajo številni načini definiranja nasilja, saj je definicija odvisna od tistega, ki ga opredeljuje, in od namena, s katerim to počne. Poleg tega je nasilje treba opredeliti dovolj široko, da zajamemo vse njegove pojavne oblike, in hkrati dovolj ozko, da ga opredelimo dovolj natančno.¹⁰ Nasilje najpogosteje razumemo kot kakršnokoli vedenje, katerega namen je povzročanje škode, diskreditacija, objektivifikacija ali eksploatacija drugega. Natančneje bi ga opredelili kot namerno uporabo sile oziroma moči, zagrožene ali dejanske, proti sebi, drugemu ali skupini ljudi, rezultat katere je dejanska ali mogoča poškodba, smrt, psihološka škoda, nepopoln razvoj ali deprivacija.¹¹ Nasilje uničuje in krajša življenja ljudi, povzroča strah, bolečino, trpljenje, poleg tega pa ponižuje, izčrpava, zatira in onemogoča normalno življenje ne le žrtev, pač pa tudi zunanjih opazovalk in opazovalcev.¹² Herrenkohl (2011)¹³ poudari dve glavni značilnosti nasilja: 1) nasilje je motivirano s sovražnostjo in namenom povzročanja škode in 2) nasilje je deviantno – tako zakonsko, družbeno kot tudi etično. Predvsem prva značilnost nasilja je izjemno pomembna – nasilje je dejanje, ki je storjeno z določenim namenom. Ravno namen oziroma namera je torej ključna pri razumevanju nasilja, saj gre za vedenje, ki želi namerno povzročiti (in dejansko povzroča) fizične ali psihične poškodbe žrtve.¹⁴ Nespregljivo povezan s konceptom nasilja je tudi koncept moči, saj gre pri nasilju za zlorabo moči z namenom, da

8 Peter Imbusch, »The concept of violence,« *International handbook of violence research* (Dordrecht: Springer Netherlands, 2003), 13–39.

9 Jeff R. Hearn, *The Violences of Men: How Men Talk about and How Agencies Respond to Men's Violence to Women* (SAGE Publications Ltd., 1998).

10 Johan Galtung, »Violence, peace, and peace research,« *Journal of Peace Research* 6, št. 3 (1969): 167–91.

11 Etienne G. Krug, James A. Mercy, Linda L. Dahlberg in Anthony B. Zwi, »The world report on violence and health,« *The Lancet* 360, št. 9339 (2002): 1083–88.

12 Janet Carter Anand, Bagga Bjerge in Ulrika Järkestig-Berggren, »Perspectives on violence,« *Nordic Social Work Research* 10, št. 2 (2020): 95–99.

13 Todd Herrenkohl, Eugene Aisenberg, James Herbert Williams in Jeffrey M. Jenson (ur.), *Violence in Context: Current Evidence on Risk, Protection, and Prevention* (Oxford Academic, 2011).

14 David P. Farrington, »Cross-national comparative research on criminal careers, risk factors, crime and punishment,« *European Journal of Criminology* 12, št. 4 (2015): 386–99.

bi škodovali nekomu drugemu, pri tem pa ni važno, kakšno obliko nasilje privzame.¹⁵ Vprašanje moči je namreč tisti moment, s katerim se agresija prelevi v nasilje oziroma, povedano z besedami Simone Weil, v katerem posamezniki iščejo moč, da jih ne bi obvladovali drugi. Kaj kmalu pa lahko prestopijo mejo, onstran katere si dejansko prizadevajo obvladovati druge.¹⁶ Nasilje je torej nujno razumeti kot željo po izražanju, izkazovanju, doseganju in utrjevanju moči, saj je ravno koncept moči tisti, ki se zgodovinsko gledano v največji meri prekriva s konceptom nasilja.¹⁷ Tudi opredelitev nasilja, ki ji slediva v pričujočem članku, nasilje definira kot namerno in načrtovano izkazovanje moči nad drugimi, kar lahko povzroča psihično ali fizično škodo žrtvam.¹⁸ Odnos med nasiljem in močjo je predvsem pomemben pri raziskovanju nasilja moških nad ženskami, o čemer govori pričujoči članek. Dejstvo je namreč, da znotraj politike prihaja do konstantnega merjenja moči in vpliva, poleg tega pa je politika polje, kjer so v zgodovini prevlado vedno imeli moški. Z vstopom žensk v politično polje se je moška politična dominacija zamajala, njihova pozicija moči pa je postala »ogrožena«. Ravno zato, kot ugotavlja Podreka (2018),¹⁹ pri nasilju nad ženskami povzročitelji (v tem primeru moški) tega praviloma izrabljajo za utrjevanje svoje pozicije moči in dominacije v danem odnosu. Takšno nasilje lahko razumemo le v kontekstu spolne neenakosti,²⁰ kot enega najučinkovitejših sredstev zatiranja žensk, s čimer se ohranja spolni red, v katerem razmerja moči, produkcijska razmerja in emocionalna razmerja še vedno nakazujejo podrejenost žensk in dominacijo moških.²¹

Nasilje se pojavlja v najrazličnejših oblikah, od fizičnega, psihičnega, verbalnega, spolnega, ekonomskega do spolno zaznamovanega in političnega nasilja, če naštejemo le nekaj najpogostejših. V članku za opredelitev glavnih oblik nasilja slediva opredelitvi Krook (2020),²² ki govori o sledečih oblikah nasilja: 1) fizičnem nasilju, 2) psihičnem nasilju, 3) spolnem nasilju, 4) ekonomskem nasilju in 5) semiotičnem nasilju. Pri tem je treba poudariti, da Krook spletnega nasilja ne navaja kot posebne oblike, saj ga razume kot vpetega v druge oblike nasilja (predvsem v psihično in semiotično). Kot ugotavlja Krook (2020),²³ se pogosto zgodi, da se različne oblike nasilja med seboj prepletajo in tako ustvarijo nove, ki pogosto ostanejo neopredeljene in nerazumljene. Tako je tudi nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih kombinacija različnih oblik nasilja.

15 Stuart Henry, »What is school violence? An integrated definition,« *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 567, št. 1 (2000): 16–29. Peter Iadicola in Anson Shupe, *Violence, Inequality, and Human Freedom* (Lanham, Md.: Rowman & Littlefield Publishers, 2012).

16 Slavoj Žižek, *Nasilje* (Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2007).

17 Imbusch, »The concept of violence.«

18 Elizabeth L. Kander Englander, *Understanding Violence* (Routledge, 2017).

19 Jasna Podreka, »Odsotnost spolno zaznamovane perspektive v sodobnih razpravah o nasilju nad ženskami,« *ars & humanitas* 12, št. 1 (2018): 26.

20 Martin D. Schwartz, »The past and the future of violence against women,« *Journal of Interpersonal Violence* 20, št. 1 (2005): 7–11.

21 Robert William Connell, *Masculinities* (Routledge, 2020).

22 Krook, *Violence against Women in Politics*.

23 Ibidem.

Nasilje nad ženskami v politiki

Preden natančneje opredeliva nasilje nad ženskami v politiki, naj poudariva, da ko na splošno govoriva o ženskah v politiki, s tem ne misliva ozko le predstavnic političnih strank, poslank, ministric itd., pač pa širšo skupino žensk, ki so družbeno in politično aktivne.²⁴ Sem torej spadajo še politično aktivne predstavnice civilne družbe in nevladnih organizacij; (politične) aktivistke in borke za človekove pravice ter enake pravice žensk in moških; ženske, aktivne v lokalnih političnih okoljih, ipd. Poudariti je treba, da v pričujoči raziskavi uporabljava termin nasilje nad ženskami v politiki, vendar pa analizo osrediniva izključno na političarke – torej na predstavnice strank oziroma list, poslanke, ministrice. Za to obstajata dva glavna razloga; prvi je ta, da bi bila raziskava precej obsežna, če bi jo širila na vse v političnem polju aktivne ženske, ki so bile tarče nasilja; drugi, morda še pomembnejši, pa je kontekstualni. Zaradi družbenopolitične situacije leta 2022 in obsežne aktivacije političark na družbenem omrežju X sva namreč želela raziskati predvsem to, kakšnega nasilja so bile deležne političarke same. Termin nasilje nad ženskami v politiki se nama zdi najustreznejši za opredelitev oblike nasilja, ki so ga deležne ženske, aktivne v nacionalni politiki.

Nasilje nad ženskami v politiki razumeva kot obliko nasilja, ki je usmerjena proti politično in družbeno aktivnim ter javno izpostavljenim ženskam na podlagi njihovega spola, njegov glavni namen pa je oviranje in preprečevanje političnega izražanja žensk, njihove aktivne javne in politične udeležbe, ki bi posledično lahko pripeljal tudi do izključevanja žensk iz političnega delovanja in preprečevanja, da bi zasedle vplivne položaje.²⁵

Vodilne avtorice na področju raziskovanja nasilja nad ženskami v politiki²⁶ opozarjajo, da je zaradi razumevanja položaja žensk v politiki, kot sva ga opredelila zgoraj, treba jasno razlikovati med *nasiljem nad ženskami v politiki* (angl. *Violence Against Women in Politics*) in *nasiljem v politiki* (angl. *Violence in Politics*). Najpomembnejša razlika med obema je po njihovem mnenju v namenu; namen prvega je namreč preprečevanje politične participacije žensk in odganjanje žensk iz političnega delovanja predvsem na podlagi njihovega spola (torej izključno zato, ker so ženske). Takšno nasilje služi (re)produkciji tradicionalnih spolnih vlog moških in žensk ter zagotavljanju, da ženske kot skupina niso politično aktivne. Največkrat do povečanja pogostosti pojavljanja nasilja nad ženskami v politiki pride takrat, ko se poveča število žensk, ki so politično aktivne, razumljeno pa je kot cena, ki jo morajo ženske plačati za svojo politično aktivnost. Poleg tega tako nasilje ne vpliva samo na žrtve nasilja (neposredno), pač pa posredno na vse ženske, ki opažajo njegovo pojavljanje. To tudi njih odvrača od politične participacije in jim otežuje aktivno politično delovanje. Zaradi onemogočanja normalnega delovanja v politiki se takšno nasilje razume kot huda

24 Krook, »Violence against women in politics.«

25 Krook, *Violence against Women in Politics*. Krook, »Violence against women in politics.« Krook in Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America.« Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics.«

26 Ibid.

oblika kršenja človekovih pravic.²⁷ Tri glavne značilnosti takega nasilja²⁸ so naslednje: 1) usmerjeno je proti ženskam zaradi njihovega spola; 2) izvaja se v obliki seksističnih groženj in seksualnega nasilja; 3) političarke odvrta od (nadaljnje) aktivne udeležbe v politiki.²⁹ Cilj takega nasilja ni le diskriminacija žensk, ampak tudi utrjevanje strukturnih in spolno zaznamovanih neenakosti,³⁰ hegemonih političnih struktur ter prikazovanje žensk kot nekompetentnih in nevidnih.³¹ Ob tem je treba opozoriti, da je nasilje nad ženskami v politiki širok pojem, zato se ob preozkem definiranju lahko zgodi, da se iz opredelitve izgubi spletno nasilje nad ženskami, ki pa je ena ključnih kategorij 21. stoletja.³²

K zgornjim opredelitvam nasilja nad ženskami v politiki je za potrebe pričujoče razprave nujno dodati še najpomembnejše značilnosti tega nasilja, kot jih opredeljuje Krook (2020):³³ 1) pojavlja se tako v javni kot zasebni sferi (ženske so lahko tarče v javnosti ali doma, tudi preko telefonskih in elektronskih sporočil, sporočil na družbenih omrežjih itd.); 2) povzročitelji niso le politični nasprotniki žensk, pač pa lahko tudi člani njihovih lastnih strank, družinski člani, prijatelji, komentatorji v medijih in na družbenih omrežjih itd.; 3) pojavlja se v predvolilnem obdobju, v času volitev in tudi po tem, ko so ženske že zasedle pomembne politične ali druge družbene položaje; 4) do tega nasilja prihaja z namenom preprečevanja, da bi ženske izražale svoje politične pravice, in z namenom ustvarjanja vtisa, da ne spadajo v politiko; 5) zavzame lahko različne oblike, od fizičnega, psihičnega, spolnega, ekonomskega in semiotičnega.

Opozoriti je treba tudi na to, da pojavnosti nasilja nad ženskami v politiki ne smemo razumeti le v okvirih poznanih oblik fizičnega, psihičnega, ekonomskega, simbolnega nasilja, pač pa tudi v okvirih novodobnih oblik spletnega nasilja, ki se največkrat pojavljajo na družbenih omrežjih.

Nasilje na spletu in družbenih omrežjih

Spletno nasilje razumeva kot eno od mnogih oblik nasilja, potekajoče preko komunikacijskih platform, ki jih uporabljamo za vsakdanje interakcije. Producirajo ga novodobne tehnologije³⁴ in se je pojavilo z začetkom množične uporabe interneta in spletnih orodij. Prav njihov hiter razvoj je še dodatno pripomogel k visoki pojavnosti

27 Julie Ballington (ur.), *Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments*, No. 54 (Inter-parliamentary union, 2008). Mai ElSherief, Elizabeth Belding in Dana Nguyen, »#notokay: Understanding gender-based violence in social media,« *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* 11, št. 1 (2017): 52–61.

28 NDI. *Ending Online Violence Against Women in Politics*, <https://www.ndi.org/ending-online-violence-against-women-politics> (2016.)

29 Malin Holm, »Violence against women in politics: Emerging perspectives, new challenges,« *European Journal of Politics and Gender* 3, št. 2 (2020): 295–97.

30 Dubravka Šimonović, *Violence against Women in Politics. Expert Group Meeting Report & Recommendations* (New York, 2018).

31 Rebecca Kuperberg, »Incongruous and illegitimate: Antisemitic and Islamophobic semiotic violence against women in politics in the United Kingdom,« *Journal of Language Aggression and Conflict* 9, št. 1 (2021): 100–26.

32 Krook, »Violence against women in politics.«

33 Krook, *Violence against women in politics*.

34 Jillian Peterson in James Densley, »Cyber violence: What do we know and where do we go from here?,« *Aggression and Violent Behavior* 34 (2017): 193–200.

in nevarnosti spletnega nasilja, saj se je po nekaterih podatkih takšno nasilje v zadnjem desetletju skorajda podvojilo.³⁵ Do spletnega nasilja prihaja po različnih komunikacijskih kanalih in na raznih družbenih omrežjih, medij njegove reprodukcije pa je pogosto odvisen od starostne strukture žrtev in povzročiteljev. Številne avtorice in avtorji³⁶ namreč poudarjajo, da med mladimi do nasilja najpogosteje prihaja na družbenih omrežjih Facebook in Instagram ter v pogovorni aplikaciji Snapchat, med starejšimi pa na družbenem omrežju X, v spletnih klepetalnicah in forumih. Spletno nasilje lahko zavzame različne oblike, najpogosteje pa se izvaja kot ustrahovanje, spletno trpinčenje ali spletno nadlegovanje, kar z enotnim izrazom poimenujemo kot spletno ustrahovanje (angl. *cyberbullying*).³⁷ Oblik spletnega nasilja je več; od verbalnega in spolno zaznamovanega spletnega nasilja pa vse do spletnega zalezovanja, trolanja, deljenja seksualno eksplicitnih vsebin, izsiljevanja itd. Poudariti je treba, da ima ta vrsta nasilja lahko izjemno nevarne in resne posledice za žrtve, ki so lahko prisotne še dolgo po tem, ko je nasilje že prenehalo, in žrtev zaznamujejo za vse življenje.³⁸

Nasilje nad ženskami na spletu je vse pogostejše, saj spletne platforme povzročiteljem nudijo nove možnosti za njegovo izvajanje.³⁹ Kot ugotavljata Barker in Jurasz (2020),⁴⁰ se spolno zaznamovano nasilje nad ženskami na spletu večinoma manifestira v obliki sovražnega govora, spletnega nadlegovanja in mizoginij groženj ter se z objavami in komentarji lahko nenadzorovano hitro širi. Družbena omrežja povzročiteljem z uporabo lažnih ali anonimnih uporabniških profilov omogočajo varnost pred potencialno kazensko odgovornostjo. Anonimnost storilcem omogoča zelo agresivne oblike spletnega nasilja,⁴¹ žrtvam povzroča dodaten stres, ker ne vedo, kdo je resnični storilec, poleg tega pa onemogoča identifikacijo in kazenski pregon storilcev.⁴² Problem spolno zaznamovanega nasilja na spletu je tudi razumevanje, saj se takšno nasilje pogosto razume kot manj škodljivo in manj nevarno kot nespletno (angl. *offline*) oziroma se obravnava kot normalna posledica spletne udeležbe, na katero bi se ženske, če želijo sodelovati v javni sferi, morale navaditi ali jo celo ponotranjiti.⁴³

35 Ibid.

36 Christopher Barlett in Sarah M. Coyne., »A meta-analysis of sex differences in cyber-bullying behavior: The moderating role of age,« *Aggressive Behavior* 40, št. 5 (2014): 474–88. Nicola Henry in Anastasia Powell, »Technology-facilitated sexual violence: A literature review of empirical research,« *Trauma, Violence, & Abuse* 19, št. 2 (2018): 195–208. Kim Barker in Olga Jurasz, »Online violence against women as an obstacle to gender equality: A critical view from Europe,« *European Equality Law Review*, št. 1 (2020): 47–60.

37 »Spletno nasilje,« *Safe.si*, <https://safe.si/nasveti/spletno-in-mobilno-trpinčenje/spletno-nasilje>, pridobljeno 15. 7. 2024.

38 Justin W. Patchin in Sameer Hinduja, »Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying,« *Youth Violence and Juvenile Justice* 4, št. 2 (2006): 148–69.

39 Holm, »Violence against women in politics.« Priya Kumar, Anatolij Gruzd in Philip Mai, »Mapping out violence against women of influence on Twitter using the cyber–lifestyle routine activity theory,« *American Behavioral Scientist* 65, št. 5 (2021): 689–711.

40 Barker in Jurasz, »Online violence against women.«

41 Gina Masullo Chen, Paromita Pain, Victoria Y. Chen, Madlin Mekelburg, Nina Springer in Franziska Troger, »'You really have to have a thick skin': A cross-cultural perspective on how online harassment influences female journalists,« *Journalism* 21, št. 7 (2020): 877–95.

42 Jessica West, »Cyber-Violence Against Women. Battered Women's Support Services,« World Health Organization (2002). World report on violence and health: Summary. World Health Organization (2014).

43 Barker in Jurasz, »Online violence against women.«

Nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih je torej posebna oblika spletnega nasilja, ki jo doživljajo ženske v politiki, njegova posebnost pa je ravno v načinu pojavljanja. Pojavlja se namreč na spletnih družbenih omrežjih (X, Facebook, Instagram, LinkedIn), ki jih politično aktivne ženske pogosto uporabljajo za izražanje stališč, predstavitev svojega dela in aktivno politično udejstvovanje. Predvsem v zadnjih nekaj letih je zaradi hitrega tehnološkega napredka nasilje na družbenih omrežjih postalo izjemno pereč problem vseh tehnološko visoko razvitih družb. Informacijsko-komunikacijska tehnologija je postala vseprisotna, s tem pa je ustvarila širok prostor, na katerem so se začele pojavljati nove, prej nepoznane oblike nasilja, mizoginije, sovraštva in agresije. Hiter razvoj družbenih omrežij je omogočil tudi hitro širjenje spolno zaznamovanega nasilja po spletu, poleg tega pa, namesto da bi javni prostor bolj demokratizirala, družbena omrežja prej služijo kot medij širjenja mizoginij, napadov, sovražnega, seksističnega in šovinističnega govora ter spolno zaznamovanih agresivnih dejanj. Družbena omrežja so tako velikokrat prepredena z mizoginijo in nasiljem, katerih glavni namen je poskus ustrahovanja in utišanja žensk v politiki. Takšno nasilje razumeva kot novodobno in posebej nevarno manifestacijo nasilja nad ženskami v politiki, ki (lahko) ima hude posledice neposredno za tarče in posredno za vse ženske, predvsem tiste, ki se za aktivni vstop v politiko ali na druge javno izpostavljene položaje šele odločajo.

Predhodne raziskave

Raziskave, ki se ukvarjajo z nasiljem nad ženskami na družbenih omrežjih se osredinjajo na njegovo ospoljeno naravo in na različne oblike izvajanja nasilja, ki jih povzročitelji uporabljajo na različnih družbenih omrežjih in spletnih platformah. Kot omenjeno, takšnih raziskav v Sloveniji ni, v tujini pa so kljub vedno večji ozaveščenosti o tej vrsti nasilja še vedno maloštevilne. Dve pomembni študiji, ki ju omenjajo številne avtorice,⁴⁴ sta študiji Interparlamentarne unije (IPU) iz leta 2016 in 2018, ki sta razkrili skrb vzbujajoče stanje med ženskami v politiki. V prvo študijo je bilo vključenih 55 članic parlamenta iz 39 različnih držav iz petih različnih regij po celem svetu, raziskava pa je bila zasnovana tako, da so respondentke predstavljale vse starostne skupine. V študiji so opravili polstrukturirane intervjuje, v katerih so respondentke spraševali o osebnih izkušnjah z nasiljem, o njihovi percepciji nadlegovanja in nasilja ter o možnih vzrokih za pojavljanje nasilja. Raziskava je pokazala, da je kar 81,5 odstotka respondentk doživelo eno od oblik psihičnega nasilja med svojo politično kariero, skoraj 60 odstotkov teh primerov pa se je zgodilo na družbenih omrežjih. Največkrat je šlo za sovražni govor in nadlegovanje, grožnje s smrtjo, posilstvom, fizičnim nasiljem ali ugrabitvijo.

V študiji IPU iz leta 2018, ki je zajela 123 žensk (81 respondentk je bilo članic parlamenta, 44 pa članic parlamentarnega osebja) iz 45 evropskih držav, so prišli do

44 Holm, »Violence against women in politics.« Ballington, »Equality in Politics.« Krook in Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America.«

podobnih oziroma celo bolj skrb vzbujajočih zaključkov kot v tisti leta 2016. Kar 85,2 odstotka respondentk je namreč odgovorilo, da so bile v času svoje kariere žrtve ene od oblik nasilja, pri čemer je bilo približno 59 odstotkov takih, ki so bile žrtve spolno zaznamovanega nasilja na družbenih omrežjih. V raziskavi so ugotovili, da so bile žrtve takšnega nasilja predvsem ženske, mlajše od 40 let, in tiste, ki so si javno prizadevale za enakost spolov v politiki oziroma so se borile proti spolnemu nasilju v politiki. Izsledki obeh študij so torej jasno pokazali, da so ženske v politiki pogosto žrtve mizoginije in spletnega nasilja, največkrat predvsem ali izključno na podlagi spola.

Poleg teh študij je treba omeniti še raziskavo Kuperberg (2018),⁴⁵ ki je z metodo intervjuja, analizo družbenih omrežij, kritično analizo diskurza in intersekcijskim pristopom analizirala, kako se je nasilje nad ženskami v politiki v Izraelu razlikovalo glede na strankarsko pripadnost in politično orientacijo. V raziskavi (izvedeni januarja 2017) se je osredinila na analizo družbenega omrežja X in ugotovila, da so pripadnice strank z levega in desnega političnega pola doživljale veliko več nasilja kot političarke sredinskih strank. Pri političarkah levega pola je bilo nasilnih in mizoginih 5,3 odstotka objav in komentarjev na platformi X, pri političarkah desnega pola 3,4 odstotka in pri političarkah s sredine manj kot en odstotek objav in komentarjev. Ugotovila je, da so bili objave in komentarji največkrat odkrito seksistični, islamofobni in rasistični in da je bil diskurz v objavah in komentarjih izrazito mizogin in nasilen do političark, k nasilju pa ni prispeval samo spol žrtev, pač pa kombinacija spola in nekaterih drugih dejavnikov (veroizpovedi, rasne pripadnosti itd.). To je kasneje potrdila tudi v raziskavi leta 2021, ko je analizirala, kakšen vpliv ima ozadje muslimanskih in judovskih političark v Veliki Britaniji na reprodukcijo spolno zaznamovanega nasilja na spletu in kakšen pomen se temu ozadju pripisuje. Intersekcijski pristop v tej raziskavi je pokazal, da so te političarke deležne antisemitskih in islamofobnih komentarjev skupaj z agresivnim in mizoginim jezikom ter seksističnimi komentarji.

Finska raziskava⁴⁶ pa ugotavlja, da se napadi na spletnih platformah v zadnjem času usmerjajo predvsem na ženske, ki zasedajo visoke položaje v politiki; da so ministrice (in predsednica vlade) v obdobju spremljanja prejele nesorazmerno več žaljivih sporočil kot ministri; da je bil velik del teh napadov tako latentno kot odkrito seksističen. Pet najpogostejših tarč, ki so bile deležne mizoginih napadov in ustvarjanja dvomov v njihove sposobnosti odločanja in vodenja države, je bilo ministric. Da bi spodkopali avtoriteto vlade, ki jo vodijo ženske, in jih prikazali kot politično radikalne, so jih zmerjali z izrazi, kot sta »feministični kvintet« in »feministična agenda«. Ministrice so bile tarče seksističnih sporočil ne glede na politični dogodek, objavo ali temo.

Če sklenemo, lahko vidimo, da dosedanje redke raziskave spletnega nasilja nad ženskami v politiki in mizoginih napadov ugotavljajo, da so tega v večji meri deležne mlajše političarke; tiste, ki se ukvarjajo z enakostjo spolov in s človekovimi pravicami; tiste iz levega političnega spektra in tiste, ki zasedajo visoke politične položaje.

45 Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics.«

46 Kristina Van Sant, Rolf Fredheim in Gundars Bergmanis-Korats, »Abuse of power: Coordinated online harassment of Finnish government ministers,« Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence, <https://stratcomcoe.org/pdfs> (2021).

Metodologija

V pričujoči raziskavi sva se osredotočila na identifikacijo nasilja nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X. Za zbiranje podatkov sva uporabila mobilno aplikacijo omrežja X, saj se je tak način izkazal za najučinkovitejšega. Podatke sva začela zbirati 9. februarja 2022, ko je predsednik države uradno razpisal datum državnoborskih volitev, zbiranje pa je trajalo do volilne nedelje, 24. aprila 2022. Skladno z ugotovitvami v referenčni literaturi sva namreč pričakovala, da bo največ aktivnosti na družbenih omrežjih ravno v zadnjih dveh tednih pred volitvami in na volilni dan.

Spolno zaznamovano nasilje sva spremljala pri tistih političarkah (in njihovih političnih strankah), ki so aktivno sodelovale in se udeleževale v javnih diskusijah in diskusijah na družbenih omrežjih, v predvolilnih soočenjih oziroma so bile med volilno kampanjo kako drugače javno izpostavljene. V analizo so bile vključene naslednje političarke in politične stranke: Tanja Fajon, Emilija Stojmenova Duh in Petra Culletto (Socialni demokrati), Alenka Bratušek, Maša Kociper in Angelika Mlinar (Stranka Alenke Bratušek), Lidija Divjak Mirnik in Jerca Korče (Lista Marjana Šarca), Urška Klakočar Zupančič, Marta Kos, Mojca Šetinc Pašek in Tamara Vonta (Gibanje Svoboda), Aleksandra Pivec (Naša dežela), Romana Tomc (Slovenska demokratska stranka) in Ljudmila Novak (Nova Slovenija – krščanski demokrati).⁴⁷ Podatke sva zbirala z rednim, večkrat tedenskim pregledovanjem časovnice (angl. *feed*) družbenega omrežja X in z občasnim pregledovanjem specifičnih strani tistih političark in političnih strank, ki so bile na omrežju X manj aktivne kot druge.

Ker naju je zanimalo, kakšne vrste spletnega nasilja so bile deležne izbrane političarke, so bile v analizo zajete samo samostojne objave, ki so bile v svojem jedru do zgoraj navedenih političark mizogine oziroma sva v njih v skladu z zgoraj navedenimi definicijami zaznala spolno zaznamovano nasilje, pa tudi komentarji in aktivnosti pod takšnimi objavami. Analizirala sva tudi komentarje pod objavami, ki so jih (po) objavile političarke same, njihove politične stranke ali tretje osebe in ki v osnovi niso izražale mizoginih stališč, so se pa navezovala na parlamentarne volitve. S tem sva natančno preučila tako diskurz, ki se pojavlja v samostojnih objavah uporabnikov in uporabnic omrežja X, kot tudi diskurz, ki ga uporabljajo komentatorji in komentatorke. Kot metodo analize sva uporabila kritično analizo diskurza⁴⁸ v objavah in komentarjih na družbenem omrežju.

47 Poudariti je treba, da v analizo ni vključena stranka Levica, čeprav so imeli na seznamu za volitve kar nekaj kandidatov. Razlog za to je predvsem v tem, da je bil v tistem času koordinator Levice še vedno Luka Mesec in je na soočenjih večinoma sodeloval sam. Poleg tega političarke stranke Levice niso bile aktivne na svojih lastnih profilih na omrežju X, pač pa je Levica za svojo kampanjo uporabljala uporabniški profil stranke. Tako se tudi vodilne političarke levice (npr. Asta Vrečko, Nataša Sukić) niso izpostavljale in družbenih omrežij niso aktivneje uporabljale za svojo lastno predvolilno kampanjo.

48 Patricia L. Dunmire, »Political discourse analysis: Exploring the language of politics and the politics of language,« *Language and Linguistics Compass* 6, št. 11 (2012): 735–51. Colin Hay, »Political discourse analysis: The dangers of methodological absolutism,« *Political Studies Review* 11, št. 3 (2013): 321–27. Ruth Wodak, »Dilemmas of discourse (analysis),« *Language in Society* 35, št. 4 (2006): 595–611. Teun van Dijk, *Discourse studies: a multidisciplinary introduction* (SAGE Publications Ltd., 2011).

Za vsako mizogino objavo in/ali komentar sva naredila posnetek zaslona in ga shranila. S tem sva zagotovila, da so podatki ostali shranjeni, tudi če je bila objava kasneje izbrisana ali spremenjena. Nato sva vsako objavo in komentar ročno prepisala v tabelo in podatke kodirala tako, da sva dodala naslednje metapodatke: 1) datum objave komentarja oziroma objave, 2) uporabniško ime avtorja oziroma avtorice objave ali komentarja, 3) spol avtorja oziroma avtorice objave ali komentarja, 4) resničnost ali neresničnost profila avtorja oziroma avtorice, 5) oznako za komentar ali samostojno objavo. O spolu avtorja oziroma avtorice objave ali komentarja sva sklepala glede na spol, uporabljen v uporabniškem imenu. Uporabila sva oznake za ženski in moški spol ter oznako težko določljivo, kadar spola iz uporabniškega imena in/ali profilne slike ni bilo mogoče razbrati. Resničnost profila sva določala na podlagi tega, ali uporabnik oziroma uporabnica v uporabniškem imenu uporabi ime in priimek ter profilno sliko. Takšni profili so bili določeni kot resnični, tisti, kjer je bilo uporabljeno ime ali naključna beseda skupaj z zaporedjem naključnih števil, pa kot neresnični. Resničnost nekaterih profilov je bilo zaradi kombinacij imen, priimkov, naključnih besed in števil težko določiti, zato sva jih označila kot take. Poleg kodiranih podatkov sva vključila tudi transkript besedila iz objave oziroma komentarja in kontekst, v katerem sta se objava ali komentar pojavila.

V obdobju zbiranja podatkov sva skupno zbrala 372 objav in komentarjev, ki so izražali nasilje nad ženskami v politiki. Ker sva se osredotočila na objave in komentarje, namenjene političarkam, sva iz analize izključila 73 objav, ki so bile namenjene novinarjem (npr. Eriki Žnidaršič, Tanji Gobec), vodjam civilno-družbenih gibanj (npr. Niki Kovač, Tei Jarc) in nekaterim drugim javno izpostavljenim ženskam (npr. Manci Košir). V končno analizo je bilo torej zajetih 299 objav in komentarjev. Zbrane kvantitativne podatke sva statistično obdelala s pomočjo programa Microsoft Office Excel. Z uporabo ustreznih formul je program samodejno izračunal spolno reprezentiranost avtorjev in avtoric objav in komentarjev, delež resničnih, neresničnih ali težko določljivih profilov na X-u in delež izvornih objav ali komentarjev. Poleg tega sva zbrala tudi skupno število vseh mizoginij objav in komentarjev ter glede na število dnevno zbranih podatkov izračunala število takšnih objav na tedenski in mesečni ravni. Na podlagi teh podatkov sva lahko ugotavljala, ali obstajajo vzorci zgoščevanja mizoginij objav in kdaj je takšnih objav največ.

Treba je omeniti, da zaradi časovno zahtevnega postopka zbiranja omenjenega gradiva zbiranje podatkov ni potekalo na dnevni ravni, kar prispeva k temu, da se je določen delež mizoginij in nasilnih objav zagotovo izgubil oziroma nama ga ni uspelo zajeti v najino analizo.⁴⁹ Poleg tega je bilo težko sočasno spremljati vse političarke in

49 Kot natančneje poudariva v zaključku članka, je način zbiranja podatkov ena od omejitev pričujoče raziskave. Podatke sva namreč zbirala ročno in pri zbiranju gradiva nisva uporabila digitalnega pristopa. V obstoječem prispevku sva se za tradicionalen način zbiranja podatkov odločila predvsem zato, ker 1) nisva bila izkušena pri uporabi Twitter API, s katerim bi lažje, hitreje in učinkoviteje zajela večjo količino podatkov, in ker 2) gre v tem primeru za preliminarno raziskavo, ki šele odpira možnosti za drugačno zbiranje podatkov. Ugotavljava namreč, da sva s pričujočo raziskavo postavila temelje (npr. določila ključne besede, ustvarila kategorizacijo nasilja itd.), ki bodo služili kot osnova za nadaljnje raziskovanje in obsežnejšo raziskavo v okviru nastajajoče doktorske disertacije.

politične stranke, kar tudi lahko botruje določenemu deležu izgubljenih objav. Kljub temu pa že hiter pregled zbranih podatkov potrди eno od začetnih tez, da bodo aktivnejše in glasnejše političarke in politične stranke deležne večjega deleža mizoginih objav in komentarjev ter spolno zaznamovanega nasilja kot manj aktivne.

V raziskavi sva želela analizirati tako kvantitativne kot tudi kvalitativne podatke in rezultate analize obojih med seboj povezati. Zato sva tudi teze in raziskovalna vprašanja oblikovala tako, da so se nanašala na kvantitativni in kvalitativni del oziroma sva oba dela v tezah lahko jasno povezala. Zastavljene teze so bile naslednje:

- T1: Povzročitelji nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih so večinoma moški, žrtve pa so pogosteje tiste političarke, ki so bolj aktivne na družbenih omrežjih in v javnem diskurzu.
- T2: Povzročitelji nasilja na družbenem omrežju X pogosto uporabijo neresnične oziroma anonimizirane uporabniške profile brez pravih osebnih podatkov in svoje lastne prikazne fotografije ter tako zakrijejo svojo pravo identiteto.
- T3: Večina nasilja, mizoginije in agresivnosti bo prisotna v komentarjih, predvsem v komentarjih pod izvornimi objavami političark samih oziroma njihovih političnih strank.
- T4: Nasilen in mizogin diskurz je glede na uporabo mogoče klasificirati v nekaj najpomembnejših kategorij, ki pa so fluidne in se med seboj prekrivajo oziroma klasifikacija nasilnega diskurza ni univerzalna izključno za eno kategorijo.

Analiza

V analizi v prvem delu predstavlja statistično obdelane kvantitativne podatke, s katerimi želiva ovrednotiti ugotovitve prej omenjenih raziskav, da so povzročitelji nasilja nad ženskami na družbenih omrežjih večinoma moški, ter preveriti resničnost njihovih profilov na družbenem omrežju X in tipe objav, okrog katerih se je najpogosteje pojavljal nasilni diskurz. V nadaljevanju pa prikaževa tudi, v kakšnem deležu so bili objave in komentarji nasilni do posamezne političarke.

V drugem delu predstavlja rezultate kritične analize diskurza na družbenem omrežju X v okviru vsebinsko-diskurzivno formuliranih kategorij izraženega nasilja nad ženskami v politiki, ki jih opredeliva kot najpomembnejše in okrog katerih se pojavlja največji delež nasilnih in mizoginih objav.

Kvantitativna analiza nasilja nad ženskami v politiki

V Tabeli 1 so predstavljeni rezultati o avtorstvu nasilnih objav in komentarjev, resničnosti profilov avtorjev oziroma avtoric objav in komentarjev ter analiza tipa objave in komentarja – ali je torej šlo za izvorno objavo, komentar ali kaj drugega (zasebno sporočilo, deljeno na omrežju X, e-poštno sporočilo itd.).

Tabela 1: Spolna reprezentacija, resničnost uporabniških profilov in tipi objav na omrežju X

Spol	Število objav	Delež objav
Moški	209	69,9 %
Ženski	48	16,1 %
Nedoločljivo	42	14,0 %
SKUPAJ	299	100,0 %
Profil	Število objav	Delež objav
Realni	150	50,2 %
Neresnični	77	25,8 %
Težko določljiv	72	24,1 %
SKUPAJ	299	100,0 %
Tip objave	Število objav	Delež objav
Objava	17	5,7 %
Komentar	280	93,6 %
Ostalo	2	0,7 %
SKUPAJ	299	100,0 %

V analizi 299 objav in komentarjev so bili avtorstvo objav in odzivov nanje po spolu, resničnost uporabniških profilov in izvor oziroma tip objave razporejeni takole:

- **Avtorstvo:** avtorji 209 objav in komentarjev (69,9 odstotka) so bili moški, avtorice 48 objav in komentarjev (16,1 odstotka) so bile ženske, pri 42 objavah in komentarjih (14,0 odstotka) pa avtorstva ni bilo mogoče natančno določiti. Ugotovimo lahko, da je bila tudi v najinem primeru večina povzročiteljev nasilja nad ženskami v politiki na omrežju X moških. Kljub vsemu pa je bilo povzročiteljic več kot 15 odstotkov, kar razumeva kot razmeroma visok delež. Opozoriti je treba tudi na razmeroma visok delež uporabniških profilov, kjer spola uporabnika oziroma uporabnice z uporabljenim metodologijo ni bilo mogoče določiti.
- **Resničnost uporabniških profilov:** profili avtorjev in avtoric 150 objav so bili v 50,2 odstotka resnični, v 25,8 odstotka (77 objav) neresnični, v 24,1 odstotka (72 objav) pa je bilo resničnost profila nemogoče določiti. Rezultati analize resničnosti uporabniških profilov so naju presenetili, saj sva pričakovala, da bo šlo večinoma za neresnične profile, ki jih uporabljajo anonimizirani posamezniki oziroma posameznice in/ali boti.⁵⁰ Predvsem zanimivi so se nama zdeli nedoločljivi uporabniški profili, saj nisva mogla ugotoviti, ali gre za realne ali neresnične profile oziroma ali za njimi stojijo resnični uporabnice in uporabniki ali računalniško vodeni algoritmi.
- **Izvor oziroma tip objav ali komentarjev:** v analizi sva ugotovila, da so večino gradiva v najini analizi sestavljali komentarji na izvirne objave, saj je bilo takih kar

⁵⁰ Bot (angl. *bot*) je izraz za neresnični uporabniški profil na družbenem omrežju, s katerim ne upravlja človek, pač pa gre za avtomatiziran, računalniško ustvarjen in upravljan profil.

280 (93,6 odstotka). Izvornih objav je bilo le 17 (5,7 odstotka), dve analizirani besedili (0,7 odstotka) pa nista bili ne izvorna objava ne komentar, pač pa na družbenem omrežju deljena slika komunikacije, ki jo je uporabnica prejela preko druge komunikacijske platforme. Takšni rezultati so bili pričakovani, saj sva že pred začetkom zbiranja podatkov predpostavila, da bo večina nasilja, mizoginije in agresivnosti prisotna v komentarjih, predvsem v komentarjih pod izvornimi objavami političark samih oziroma njihovih političnih strank. Upabnice in uporabniki komentarje namreč uporabljajo za izražanje svojega mnenja pod določeno objavo, pogosto pa sami ne ustvarjajo lastnih objav.

Tabela 2: Najpogostejše tarče nasilja in delež nasilja, ki so ga bile deležne

Tarča nasilja	Število	Delež
Tanja Fajon	105	35,12 %
Alenka Bratušek	24	8,03 %
Urška Klakočar Zupančič	22	7,36 %
Lidija Divjak Mirnik	19	6,35 %
Ljudmila Novak	18	6,02 %
Marta Kos	12	4,01 %
Tamara Vonta	11	3,68 %
Dominika Švarc Pipan	11	3,68 %
Mojca Šetinc Pašek	10	3,34 %
Emilija Stojmenova Duh	7	2,34 %
Petra Culletto	5	1,67 %
Romana Tomc	5	1,67 %
Jerca Korče	4	1,34 %
Angelika Mlinar	4	1,34 %
Maša Kociper	1	0,33 %
Aleksandra Pivec	0	0,00 %
Političarke na splošno	41	13,71 %
SKUPAJ	299	

Po natančnejšem pregledu in kodiranju zbranega gradiva sva ugotovila, da je bilo daleč največ nasilnih in mizoginij objav in komentarjev usmerjenih proti Tanji Fajon, sicer članici stranke Socialni demokrati (SD) iz levega političnega spektra (35 %), kar lahko vidimo v Tabeli 2. To je bilo tudi pričakovano, saj je bila ne le ena izmed najbolj aktivnih političark na družbenih omrežjih med predvolilno kampanjo, pač pa je bila tudi glasna kritičarka prejšnje oblasti in aktivna v javnih nastopih. Zato tudi

delež seksističnih in žaljivih komentarjev, usmerjenih proti njej, ne preseneča, čeprav je kar za 27 odstotnih točk višji od deleža nasilnih objav, ki jih je bila deležna naslednja političarka, Alenka Bratušek (8 odstotkov). Njeno drugo mesto s sicer precej manjšim številom žaljivih komentarjev ne preseneča, saj je bila tudi ona, podobno kot Tanja Fajon, izpostavljena političarka, nekdanja predsednica vlade, predsednica stranke (Stranka Alenke Bratušek – SAB) prav tako levo od sredine, kar jo uvršča med t. i. nevarne političarke, zaradi česar je že ves čas delovanja v politiki deležna seksističnih in mizoginih napadov.⁵¹ Prav tako ni presenečenje tudi tretje mesto Urške Klakočar Zupančič (7,36 odstotka), saj je bila na volitvah ena od predstavnic novonastale stranke Gibanje Svoboda, ki so ji meritve javnega mnenja med vsemi strankami na volitvah kazale najvišjo podporo. Podobno zanimiv je podatek, da v tem času kljub razmeroma velikemu številu javnih nastopov in ustvarjanju nove stranke nisva zasedla nobenega žaljivega komentarja ali objave, usmerjene proti Aleksandri Pivec. Tudi ta podatek je bil pričakovan, saj ji meritve javnega mnenja niso kazale visoke podpore na volitvah. Po najinem mnenju ključni dokaz »potrebe« po blatenju kandidatki tistih strank, ki jim na meritvah volilnih preferenc kaže dobro, najdemo pri kandidatki za položaj v DZ, Marti Kos (Gibanje Svoboda), ki je v najinem spremljanju s 4 odstotki proti njej usmerjenih mizoginih objav in komentarjev zasedla šesto mesto. Predvsem je povedno, da je za tako visok delež nasilnih komentarjev, usmerjenih proti njej, bilo zaslužno samo eno televizijsko soočenje, na katerem je sodelovala.

Zanimiv je tudi podatek, da se je na petem mestu po deležu nasilnih objav in komentarjev znašla Ljudmila Novak, članica stranke Nova Slovenija (6 odstotkov), ki je bila sicer v prvi deseterici političark, ki so bile najpogostejše tarče nasilja in mizoginije, edina političarka, ki pripada desni politični opciji. Analiza objav in komentarjev, namenjenih njej, je pokazala, da je bila večinoma tarča tistih povzročiteljev, ki so drugače nasilne komentarje usmerjali proti političarkam leve politične opcije, kot razlog nasilja pa sta bili največkrat navedeni domnevno sodelovanje Ljudmile Novak s politiki in političarkami z leve politične opcije in opažanje, da se njeni pogledi ne skladajo s pogledi stranke, ki ji pripada. Med prvo deseterico političark, ki so bile najbolj izpostavljene nasilju, najdemo še Lidijo Divjak Mirnik (Lista Marjana Šarca – LMŠ) z nekaj več kot 6-odstotnim deležem nasilnih objav in komentarjev, Tamaro Vonta (Gibanje Svoboda), Dominiko Švarc Pipan (Socialni demokrati) in Mojco Šetinc Pašek (Gibanje Svoboda) z nekaj več kot 3 odstotki ter Emilijo Stojmenovo Duh (Gibanje Svoboda) s slabimi 3 odstotki nasilnih objav in komentarjev, usmerjenih proti njej. Predvsem zanimiv pa je podatek, ki nakazuje na usmerjenost nasilja in mizoginije proti političarkam na splošno. Kar 13,71 odstotka objav in komentarjev je bilo namreč usmerjenih splošno na vse političarke, in ne na konkretno političarko, ker potrjuje ugotovitev v prvem delu članka, da gre pri nasilju nad ženskami v politiki za ospoljeno nasilje, ki se izvaja z namenom diskreditacije in izključevanja žensk iz politike prav zaradi njihovega spola in zato, ker so kot ženske posegle v polje, ki je zgodovinsko pripadalo moškim.

51 Monika Kalin Golob, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Karmen Šterk in Jasna Mikić, »Še vedno drugi spol? Analiza poročanja o volilni kampanji pomlad 2018,« *Javnost-The Public* 25, št. 1 (2018): S34–S51.

Če skleneva, so povzročitelji nasilja v več kot dveh tretjinah primerov moški, kar je bilo pričakovano in je tudi skladno z ugotovitvami zgoraj omenjenih tujih raziskav. Po drugi strani se nama je nepričakovano visok zdel delež povzročiteljic nasilja, pričakovala pa sva tudi višji delež nedoločljivih profilov, saj uporaba takšnih profilov nakazuje na anonimizacijo in zakrivanje prave identitete povzročiteljev in povzročiteljic nasilja. Anonimizacija takšne vrste je pri uporabi nasilnega diskurza na družbenih omrežjih pričakovana. Pričakovano je bilo tudi, da se bo večina diskurzivnega nasilja nad ženskami v politiki na omrežju X dogajala v komentarjih, ne v izvornih objavah. Poleg tega ugotavljava, da so tarče nasilja na družbenem omrežju X pogosteje tiste političarke, ki so aktivnejše ne le v udejstvovanju na spletnih platformah, pač pa tudi v siceršnjih javnih nastopih. Aktivne političarke so namreč razumljene kot nevarne politični dominaciji moških in jih je kot take treba »utišati«, diskreditirati in odstraniti iz aktivnega političnega udejstvovanja. Prav tako so žrtve nasilja pogosteje političarke, ki pripadajo levi politični opciji, povzročitelji pa pogosteje podporniki in/ali pripadniki desne politične opcije. Kljub temu poudarjava, da so žrtve lahko tudi političarke desne politične opcije (dokaz za to sta Ljudmila Novak in Romana Tomc), povzročitelji pa pripadniki leve ali desne politične opcije. Predvsem primer Ljudmile Novak jasno pokaže, da povzročitelji niso nujno pripadniki nasprotnega, pač pa tudi istega političnega pola ali celo lastne stranke.

Poskus klasificiranja diskurzov nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih

Poleg kvantitativne analize sva v pričujočem projektu opravila tudi kvalitativno analizo objav in komentarjev na družbenem omrežju X. S pomočjo kritične analize diskurza sva natančno analizirala vse zbrane objave in komentarje in jih klasificirala v sedem najpogostejših kategorij, ki so vsebinsko zajele večino objav in komentarjev. Glede na uporabljen diskurz sva objave in komentarje razvrstila v naslednjih sedem diskurzivnih kategorij: 1) ženske kot vsiljivke: neprimerne in nesposobne za delovanje v političnem polju; 2) domestifikacija žensk; 3) objektivizacija žensk; 4) seksualizacija žensk; 5) animalistično dehumaniziranje žensk; 6) utišanje žensk in 7) nacionalistični napadi na ženske zaradi nacionalne pripadnosti, izvora, imena in/ali priimka ipd.

Kategorije so formulirane glede na diskurz, ki ga zaznavava v zbranih objavah in komentarjih, in poskušajo zadeti skupni imenovalec sorodnih objav. Pri vsaki od kategorij pa za ponazoritev predstaviva še primere diskurza, ki nasilne objave in komentarje klasificira v določeno kategorijo.⁵²

52 Odločila sva se, da pri vsaki kategoriji predstaviva deset najbolj reprezentativnih primerov. Pri tem ne izpostavljava avtoric oziroma avtorjev objav in komentarjev, saj se nama to za potrebe pričujoče analize ni zdelo relevantno, poleg tega pa s tem lahko negativno prispevava k dodatnim ogledom objav posameznih avtorjev in avtoric, kar prav tako ni najin namen. Primeri so zapisani kot kopije izvornih objav z vsemi jezikovnimi in slogovnimi napakami, torej brez popravkov.

Ženske kot vsiljivke: neprimerne in nesposobne za delovanje v političnem polju

V tej kategoriji so zbrane objave in komentarji, ki ženske v politiki razumejo in dojemajo kot nesposobne in nekompetentne ali celo kot neumne, s tem pa posledično nezmožne sodelovanja v politiki. Pri tem se naslanjava na opredelitev Kuperberg (2021),⁵³ ki ugotavlja, da je eden glavnih in najpomembnejših ciljev nasilja nad ženskami v politiki in predvsem semiotičnega nasilja⁵⁴ ženske narediti nekompetentne (in nevidne) z namenom, da bi se jim preprečilo ali otežilo poseganje po pomembnih političnih položajih. S tem se ohranja in utrjuje spolno stereotipno in tradicionalno obravnavanje moških in žensk ter odrekajo možnosti sodelovanja oziroma aktivnega delovanja v politiki. Pri takšnem verbalnem nasilju za podkrepitev svojega zgoraj omenjenega stališča povzročitelji uporabljajo krepke in žaljive pogovorne izraze, kot so »neumna«, »glupa«, »zmešana«, »pokvarjena«, »butara«, »tumasta« itd. Tako ženske prikažejo kot neinteligentna bitja, nesposobna za delovanje v politiki, oziroma na splošno prikazujejo ženske kot manj inteligentne in manj sposobne od moških.

Primeri:

1. »Pa to crknes od smeha. Fajonko sem imel vedno za neumno. Ampak To je vrhunec idiotizma.«
2. »SD fajonistka je čisto zmešana! Misli, da lahko nateguje ljudi, kot je to udbomafija počela 10 - 15 let nazaj! Mediji niso več samo RTV ZLO in ROP TV! So še drugi viri, kjer lahko pridemo ljudje do resnice - INTERNET in ostale TV hiše, ki niso udbomafijske! ADIJO SD!«
3. »Neumna, nesramna in pokvarjena.«
4. »Ta parazit lažnjivi tfajon je nora in nesramna..«
5. »Vam povem kaj dobesedno pomeni umetna inteligenca? Ko se naravno blond @tfajon pobarva v brinetko... ne razumete? Žal, ni vam pomoči...ste oac blond ali pa levičarji/ke...«
6. »Glupa baba, glupa izjava«
7. »FaTa je ponovno pokazala, da je butara!«
8. »Gospa, vi imate puding v glavi.«
9. »Bizarno glupe in nesposobne, delate škodo vsem nam«
10. »Zaradi tebe, butara tumasta bo imela NSi ene 50 000 glasov manj. Vecje skode nisi mogla narediti. Kdo te placuje?«

53 Kuperberg, »Incongruous and illegitimate.«

54 Koncepta semiotičnega nasilja v članku nisva posebej opredeljevala, gre pa za nasilje, ki se izraža skozi mizogine in nasilne slike, znake, besedilo – torej skozi semiotiko. Gre za nasilje, ki ni nujno omejeno na spletno okolje oziroma »online« prostor, je pa to prostor, ki ponuja vse možnosti za njegovo pojavljanje. Zato je koncept semiotskega nasilja ustrezen za obravnavo nasilja na družbenih omrežjih.

Domestifikacija žensk

Kategorija domestifikacije žensk je ena najpomembnejših in zaradi števila primerov tudi ena najboljšežnejših kategorij v najini analizi. Gre namreč za tradicionalno percepcijo spolnih vlog, po kateri ženske ne bi smele biti vključene v aktivno družbeno in politično delovanje, pač pa bi zaradi svoje primarne »skrbstvene« vloge, ki se ženskam zaradi njihovega spola pripisuje, morale ostati doma, v polju zasebnosti. Diskurz akterjev v tej kategoriji razkriva njihovo pojmovanje, da je polje javnosti namenjeno moškim, ženske pa so primerne le za domača gospodinjska in materinska opravila. Politični prostor naj bi namreč bil in bi vedno moral ostati v domeni racionalnih in javnega delovanja večjih moških, ženske pa kot stereotipno preveč emocionalne, labilne, usmerjene v ožjo skupnost ne bi smele opravljati političnih funkcij, pač pa bi se morale posvetiti domu in družini. V diskurzih te kategorije poleg izjemno nasilnega diskurza pogosto najdemo tudi različne oblike »benevolentnega« seksizma, znotraj katerega naj bi se ženske želele zaščititi pred »nevarnostmi« javne sfere in jih obdržati v »varnem zavetju« zasebnosti. Diskurz v tej kategoriji vključuje uporabo izrazov, s katerimi se ženske povezujejo s sfero doma in materinskosti (»pojdi dojit«, »za šporget«, »skuhaj kosilo« itd.), in besed, s katerimi se izraža neodobravanje, da ženske sodelujejo v polju javnosti (»izvenkuhinjka«, »tisti, ki jo ima rad, jo ima doma«, »šivilja« itd.).

Primeri:

1. »Ženske za šporget...«
2. »Prav zanimivo je spremljat te družinske prepire. Žena (na levi) daje predloge, mož (na desni) pa jih v praksi uresničuje. Tako pač gredo stvari v življenju.«
3. »In kje so bile Alenka, Tanja in Nika? Aja, doma popravljajo pralni stroj.«
4. »nič štekajoča nesposobna izvenkuhinjka se tolče po prsih in kruli o svoji veličini«
5. »JERCA KORČE, pojdi domov dojit otroka namesto napadati v DZ!!!! Tako mlada in tako žleht!«
6. »Mogoče je izsušena,, nima mleka ali je brez jošk«
7. »Kako ni prostora za Zenske? Kot vem so si poroceni. Tisti, ki jo ima rad, jo ima doma.«
8. »Seveda je prostor za ženske, doma jih pridno čakajo z skuhanim kosilom.«
9. »racunom in prezira vse nas, ki imamo radi svojo domovino. Druzina, dom in domovina je za njo nekaj bogokletnega. @tfajon..dovolj imas sranja v glavi.«
10. »Popušila si ga, šivilja, ha ha ha«

Objektifikacija žensk

Odzivi v tej kategoriji izražajo razumevanje žensk kot objektov moškega pogleda. Namesto na vsebino njihovih argumentov, se osredotočajo na njihov zunanji videz, telesne značilnosti, izbiro obleke itd. Objektifikacija žensk pomeni, da so ženske razumljene kot nekaj manj, kot osebe z manjšimi (pogosto mentalnimi) sposobnostmi, kot osebe, ki si ne zaslužijo enakopravne obravnave.⁵⁵ Ženske so torej objekt, s tem pa se zanikajo njihove mentalne sposobnosti in moralni status.⁵⁶ Kot ugotavljava, se objektifikacija žensk v politiki najpogosteje kaže kot osredinjanje na videz političark in njihovo telesno zgradbo (z uporabo besed, kot so »vampkasta«, »zredila«, »debela«), žaljenje žensk na podlagi njihovih telesnih značilnosti (denimo »glupa blondinka«), na osredotočanje na njihov izbor obleke ali na domnevno uporabo sredstev za pomladitev oziroma lepotnih operacij (na primer »botoks«, »silikon« itd.). Ženske so v tem diskurzu premlade ali prestare; presuhe ali predebele; preveč zanemarjene ali preveč fine; skratka nikoli niso na pravi strani »normalnega«, pričakovano edino pravega ženskega videza, vrednega moškega pogleda.

Primeri:

1. »Tudi jaz ne gledam tega sranja in ta ritasto, ki skače v besedo govornikom. Ni prebavljivo!«
2. »A tole je botoks pri tfajon ali kakšen filter za pomladitev? Revni si tega ne morejo privoščiti.«
3. »sleku??? fuj...takoj ugasnem TV...kdo bo gledal to plastiko? Silikon, celulit, botox,...ekološko sporno...dajmo to varno spraviti v skladišče nuklearnih odpadkov, prosim! Če ne prej, pa 24.4.2022!!!«
4. »Ritka, po italijansko.«
5. »'Glupa blondinka' je žaljivka, s katero so ženske prepričali, da ne smejo biti ženstvene ali da morajo biti ženske, ki delujejo resno tudi v moškem svetu. Ideja resnosti se je skozi leta razvila v seksi kostimčke, hipsterska očala videna v porničih in spete lase. Spremeni mi um.«
6. »Ampak tista dolgolaska ob njej pa ni slaba.«
7. »A se men sam zdi, al se je mal zredila? Tko.. ene 50 kilc...«
8. »Mal je vampkasta.«
9. »A nogice sploh ne gre več skupi dat?«
10. »Edino, kar je pokazala, so njene krace. Vse ostalo je bilo ze 100x slisano funflanje in floskuliranje! Tudi o jansizmu kot ideologiji! Kaksen kretenizem! Opica sploh ne ve kaj je to ideoligija, ker se sama valja v smrdljivi levaski ideologiji in ne ve vec kaj ideologija sploh je!«

55 Nathan A. Heflick, Jamie L. Goldenberg, Douglas P. Cooper in Elisa Puvia, »From women to objects: Appearance focus, target gender, and perceptions of warmth, morality and competence,« *Journal of Experimental Social Psychology* 47, št. 3 (2011): 572–81.

56 Nick Haslam, Steve Loughnan in Elise Holland, »The psychology of humanness,« v: *Objectification and (De) Humanization: 60th Nebraska Symposium on Motivation* (New York: Springer, 2013), 25–51. Marta Nussbaum, *Sex and Social Justice* (Oxford University Press, 1999).

Seksualizacija žensk

Opažava, da se objektivizacija žensk pogosto uporablja v pomenu seksualne oziroma spolne objektivizacije, kjer so ženske razumljene predvsem kot objekti seksualne želje.⁵⁷ Seksualna objektivizacija je oblika dehumanizacije, ki pomeni, da na določeno osebo gledamo izključno kot na objekt seksualne želje oziroma objekt poželenja. Gre za posebno obliko objektivizacije, širše opredeljeno kot tretiranje osebe kot blaga oziroma objekta, ki se mu zato odreka človeško dostojanstvo. Čeprav so seksualni objektivizaciji lahko podvrženi tako moški kot ženske, pa raziskave kažejo, da so tarče v veliko večji meri ženske.⁵⁸ Raziskave prav tako ugotavljajo, da seksualna objektivizacija ključno vpliva na ohranjanje neenakosti spolov, pri čemer so ženske torej razumljene kot objekt moške seksualne želje in ne kot osebe.⁵⁹ Seksualnost pa ima v tem diskurzu pri ženskah še dodaten pomen: ženske naj bi seksualnost izrabljale tudi za vzpenjanje po družbeni (v našem primeru politični) lestvici. Pri tem se povzročitelji takšnega nasilja pogosto osredotočajo na zunanji videz žensk in njihov način oblačenja ter se pogosto navezujejo na določene dele ženskega telesa. Ta vrsta nasilja ima za ženske lahko uničujoče posledice ne le v javnem, pač pa tudi v zasebnem življenju in delovanju. V obravnavanem primeru je objektivizacija v objavah razvidna iz uporabe izrazov, ki se nanašajo na izpostavljanje in komentiranje nekaterih intimnih delov ženskega telesa (na primer »joški«, »naga«, »mednožje«) ali pa na spolne odnose (denimo »boš dala«, »jebačka stoja«, »ti je prišlo«). S takšnim diskurzom najbolj prizadenejo dostojanstvo žensk in jih tako opozorijo, kaj jih v nadaljevanju v politiki najverjetneje še čaka.

Primeri:

1. »Ko bi vi vedel kako je grda slečena-joški pr kolenih, da ne govorim o med... sem jo včeraj sanjal, ko je bila na nudl plaži, glih tko ko bi muzej nagih voščenih lutk odprli.«
2. »O si ti zdaj v golobovi pojstli??«
3. »A ti je prišlo končno? Ja, na volitve bo treba in je treba točke nabirat, kaj.«
4. »A se bosta z Golobom zlizala? Al sta se že? Na teli fotki pa slabo zgleda, ma prav grdo kožo.«
5. »A boš dala?«
6. »Ejejej.jalovka.le kateri bedak te jebe«
7. »Temu rečejo na jugu 'jebačka stoja'«
8. »vidi se pomanjkanje sexa...«

⁵⁷ Ker je seksualna objektivizacija žensk v politiki pogost primer, sva se odločila, da jo v raziskavi razumeva kot posebno kategorijo in jo ločiva od kategorije objektivizacije žensk. Čeprav sta kategoriji močno prepleteni in se pogosto prekrivata, se nama zdi pomembno, da primere seksualne objektivizacije žensk v politiki izpostavimo posebej.

⁵⁸ Nigel Barber, »Objectification Is a Basic Aspect of Male Sexuality,« *Psychology Today* (2022). Nadine Strossen, *Defending Pornography: Free Speech, Sex, and the Fight for Women's Rights* (NYU Press, 2024).

⁵⁹ Dawn M. Szymanski, Lauren B. Moffitt in Erika R. Carr, »Sexual objectification of women: Advances to theory and research 1« *The Counseling Psychologist* 39, št. 1 (2011): 6–38.

9. »Na njenem mestu se rajsi ne bi kazal! Vidis, kaka stiska je to zenske, ki ji ne pride! Takrat postane hudobna! Ima deklarativne izjave in delovanje, vendar se vedno kupuje lubrikante vseh oblik. In spet nic! Pac ne zna (ni ji dano) biti zenska in to je to!«
10. »Če ne druga, je pa vredna greha.«

Animalistično dehumaniziranje žensk

V to kategorijo so uvrščene tiste objave, v katerih so ženske primerjane z živalmi oziroma obravnavane s pogosto žaljivimi izrazi za živali, s tem pa niso razumljene kot ljudje, pač pa so enačene z živalskostjo, torej biologijo, pripisujejo se jim nekatere lastnosti, ki so stereotipno pripisane nekaterim živalim. Kot ugotavlja Haslam (2006),⁶⁰ animalistično dehumaniziranje pomeni zanikanje človeških atributov, kot so moralnost, kompleksna čustva, zrelost, vljudnost ipd. Pomeni tudi nanašanje na ljudi z uporabo različnih bolj ali manj žaljivih živalskih izrazov. Tako so ljudje razumljeni kot manj človeški od drugih, z živalskim poimenovanjem se jim zmanjšuje »človeškost«, nikdar pa popolnoma ne odvzame.⁶¹ Obenem se s tem nakazuje, da osebe (v obravnavanem primeru ženske) niso kultivirane oziroma civilizirane, ampak delujejo bolj po navdihu ali celo impulzivno (na primer kača piči, kobila brčne itn.) in so torej neprimerne za politiko, kjer se pričakujejo premišljenost, taktičnost in drugo. Opaziti je, da gre za kategorijo nasilja nad ženskami v politiki, ki jo povzročitelji uporabljajo razmeroma pogosto, poleg tega pa se večkrat prepleta tudi z drugimi kategorijami, ki jih omenjava v pričujoči analizi. Predvsem gre za izbor živalskih izrazov (na primer »opica«, »kobila«, »kokoš«, kača) oziroma za izraze, ki se uporabljajo za žaljivo poimenovanje živali (denimo »prasica«, »kuzla« »svinja«). Takšni izrazi so pogosto uporabljeni v kombinaciji tistimi, ki se nanašajo na kognitivne sposobnosti žensk (na primer »neumna«, »glupa«, »zasukana«).

Primeri:

1. »Ne vem, če bo kaj s to trojansko kobilo....«
2. »Ni ravno telica, je pa kot ovca. Poslušna in zvesta svojemu nadšefu.«
3. »Sem romana tomc in 24.4. ne bom več žrla iz korita kot prasica«
4. »Fuuj podpornica rusije, ljudje ne nasedajte tej sprevrženo kuzli!«
5. »Ta je pa res zasukana kokoš.«
6. »Ko se bodo te kokoši med sabo zravsale, bo veselica gledat, kako bo perje frlelo«
7. »MK prava strupenjača«
8. »Kos, arogantna, vzvisena polna sovrastva. Se vprasam, je sploh zenska ali kaca, ker stalno sika. Ogabno.«
9. »Ti si ogabna svinja!«
10. »Kje je to vase zbiralisce.. S cigavim denarjem boste placali....ta najem...in vse stroške. In še to... opica si in opica boš ostala.«

60 Nick Haslam, »Dehumanization: An integrative review,« *Personality and Social Psychology Review* 10, št. 3 (2006): 252–64.

61 Jeroen Vaes, Maria Paola Paladino in Nick Haslam, »Seven clarifications on the psychology of dehumanization,« *Perspectives on Psychological Science* 16, št. 1 (2021): 28–32.

Nasilno utišanje žensk

V to kategorijo so uvrščene tiste objave, ki izražajo kakršnokoli obliko utišanja žensk, ker so si dovolile sodelovati v javnosti, politiki. Namen takšnih izjav je torej ženskam, ki so si drznile sodelovati v javnih diskusijah in/ali politiki, preprečiti govoriti, če je treba tudi z nasiljem. Odvzeti jim je treba glas, saj so ženske v politiki razumljene kot odvečne, kot tiste, ki ne bi smele imeti pravice govoriti in nastopati v javnosti in politiki, kot nevedne življenja, kot izmečki (denimo »škoda da so se uspele izognit kontracepciji«, »ni vredna življenja«). Zato takšnim ženskam pogosto grozijo z ukazovanjem (na primer »bodi tiho«, »tišina«, »utihni«), s pozivanjem k nasilnim dejanjem (denimo »plunite jo v ksiht«, »pretepsti bi jo bilo treba«, »zaprite jo nekam«) ali celo s smrtjo (na primer »pazi metek«, »umri«, »smodnik nastavit«). Gre za izjemno kompleksno kategorijo in po najinem mnenju zelo nevaren diskurz, saj so določene objave izjemno eksplicitne in zelo nazorno izražajo oblike nasilja, ki bi se naj izvajale nad ženskami z namenom utišanja.

Primeri:

1. »Za nekatere je prav škoda, da so se uspele izognit kontracepciji.«
2. »Utihni, skrij se nekam...vleči to evropsko plačo in bodi tiho!!! To je največ kar lahko storiš. Tako boš povzročila najmanj škode. Komunisti ste passe...«
3. »Pod kijklco bi vam morali smodnik nastaviti. Da vas odnese v vesolje.«
4. »Volitve se bližajo, a ne FaPutinka, si obrnila ploščo? Konflikt, pa to..naenkrat pa barbarska agresija...rdeče obleke pa ne boš slekla, dokler te ne razgalimo, a ne? Bljek...obračaš se hitreje kot veter...obrneš se v smer od kje pričakuješ, da boš kaj dobila...pazi...metek!!!«
5. »NI VREDNA ŽIVLJENJA----NESNAGA BRATUŠCA...«
6. »Plunite jo v ksiht.«
7. »Lepo prosim @MatejTonin @JernejVrtovec @jcgiclerkralj a jo lahko do 24. aprila nekam zaprete.....«
8. »Tonin, dej jo utsaj, ce hocete NSiju dobr«
9. »Škoda sonca, da po tebi sveti.«
10. »Upam, da ji roko kdo v studiu tako stisne, kot jo je Martin Krpan Turku Brdavsu. Da ji kri spricne izza nohtov.«

Ženske kot tujke in/ali pripadnice različnih ogrožajočih skupin

V to kategorijo so uvrščene objave, ki ženske obravnavajo kot pripadnice različnih skrajnih ali celo terorističnih skupin (na primer »islamistka«, »teroristka«) oziroma kot pripadnice različnih totalitarizmov (»fašistka« ali »komunajzarca«), čeprav gre v resnici za političarke, ki zagovarjajo vrednote političnega pola levo od sredine; tudi kot tujke v lastni državi, kot pripadnice ogrožajočih in/ali manjvrednih skupin ali celo kot tiste, ki aktivno delujejo proti lastnemu narodu (denimo »protislovenka«). Razumljene so kot izdajalke oziroma sovražnice lastnega (beri večinskega) naroda

(na primer »izdajalka«, »sovražnica naroda«, »sovraži Slovence«) ali pa kot tujke, kot nedržavljanke Slovenije oziroma kot vsiljivke (denimo »tujka«, »makedonka«, »golazen južnjaška«). Primeri takšnih objav kažejo, da njihovi avtorji merijo predvsem na narodnostno in/ali etnično pripadnost žensk, njihovo veroizpoved ali religijo in jih problematizirajo prav iz tega razloga. Tarče takšne oblike nasilja so predvsem tiste ženske v politiki, katerih priimki se končajo s končnico »-ić«, oziroma tiste, ki nimajo tradicionalno slovenskih imen in/ali priimkov (na primer »Stojmenova«, »Joveva«). Te so v njihovem diskurzu avtomatično označene kot sovražnice slovenskega naroda in države.

Primeri:

1. »Od kod si pa ti res doma?da zajebavas slovence. da te ni sram«
2. »Fašistka tfajon! Ostalih sedemdeset spolov ali kolikor jih pač je, pa enostavno ignorirate! Mussolini bi bil ponosen na vas!«
3. »Ta golazen južnjaska naj gre nazaj v svojo državo svoje obsojat.«
4. »Blablablablablaba...komunisticno teslo«
5. »Janez (ninnan951@gmail.com) mi sporoča. Ker mi je pisal na služben mail, delim: Hvaležna ti bo Makedonija. Tvoje izjave,, (v PIRKOVIČEVI oddaji so me šokirale, ker so PROTISLOVENSKE, NEUMNE, PRIMITIVNE,,) TVOJA KULTURA JE MAKEDONSKA, NE VEŠ KAJ, KDO, ZAKAJ SI. Strokovno si zaostala, zato se vključuješ v politiko SD, da bi delala k... [...] Prosim, odidi v svojo deželo, ki je lepa. Tam živi in tam poučuj nevednosti. Prepusti Slovenijo SLOVENCEM, kot ti jaz prepuščam Makedonijo.«
6. »Še ena, ki sovraži Slovence in vse kar je slovenskega. A res nimajo spodobnega novinarja na RTV? Pa ljudje božji, mi to plačujemo 100 mio eur na leto.«
7. »Od kdaj so pa Makedonci v Evropskem parlamentu?«
8. »Pojdi se klanjat na Titekov grob, komunajzarca! Zlagana kot vsa stranka SD!«
9. »No, pa naj da tanci burko gor, da zakrije svoj komunistični videz.«
10. »Gospa, leto nazaj ste bila nepismena kar se slovenščine tiče, danes pa najpametnejša«

Diskusija

Statistična analiza zbranih podatkov je pokazala, da je večina avtorjev nasilnih objav moških, kar se sklada z ugotovitvami podobnih raziskav iz tujine, ki ugotovljajo, da so povzročitelji nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih (v našem primeru na družbenem omrežju X) v večji meri moški, čeprav so povzročiteljice lahko tudi ženske.⁶² Analiza je pokazala, da je bilo moških, ki so uporabljali nasilen, mizogin, žaljiv in sovražen diskurz skoraj 70 odstotkov, medtem ko je bilo

⁶² Krook, »Violence against women in politics.« Krook in Restrepo Sanín, »Gender and political violence in Latin America.« Lewis, Rowe in Wiper, »Online abuse of feminists.«

žensk približno 16 odstotkov, kar je po najinem mnenju razmeroma visok delež. Prav tako ugotavlja, da je delež nasilnih uporabniških profilov, ki sva jih klasificirala kot nedoločljive, visok, saj je takih profilov 14 odstotkov. Pri takšnih uporabniških profilih se pojavlja vprašanje, za kakšne profile gre – ali so resnični, ki jih na družbenem omrežju X uporabljajo resnične osebe, vendar za potrebe lastne anonimizacije uporabijo izmišljeno prikazno ime in uporabniško sliko, ali pa gre za neresnične profile, ki jih uporabljajo boti. Distinkcija med resničnimi in neresničnimi uporabniškimi profili je namreč izjemno pomembna, saj lahko z njihovo analizo ugotovimo, ali so povzročitelji nasilja nad ženskami v politiki resnične osebe ali pa so nasilne objave proizvod neresničnih uporabnikov družbenega omrežja. Pričujoča analiza profilov pokaže, da je delež resničnih profilov v obravnavanem primeru relativno visok in znaša dobrih 50 odstotkov. Po drugi strani je neresničnih profilov nekaj manj kot 25 odstotkov, nekaj več kot 25 odstotkov pa je tistih, za katere na podlagi uporabljene metodologije (uporabniško ime in slika) ni mogoče določiti, ali gre za resnični ali neresnični uporabniški profil. Rezultati so presenetljivi, saj sva pričakovala, da bo neresničnih uporabniških profilov in tistih, katerih resničnosti se ne da določiti, več kot resničnih. Raziskave⁶³ namreč kažejo, da je uporaba neresničnih in anonimiziranih uporabniških profilov na omrežju X pogosta in da se uporabniki in uporabnice pogosto odločijo za uporabo profilov, s katerimi zakrijejo svojo pravo identiteto. Z uporabo takšnih profilov je izvajanje diskurzivnega nasilja na družbenem omrežju veliko lažje in hkrati težje ulovljivo, saj so povzročitelji z uporabo neresničnih profilov varni pred javnim razkritjem svoje identitete. Poudariti je treba, da se večina nasilnega in mizoginega diskurza pojavlja v komentarjih in ne v izvornih objavah, kar je pričakovano, saj se na omrežju X večina komunikacije odvije ravno v komentarjih pod izvornimi objavami. V pričujoči analizi sva diskurzivno nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X le v 6 odstotkih opazila v izvornih objavah, preostalih 94 odstotkov pa v komentarjih pod posameznimi objavami.

Ugotavlja, da so tarče nasilja nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X večinoma političarke t. i. levega političnega pola,⁶⁴ saj jih je izmed 16 političark, ki sva jih zaznala kot tarče nasilja, kar 13 (81 odstotkov) pripadalo strankam levega političnega pola, 3 (19 odstotkov) pa strankam desnega političnega pola. Na prvih štirih mestih so se, kot je razvidno iz podatkov zgoraj, znašle Tanja Fajon, Alenka Bratušek, Urška Klakočar Zupančič in Lidija Divjak Mirnik, vse iz strank, ki jih v slovenskem političnem prostoru uvrščamo v sredino in levo od sredine, medtem ko je peto mesto zasedla Ljudmila Novak, ki je bila med predstavnicami političark z desnega pola

63 Lewis, Rowe in Wiper, »Online abuse of feminists,« *British Journal of Criminology* 57, št. 6 (2017): 1462–81. Jessica West, »Cyber-Violence Against Women. Battered Women's Support Services,« World Health Organization (2002). World report on violence and health: Summary. World Health Organization (2014). Nicole Etherington, *Cyber misogyny. Learning Network Brief (28)* (London, Ontario: Learning Network, Centre for Research and Education on Violence Against Women and Children, 2015).

64 Čeprav lahko politično orientacijo razumemo v okviru različnih dimenzij, za potrebe pričujoče analize uporabljava najpogostejšo klasifikacijo politične orientacije – kot političnega spektra od leve proti desni, ki je pogosto vizualiziran z geometričnimi osmi, ki ustrezajo posamezni politični usmeritvi (Heywood, 2021). Poleg tega je dimenzija levo–desno ena največkrat uporabljenih dimenzij za merjenje družbenih, političnih in ekonomskih položajev.

najpogosteje tarča nasilnih objav in komentarjev. Rezultati političnih orientacij tarč nasilja so bili pričakovani, saj raziskave, ki se ukvarjajo z analizo slovenskih uporabnic in uporabnikov omrežja X, ugotavljajo, da so uporabnice in uporabniki omrežja, ki pripadajo desnim političnim opcijam ali so njihovi podpornice in podporniki, sicer redkejši kot pripadnice in pripadniki levega političnega pola, vendar pa so prvi veliko bolj aktivni in vplivni⁶⁵ ter izvajajo več aktivnosti, usmerjenih proti pripadnicam in pripadnikom oziroma podpornicam in podpornikom levega političnega pola. Tudi hiter pregled uporabniških imen povzročiteljev pokaže, da gre večinoma za podpornike desnega političnega pola, katerih namen je, da v svojih objavah diskreditirajo in napadajo aktivne političarke, ki pripadajo predvsem strankam levega političnega pola. Ugotavlja tudi, da tarče niso le pripadnice strank levega političnega pola, pač pa tudi političarke, ki so v svojem delovanju izjemno aktivne, ki imajo praviloma visoko podporo javnosti, ki so pripadale novim strankam in ki so v predvolilnem času aktivno sodelovale pri mobilizaciji volilnega telesa. Te političarke v pričujoči analizi imenujeva »nevarne političarke« oziroma, morda bolje, »ogrožujoče političarke«, saj gre za ženske, ki s svojim družbenopolitičnim delovanjem ogrožajo nekatere močne politične položaje moških in zato zanje predstavljajo nevarnost. Kot take jih je zato treba utišati in uporabiti najrazličnejše načine za njihovo popolno diskreditacijo in popolno izključitev iz politike. Povzročitelji takšnega nasilja predvidevajo, da jih bodo tako lahko odvrnili od aktivnega političnega udejstvovanja, kar jim, kot nakazujejo nekatere raziskave,⁶⁶ pogosto tudi uspe. V najini analizi pa je predvsem zanimiv primer Ljudmile Novak, ki je bila prav tako kot političarke levega političnega pola tarča napadov in nasilja podpornic in podpornikov strank desnega političnega pola, tudi podpornikov stranke Nova Slovenija – krščanski demokrati, ki ji pripada sama. Analiza diskurza pokaže, da je razlog za to predvsem v delovanju Ljudmile Novak med njenim mandatom poslanke in evropske poslanke, ko so se njena osebna stališča o določenih političnih in družbenih temah razlikovala od uradnih stališč stranke, ki ji pripada. Ugotovimo lahko, da so v njenem primeru eni od glavnih vzrokov, da je postala žrtev diskurzivnega nasilja na družbenih omrežjih, predvsem nepokoravanje trenutni vodilni garnituri stranke, izražanje nekoliko drugačnih stališč, pogledov in mnenj ter razhajanje teh s stališči povzročiteljev. Torej gre za strankarsko neposlušnost oziroma izražanje stališč, ki se razlikujejo od stališč stranke oziroma strankarskih koleg in kolegic. Takšna stališča so razumljena kot »odklonska« in drugačna, ženske, ki jih izražajo, pa so označene kot nepripadne stranki⁶⁷ in zato kaznovane oziroma odrinjene ne le s strani uporabnic in uporabnikov družbenih omrežij pač pa tudi članic in članov lastne stranke.⁶⁸

65 Bojan Evkoski, Igor Mozetič, Nikola Ljubešič in Petra Kralj Novak, »A Slovenian retweet network 2018–2020,« *Information Society* (2020). Bojan Evkoski, Igor Mozetič, Nikola Ljubešič in Petra Kralj Novak, »Community evolution in retweet networks,« *Plos One* 16, št. 9 (2021).

66 Krook, »Violence against women in politics,« Kuperberg, »Incongruous and illegitimate.«

67 Krook, »Violence against women in politics.«

68 Juliana Restrepo Sanín, »Violence against women in politics.«

Rada bi opozorila še na primera drugih političark z desnega političnega pola, ki sta bili vključeni v analizo nasilja nad ženskami v politiki, na Romano Tomc in Aleksandro Pivec. Za obe sva namreč pričakovala, da bosta kot političarki, aktivni v predvolilni kampanji, deležni določene mere nasilnega diskurza na omrežju X. V raziskavi sva zasledila zgolj pet nasilnih objav oziroma komentarjev, ki so bili usmerjeni proti Romani Tomc, medtem ko kljub velikemu številu javnih nastopov nisva našla nobene nasilne objave oziroma komentarja, ki bi bila usmerjena proti Aleksandri Pivec. Hitra analiza objav avtorjev nasilnega diskurza, usmerjenega proti Romani Tomc, je pokazala, da so bili avtorji podporniki levega političnega pola, ki so izražali svoje nestrižanje s političnimi stališči te političarke kot pripadnice največje stranke na desnem političnem polu. Ugotavlja, da so tudi podporniki oziroma pripadniki levega političnega pola lahko povzročitelji nasilja nad ženskami v politiki, vendar se to dogaja redko, prav tako pa njihov diskurz ni tako nasilen, kot je nasilen diskurz pripadnikov in podpornikov desnega političnega pola.

Analiza žrtev nasilja nad ženskami v politiki pokaže, da je kar 13,7 odstotka nasilnih objav in komentarjev usmerjenih v ženske v politiki na splošno in ne v specifično političarko. Gre za razmeroma visok delež, ki dokazuje, da namen nasilja nad ženskami v politiki pogosto ni le diskreditacija specifične političarke, pač pa zatiranje in utišanje žensk kot skupine. Analiza diskurza takšnih objav pokaže, da so ženske na splošno razumljene kot neprimerne za delovanje v politiki, kot tiste, ki bi morale ostati doma in se osredotočati na skrb za dom, družino, kot vsiljivke v politiki, ki s svojim delovanjem ogrožajo politično delovanje moških in kot take zanje predstavljajo nevarnost. Takšne objave in komentarji jasno prikažejo osplošno naravo nasilja nad ženskami v politiki, saj so pogosto usmerjeni proti ženskam izključno zaradi njihovega spola; razlog za to je torej v tem, da so ženske, ki so si drznile vstopiti v prostor, ki ga tradicionalno obvladujejo moški, zato praviloma ogrožajo njihov položaj in privilegije, po mnenju najradikalnejših med njimi pa jim bi moral biti vstop v to polje vsaj omejen, če že ne popolnoma prepovedan, vsekakor pa ga ne bi smeli spodbujati. Politika se v teh krogih zato pogosto razume kot področje, kjer za ženske ni prostora in kjer so te nezaželeni ter pogosto obravnavane kot neenakovredne moškim. Nasilje se tako pogosto uporablja kot orodje za izključevanje žensk iz politike, predvsem družbena omrežja pa so postala odlična platforma za javno diskreditacijo in poniževanje žensk. S pomočjo objav na družbenih omrežjih lahko povzročitelji namreč nekaznovano izvajajo hude oblike nasilja in mizoginije, s pomočjo katerih ženske naredijo nevidne in nesposobne za opravljanje političnih aktivnosti (Kuperberg, 2018). Nasilje se torej izkaže kot odlično orodje za izključevanje, diskreditacijo in odiranje žensk iz sfere politike in javnosti v sfero doma in zasebnosti.

Z analizo diskurza, uporabljeno za preučitev nasilnih objav in komentarjev, jasno prikaže različne oblike izražanja nasilja nad ženskami v politiki, ki sva jih klasificirala v sedem najpogostejših kategorij: 1) ženske kot vsiljivke: neprimerne in nesposobne za delovanje v političnem polju; 2) domestifikacija žensk; 3) objektivizacija

žensk; 4) seksualizacija žensk; 5) animalistično dehumaniziranje žensk; 6) utišanje žensk in 7) nacionalistični napadi na ženske zaradi nacionalne pripadnosti, izvora, imena in/ali priimka ipd.

Podrobnejša analiza objav in komentarjev pokaže, da uporabljena kategorizacija nikakor ni univerzalna, pač pa se kategorije med seboj tesno prepletajo, posamezne objave in komentarji pa bi lahko bili uvrščeni v več kategorij hkrati in jih je zato pogosto težko uvrstiti zgolj v eno kategorijo. Diskurz v objavah in komentarjih je pogosto izjemno ekspliciten, žaljiv, agresiven, nasilen in mizogin, kar se kaže v uporabi ne le spolno, pač pa na splošno čustveno obremenjenega jezika povzročiteljev. Povzročitelji so v svojih objavah in komentarjih pogosto zelo nazorni pri izražanju svojega nestrpnosti s stališči žensk v politiki, diskurz pa na trenutke postane že odkrito nevaren in strah vzbujajoč. To je razvidno predvsem iz objav, ki ženskam grozijo s smrtjo, jih primerjajo z živalmi ali pa uporabljajo žaljive izraze, ki se nanašajo ne samo na posamezne političarke, ampak na ženske v politiki na splošno. Čeprav sva v vsaki kategoriji predstavila po deset reprezentativnih primerov, ugotavljava, da sta kategoriji, v katerih se pojavlja največ primerov nasilja nad ženskami, objektivizacija in seksualna objektivizacija žensk. Takšen diskurz ženske odkrito vidi kot objekt seksualne želje, njihovo delovanje reducira na zunanji videz in način oblačenja ter jih razume kot nekaj manjvrednega in kot nesposobne opravljanja politične funkcije. Namen takih nasilnih in mizoginih objav pa ni le neposredno vplivati na političarke, pač pa posredno tudi na vse tiste ženske, ki še ne delujejo v javnosti in/ali politiki ali pa se za vstop vanjo šele odločajo. Z izvajanjem diskurzivnega nasilja nad ženskami v politiki se namreč lahko ženske učinkovito odvrača od aktivnega političnega sodelovanja in se jim tako preprečuje vstop v politiko.

Zaključek

V pričujoči raziskavi na konkretnih primerih diskurza na družbenem omrežju X ugotavljava, da so objave in komentarji, usmerjeni proti ženskam v politiki, izjemno agresivni, mizogini in nasilni. Objave in komentarji so večinoma naperjeni proti politično aktivnim ženskam, ki pripadajo strankam levega političnega pola ali so njihove podpornice, prihajajo pa od povzročiteljev, ki so večinoma pripadniki ali podporniki strank desnega političnega pola. V nekaterih primerih so tarče nasilja lahko tudi ženske z desnega političnega pola, povzročitelji pa z levega ali desnega političnega pola, vendar so takšni primeri redki in manj nasilni ter mizogini. Nasilje nad ženskami v politiki predstavlja visoko oviro za politično participacijo žensk, zaradi nekaznovanosti in njegove razširjenosti pa ženske tako nasilje pogosto razumejo kot ceno, ki jo morajo plačati, če želijo (so) delovati v politiki.⁶⁹ Po najinem mnenju je to tudi eden pomembnejših razlogov, zakaj se ženske bolj množično ne odločajo za vstop v politiko. Nasilje,

69 Mona Lena Krook in Juliana Restrepo Sanin, »The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians,« *Perspectives on Politics* 18, št. 3 (2020): 740–55.

do katerega prihaja na družbenih omrežjih, namreč ni le pogosto anonimizirano in izrazito nekaznovano, pač pa se večkrat opravičuje z argumentom svobode govora. Ravno ta argument in dejstvo, da do njega prihaja na družbenem omrežju, sta tista, zaradi katerih se na nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih pogosto ne opozarja oziroma se ga ne obravnava kot nečesa nevarnega, kar lahko ima za ženske v politiki nadvse resne posledice.

Kot prikaževa v pričujoči raziskavi (in kot potrjujejo tudi tuje raziskave) gre namreč za izjemno nevarno obliko nasilja, katere namen je vzbujanje strahu, sramotenje, utišanje, mržnja in vzpostavljanje nadzora nad ženskami. Vplivi in posledice takšnih dejanj, ki so jih analizirali tudi v raziskavi IPU iz leta 2018,⁷⁰ so daljnosežni in negativno vplivajo ne le na politično participacijo in aktivnost žensk, pač pa tudi na njihova zasebna življenja. Ženske so namreč zaradi nasilja pretresene in šokirane in posledično niso zmožne normalno opravljati svojega političnega dela. Nekatere se zaradi strahu pred nasiljem izogibajo javnim nastopom ali pa so zelo previdne pri izražanju lastnih političnih stališč v javnih razpravah. Poleg tega v podobnih raziskavah opažajo, da se ženske, ko so tarča nasilja na družbenih omrežjih, pogosto umaknejo iz sodelovanja na teh platformah, izbrišejo uporabniške profile oziroma na njih ne sodelujejo več aktivno.

Zaznan in prikazan diskurz pogosto močno vpliva na delovanje žensk v politiki ne le na individualni, ampak tudi na kolektivni ravni, saj je, kot pravi Mona Lena Krook (2020), namen takšnih dejanj izganjanje žensk iz politike, kar predstavlja grozno tudi za demokratične procese. To je ena od stvari, ki jo moramo imeti v mislih pri nadaljnjem raziskovanju predstavljene problematike. Poleg tega je treba na to obliko nasilja začeti javno opozarjati in nasilni diskurz obsojati, sankcionirati in ga ne opravičevati z argumentom svobode govora. Zaradi izrazite podraziskanosti nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih je treba opraviti več obsežnejših raziskav, ki ne bodo osredotočene le na političarke, pač pa na ženske v politiki na splošno. Pričujoča analiza je namreč v Sloveniji eden redkih, če ne edini manjši projekt na tem področju, ki je šele začrtal smeri raziskovanja in se srečal z nekaterimi pomembnejšimi omejitvami.

Prva izmed omejitev je zagotovo ročno zbiranje podatkov in s tem povezana velikost vzorca, ki sva ga uporabila v analizi. Kot sva že omenila, sva objave in komentarje na omrežju X zbirala ročno, torej brez pomoči računalniških programov ali temu namenjenih podatkovnih vmesnikov. Raziskave omrežja X⁷¹ so pogosto opravljene s pomočjo t. i. vmesnika Twitter API, pri čemer lahko podatkovni znanstveniki zajamejo vse objave, poobjave in komentarje v določenem jeziku in določenem časovnem obdobju, s tem pa pridobijo veliko večji in bolj reprezentativen vzorec (namesto nekaj sto lahko pridobimo nekaj deset tisoč objav in komentarjev za isto časovno obdobje). V pričujočem primeru gre za uvodno raziskavo in, kolikor nama je znano, edino v Sloveniji, zato sva z njo želela šele začrtati načine in metode raziskovanja na družbenem omrežju X.

70 Inter-Parliamentary Union, Issue Brief: Sexism, harassment and violence against women parliamentarians. Inter-Parliamentary Union, 2018.

71 Rok Smrdelj, *Konstrukcija begunske krize v Sloveniji z vidika hibridnega medijskega sistema: doktorska disertacija* (Ljubljana, 2022).

Drugo omejitev, s katero sva se soočila pri raziskavi, vidiva v terminološki opredelitvi nasilja. Dejstvo je namreč, da je nasilje nad ženskami v politiki novonastali termin, ki se v znanstveni literaturi uporablja šele zadnjih nekaj let in je kot tak še neutrjen in pogosto nepoznan oziroma neuporablján. Ugotavljava namreč, da raziskovalke in raziskovalci uporabljajo različno terminologijo za poimenovanje enake oblike nasilja (denimo nasilje nad ženskami v politiki, politično nasilje nad ženskami, sovražni govor, spolno zaznamovano nasilje v politiki ipd.), kar prispeva k precejšnji zmedbi pri iskanju sorodnih že opravljenih raziskav. Poleg tega se termin »nasilje nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih« v Sloveniji praktično (še) ne uporablja, zato takšno nasilje ni razumljeno kot posebna oblika, ki je v družbi (in politiki) vedno pogosteje prisotna in lahko ima izjemno hude posredne in neposredne učinke na ženske v politiki.

Ravno v posledicah za tarče nasilja vidiva še eno od omejitev pričujoče raziskave. Z raziskavo sva sicer odprla polje raziskovanja nasilja nad ženskami v politiki na družbenih omrežjih in pokazala, kako mizogin, nasilen, seksističen in agresiven je lahko diskurz na družbenem omrežju X. Pokazala sva tudi, kdo so največkrat povzročitelji, proti komu je nasilje usmerjeno in kdo so najpogostejše tarče takšnega nasilja, ter poskušala klasificirati diskurz v sedem različnih kategorij. Kljub vsemu pa v raziskavi ne analizirava in ne poudarjava morebitnih posledic takšnega nasilja za ženske, ki želijo aktivno sodelovati v politiki in ki jih navajajo nekatere tuje raziskave.⁷² Ker so izvedba intervjujev s tarčami nasilja, analiza posledic nasilja nad ženskami v politiki in načini spoprijemanja z njimi ključni za poglobljeno raziskovanje tega fenomena, ugotavljava, da je to nadaljnja smer raziskovanja na tem področju, ki se jo kaže v prihodnje lotiti. Le z vpogledom v posledice bomo lahko to vrsto nasilja bolj celostno razumeli.

Viri in literatura

Literatura

- Antić Gaber, Milica in Jure Skubic. »Spolno zaznamovano nasilje in mizoginija usmerjena proti ženskam v politiki na družbenih omrežjih.« V: Ignjatović, Mirosljub, Aleksandra Kanjuo-Mrčela in Roman Kuhar (ur.). *Socio-ekološka transformacija: Slovensko sociološko srečanje: Ljubljana, 4. in 5. november 2022*, 181–86.
- Ballington, Julie (ur.). *Equality in Politics: A Survey of Women and Men in Parliaments. No. 54*. Inter-parliamentary union, 2008.
- Ballington, Julie. »Turning the Tide on Violence against Women in Politics: How Are We Measuring Up?.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 695–701.
- Barber, Nigel. »Objectification Is a Basic Aspect of Male Sexuality.« *Psychology Today* (2022).
- Barker, Kim in Olga Jurasz. »Online violence against women as an obstacle to gender equality: A critical view from Europe.« *European Equality Law Review*, št. 1 (2020): 47–60.
- Barlett, Christopher in Sarah M. Coyne. »A meta-analysis of sex differences in cyber-bullying behavior: The moderating role of age.« *Aggressive Behavior* 40, št. 5 (2014): 474–88.

72 Krook, »Violence against women in politics.« Krook, *Violence against Women in Politics*. Kuperberg, »Intersectional violence against women in politics.« Flavia Biroli, »Violence against women and reactions to gender equality in politics.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 681–85.

- Birolì, Flavia. »Violence against women and reactions to gender equality in politics.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 681–85.
- Carter Anand, Janet, Bagga Bjerger in Ulrika Järkestig-Berggren. »Perspectives on violence.« *Nordic Social Work Research* 10, št. 2 (2020): 95–99.
- Connell, Robert William. *Masculinities*. Routledge, 2020.
- Dunmire, Patricia L.. »Political discourse analysis: Exploring the language of politics and the politics of language.« *Language and Linguistics Compass* 6, št. 11 (2012): 735–51.
- ElSherief, Mai, Elizabeth Belding in Dana Nguyen. »#notokay: Understanding gender-based violence in social media.« *Proceedings of the International AAAI Conference on Web and Social Media* 11, št. 1 (2017): 52–61.
- Etherington, Nicole. *Cyber Misogyny. Learning Network Brief (28)*. London, Ontario: Learning Network, Centre for Research and Education on Violence Against Women and Children, 2015.
- Evkoski, Bojan, Igor Mozetič, Nikola Ljubešić in Petra Kralj Novak. »A Slovenian retweet network 2018–2020.« *Information Society* (2020).
- Evkoski, Bojan, Igor Mozetič, Nikola Ljubešić in Petra Kralj Novak. »Community evolution in retweet networks.« *Plos One* 16, št. 9 (2021).
- Farrington, David P. »Cross-national comparative research on criminal careers, risk factors, crime and punishment.« *European Journal of Criminology* 12, št. 4 (2015): 386–99.
- Galtung, Johan. »Violence, peace, and peace research.« *Journal of Peace Research* 6, št. 3 (1969): 167–91.
- Haslam, Nick, Steve Loughnan in Elise Holland. »The psychology of humanness.« *V: Objectification and (De)Humanization: 60th Nebraska Symposium on Motivation*, 25–51. New York: Springer, 2013.
- Haslam, Nick. »Dehumanization: An integrative review.« *Personality and Social Psychology Review* 10, št. 3 (2006): 252–64.
- Hay, Colin. »Political discourse analysis: The dangers of methodological absolutism.« *Political Studies Review* 11, št. 3 (2013): 321–27.
- Hearn, Jeff R.. *The Violences of Men: How Men Talk about and How Agencies Respond to Men's Violence to Women*. SAGE Publications Ltd., 1998.
- Heflick, Nathan A., Jamie L. Goldenberg, Douglas P. Cooper in Elisa Puvia. »From women to objects: Appearance focus, target gender, and perceptions of warmth, morality and competence.« *Journal of Experimental Social Psychology* 47, št. 3 (2011): 572–81.
- Henry, Nicola in Anastasia Powell. »Technology-facilitated sexual violence: A literature review of empirical research.« *Trauma, Violence, & Abuse* 19, št. 2 (2018): 195–208.
- Henry, Stuart. »What is school violence? An integrated definition.« *The Annals of the American Academy of Political and Social Science* 567, št. 1 (2000): 16–29.
- Herrenkohl, Todd, Eugene Aisenberg, James Herbert Williams in Jeffrey M. Jensen (ur.). *Violence in Context: Current Evidence on Risk, Protection, and Prevention*. Oxford Academic, 2011.
- Heywood, Andrew. *Political Ideologies: An Introduction*. Bloomsbury Publishing, 2021.
- Holm, Malin. »Violence against women in politics: Emerging perspectives, new challenges.« *European Journal of Politics and Gender* 3, št. 2 (2020): 295–97.
- Iadicola, Peter in Anson Shupe. *Violence, Inequality, and Human Freedom*. Rowman & Littlefield Publishers, 2012.
- Imbusch, Peter. »The concept of violence.« *International Handbook of Violence Research*, 13–39. Dordrecht: Springer Netherlands, 2003.
- Inter-Parliamentary Union, Issue Brief: Sexism, harassment and violence against women parliamentarians. Inter-Parliamentary Union, 2018.
- Kalin Golob, Monika, Aleksandra Kanjuo Mrčela, Karmen Šterk in Jasna Mikić. »Še vedno drugi spol? Analiza poročanja o volilni kampanji pomlad 2018.« *Javnost-The Public* 25, št. 1 (2018): S34–S51.
- Kander Englander, Elizabeth L. *Understanding Violence*. Routledge, 2017.

- Kantola, Johanna in Judith Squires. »The new politics of equality.« *New Directions in Political Science: Responding to the Challenges of an Interdependent World*, 89–108 (2010).
- Krook, Mona Lena in Juliana Restrepo Sanin. »Gender and political violence in Latin America. Concepts, debates and solutions.« *Política y gobierno* 23, št. 1 (2016): 127–62.
- Krook, Mona Lena in Juliana Restrepo Sanin. »The cost of doing politics? Analyzing violence and harassment against female politicians.« *Perspectives on Politics* 18(3) (2020): 740–55.
- Krook, Mona Lena. »Violence against women in politics.« *Journal of Democracy* 28, št. 1 (2017): 74–88.
- Krook, Mona Lena. *Violence against Women in Politics*. Springer International Publishing, 2020.
- Krug, Etienne G., James A. Mercy, Linda L. Dahlberg in Anthony B. Zwi. »The world report on violence and health.« *The Lancet* 360, št. 9339 (2002): 1083–88.
- Kumar, Priya, Anatolij Gruzd in Philip Mai. »Mapping out violence against women of influence on Twitter using the cyber–lifestyle routine activity theory.« *American Behavioral Scientist* 65, št. 5 (2021): 689–711.
- Kuperberg, Rebecca. »Incongruous and illegitimate: Antisemitic and Islamophobic semiotic violence against women in politics in the United Kingdom.« *Journal of Language Aggression and Conflict* 9, št. 1 (2021): 100–26.
- Kuperberg, Rebecca. »Intersectional violence against women in politics.« *Politics & Gender* 14, št. 4 (2018): 685–90.
- Lewis, Ruth, Michael Rowe in Clare Wiper. »Online abuse of feminists as an emerging form of violence against women and girls.« *British Journal of Criminology* 57, št. 6 (2017): 1462–81.
- Masullo Chen, Gina, Paromita Pain, Victoria Y. Chen, Madlin Mekelburg, Nina Springer in Franziska Troger. »‘You really have to have a thick skin’: A cross-cultural perspective on how online harassment influences female journalists.« *Journalism* 21, št. 7 (2020): 877–95.
- NDI. *Ending Online Violence Against Women in Politics*. <https://www.ndi.org/ending-online-violence-against-women-politics> (2016).
- Nussbaum, Marta. *Sex and social justice*. Oxford University Press, 1999.
- Patchin, Justin W. in Sameer Hinduja. »Bullies move beyond the schoolyard: A preliminary look at cyberbullying.« *Youth Violence and Juvenile Justice* 4, št. 2 (2006): 148–69.
- Peterson, Jillian in James Densley. »Cyber violence: What do we know and where do we go from here?.« *Aggression and Violent Behavior* 34 (2017): 193–200.
- Podreka, Jasna. »Odsotno spolno zaznamovane perspektive v sodobnih razpravah o nasilju nad ženskami.« *ars & humanitas* 12, št. 1 (2018): 26–55.
- Restrepo Sanin, Juliana. »Violence against women in politics: Latin America in an era of backlash.« *Signs: Journal of Women in Culture and Society* 45, št. 2 (2020): 302–10.
- Safe.si. »Spletno nasilje.« <https://safe.si/nasveti/spletno-in-mobilno-trpincenje/spletno-nasilje>. Pridobljeno 15. 7. 2024.
- Schwartz, Martin D.. »The past and the future of violence against women.« *Journal of Interpersonal Violence* 20, št. 1 (2005): 7–11.
- Smrdelj, Rok. *Konstrukcija begunske krize v Sloveniji z vidika hibridnega medijskega sistema: doktorska disertacija*. Ljubljana: Smrdelj, 2022.
- Strossen, Nadine. *Defending pornography: Free Speech, Sex, and the Fight for Women’s Rights*. NYU Press, 2024.
- Szymanski, Dawn M., Lauren B. Moffitt in Erika R. Carr. »Sexual objectification of women: Advances to theory and research 1ψ7.« *The Counseling Psychologist* 39, št. 1 (2011): 6–38.
- Šimonović, Dubravka. *Violence against Women in Politics. Expert Group Meeting Report & Recommendations, 8-9 March 2018*. New York, 2018.
- Vaes, Jeroen, Maria Paola Paladino in Nick Haslam. »Seven clarifications on the psychology of dehumanization.« *Perspectives on Psychological Science* 16, št. 1 (2021): 28–32.
- Van Dijk, Teun. *Discourse Studies: a Multidisciplinary Introduction*. SAGE Publications, 2011.

- Van Sant, Kristina, Rolf Fredheim in Gundars Bergmanis-Korats. »Abuse of power: Coordinated online harassment of Finnish government ministers.« Riga: NATO Strategic Communications Centre of Excellence. <https://stratcomcoe.org/pdfs> (2021).
- West, Jessica. »Cyber-Violence Against Women. Battered Women's Support Services.« World Health Organization.(2002).
- Wodak, Ruth, »Dilemmas of discourse (analysis).« *Language in Society* 35, št. 4 (2006): 595–611.
- *World report on violence and health: Summary.* World Health Organization (2014).
- Žižek, Slavoj. *Nasilje.* Ljubljana: Društvo za teoretsko psihoanalizo, 2007.

Jure Skubic, Milica Antić Gaber

VIOLENCE AGAINST WOMEN IN POLITICS ON THE X SOCIAL NETWORK: A NEW WAY OF EXPRESSING THE OLD FORMS OF VIOLENCE?

SUMMARY

The following contribution analyses the pressing issue of violence against women in politics on social networks and focuses on its incidence, particularly on the X social network. We note that in recent years, social networks have become prominent platforms for the (re)production of violence against women in politics, mainly due to the rapid development of information and communication technologies and the internet. Thus, instead of democratising society and politics (as expected), they have started to do the opposite. Social networks (with the X network at the forefront) have become the so-called "hot spots", i.e. places where misogyny, threats, and violence are often present and directed against women holding publicly visible positions and where violence against women in politics is a particularly acute problem.

Apart from the article by Antić Gaber and Skubic (2022), the present contribution is one of the first in Slovenia to attempt to define violence against women in politics on social media in a comprehensive terminological and conceptual manner. It is a fact that violence against women in politics represents a specific concept that has only emerged in the scientific literature in the last few years and is, as such, not yet broadly accepted in society (and sometimes even in academia), although it defines a form of violence that is extremely dangerous for women in the public sphere, who are its most frequent targets. It can also have far-reaching consequences for the functioning of modern democracies. Moreover, it also appears on social networks, where extremely violent and misogynistic discourse against women who choose to become active in politics is often present and acceptable under the guise of the freedom of speech and protected by anonymity.

The present contribution is a response to the socio-political developments in Slovenia in the spring of 2022 when the last national elections were held. During the

pre-election period and the election campaign, we witnessed the active participation of female politicians and strong mobilisation of civil society movements, also led by women. All of this led to an extremely heated, often violent and misogynistic discussion on social networks (especially the X social network) aimed against women, especially female politicians (representing the focus of our research), political party leaders, journalists, civil society movement leaders, and other socio-politically exposed women. We have used critical discourse studies and social network research to conduct a quantitative and qualitative analysis of the X social network and the prevailing political discourse in the pre-election period, thus identifying the cultural, social, and political characteristics of the political discourse on the X network in Slovenia. By analysing 299 hand-picked concrete examples, we have established that the authors of violent posts are mostly men. This corresponds to the findings of similar research from abroad, revealing that the perpetrators of violence against women in politics on social networks (in our case, on the X social network) are predominantly male, although women can also be among them. Furthermore, we have established that the proportion of genuine user profiles from which violence originates is relatively high (over 50 %), while the proportions of fake and undefinable profiles are significantly lower. We should point out that this is an unexpected finding, as research shows that the use of anonymous and/or fake user profiles is more common for violent discourse on the X network. It should also be pointed out that most of the violent and misogynistic discourse appears in the comments rather than in the original posts, which is to be expected, as most of the communication on X takes place in the comments under the original posts.

The discourse analysis of violent posts and comments also clearly shows the different forms of expressions of violence perpetrated against women in politics, which we have classified into seven most common categories: 1) women as intruders: unfit and incapable of acting in the political sphere; 2) domestication of women; 3) objectification of women; 4) sexualisation of women; 5) animalistic dehumanisation of women; 6) silencing of women; and 7) nationalist attacks against women because of their nationality, origin, first and/or last names, etc. A closer analysis of the posts and comments reveals that the categorisation used is by no means universal, as the categories are closely intertwined, and individual posts and comments could be classified into several categories at the same time, often making it difficult to classify them into a single category. A detailed analysis reveals that the discourse used in the posts and comments is often extremely explicit, abusive, aggressive, violent, and misogynistic, which is reflected in the perpetrators' use of not only sexually but also generally emotionally charged language. The perpetrators' posts and comments are often extremely graphic in expressing their disagreement with the positions of women in politics, while sometimes, the discourse becomes downright dangerous and concerning. This is particularly evident in the posts where women are threatened with death, compared to animals, or when abusive language is used – not only against individual female politicians but against women in politics in general.

In the present study, we use specific examples of discourse on the X social network to determine that posts and comments against women in politics are extremely aggressive, misogynistic, and violent. The posts and comments are primarily directed against politically active women who are members or supporters of left-wing political parties by perpetrators who are mostly members or supporters of right-wing political parties. In some cases, it can be observed that women from the political right can also be targets of violence perpetrated by the supporters of the political left or right. However, the analysis reveals that such cases are rare and less violent and misogynistic. We also find that violence against women in politics represents a serious obstacle to women's political participation, and because of its impunity and pervasiveness, women often perceive such violence as a price to pay if they want to participate in politics (Krook and Restrepo Sanin, 2019). In our view, this is also one of the most important reasons why women are not entering politics in larger numbers. Violence on social networks is not only often anonymised and goes remarkably unpunished but is also frequently justified as the freedom of speech. The justification of the freedom of speech and the fact that violence takes place on social networks represent the actual reasons why violence against women in politics on social networks is often not highlighted or treated as a dangerous form of violence that can have dire consequences for women in politics.

Tadej Cankar

**»ODLOČNEJŠI
PROTIVNIKI
SEMITSTVA«**

O antisemitizmu in
slovenskih liberalcih
na Kranjskem

**51 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES**

**Cena
25 EUR**

Ocene in poročila – Reviews and Reports

Konferenca jezikovne tehnologije in digitalna humanistika 2024

19. in 20. septembra je potekala že štirinajsta konferenca Jezikovne tehnologije in digitalna humanistika, ki jo vsaki dve leti organizira Slovensko društvo za jezikovne tehnologije (SDJT) v sodelovanju s Centrom za jezikovne vire in tehnologije Univerze v Ljubljani (CJVT) ter raziskovalnima infrastrukturama CLARIN.SI in DARIAH-SI. Konferenca, ki ima že več kot dvajsetletno tradicijo, je postala pomembna vez med področjem jezikovnih tehnologij in digitalno humanistiko ter je tudi letos – od razširitve programa konference na področje digitalne humanistike leta 2016 – predstavljala multidisciplinarni dogodek.

Poleg osrednjega dela so v sredo, 18. septembra, v okviru konference JTDH 2024 potekali tudi predkonferenčni seminarji. Prva delavnica je bila *CLASSLA-Express* – iz serije delavnic, na katerih udeleženci raziskujejo korpuse južnoslovanskih jezikov z uporabo konkordančnikov CLARIN.SI. Organizirali in izvedli so jo Ivana Filipovič Petrovič, Jelena Parizoska, Petya Osenova, Nikola Ljubešić ter Taja Kuzman.

Drugo delavnico – *Brez nočnih mor zaradi urejanja dokumentov: uvod v LaTeX za humaniste* – sta organizirala in vodila Jakob Lenardič in Kristina Pahor de Maiti Tekavčič. Po delavnicah sta potekala še *okrogla miza o velikih jezikovnih modelih v korpusnem jezikoslovju ter mreženje južnoslovanskih raziskovalcev in centrov ReLDI in CLASSLA*.

Letošnja konferenca se je odvijala na Fakulteti za elektrotehniko Univerze v Ljubljani. V dveh dneh so prispevke predstavili vabljeni predavatelji in avtorji sprejetih prispevkov, ker pa je bila udeležba mednarodna, je bil program razdeljen na sekcije v slovenskem in angleškem jeziku.

Prvi dan je po uvodnih govorih konferenco otvoril vabljeni predavatelj Simon Dobnik, ki je predstavil prispevek z naslovom *Beyond pixels and words*. Po njegovi predstavitvi je potekala prva sekcija z naslovom *Speech and UGC resources*, ki se je odvijala v angleškem jeziku. Na njej sta prispevek o korpusu z več kot 170 milijoni objav na Twitterju v slovenskem, hrvaškem, bosanskem, srbskem in črnogorskem jeziku, zbranih med letoma 2017 in 2023, predstavila Filip Dobranič in Nikola Ljubešić. Kristina Pahor de Maiti Tekavčič, Nikola Ljubešić in Darja Fišer so predstavili oblikovanje francoskega dela korpusa FRENK, ki vsebuje družbeno nesprijemljive komentarje, objavljene kot odziv na novice o temah LGBT in migrantov, ki so jih na

Facebooku objavili znani mediji. Nikola Ljubešič, Peter Rupnik in Tea Perinčič so na sekciji govorili o prizadevanjih pri izdaji tiskane in zvočne knjige – prevoda slavnega romana *Mali princ* v čakavsko narečje kot računalniško berljivega, za umetno inteligenco pripravljenega nabora podatkov, pri čemer sta besedilna in zvočna sestavina obeh izdaj zdaj usklajeni na ravni vsake pisne in govorjene besede. Kaja Dobrovoljc je govorila o novi različici Spoken Slovenian Treebank (SST), ki je uravnotežena in reprezentativna zbirka transkribiranega spontanega govora z ročno anotiranimi lemmami, oznakami delov govora, morfološkimi značilnostmi in skladenjskimi odvisnostmi. Sekcijo so zaključili Tanja Samardžić, Peter Rupnik, Mirjana Starović in Nikola Ljubešič s prispevkom o novem naboru podatkov, namenjenem reševanju problemov, ki jih predstavljajo objektivni primerjalni modeli.

Prvi dan je bil posvečen tudi predstavitvi plakatov. V sekciji se je predstavilo enajst plakatov, od tega šest v angleškem in pet v slovenskem jeziku. Generativno umetno inteligenco za konceptualizacijo računalniške ustvarjalnosti so na plakatu predstavili Boshko Koloski, Senja Pollak, Geraint Wiggins in Nada Lavrač. Ksenija Bogetić, Vojko Gorjanc, Jure Skubic in Alenka Kavčič so govorili o korpusno-lingvističnem pogledu na novo nastajajoče »proti-spolno« besedišče v Sloveniji, na Hrvaškem in v Srbiji. Platformo za transkripcijo govora GOVORI.SI so predstavili Klara Žnideršič, Vid Klopčič, Matevž Pesek in Matija Marolt. Janez Križaj, Jerneja Žganec Gros in Simon Dobrišek so se na sekciji predstavili s plakatom *Uporaba prisilne poravnave za fonetično analizo slovenskega govora*, Lenka Bajčetić, Vuk Batanović in Tanja Samardžić pa so govorili o lematizaciji srbskega in hrvaškega jezika z napovedovanjem urejanja nizov (angl. string edit prediction). Simona Majhenič je predstavila plakat z naslovom *Communicative intent divergence of discourse markers in simultaneously interpreted speech*. Meta Kokalj je govorila o metodi za oblikovanje podatkovne zbirke NLI na ravni odstavka na podlagi večkategorijskih scenarijev Parlay, Mateja Jemec Tomazin pa o Slovenskem terminološkem portalu. Magdalena Gapsa, Špela Arhar Holdt in Iztok Kosem so se predstavili s plakatom *Kako dober je ChatGPT pri umeščanju sopomenk pod pomene*, Janez Štebe je govoril o strojni preverbi internetnih naslovov novičarskih prispevkov v naslov na Wayback Archive, zadnji plakat, predstavljen na sekciji, pa je bil *Na poti k skladenjskim analizam šolskega pisanja: skladenjski vzorci v korpusu Šolar 3.0*, predstavili sta ga Tina Munda in Špela Arhar Holdt.

Prvi dan se je nadaljeval z drugo sekcijo, katere prispevki so se nanašali na temo govornih in parlamentarnih virov ter etike. Potekala je v slovenskem jeziku, otvorili pa so jo Darinka Verdonik, Nikola Ljubešič, Peter Rupnik, Kaja Dobrovoljc in Jaka Čibej s predstavitvijo izbora in urejanja gradiva za učni korpus govorjene slovenščine – ROG. Katja Meden, Tomaž Erjavec in Andrej Pančur so predstavili Slovenski parlamentarni korpus siParl 4.0, o osebnih podatkih v umetnosti pa sta govorila Aleš Vaupotič in Narvika Bovcon. Sekcija se je zaključila s predstavitvijo sistema za zaznavanje sprememb v rabi besed in njegove uporabe za sociolingvistično analizo, ki so jo pripravile avtorice Mateja Martinc, Veronika Bajt, Špela Rot ter Senja Pollak.

Prvi dan se je končal s panelom *Napredki in perspektive v raziskavah govorne komunikacije*, ki je potekal v slovenskem, hrvaškem, srbskem in angleškem jeziku. Panel je združeval aktivne raziskovalce s področij računalniškega jezikoslovja, govornih tehnologij, korpusnega jezikoslovja in tradicionalnih jezikoslovnih disciplin, ki so razpravljali o najnovejših dosežkih in izzivih na svojih raziskovalnih področjih, o motivih, ki so gonilo njihovih raziskav, ter o tem, kako lahko raziskave govorne komunikacije naslavlajo družbene izzive, s katerimi se soočamo danes.¹

Drugi dan konference se je pričel s predavanjem vabljenе predavateljice Barbare McGillivray, ki je predstavila skupni projekt, v katerem sodelujejo digitalni humanisti, računalniški jezikoslovci, inženirji programske opreme in kustosi knjižnic, da bi analizirali učinke mehanizacije na angleški jezik v 19. stoletju. Predavateljica je razpravljala o izzivih in spoznanjih, pridobljenih pri združevanju prostovoljnega množičnega zbiranja podatkov za zgodovinsko jezikovno anotacijo z algoritmi in oblikovalskimi poskusi.

Po vabljenem predavanju se je odvila sekcija tri, ki je potekala v angleškem jeziku, z naslovom *Linguistic annotation, historic language data*. Prvi so se predstavili Nikola Ljubešić, Luka Terčon in Kaja Dobrovoljc s prispevkom o CLASSLA-Stanza, postopku za samodejno jezikovno anotacijo južnoslovanskih jezikov, ki temelji na obdelavi naravnega jezika Stanza. Katja Meden, Ana Cvek, Vid Klopčič, Matevž Pesek, Mihael Ojsteršek, Mojca Šorn in Andrej Pančur so predstavili potek nadgradnje zgodovinarskega portala Sistory, Alice Fedotova, Adriano Ferraresi, Maja Miličević Petrović in Alberto Barrón-Cedeño pa so kot zadnji nastopajoči te sekcije predstavili potek razširitve korpusa Evropskega parlamenta za prevajanje in tolmačenje.

Sekcija štiri je prav tako potekala v angleškem jeziku, predstavili so se prispevki na temo razvoja in uporabe LLM (angl. large language model; slov. obsežni jezikovni model). Generativni model za jezik z manj viri z eno milijardo parametrov so predstavili Domen Vreš, Martin Božič, Aljaž Potočnik, Tomaž Martinčič in Marko Robnik-Šikonja, Jaka Čibej pa je govoril o prvih korakih k sestavi varnostnega nabora podatkov za slovenske velike jezikovne modele. Sekcija se je zaključila s predstavitevijo velikih jezikovnih modelov pri podpori leksikografiji s poudarkom na konceptualni organizaciji hrvaških idiomov avtorjev Slobodana Belige in Ivane Filipović Petrović.

Sledila je študentska sekcija, na kateri so se predstavili trije prispevki. Prvi je imel naslov *Efficient fine-tuning techniques for Slovenian language models*, predstavili pa so ga Camile Lendering, Manfred González in Joaquín Figueira, sledil je prispevek Luke Terčona, ki je predstavil uporabo šestih mer skladske kompleksnosti za primerjavo jezika v govornem in pisnem korpusu, sekcijo pa je zaključil Matej Klemen, ki je govoril o testu poznavanja splošnih besed v slovenščini med udeleženci Mladinske poletne šole.

Zadnji sekciji (pet in šest) sta se odvijali vzporedno. Peta je potekala v angleškem jeziku, predstavili so se trije prispevki. Anna Kryvenko je govorila o študiji na temo stopnje pripadnosti Evropi v parlamentarnem diskurzu, ki jo je avtorica izvedla s

1 »Konferenca jezikovne tehnologije in digitalna humanistika 2024,« SDJT – Slovensko društvo za jezikovne tehnologije, <https://www.sdjt.si/wp/jtdh-2024/>, pridobljeno 27. 9. 2024.

pomočjo korpusa. Ajda Pretnar je predstavila korpusno-lingvistično karakterizacijo sPeriodike, sekcija pa se je zaključila s predstavitevijo Jakoba Lenardiča na temo skladišnih kategorij.

Šesta sekcija je potekala v slovenskem jeziku in tudi tu so se zvrstile tri predstavitve. Mojca Stritar Kučuk je govorila o korpusu KOST 2.0 in poteku označevanja jezikovnih napak; Jaka Čibej in Tina Munda sta predstavila metodo polavtomatskega popravljanja lem in obliko skladišnih oznak na primeru učnega korpusa govornjene slovenščine ROG; sekcijo pa sta zaključila Diana Košir in Tomaž Erjavec s predstavitevijo izdelave, opisa in analize zbirke starejših besedil v verski periodiki.

Konferenca se je zaključila s podelitvijo nagrade za najboljši študentski prispevek, ki jo je prejel Matej Klemen. Po uspešnem uradnem zaključku konference JTDH 2024 je sledil še redni letni občni zbor Slovenskega društva za jezikovne tehnologije.

Ana Cvek

Poročilo o konferenci »Družine v Alpah«

Konferenca z naslovom »Družine v Alpah« je potekala med 29. in 31. avgustom v prostorih Inštituta za novejšo zgodovino v Ljubljani, ki je bil skupaj s Fakulteto za humanistične študije Univerze na Primorskem in Inštitutom za slovensko izseljenstvo in migracije ZRC SAZU tudi eden od organizatorjev. Partnerja konference sta bila tudi Javna agencija za znanstvenoraziskovalno in inovacijsko dejavnost Republike Slovenije (ARIS) in Mednarodno združenje za zgodovino Alp (AIHA/AISA/IGHA). Namen konference je bila poglobljena predstavitev tematik, povezanih z družinskimi odnosi, dediščinskimi vzorci, ekonomskim razvojem in družbenimi razmerji v alpskem prostoru ter nekaterih drugih ruralnih predelih evropskih držav.

Konferenca se je pričela s podrobnim spoznavanjem delovanja in razvoja kraške vasi Tomaj in vpogleda vanju. V tem delu so se zvrstili prispevki z dveh panelov, katerih avtorji so bili dr. Alberto Mauchigna, dr. Meta Remec, dr. Jurij Hadalin, dr. Lev Centrih, dr. Polona Sitar in mag. Leonida Borondič. V njih so obravnavali uveljavljanje družbene elite v povojni tomajski družbi in spremembe v njeni sestavi, v njeni konceptualizaciji s sočasnim dvigom življenjskega standarda in prehranske potrebe ter prehrabno samooskrbo v vasi v 19. stoletju. Nekateri avtorji so se dotaknili tudi odraščanja, vpliva šolskega sistema in z njim povezanih ideologij na vaško mladino ter življenjske poti in vloge duhovnika Albina Kjudra na historiografsko obravnavo vasi in kolektivni vaški spomin.

V višje ležeči alpski prostor nas je z analizo vzorcev dedovanja in velikosti družin v slovenskem alpskem svetu popeljal dr. Aleksander Panjek. Njegova predstavitev z naslovom »Vzorci dedovanja in velikost družine v slovenskem alpskem svetu (15.–19. stol.)« je obravnavala raznolikost (ne)deljivosti kmetij, velikosti družin in

lastninske pravice v slovenskem alpskem svetu. Z alpskim prostorom na Apeninskem polotoku se je v svoji predstavitvi ukvarjal tudi dr. Alessio Fornasin, čigar predstavitev je obravnavala značilnosti družin in lastništvo kmetij v Italiji v letih 1930–1931. Prvi dan konference sta z obravnavo vidikov dosedanjega raziskovanja in preučevanja demografije, ekonomske zgodovine, družinskih in gospodinjskih razmerij ter sorodstvenih in feminističnih študij na širšem alpskem prostoru zaključila dr. Jon Mathieu in dr. Dionigi Albera.

Drugi dan konference se je vsebinsko nadaljeval v hribovitih predelih, kamor sta nas s svojimi predstavitvami vpeljali dr. Markéta Skořepová in Sophie Fäs, ki sta predstavili razlike v institucionalni in neinstitucionalni (o)skrbi za posvojene otroke na hribovitem območju Češko-moravskega višavja in gorovja Šumava na Češkem ter pomembno vlogo babištva v odmaknjenih predelih švicarskega kantona Uri. Teme so se nato razširile na obravnavo uveljavljanja in delovanja podeželskih gospodarskih elit ter prenosa njihove gospodarske moči v severnoitalijanskem alpskem in predalpskem svetu med 16. in 18. stoletjem, ki sta jih predstavila dr. Giulio Ongaro in dr. Luca Mocarelli. Dr. Margareth Lanzinger je pojasnila gospodarsko in družbeno vlogo ter prakse dedovanja južnotirolskih lastnikov alpskih gostišč, sklop pa sta zaključila dr. Giacomo Bonan in dr. Claudio Lorenzini, ki sta pod drobnogled vzela družbeni, sorodstveni in ekonomski razvoj družin trgovcev z lesom v kontekstu modernizacije v italijanski pokrajini Benečija.

Na konferenci smo spoznavali tudi strategije dedovanja in ženitne strategije, vzorce in prakse pomembnih tirolskih rodbin in družin iz Goriških brd. Prispevka o tem sta predstavili dr. Siglinde Clementi in Tanja Gomiršek, tematskih sklop pa je zaključila Nina Ošep z rekonstrukcijo upravljanja in porazdelitve virov pri dedovanju v Zgornji Savinjski dolini v 19. stoletju.

Zadnji tematski sklop je obravnaval povezovanje članov v različnih družbenih ali geografskih skupnostih. Historične družbene dinamike v švicarskem kantonu Ticino so opisali Stefania Bianchi in Mark Bertogliati, ki sta predstavila selitvene dinamike, sorodstvena omrežja, notranje delovanje in družinski razvoj treh pomembnih družin iz vasi Sagno, in Alessandro Ratti, ki je s svojo predstavitvijo opisal zanimivo delovanje, pridobivanje članov in ohranjanje vzorcev vzajemnega sodelovanja znotraj verskih bratovščin med koncem 17. in zgodnjim 19. stoletjem. Dr. Miha Zobec in dr. Aleksander Panjek sta v ospredje postavila analizo koncepta botrstva kot pomembnega družinskega ali solidarnostnega razmerja na Krasu, dr. Andrea Pojer pa je s svojim prispevkom predstavil sorodstvene in družbene vezi znotraj družin tihotapcev s konji na območju Dolomitov v 17. stoletju.

Konferenca se je v soboto, 31. avgusta, zaključila z obiskom dveh slovenskih gorskih vasic, (Nemškega) Ruta v Baški grapi na Tolminskem in Sorice na Gorenjskem, ki sta za raziskovanje Alp zanimivi predvsem zaradi svojega nastanka, ki je posledica višinske kolonizacije kmetov iz južnotirolske Pustriške doline.

Niko Hudelja, Nemško-slovenski zgodovinski slovar.

Ljubljana: Založba Univerze, 2024, 1193 str.

Pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani je bila letos izdana prva elektronska verzija *Nemško-slovenskega zgodovinskega slovarja*. Avtor, lektor mag. Niko Hudelja, je leta 2016 pri Znanstveni založbi Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani v knjižni obliki izdal *Nemško-slovenski zgodovinski slovar*, ki je obsegal približno 40.000 gesel in podgesel. Tokratna izdaja istega avtorja je posodobljena z okrog 2800 novimi in okoli 1700 dopolnjenimi ali popravljenimi gesli v skupnem obsegu 1193 strani.

V posodobljenem delu so še vedno ohranjene vse značilnosti geselskega članka, določene v izdaji iz leta 2016. Naj spomnimo, da je geselski sestavek tvorita dva oziroma trije razdelki, pri čemer

ima poleg geselske besede posebno vlogo pomenski razdelek. Pomenske oblike so jasne, nazorne, razlagalne, dodana vrednost pa so relevantni primeri rabe, kolokacije, stalne besedne ali frazeološke zveze itd. Slovar opozarja na večpomenskost geselske besede ali homonimijo. Ob tem gre poudariti še dodatna pojasnila oziroma razlage, ki so lahko razširjene z določenimi stvarnimi enciklopedičnimi podatki. Dodatno vrednost delu gotovo dajeta izdaja v e-obliki in prost dostop na strani Univerze v Ljubljani (<https://ebooks.uni-lj.si/ZalozbaUL>) ter Digitalne knjižnice Slovenije (<https://www.dlib.si/stream>).

Tudi v novi izdaji se je avtor soočal z določenimi težavami. Pri presoji o uvrstitvi posamezne besede v geslovnik za slovar, pri opredeljevanju pomenov in sopostavitvi slovenskih ustreznikov se je moral sprijazniti z dejstvom, da slovenski enojezični razlagalni slovar za področje zgodovine še ne obstaja in da strokovno izrazje posledično v marsikaterem primeru še ni poenoteno in tudi ne zbrano. V določeni meri težave izhajajo iz bistva zgodovinske znanosti. Ker je v njenem središču človek, njegovo žitje in bitje v preteklosti, sta za to znanstveno področje značilna izredna diferenciranost in veliko število pomožnih ved ter sorodnih disciplin. Vse to se odraža v jeziku zgodovinske znanosti, kjer je po eni strani težko začrtati jasno mejo med zgodovinsko terminologijo in strokovnimi izrazi politične, sociološke, pravne vede, po drugi strani pa med zgodovinsko terminologijo in splošnim besedjem. Ob tako obsežnem besediščnem korpusu, kot se izkazuje v raznoterih zgodovinskih besedilih in arhivskem gradivu, je seveda treba poudariti, da se pričujoči slovar osredotoča na relevantno besedišče preteklih treh stoletij, ob tem pa, sicer v sorazmerno manjši meri, zajema tudi besedišče starejših obdobij, ki je podrobneje upoštevano v posebnih slovarjih za posamezna obdobja oziroma ožja strokovna področja, denimo v Lexerjevem slovarju za srednji vek ali Babnikovem slovarju pravne terminologije.

Dopolnitve v *Nemško-slovenskem zgodovinskem slovarju* se nanašajo na vse ravni slovarske obdelave in se odražajo v a) geslovníku (z vidika ožje zgodovinske terminologije, terminologije zgodovini sorodnih ved in tudi splošnega besedišča); b) pomenskem razdelku (v številnih primerih so registrirani dodatni pomeni in njim odgovarjajoči slovenski ustrezniki); c) dodatnih področnih pojasnilih, ki so za uporabnike v marsikaterem primeru koristna, zlasti zaradi razdrobljenosti podatkov v strokovni literaturi in posledično težji dostopnosti; d) primerih rabe, kjer so navedeni številni primeri, zlasti s specialnih področij, na primer uradniškega dopisovanja.

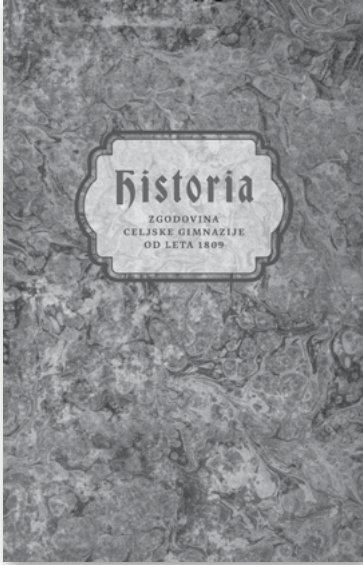
Obsežen besediščni korpus preteklih treh stoletij, kot se izkazuje v raznoterih zgodovinskih besedilih in arhivskem gradivu, je v prvi vrsti namenjen zgodovinarjem, pa tudi predstavnikom številnih drugih strokovnih področij. Slovar namreč sledi zakonitostim zgodovinske znanosti, njene diferenciranosti in razvejenosti na številne pomožne vede in podobne discipline. Ker je težko začrtati jasno mejo med ožjo zgodovinsko terminologijo in strokovnimi izrazi politične, sociološke, pravne vede, po drugi strani pa med zgodovinsko terminologijo in splošnim jezikom, je avtor v slovar prevzel besedišče drugih disciplin (denimo pravno terminologijo, ker se ta redno pojavlja v arhivskem gradivu). V tem smislu je slovar torej interdisciplinarno zasnovan in ni namenjen zgolj poklicnim in ljubiteljskim zgodovinarjem ter arhivistom, temveč je tudi koristen pripomoček za vse, ki se zanimajo za slovensko-nemško kulturno dediščino.

Niko Hudelja je po izidu slovarja v knjižni obliki leta 2016 nadaljeval z istimi pristopi in načinom delom, pri katerem se je še naprej posvetoval s strokovnjaki posameznih področij zgodovinske znanosti. Večino novih geselskih člankov tvorijo historizmi in arhaizmi, posebno pozornost je posvečal avstriačizmom in tistim besedam, katerih pomen se je sčasoma spremenil ali celo izgubil. Dejstvo je, da je do konca prve svetovne vojne med izobraženci prevladovala – sicer z avstrijskimi potezami obarvana – nemščina. V tem kontekstu gre ločevati med nemško in avstrijsko germanistiko, kar je razvidno tudi iz slovarja. Ta odkriva široko izrazoslovje in je temeljni pripomoček pri branju starejših zgodovinskih virov za študente in druge znanstvene raziskovalce in razlagalce zgodovinskega gradiva. Tako lahko na primer sodobni uporabnik v slovarju najde zaradi razvoja družbe izumrle besede, na primer izraze, ki se nanašajo na plemstvo (prežlahthen – *hochadelig*, z odličnim spoštovanjem – *hochachtungsvoll* ali visokoroden – *hochgeboren*), hkrati pa tudi izraze, ki so v sodobnem nemškem jeziku sicer še v rabi, so pa v preteklosti nosili drugačen pomen.

Vsebinsko razširjen *Nemško-slovenski zgodovinski slovar* Nika Hudelje je močno obogatil slovenski (znanstveni) knjižni trg. Ob dejstvu, da gre za prvi tako obsežen avtorski slovar zgodovinskih izrazov v slovenskem prostoru, ki posredno pomeni tudi ogromen prispevek k zgodovinski znanosti in zgodovini sorodnih znanosti, bo zaradi svoje širine zagotovo prišel prav tudi širšemu krogu uporabnikov s področij germanistike, prava, uprave itd. S spletno postavitvijo in prosto dostopnostjo bo delo omogočalo lažje in širše preučevanje slovenske narodne zgodovine ter kulture in posledično prispevalo k večji skrbi za ohranitev narodne dediščine.

Aleksander Žižek, Matej Hriberšek et. al., *Historia: Zgodovina celjske gimnazije od leta 1809.*

Celje: Zgodovinski arhiv Celje in I. gimnazija v Celju, 2023, 207 str.

Zgodovinopisje svoje tekste išče in proizvaja na različne načine. Zgodovino pišejo zmagovalci in tisti na njihovih plačilnih listah, zgodovina se skriva v detajlih literarnih besedil, v kamnu z letnico, ki leži ob cesti, (kot naša kronika) na policah arhivov. Zgodovino pišemo, ker imamo do tega veselje, ker nočemo, da se dobro pozabi, ker nočemo, da se slabo ponovi. Zato, ker se nam zdi, da je to naše poslanstvo – ali pa zgolj naša službena dolžnost. Prav to so po besedah Igorja Grdine anali celjske gimnazije: po službeni dolžnosti pisana kronika.

Zakaj torej prevesti/izdati knjigo, v katero so vpisovali dogodke na celjski gimnaziji skozi dobršen del 19. stoletja? Priznam, da mi beseda kronika ne sproža prav zanimivih asociacij in pravzaprav ne vem, zakaj bi tako knjigo vzel v roke z drugač-

nim ciljem, kot je iskanje nekega točnega podatka o dogodku iz kateregakoli leta si že bodi. Pa vendar ... ko sem dobil v roke kroniko celjske gimnazije, me je prevzela iskrena radovednost do njene vsebine v celoti. Gre za čudovit tiskarski izdelek velikega formata s kakovostnim oblikovanjem in odličnimi reprodukcijami slik in posameznih strani izvirne kronike. Poleg tega sem se z zgodovino gimnazije, predvsem njene stavbe, kot gimnazijec ukvarjal tudi sam. Ne nazadnje so moja gimnazijska leta tekla prav na tej šoli in, kar je še pomembneje, gimnazijska leta mnogih znanih Celjanov. Človek se sploh težko ukvarja z zgodovino Celja zadnjih dvesto let, ne da bi tako ali drugače trčil ob gimnazijo.

Prevod in izdaja kronike celjske gimnazije je torej za zgodovinarje, radovedneže, Celjane – drznem si dodati še bibliofile – nadvse dobrodošla. Kroniko so od začetka (1809) do šolskega leta 1826/1827 pisali v latinščini, potem pa do konca (1880/1890) v nemščini. Prevajalca, Aleksander Žižek za nemški del in Matej Hriberšek za latinskega, sta opravila odlično delo. Posebej dragocene so opombe med besedilom, ki jih je pripravil Žižek in bralca seznanjajo z manj znanimi osebnostmi, ki se pojavijo v kroniki, pojasnjujejo nekatera jezikovno zahtevnejša mesta ali besedilo opremljajo z dodatnimi drobcami iz (zgodovinskega) konteksta.

Knjiga se začne s spremnimi teksti. Preberemo lahko uvodni besedili Boruta Batagelja in Antona Šepetavca, trenutnega ravnatelja gimnazije, ki ves čas svojega ravnateljstva podpira ohranjanje spomina na zgodovino najstarejše in mnogo let edine

celjske srednje šole in si prizadeva zanj. Aleksander Žižek je v poglavju *Gimnázija -e ž (á)* podal oris starejše zgodovine gimnazij na Slovenskem in zgodovine celjske gimnazije za obdobje, ki ga zajema kronika. Pregled je sicer kratek in jedrnat, a se zdi, da je avtor izbral in poglobljeno nanizal ravno tiste podatke, ki jih bralec potrebuje za razumevanje kronike.

Če nam Žižek v svojem spremnem poglavju poda zadovoljiv zgodovinski kontekst, nam Igor Grdina v svojem poglobljenem razmišljanju ponudi odgovor na vprašanje, ki sem si ga postavil tri odstavke nazaj, zakaj torej sploh kronika. V izvrstnem zapisu nas seznanj z vsebino, ki jo je kar težko stlačiti pod pokrov ene besedne zveze, sam ga je sicer skromno naslovil *Zgodbe minulih let*, lahko pa bi mu pridali podnaslov »kratka zgodovina občutenja časa«. Popelje nas namreč od mitološke vladavine Kronosa (ki je uvodna in sklepna misel zapisa) preko grških in rimskih piscev do srednjeveških renesans in končno do prelomnic, ki jih vidi v humanistični in protestantski misli. Rdeča nit Grdinovega zapisa je zgodovina kronik in letopisov, na katero naveže tudi pričujočo kroniko celjske gimnazije. Premisleka vreden je njegov poudarek o avtorju kronike, ki z izbiro zabeleženih dogodkov »izpričuje, koliko je slednji sin okolja, v katerem živi«. Kronika gimnazije poleg podatkov o vsakokratnem učiteljskem kolektivu, številu dijakov, izpitov, datumov počitnic, obiskov pomembnejših in drugih dogodkih šolskega leta ne skopari z zapisi o dogodkih, ki so se zgodili izven šole. Seveda se lahko v njej seznanimo s kar nekaj dogodki iz celjske zgodovine, vendar je, kot ugotavlja Grdina, kronist povsem izpustil sicer pomemben dogodek prihoda Južne železnice v mesto in korenito šolsko reformo iz leta 1848 omenil le mimobežno – po drugi strani pa, če vzamemo le en primer, ne pozabi leta 1824 zapisati, da je portugalski kralj Ivan VI. odpravil ustavno ureditev, njegov naslednik Peter pa jo je spet uveljavil.

Branje kronike je torej spoznavanje celjske gimnazije, hkrati pa tudi potovanje po evropski zgodovini 19. stoletja. Razmislek o tem, kaj se je (provincialnemu) celjskemu učenjaku v določenem letu zdelo vredno zabeležiti, je vsekakor na mestu. V kroniko je vloženi tudi petnajst manjših listov, večinoma gre za stihe in kronograme, ki so jih zlagali v čast vladarjem ali ob pomembnih zgodovinskih dogodkih doma in po svetu (na primer zmagi proti Napoleonu ali obisku katere od kronanih glav).

Sklenimo: knjigo je torej vredno vzeti v roke in ji nameniti nekaj presežnikov. Vsebina je daleč od suhoparnega popisa šolske statistike. *Historia* si kot pričevalka o zgodovini šolstva na Slovenskem zasluži prostor na knjižni polici, ob boku temeljnim knjigam za celjsko zgodovino 19. stoletja.

Daša Ličen, Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu.

Ljubljana: Studia humanitatis; Založba ZRC, 2023, 432 str.

Trst 19. stoletja je bil eno najpomembnejših pristaniških mest habsburškega cesarstva. V stoletjih se je mesto spremenilo v eno najpomembnejših trgovskih, kulturnih in političnih središč v regiji, njegov pomen pa je izhajal iz strateške lege na Jadranskem morju, zaradi česar je bil tudi glavni pomorski izhod imperija. Trst in njegova okolica predstavljata osrednji prostor raziskav monografije *Meščanstvo v zalivu: društveno življenje v habsburškem Trstu* Daše Ličen. Avtorica, antropologinja in etnologinja, zaposlena na Inštitutu za slovensko narodopisje ZRC SAZU, se v svojem delu, izdanem leta 2023, osredotoča na tržaško meščanstvo, njihovo društveno življenje ter društveno zapuščino Trsta. S tematiko se je intenzivno ukvarjala že v doktorski nalogi z naslovom *Kulturna društva v*

Trstu kot prizorišče identifikacijskih procesov tržaškega prebivalstva (1848–1914).

Monografija je sestavljena iz uvoda, sklepne misli in štirih osrednjih delov. V osrednjih štirih delih avtorica predstavi štiri različna društva, ki so delovala v Trstu in njegovi okolici. Gre za Društvo Minerva (1810–1916), Slavjansko društvo (1848–1858), Društvo ljubiteljev živali (1852–??) in Jadransko naravoslovno društvo (1874–1914).

V uvodnem poglavju avtorica ovrednoti časovni in prostorski okvir monografije, opredeli pojem meščanstva in društva v kontekstu prostora in časa, predstavi meščanski Trst ter društveno življenje tržaškega meščanstva. Prav tako pojasni raziskovalni pristop, različne vplive na raziskovalni poti in metodologijo dela.

Prvo osrednje poglavje z naslovom *Na vijugasti poti nacionalizma: Društvo Minerva (1810–1916)* obravnava Društvo Minerva, nastalo leta 1810 in poimenovano po rimski boginji modrosti. Društvo je organiziralo številna predavanja, bralne in debatne krožke o različnih temah. Člani so bili predvsem meščani, tudi predstavniki elite, tisti, ki so bili zdravniki, so odprli ambulanto za revne in organizirali cepilne dneve. Avtorica predstavi namen ustanovitve Društva Minerva, članstvo in delovna društva v dolgem 19. stoletju. Poseben poudarek posveti razpravi o ideoloških spremembah znotraj društva v povezavi z nacionalnim konfliktom, ki je postal vsakdanja težava tistega časa, in prehodu društva od lojalnosti habsburški monarhiji do identifikacije in ideološke povezave z idejo t. i. iredentizma.

V drugem poglavju, *Prvo društvo tržaških Slovencev? Slavjansko društvo (1848–1858)*, sledita pregled in ovrednotenje Slavjanskega društva, ki je nastalo leta 1848, v

času marčne revolucije. Člani društva so bili predvsem tržaški Slovani, med njimi pa ni bilo nobene ženske. Društvo je imelo pretežno izobraževalno vlogo, predvsem za slovanske prebivalce habsburškega imperija. Izdajali so tudi dva mesečnika – *Slavjanski rodoljub in Jadranski Slavjan*. Po avtoričinih besedah društvo naj ne bi zastopalo kolektivnega stališča tržaških Slovanov, saj naj bi združevalo le njihov manjši del, kljub temu pa se avtorica, v kontekstu društva, posveti idejam panslavizma, avstroslavizma, ilirizma in povezovanju z različnimi jugoslovanskimi gibanji.

V tretjem poglavju z naslovom *Na misiji civiliziranja: Društvo ljubiteljev živali (1852–19??)* predstavi Društvo ljubiteljev živali, ki je nastalo leta 1852 in je eno prvih takšnih društev, ki so se borila za pravice živali. Članstvo v društvu je izhajalo predvsem iz višjih družbenih slojev, člani pa niso prihajali le iz tržaške regije, kjer je društvo nastalo. Društvo se je sprva imenovalo Tržaško društvo za zaščito živali in je že ob nastanku pritegnilo 500 ljudi. Veljalo je za dobrodelno, njegovi glavni nameni pa so bili promocija boljšega ravnanja z živalmi, boj za njihovo enakopravnost in prizadevanje za izboljšanje njihovih življenjskih okoliščin. Avtorica posebej poudari žensko članstvo v društvu. Članice so bile predvsem predstavnice elite, ki naj bi imele, kot bolj čuteča bitja, v društvu ključno vlogo. Kljub poudarku pomembne vloge žensk v dobrodelnih organizacijah pa je avtorica mnenja, da je ta le delno povezana z emancipacijo žensk v družbi. Društvo je delovalo po načelu kritik, sramotenja in kazni, objekt nadzora pa so bili predvsem člani nižjih slojev, zlasti kmečkih in delavskih.

Četrto in zadnje osrednje poglavje – »*Republika znanosti*«: *Jadransko naravoslovno društvo (1874–1914)* – predstavi Jadransko naravoslovno društvo, ki je nastalo leta 1874, njegov cilj pa je bil raziskovati Jadransko morje, njegovo vzhodno obalo in različne vidike naravoslovne znanosti. Član društva je lahko postal vsak, ki se je zanimal za katerokoli smer naravoslovja. Pridruževali so se mu predvsem meščani in različni izobraženci, ki jih je združevala ljubezen do naravoslovja. Društvo je imelo tudi izobraževalno komponento, saj je organiziralo številna izobraževanja, predavanja in ekskurzije, na katerih so člani predstavili svoje raziskave in delo. Sklenjeno je imelo široko mrežo povezav z drugimi podobnimi društvi, organizacijami in izobraževalnimi ustanovami po habsburški monarhiji, kar je članom omogočalo medinštitutsko povezovanje in izmenjavo materialov ter znanja. Avtorica predstavi delovanje društva, njegove medinštitutske povezave, osredotoči pa se tudi na posamezne člane društva in njihovo društveno udejstvovanje.

Pri raziskovanju je avtorica uporabila številčno arhivsko gradivo. Obiskala je več arhivov, kot so Državni arhiv v Trstu, Splošni arhiv mesta Trst, Arhiv Narodne in študijske knjižnice v Trstu, ter Mestno knjižnico Attilia Hortisa. Poleg italijanskih arhivov je obiskala tudi arhive v Avstriji in Sloveniji, kot sta Splošni upravni arhiv na Dunaju in Arhiv Republike Slovenije. Uporabila je tudi številne društvene revije, splošno tržaško časopisje ter obsežen seznam raznolike literature tujih in slovenskih poznavalcev. Delo je opremljeno tudi z nekaj fotografijami.

Monografija je pripravljena sistematično in je lahko berljiva. Predstavlja poglobljen pregled izbranih društev, ki so delovala na Tržaškem, njihovega članstva, namena in

delovanja ter društvenega življenja prebivalstva v tržaški regiji. Kot avtorica v sklepni misli pove tudi sama, je bil cilj monografije prikazati dinamiko socialnih in kulturnih procesov prebivalstva v Trstu v zadnjem stoletju habsburške monarhije. Poudari raznolike ideje, ki so zaznamovale vsakdan obravnavanega časa – od nacionalističnih gibanj, vloge žensk v družbi in društvih, pravic živali, demokratizacije do jezikovnih in ideoloških konfliktov ter njihove vloge in razvoja v društvenem življenju. Monografija in avtoričina raziskava predstavljata pomemben prispevek k raziskavi Trsta v obdobju pomembnih družbenih sprememb.

Tamara Logar

Matic Batič (ur.), Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid Landscape: Space, Identity and European Borderlands.

Ljubljana: Študijski center za narodno spravo, 2024, 296 str., ilustr.

Znanstvena monografija *Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid Landscape: Space, Identity and European Borderlands* obsega 296 strani, izdana je bila v založništvu Študijskega centra za narodno spravo leta 2024. Nastala je v okviru raziskovalnega projekta Fluid Landscape: Architecture, Identity and Border Space in the Northern Adriatic from 1943 to 1954 (cofunded by the Slovenian Research and Innovation Agency (ARIS)). Sestavljena je iz uvodnika urednika dr. Matica Batiča in sedmih prispevkov, zaključujeta ga dve recenziji in imensko kazalo. Prispevki v monografiji geografsko obsegajo severni Jadran, Južno Tirolsko in Trentino ter območja na

severu in severovzhodu današnje Republike Slovenije. Ta so v prvi polovici 20. stoletja zaznamovali meddržavni spori, ko so območja prehajala izpod oblasti Habsburžanov med države zmagovalke prve svetovne vojne. Znanstvena monografija prikazuje, kako je nova oblast s posegi v kulturno in grajeno krajino prikazovala, legitimizirala svojo oblast in hkrati prevzajala tamkajšnje prebivalstvo.

Monografija je dvojezična, s prispevki vzporedno v slovenskem in angleškem jeziku. Uporaba slikovnega gradiva dodatno pritegne bralca. Uporabljene metode med drugim zajemajo pregled časopisja, analizo arhitekturnega jezika in pokrajine, imen ulic na Reki in v Šibeniku, uporabo slik in dokumentov ter diahrono perspektivo.

Uvodno poglavje »Evropska 'fluidna' območja« avtorja dr. Matica Batiča vključuje časovni pregled obdobja, v katerem se tradicionalna družba pod vplivom modernizacije začne spreminjati; vzporedno so potekali vzpon nacionalizma, naraščanje pomena narodne identitete in demokratizacija političnega življenja. Avtor poudarja, da zgolj prisotnost mednarodnopravnih sporazumov v zgodovinskem kontekstu, ki so uveljavili nacionalno samoodločbo kot ključni vir legitimnosti političnih meja, ni zadostovala za zagotovitev suverenosti nad določenim ozemljem, če je tam živeče prebivalstvo ni priznavalo. Nova oblast si je s posegi v kulturno in dejansko krajino to prizadevala spremeniti. Avtor uporablja dva temeljna raziskovalna pristopa, ki presemeta zgodovinopisje in umetnostno zgodovino v njenem tradicionalnem pomenu: prvi se osredotoča na prepoznavanje specifičnega značaja obmejnih območij, drugi pa temelji na raziskavah kulturne dimenzije prostora, vključno s študijami spomina in semiotiko.

Avtorica Sophie Elaine-Wolf se v prispevku »Dve zgodbi o eni krajini: predstavljanje Južne Tirolske/Gornjega Poadižja v dveh regionalnih časopisih v medvojnem obdobju« osredotoča na razumevanje zgodovinskega in kulturnega značaja Južne Tirolske, kot je bilo izraženo v časopisnem diskurzu med nemškim in italijanskim taborom. Analizirano časopisje obsega *Alpenzeitung*, ki ga je izdajala italijanska fašistična vlada z namenom poitalijančevanja nemško govorečega prebivalstva, in na drugi strani *Südtiroler Heimat*, ki izraža trpljenje Severne Tirolske zaradi nepravilne izgube ozemlja. V nadaljevanju je pozornost usmerjena v urbanistično in arhitekturno preobrazbo mesta Bolzano, nosilca političnega in upravnega središča. Posegi fašistov so vključevali oblikovanje nove mestne četrti, močne so bile tudi želje po spremeni podobi spomenikov (odstranitev kipa Waltherja von der Vogelweida, poškodba Laurinove fontane). Posegali so tudi v praznovanja in manifestacije, avtorica navaja primer spremembe praznika Srca Jezusovega. Ta je bil sprva prepovedan, z leti pa so ga fašisti preoblikovali, tudi s spremembo tradicionalnega simbola (gorečega kresa) v lastna, za fašizem pomembna praznovanja. Tako so poskušali običaju dati novo, italijansko simboliko. Avtorica zaključuje z mislijo, da so v kulturni bitki o gorečih kresovih (oziroma bitki kulturnega prilaščanja) fašisti izgubili.

Dr. Klaus Tragbar se v prispevku »Postaji in pokrajina: dve različni zgradbi Angiola Mazzonija« osredotoča na izraznost novih železniških postaj v Trentu in Bolzanu, zgrajenih pod fašističnim režimom. Gre za povsem funkcionalne gradnje, ki so bile v duhu časa usmerjene v izražanje in poudarjanje italijanskosti ozemlja. Avtor analizira njun arhitekturni jezik, navezan na krajino, s poudarkom na strategijah, ki jih je izvajala Kraljevina Italija na novopridobljenih ozemljih. Železniški postaji sta bili za novo oblast preveč »avstrijski« in premalo reprezentativni. Pod vodstvom arhitekta Angiola Mazzonija sta bili preoblikovani. V nadaljevanju prispevka so navedeni posegi, ki jih je fašistična vlada izvajala v mestu Bolzano z namenom italijanizacije; iredentistične zamisli so namreč diktirale arhitekturne in urbanistične odločitve.

V nadaljevanju dr. Damijan Hančič predstavlja arhitekturne preнове in pridobitve mesta Kamnik v času nacistične okupacije med drugo svetovno vojno. V prispevku, naslovljenem »Medvojne nacistične gradnje na Kamniškem: njihov nastanek, njihova

'transmisija' v povojnem socialističnem obdobju in njihova vloga danes«, je obravnavan kontekst germanizacije, ki vključuje prizadevanje za preoblikovanje pokrajine v bolj nemško. To so dosegli z uporabo značilne nacistične in alpsko-domačijske arhitekture. Novozgrajeni objekti so imeli simbolno vlogo in utilitaristični značaj. Nacistična preobrazba in gradnja objektov se delita na vojaško-obrambno (bunkerji, zaklonišča) in civilno, ta pa naprej na upravno in stanovanjsko. Avtor navaja tudi usode, ki so jih nacistične stavbe doživele v povojnem komunističnem režimu.

Avtor Izidor Janžekovič v poglavju »Nacionalistične okoliščine odkritja staroslovanskega svetišča na Ptujskem gradu« predstavi zapleten proces odkritja zloglasnega objekta v povojnih letih v Jugoslaviji, med obsežnimi arheološkimi izkopavanji na zahodnem platuju ptujskega gradu. Pri tem izkopavanja umesti v kontekst povojne izgradnje Jugoslavije in nacije Jugoslovancev. Delo in ugotovitve arheologov in zgodovinarjev so vplivali na izgradnjo nove države. Ptujčani so se že poleti 1945 odločili, da se morajo najbolj zanimati za staroslovanske najdbe, ker Ptuj zaseda prvo mesto v staroslovanski arheologiji Slovenije, s tem pa je bilo povezano tudi financiranje ministrstva, ki je to stališče poudarjalo. Avtor opisuje proces izkopavanja na ptujskem gradu, v nadaljevanju pa pozornost posveti problematiki interpretacije objekta, ki so ga med izkopavanjem odkrili. Eden izmed vodilnih arheologov projekta, Josip Korošec, ga je interpretiral kot staroslovansko svetišče; občasno poimenovano tudi Objekt. Tej interpretaciji pa so drugi nasprotovali in jo poskušali ovreči. Prispevek bogato dopolnjuje korespondenca med arheologi, prisotnimi na izkopavanju, tehniškimi vodjami, Akademijo znanosti in umetnosti ter ministrstvom (za prosveto). Teza o svetišču je bila ovržena, kljub temu pa je debata o njem ostala in se ohranja še danes, na kar so pomembno vplivali tudi duh časa in razmere po drugi svetovni vojni.

Avtor dr. Ivan Smiljanič si je za preučitev izbral odzive slovenske kulturne sfere na priključitev matičnega ozemlja (izgubljene Primorske) pod Kraljevino Jugoslavijo. Prostor v prispevku »Spomenik kot obtožba: študiji primerov ljubljanskih spomenikov med obema vojnama« opredeli kot medij kulturnega spomina, osredotoča pa se na dva spomenika, postavljeni v Ljubljani v obdobju med 1920 in 1940. Gre za spomenik, imenovan Spominska plošča zasedenemu ozemlju, ki je bil postavljen leta 1921 pred Univerzo. Postavila ga je Jugoslovanska matica, društvo, ki je delovalo v pomoč in podporo zamejskim Slovencem. Spomenik je bil odkrit na isti dan, ko je potekalo italijansko praznovanje priključitve (20. marca 1921). Drugi obravnavani spomenik je postavila Soča, društvo primorskih emigrantov v Ljubljani. Odkrili so ga leta 1937, posvečen je bil primorskemu pesniku Simonu Gregorčiču, predstavljal pa je simbol slovenskih teženj po priključitvi Primorske. Spomenika sta eden od načinov, s katerimi so matični Slovenci javno izrazili svoj odziv na ozemeljske izgube in opozarjali na takratno stanje. Avtor prispevek zaključuje z dejstvom, da je bila leta 2012 pred Univerzo odkrita nova plošča, posvečena bazoviškim žrtvam.

Dr. Matic Batič se v poglavju z naslovom »Spreminjajoča se krajina« posveča trem različnim vidikom preobrazbe kulturne krajine na slovensko-italijanskem obmejnem območju, ki obsegajo krajevna imena, javne spomenike in arhitekturo.

Na tem območju sta bili pomembni tudi samo poimenovanje in spreminjanje poimenovanja regije. Med vladavino Habsburžanov se je imenovalo Avstrijsko primorje (Österreichisches Küstenland). Po letu 1860 in pod italijansko oblastjo se je uveljavilo ime Julijska Benečija (Venezia Giulia). Po kapitulaciji Kraljevine Jugoslavije je nadzor nad območjem prevzela nacistična Nemčija, ki je območje preimenovala v Operativno cono Jadransko primorje (Operationszone Adriatisches Küstenland), po vojni pa je postalo znano kot Primorska ali Slovensko primorje.

Dr. Piotr Mirocha v prispevku »Spreminjajoči se ulični krajini na Reki in v Šibeniku po drugi svetovni vojni« obravnava poimenovanje ulic v dveh nacionalno mešanih mestih na območju današnje Hrvaške, na Reki in v Šibeniku. Ugotavlja, da se je poimenovanje ulic prilagajalo vladajoči oblasti. Samo poimenovanje je pomembno oblikovala narodnostna in ideološka identiteta. Reka se je Jugoslaviji priključila šele po drugi svetovni vojni, v obdobju pred njo je bila več kot polovica prebivalstva italijanska, medtem ko so Italijani v Šibeniku predstavljali manjšino (okrog 6 odstotkov). Ulice in trgi so bili v Šibeniku uradno poimenovani šele v Kraljevini Srbov, Hrvatov in Slovencev (leta 1925). Avtor poimenovanje ulic v Šibeniku interpretira kot stapljanje hrvaške, dalmatinske in komunistične identitete v novooblikovano ulično krajino, prelome v poimenovanju pa kot poskus izbrisa nekaterih prvih simbolov, povezanih s partizanskim bojem med drugo svetovno vojno, medtem ko se drugi argumentirajo kot pomembni za preobražen simbolni univerzum. Na Reki italijanska identiteta ni bila izbrisana z mestnih ulic, temveč je bila preoblikovana s poudarkom na koncepte boja proti fašizmu. Avtor zaključuje z navajanjem podobne raziskave poimenovanja krajine (in urbanističnih enot) z mejnega območja Poljske in Nemčije.

Vsebinski del monografije se zaključuje še z dvema recenzijama, ki izbor znanstvenih prispevkov lepo umestita v slovensko zgodovino pisje. Zapisala sta ju doc. dr. Simon Malmenvall s Teološke fakultete Univerze v Ljubljani in iz Slovenskega šolskega muzeja ter izr. prof. dr. Aleš Maver s Filozofske fakultete Univerze v Mariboru.

Znanstvena monografija *Fluidna krajina: prostor, identiteta in evropske obmejne pokrajine = Fluid Landscape: Space, Identity and European Borderlands* predstavlja poglobljeno raziskavo prostora, časa in okolja glede na oblast. Bralcu ponuja interdisciplinaren pregled, angleški prevodi pa omogočajo, da je na voljo tudi širši publiki. Vključeno slikovno gradivo poskrbi za boljšo prostorsko predstavbo, vpogled in ponazoritev grajene in naravne kulturne krajine.

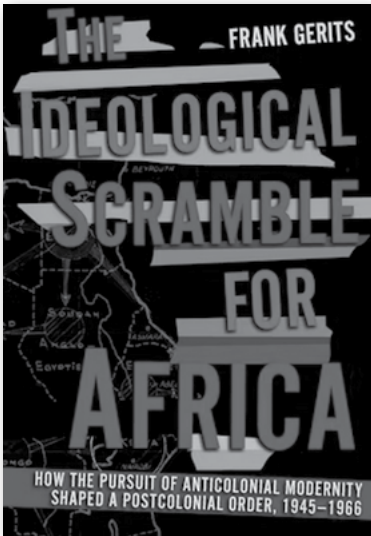
Ida Gnidovec

Frank Gerits, *The Ideological Scramble for Africa: How the Pursuit of Anticolonial Modernity Shaped a Postcolonial Order, 1945–1966.*

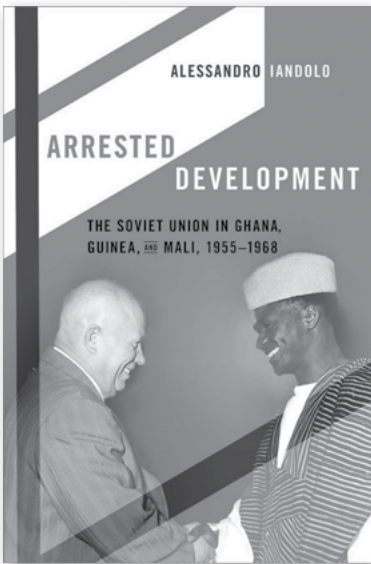
Ithaca, NY: Cornell University Press, 2023, 318 pp., ill.

Alessandro Iandolo, *Arrested Development: The Soviet Union in Ghana, Guinea, and Mali, 1955–1968.*

Ithaca, NY: Cornell University Press, 2022, 312 pp., ill.

The two books under review present, at times, complementary and, at times, contradictory narratives. The geographical and temporal contexts, along with the theme of modernity, serve as their interfaces. However, what particularly connects them is the departure from Cold War centrism in regional and global history after 1945. In this regard, Frank Gerits presents a compelling argument that the primary ideological fractures in Africa between 1945 and 1966 were characterised not by the East-West divide between the two superpowers but by a significant North-South divide and those within the postcolonial, primarily African, politics. Alessandro Iandolo's study, while focusing on the relations between the USSR and Ghana, Guinea, and Mali on a smaller scale, also departs from the conventional Cold War narrative. He emphasises that the ambitious Soviet initiative to jumpstart West Africa's modernisation was not driven by *Realpolitik* or the pursuit of strategic advantages on the continent. Instead, it aimed to demonstrate that the USSR could provide a non-capitalist (yet also not a communist), state-centred development model.

Frank Gerits, an Assistant Professor in the History of International Relations at Utrecht University, tells a story of an “ideological scramble for Africa”, describing the struggle among African, US, Soviet, and European politicians to define the continent's future. This struggle included Pan-African, capitalist, communist, and imperial visions of the postcolonial order. While

the latter three have long been central to discussions about the intersections of the Cold War and decolonisation, Gerits's treatment of Pan-Africanism as a "liberationist interventionist ideology with universalist aspirations" (p. 2) marks a significant departure from conventional narratives.

He traces the origins of this ideology to the Haitian Revolution of 1791, during which Toussaint Louverture called for the universal application of French revolutionary principles of liberty and equality, thereby offering a fundamental critique of the European Enlightenment (p. 5). In the 1950s and 1960s, several postcolonial states – such as Ghana under Kwame Nkrumah – became central to the struggle between liberation and imperialism as they sought to achieve anticolonial modernity through state-building that respected African culture and by creating a non-racial international hierarchy. In this context, the Third World was not a physical place but an alternative ideological project. Pan-Africanism was one of its manifestations, while federations of liberation – such as that of Ghana, Guinea, and Mali – were supposed to facilitate its implementation.

Gerits's book is structured into eight thematic and chronological chapters. The first two address the psychological approaches to decolonisation and modernisation, paying particular attention to the crisis of the European empires and the Bandung Conference of 1955, which aimed to provide an alternative development path but ultimately failed to unite Africans and Asians. The subsequent chapters predominantly focus on the Ghanaian Pan-African development project, which sought to make postcolonial populations immune to external ideological influences; the African opposition to French nuclear tests in the Sahara; and the Congo Crisis of 1960. The final three chapters explore the main challenges to the liberationist modernisation project and its eventual collapse. Chapter 6 examines pragmatic regionalism in Africa, represented by Julius Nyerere's *Ujamaa*, which competed against Nkrumah's interventionist Pan-Africanism. Chapter 7 discusses white settler projects for postcolonial Africa, focusing on Rhodesia. The final chapter analyses the crisis of the liberationist model, leading to the emergence of direct competition between the Cold War ideologies during the 1970s.

The use of a multi-perspective approach that highlights the positions of African, British, French, Belgian, Portuguese, Soviet, and American actors, along with the reliance on extensive archival materials from Ghana, Senegal, Zambia, and other African countries, makes this study a significant contribution to contemporary history. Gerits adeptly navigates the complexities of diplomatic and intellectual history without losing sight of the ideological struggles and different approaches to development in the Global South and to aid in the Global North. Particularly compelling is his examination of the tension between psychological decolonisation and modernisation, as opposed to more technocratic, socioeconomic approaches, along with his discussion of African socialisms in their various and competing forms. The multi-perspective approach, however, occasionally makes the narrative too dense, which can hinder readability. In many instances, the names of individual politicians, particularly those from Europe and the USA, are mentioned only once and could be omitted or moved to the

endnotes. The book also erroneously positions the origins of the Soviet discourse of the “non-capitalist path of development” in the 1950s, whereas it was, in fact, initially devised in the 1920s and 1930s.

Alessandro Iandolo, a Soviet/Post-Soviet History lecturer at University College London, examines how development as a holistic phenomenon was conceptualised by (predominantly) Soviet actors and implemented in Ghana, Guinea, and Mali in the 1950s and 1950s. The book argues that the Soviet goal was to construct a new type of state-centred development (p. 2). While this state-centred approach was similar to state socialism, the inclusion of significant market elements, the continued trade with countries outside the USSR, and the absence of political dependency on Moscow rendered it non-communist. The project stemmed from a confluence of factors. Firstly, the rapid post-war reconstruction of the USSR and its notable economic development – evidenced by the launch of an artificial satellite and especially the completion of large-scale infrastructure projects like dams (p. 30) – made it an appealing model for politicians in postcolonial contexts seeking swift modernisation. Secondly, the conflict-ridden nature of decolonisation, the neo-colonial forms of dependency, and the USA’s reluctance to provide aid to Ghana, Guinea, and Mali led their leaders – Nkrumah, Ahmed Sékou Touré, and Modibo Keita – to pursue close cooperation with the USSR. Finally, the confidence of the Soviet elites under Nikita Sergeevich Khrushchev in their capacity to provide the postcolonial world with a model of modernisation more effective than the capitalist ones, combined with their willingness to offer substantial economic aid without political conditions, made this experiment feasible.

Iandolo demonstrates that although the USSR’s relations with the three African states exhibited colonial features – such as the emphasis on the former’s civilising mission and the export of raw materials from the latter – the Soviet side did not gain much from them in the material sense. What mattered were the immaterial gains of potentially showcasing a viable model of development that served as an alternative to capitalism and could be at least as effective in generating economic growth (p. 143). This model was not communist, as it did not prioritise heavy industry. At the same time, it favoured state-centred over market-driven development and collectivism over individual profit-seeking. In a way, it represented a vernacular African (or African Socialist) development model (pp. 226–7, 229–30).

The study is organised into six chronological and thematic chapters. Chapters 1 and 2 address the historical context of the experiment, focusing on the rapid development of the Soviet economy in the first decade after World War II, decolonisation, and the Cold War. Chapters 3 and 4 trace the sometimes challenging but ultimately successful Soviet attempts to establish direct relations with Ghana, Guinea, and Mali, leading to the formulation and implementation of concrete development projects. Finally, Chapters 5 and 6 demonstrate that while the model quickly faced severe challenges that strained relations between the Soviet and West African leaderships, it was ultimately its abandonment by Moscow by 1964 that brought the project to an end, resulting in the collapse of the economies of Ghana, Guinea, and Mali. In this context,

the coups against Khrushchev in 1964, Nkrumah in 1966, and Keita in 1968 served as an epilogue to what had become an otherwise completed story.

Iandolo highlights how the Soviet project was grounded in expertise and employs a differentiated approach to studying Soviet agencies – from government bodies to research institutions – that often had varying agendas (pp. 32–33, 36). The study relies on a selection of primary sources from multiple national archives. Iandolo's text is highly readable. It provides a clear economic and political history of how the Soviet statist development model for West Africa resembled state capitalism, including the import substitution industrialisation implemented elsewhere; how barter trade and the continued integration of the three states into the global market challenged it; and how poorly conceived projects and inefficient resource use undermined its effectiveness. However, the narrative is sometimes too general and would benefit from more detail regarding how the divergent positions among the various agencies and actors mattered. Besides, the text would benefit from discussing specific projects (such as the Conakry stadium) and detailing their planning and construction. More insights into the interactions and experiences of the Soviet and West African actors would also be welcome. Similar to Gerits's book, Iandolo's study does not address the developments in Tuva and Mongolia, where non-capitalist development was proclaimed and institutionalised during the 1920s and 1930s (pp. 43, 53).

Despite some minor criticisms, both books are essential for scholars and students of global, African, and Soviet history. Their differing responses to the questions regarding how and when the Cold War began in Africa (for Iandolo, it commenced with the Congo Crisis of 1960), as well as their varying treatments of the African actors, especially Ghana, illustrate that the process of writing an inclusionary and multipolar history of the second half of the twentieth century is still in its early stages. Overall, Gerits's broader argument that the twentieth-century international system should be understood as the unintended outcome of a multitude of ideological struggles rather than the result of a deliberate attempt at world-making or a bipolar confrontation is particularly compelling. As Gerits notes, one legacy of the Enlightenment – the struggle between Western capitalist liberty and Eastern communist equality – ended in 1989. However, its other legacy – the struggle between Northern imperial technocracy and Southern liberationist integrity – continues. In this respect, liberationist history with slavery as its starting point and economic inequality as a persistent feature continues to shape today's postcolonial world (pp. 9–10).

Ivan Sablin

53 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Dunja Dobaja

GLUHI IN SVET

Med odrinjenostjo in
vključenostjo

e-knjiga

UDC/UDK 94(497.4)"18/19"

ISSN 0353-0329

DOI <https://doi.org/10.51663/pnz.64.3>

Ines Beguš, Aleksander Panjek

Mejniki zahodne meje: prelomnice 1420–1866

Nataša Henig Miščič

Propagandni fond za Koroško: preplet ustvarjanja meja, gospodarstva in politike v posthabsburškem mejnem območju

Petra Kavrečič Božeglav

»Trst bi nam pomagal živeti saj je naše najbližje mesto. Mi bi njemu pomagali, prinašali mu hrano in krepili življenje«.

Vsakdanje življenje ob jugoslovansko-italijanski meji po drugi svetovni vojni: primer severne Istre (s poudarkom na problemu prehajanja meje in pretoka ljudi ter dobrin)

Jurij Hadalin

Spomini nekega pogajalca: delovanje Franceta Kutina v jugoslovansko-italijanskih razmejitvenih komisijah 1947–1980

Saša Hajzler

Bodeča žica in reka Kolpa: presečišča zgodovine in sodobnosti

Marija Mojca Peternel

»Ne ubijaj kuščarjev, mlakaric, žab in drugih živali.« Prispevek k zgodovini zaščite in dobrobiti živali

Mojca Šorn, Marta Rendla, Ida Leonida Gnidovec, Sergej Škofljanec, Marko Kupljen

Projekt *Spomini še živijo* ter otroci in mladoletni v vojni (Slovenija 1941–1945)

Gabriele Mastrolillo

Vincenzo Marcon "Davilla": A Controversial Protagonist of the Partisan War in the Upper-Adriatic Littoral

Maja Lukanc

»Jugoslovanske meje so na Baltiku, poljske na Jadranu«. Jugoslavija, Poljska in jugoslovansko priznanje meje na Odrri in Nisi

Mila Orlić

Poslijeratna tranzicija na sjevernojadranskom pograničnom prostoru (1945–1954)

Jelka Piškurić

»Dinar na dinar – nov vrtec«. Vloga mehanizma samopriskevka v procesu socialistične modernizacije

Jure Skubic, Milica Antić Gaber

Nasilje nad ženskami v politiki na družbenem omrežju X: nov način izražanja starih oblik nasilja?

INŠTITUT
ZA NOVEJŠO ZGODOVINO